

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

*Európai kultúra,
narratívák, diskurzusok*

Budapest Fórum

Európai kultúra, narratívák, diskurzusok

A Budapest Fórum tanulmánykötete

Székesfehérvár, 2010

A kiadvány megjelenését támogatta:
Alba Polisz Tudományos Park Egyesület
NCA – Nemzeti Civil Alapprogram
Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata Városstratégiai
és Gazdasági Bizottsága

Szerkesztette:
Glavanovics Andrea
Dr. Szele Bálint

Kiadja:
Alba Polisz Tudományos Park Egyesület
Budapest Fórum Egyesület

Felelős Kiadó:
Hervainé Dr. Szabó Gyöngyvér

Lektorálta:
Csurgai Horváth József

ISBN 978 963 08 1362 4

A Budapest Fórum az interneten:
<http://www.kodolanyi.hu/budapestforum>

Minden jog fenntartva.

A kiadvány szerzői jogi védelem alatt áll. Másolása, még részleteiben is, csak a kiadó illetve a jogtulajdonosok előzetes írásbeli engedélyével lehetséges. A kiadvány jogosulatlan másolása és felhasználása bűncselekmény.

© Alba Polisz Tudományos Park Egyesület, 2010
© Budapest Fórum Egyesület, 2010
© Szerzők, 2010

Köteterv és tördelés:
Takács Péter

Nyomdai munkák:
Regia Rex Nyomda, Székesfehérvár

Székesfehérvár, 2010

Európai kultúra, narratívák, diskurzusok

A kötetben megjelenő tanulmányok
a *Régiók Európája: Az integrált Európa narratívái és diskurzusai*
(Budapest, 2007. október 20.), Kodolányi János Főiskola
valamint a *Globális, regionális és helyi kultúra az Európai Unióban*
(Székesfehérvár, 2008. november 29.), Kodolányi János Főiskola
című konferencián elhangzott előadások írásos változatai.

Tartalom

Európa oktatási hálózatai

A. GERGELY ANDRÁS:

Az etnoregionális tér a mediterrán zenei hullámokban 13

BENEDEK MÓNIKA:

Megegyezések és különbségek a klasszikus és a jazz-zene harmóniajelölésében –
Beszámoló a XVIII. Nemzetközi Kodály Szimpóziumon tartott előadásról 31

PETŐNÉ CSUKA ILDIKÓ:

A minőség kérdése a felsőoktatásban. 47

MÓCZ DÓRA:

A tudásbeszámítás lehetősége az élethosszig tartó tanulásban az Új Magyarország
Fejlesztési Tervben, valamint nemzetközi „jó gyakorlatok” 59

MÁTÓNÉ SZABÓ CSILLA:

Változó pedagógusszerepek a XXI. században. 77

TORGYIK JUDIT:

Multikulturális nevelés itthon és külföldön 95

DANCÓS TÜNDE:

Az informatikai műveltségkép kialakításának lehetőségei Európában. 105

L. RÉDEI MÁRIA DSc:

Erasmus oktatói mobilitás 127

Nemzetközi kapcsolatok, helyi narratívák

SZÉP ZOLTÁN:

Az idegenforgalom, turizmus és a határforgalmi (idegenforgalmi) adatok gyűjtésének egyes időszaki tapasztalatai és további lehetőségei 143

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT:

Horvátország az európai integráció és a csatlakozás felé vezető úton 161

SÁNDOR ILLÉS:

International retirement movements in Hungary 177

BALÁZS KOTOSZ:

Multicultural Narratives in the Ile-de-France Region (France). 189

ANDREA SZÉKELY:

Multicultural Narratives in the Cross-Border Twin City of Komárom/Komárno . . . 209

IGOR YEGOROV:

Ukrainian 'EU-oriented policy':
Internal and external problems on the way of integration 231

Társadalmi narratívák a nemzetközi Európában

BORDÁS SÁNDOR:

Szocializációs folyamatok, nyelvi kódok nemzeti gondolkodás 251

KISS ENDRE:

Európai perspektívák vagy Európa perspektívái? 275

LÉVAI IMRE:

Európai Unió: a modern világrendszer komplex alrendszere 293

GERGÓ ZSUZSANNA:

Mozaikok a szociális gazdaság fogalom- és fejlődéstörténetéből
– „top down” és „bottom up”. 297

PÁBLE ADRIENN:

A civil szervezetek szerepe a várostérségek versenyképességében 313

MILE CSILLA:

Innováció a gazdaságpolitikában – Magyarország helye az európai versenyképességben 323

A kultúra és oktatás globális és helyi szerepei

BESZTERI BÉLA:

Regionális kultúra az EU-ban és Magyarországon 341

SZELE BÁLINT:

Shakespeare-tragédiák a sajtó tükrében Székesfehérvárott 351

HEGYI-HALMOS NÓRA:

Felnőttképzési intézmények szervezetfejlesztési tapasztalatai Magyarországon . . . 367

SOROSY DÓRA:

A drámajáték alkalmazása a nyelvoktatásban. 377

VIDÓ JUDIT:

A globalizáció és a fogyasztói társadalom hatása a modern táncrea 385

Kölcsönhatások a regionális kultúrában

GLAVANOVICS ANDREA:

A brit–magyar kapcsolatok kialakulása és történeti változásai. 395

IRIMIÁS ANNA:

A filmek szerepe Olaszország kulturális turizmusában 407

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT:

Az európai civilizációk találkozási pontja: a Nyugat-Balkán 415

KOTOSZ BALÁZS:

Globális utazások helyi döntései a regionális lehetőségek tükrében. 431

SZÉKELY ANDREA:

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió regionális szerepe. 443

*Európa
oktatási hálózatai*

A. GERGELY ANDRÁS

Az etnoregionális tér a mediterrán zenei hullámokban

Az integrált Európáról gondolkodva és a hazai politikatudomány (nemzetközi hatásokra is részben reflektáló mivoltára tekintettel) az utóbbi néhány évben mind több és több vitába keveredem kollégámmal. Ezek nem mindig tiszta viták abban a tekintetben, hogy nem ugyanazt a nyelvet beszéljük, nem mindig egyezik a hivatkozott szakirodalom alapforrásainak természete és értelmezési univerzuma, úgyhogy nem ritkán magamra maradok sajátos interpretációimmal, érvelési módokkal, amely respektálni próbálja a lokális észlelési és érvelési módokat is, ugyanakkor tekintettel van a „nagy egészről” szóló értelmezésekre vagy megfontolásokra. Számos esetben, konferenciákon vagy olykor épp kötetnyi tanulmány által körbefogottan, mindenestre kitaróan érvelni igyekszem két alapvető nézőpont mellett – gyakran a legkülönbébb kitekintések, összehasonlító interpretációk által körülvetten is. Ezek egyike az európai egységet nem magában véve értéknek, nem magában álló entitásnak tekintő szemléletmód, melynek gyökereit az európai gondolat különböző történeti korszakaiból emelem egymás mellé, s ennyiben kétségtelenül önkényesen járok el, csak hogy ellenvetéseimet kontextualizáljam, vagy éppen azt szorgalmazzam, hogy ne a képzelt egységnek örvendjünk, hanem a lokalitások, a helyi társadalmak vagy életvilágok együtteseinek összhangját vegyük inkább alapul, mert az sokkalta inkább egyensúlyt, összhangot kínál, mint a mesterkéltnél Európa-konstrukciók. A másik érvelési tartomány sem újdonság: úgy vélem, Európát önálló entitásként tételezni lehet jó politikai érdekjáték, lehet hatalmi komplexumot alkotó vagy alapozó nemzetközi politikai tét vagy kockázat is akár, de az önállóság épp annyira elvitatható, mint a függésektől távoli világok bármelyike esetében. Itt ezért konkrétan olyan Európán túli, de az európai hatásokat, hullámokat, identikus tartományokat is meghatározó felfogásra utalnék, amilyen példaképpen Fernand

Braudel súlyos munkája a Mediterráneum belső összefüggésrendszeréről, tájak és korok kölcsönhatásainak új térképe az egységesnek tekintett Európa, Afrika, Közel-Kelet vagy Kelet viszonylatában. Nagyregionális kultúrákózi érintkezésekről szólnék tehát kiemelten, ezen belül is a harmóniák (sőt, ritmusok, stílusok, zenei műnemek és műfajok) belső működésrendjét fókuszba véve. Ezen belül is főként egyet, a sok közül talán most a lehangosabb egyik ágazat, hatás-együttes és populáris kultúra-áramlat sajátosságairól, melynek nem vagyok szakértője, csupán érzelelem fontosságát, s észreveszem azt, hogy mások is észrevették jelenlétét, méricskéltni kezdték hatását, s tesztelni próbálják az európai egységhez viszonyítható vonásait.

Az utóbbi két-három esztendőben több olyan ide kapcsolódó szakmai vitán, tépelődésen, közös okoskodáson sikerült jelen lennem, ahol a régiófogalmak történeti, földrajzi, politikai, etnikai diskurzusai vagy más verziói kerültek fókuszba. Egyik-másik vita alkalmával az a hálátlan szerep jutott rám, hogy meg kellett védenem a kulturális, etnoregionális vagy nemzeti-történeti-politikai határokon átívelő *régiófogalom* elvi lehetőségét. A kultúra komplex rendszerében gondolkodva, s ennek lehetséges dimenzióit belülről próbálva átlátni, fölmerült egy hipotézis, melynek részbeni végiggondolására az alábbi példával tettem kísérletet. Idejekorán kell jelezni, hogy bármennyire is szeretném teljes képét adni a választott témakörnek, nem lévén afrikanista, etnomuzikológus vagy Maghreb-szakértő, szükségképpen csak egy látványos szeletét fogom tudni ebben a megközelítésben úgy értékelni, hogy abból egy bonyolult és igéző identitásforma interdiszciplináris körképe vagy korszakos hatás-univerzuma villanjon föl. Mentségemre szólhat talán mégis az, hogy a Maghreb-kutatások széles köre sem tárgyalja teljességgel e témakört, s nincs önálló diszciplína, melynek antropológiai vagy történetiszociológiai perspektívája túlterjedne a hagyomány-megnevezésen vagy valamely népi kultúra-elem deskriptív megmutatásán. A nyugati Mediterránium déli partjáról indult, s oda évszázadokkal később visszaérkező arab kultúra meghatározatlan folytonosságú civilizációs egysége természetesen nem tárgyalható érdemben egyetlen tanulmányban vagy előadásban, annál is kevésbé, mert a térség meghökkenítő gazdagságú szaharai központjai, kozmopolita, továbbá idegen tömegekkel zsúfolt városai olyan földrajzi, életvezetési, értékrendi, éghajlati vagy mentális keresztutakon fekszenek, ahol a berber lovas harcosok és az egyiptomi tevekaravánok éppoly járatosak, mint az olajsejkek és a „túlélő turizmus”, a főníciai romok éppoly szokványosak, mint a repülőgépek és az Ikarus buszok, a francia szonok vagy a külvárosi szegénység. Következtetésem, bár elméleti előtanulmányok és empirikus tapasztalatok előzik meg őket, tisztán hipotetikusak abban az értelemben, hogy nehezen igazolhatók épp a földrajzi távolságok okán. Röviden: egy interkulturális térről van szó, amelyben az identitás-zavarok és a modernizációs kihívások egyszerre járulnak hozzá egy nagytérségi kommunikáció sajátos módjához, a zenei beszédesemény megjelenítésének egy új irányzatához, a RAI-hoz.

Egy kívülnézeti belülnézet: a Maghreb mint entitás

A RAI a maghrebi kultúra virága, sivatagi rózsája, apró kis pihenő a homok tengerében. A Maghreb neve „Nyugat”-ot jelent az arab geográfusok műveiben. Metaforikusan – avagy az arab költészetben és a klasszikus nagyítási gondolkodásban – ez a régió „Nyugati Sziget”-ként ismert. Ismert annyiban, hogy irodalmi és poétikai, vagy filmszerű és antropológiai figyelemre érdemesített térbeli sajátosságai a Szahara végtelensége és az Atlasz ormai között élő, népes és vérbő populációt ismertetik meg az érdeklődővel vagy az élmények befogadójával. Közelebről – de földrajzi értelemben szélesebb páston, ahogy Hérodotosz IV. könyvében írja – négy nemzettel, köztük két benszülöttel és két jövevényvel ismerkedhetünk meg itt: líbiaiakkal és etiópokkal, illetve föníciaiakkal és görögökkel. Ugyancsak Hérodotosz tisztázza a föníciai és a pun nép (főként nyelvi) különbségét, valamint a Maghreb jelentésével összefüggő líbiai, tunéziai és algériai néptömegek mozgását a szicíliai és szárd szigeteken (a Kr. előtti VI. századtól a II. századig), illetve az európai kontinensre gyakorolt arab hatást (a Kr. előtti III-II. századtól a Karthágó pusztulása utáni VI. századig). A római birodalmi fennhatóság alatt csak magában Tunéziában (egykor Ifriqiya, melyből Afrika neve is származtatható) 2,5 milliós lakosság élt, a régió igen népes volt akkor is, ha természeti környezetének java részét sivatagok tették ki (Rocque 1996: 11–23).

Természetesen a Maghreb térségi teljessége jóval nagyobb embertömegre, mennyi etnikumra, életmódra és értékrendre volt érvényes, de lényegében már Ibn Khaldún idejében is használatos fogalmi egységet tartalmazott. A spanyolok felől nézve a berberék (vö. „barbárok”) földje volt a 8–10. századig, az intenzív arabizálás kezdetéig. A görögök felől nézve a Maghreb a „Kairó után következő ismeretlen és távoli tájak” neve volt, s különösen az iszlám történetírásban elsősorban a római-latin adminisztráció által uralt észak-afrikai területet fedte. Jelentéstörténete a Közel-Kelet számára is sajátos, hisz a Maghreb a geográfia és a história tudorai számára az iszlám birodalmi központot szimbolizálta lakosai, a berberék (lásd Kám fiai) révén. Az iszlám hívei számára pedig az iszlám adminisztráció és politika önfenntartó egysége, a városok és a mecsetek sűrűre szőtt hálózata, az eltűnő maghrebi-arab dialektus berberék által beszélt nyelvi környezete volt. S így maradt ez egészen a huszadik századig, amikor azonban a Korán szent nyelvét népszerűsítő univerzalista vallási mozgalmak elvitatták a maghrebi népek szimbolikus egységét, mondván: a berber entitás nem maradhatott más, mint a gyarmatosítás tákolmánya, amely nemcsak keveredett immár a spanyol, andalúz, szárd, görög, latin, szicíliai és levantei kulturális entitással, de az Atlasz párásabb lejtőin érlelt citromok és narancsok övezete, a datolya és a banán-ültetvények határai, a hófedte hegyek és a Szahara, a tengeri kikötők és az olívakereskedelem révén olyan kulturális keresztútba került, hogy aligha

maradhatott intakt ezektől a hatásoktól... Ezekről – a „nyugati mediterráneumot” térbeli teljességként kezelő – felfogásmódozról kiadós mustrát kap az érdeklődő a jeles Braudel-monográfiából is (Braudel 1996).

Summázatul: a Maghreb mint entitás kétségtelenül idejekorán megképződött, ám többé-kevésbé virtuális egység maradt inkább, mintsem valóságos földrajzi tér. Másként formulázva: térben megjelenő identitásformává vált inkább, mintsem történeti zárvány maradt volna; s ha nem tekintjük az arab-mór kultúra hét évszázadát (vagyis a déli mediterráneum észak felé nyomuló hódításait) spanyol földön, valamint a francia dél és közép befogadó attitűdjét, a 20. században akkor is a Maghreb földrajzi-kulturális dinamikus továbbterjedéséről lehet beszélünk.

A Maghreb világában viszont, s főképp az onnan európai tájakra vándorolt tömegek között e homogén univerzum a tér s az idő társadalmilag átélhető egysége maradt, akkor is, ha ez egység (mint kisebbségi sorsra redukált tömegek vagy menekültek ideiglenességét kifejező jelenség) a marginalitásba szorultak képzetes egysége, a maga módján azonban éppoly hatékony, mint az andersoni „képzelt közösség”, s mivel ez elzártágnak hű kifejezője, a társas „testületiség” megfogalmazójaként, emlékeztető jeként jelenik meg a rai (Kchir-Bendana 1993, Hampartzoumian 2001).

A regionális kultúra exportja

Nemcsak a fentiek okán, a kívül- s belülnézet eltérései alapján, de még az imaginárius közösség formájában is hiba lenne úgy említeni a Maghreb-tájat, mintha valami tömörszerű univerzum, egységes tartomány volna. Igen nagy tájegyiségről lévén szó, csöppet sem meglepő azt kijelenteni, hogy belsőleg is megosztott, társadalmilag is tagolt, etnikailag is többértű, időben is változó jelenség ez, akkor is, ha csupán kívülnézetből értékeljük. Aki pedig belülről tekinti, egykönnyen átélheti az etnokulturális integráció egy sajátos formáját, szimbolikus egységét, környezetétől sajátos jekyekkel elválasztott horizontját. Az egyének – függően persze saját képességüktől, amely révén az egykori közösségtől megszabadultak – valójában a marginalitás körülményei között formálnak új közösséget a nyelvet, kultúráját, jogrendjét, szokásnormáit ebben a körben újramegtaláló csoportidentitásból (Arkoun szerk. 1993). Merthogy végülis itt többféle társadalmi nagycsoport fölé magasodó identitás-egységről van szó.

A maghrebi identitás nagytáji-regionális alakzatban jelenik meg, az európai társadalmakban is és az afrikaiakban vagy közel-keletiekben is. Hagyományos értékei (s ezért a mai turisztikai kalauzok is) a beduin társadalom életmódját, nomadizmusát idézik, melynek régtől fogva része volt az „arab ellenállás”, közelebbről az a véde-

kező magatartás, amely előbb az ottomán, majd a francia gyarmati fennhatóság, gazdasági és kulturális gyarmatosítás elleni folyamatos oppozíció formáját öltötte. A regionális öntudat, illetve az akkulturációval szembeni védekezés alapvető attitűddé vált itt, s a múlt iránti vágyódást, a kulturális emlékezet övezte virtuális közösséget egyként fenntartották azok is, akik Algír, Oran, Tunisz vagy épp Párizs arab lakónegyedeiben próbálták megőrizni a tradicionális életmódbeli és értékrendi elemeket. A maghrebi regionális kultúra exportja az 1930-as években kezdődött, először múltkeresésben és identitás-konstruálásban nyilvánult meg, kiterjesztve a voltaképp beduin (szunnita) kultúra határait Nyugat-Európa fővárosaira, a frankofón kozmopolita kultúra fellegvárainak külvárosai, rurális térségei felé is. Kelet felé pedig ezek a gyökerek Kairó külvárosaiig, Szaud-Arábiáig vagy talán még messzebbre nyúltak. A térbeli politikai-kulturális terjeszkedés rendszerint gyengíteni szokta a lokális identitás egységét – ez esetben azonban inkább megsokszorozta az integritás helyszíneit, a „helyek” mellett a „nem-helyekre” is beköltözött (Augé 1992), hatásában pedig főszerepet kapott a nagytáji identitás etnokulturális hangsúlyainak egy sora. Ebbe a sorba, a nyelvi, szokásrendi, életmódbeli, poétikai és zenei örökségbe illeszkedik a rai, mint a melhún-ból (az andalúz énekelt költészetből), a beduin kultúrából és a flamenco spanyol örökségéből, az elfajult egyiptomi-libanoni érzelmes dalokból, az orani kocsmazenéből eredő, és a hagyományos arab költészet polgári romantikus elemeit a szabad élet lírai-ritmikus recitálásává alakító műfaj. Megjelent benne a „fennkölt” és „illedelmes” sláger-nyelvnek, a szertartásos társadalmi események zenei poétikájának tudatosan ellentmondó csapodárság, szabadszájúság, csakazértis-indulat, erkölcs pukkasztó kihívás is, nemegyszer olyan kulturális minta-keveredés formájában, stílus-csavarintás vagy átköltés és parafrázis alakjában, amely mindennemű korábbi morális és spirituális sztereotípiával szakított. Egy korszak, s abban is leginkább egy korosztály meghódítására induló kulturális áramlat, élményanyag és érzületetika lett belőle. A „társadalmi” és a „zenei”, mint a techno vagy a rave esetében, a rai-ban is a „testületi” vagy közösségi (korporatív) szocialitást erősíti, egyfajta sajátos „neo-tribalizmus” formájában (lásd erről részletesebben a kortárs vitákat és vélekedéseket, Maffesoli, Pourtau, Petiau, Métais és Hampartzoumian esszéiben).

Maszkulin és feminin kontrasztok (hang, test, modor és imázs)

Aki belehallgat a világzenei sorozatokat forgalmazó CD-kiadók algériai, tunéziai vagy észak-afrikai lemezeibe, meglepetéssel konstatálhatja, hogy Mohamed Amine vagy számos más népszerű énekes az európai fül számára szokatlan, magas „kappanhangon” énekel, szinte a müezzín messzire ívelő tónusában, hajlított dallamokkal,

szinte sikolyokkal cizellálva, émelegve és sziruposan, mézes-diós-rózsavizes finomkodással. Feszkes kontrasztot hordoz ez a feminin tónus, főképp egy „férficentrizmusáról hírhedett” világ képviseletében. A hang színei és a megjelenítés selymes bája, no meg a színpadias kellékek egész arzenálja hordozza az imázs komplex tartalmát, mely teljes ellentmondásban áll a harcias berber lovasok turista-riogató attakjával, s magának a „maszkulin” alaptónusú Iszlámnak egész imázsával lásd még az IMARAB hálózati oldalain).

A zenei tájkép másik felén a nőies férfiak és férfias nők keverékét élesebben láthatjuk. Eina Ellayali, egyiptomi filmsztár és igazi kémmő, az arab zenében mint „a Végzet Asszonya” hódított, bódító csalogány, bájdús tünemény... Omme Kolsoum pedig kairói díva lévén egy olyan világváros lakóinak kedvence volt a 19. század utolsó éveiben, ahol a milliós lakosság nyolcvan százaléka egyiptomi volt ugyan, de a maradék húsz százalék görög, olasz, francia, német, angol és török népesség olyan ellensúlyt jelenthetett a stratégiai, gazdasági, s így a kulturális hatásokban is, hogy a város zenéjében szervesült a nyugat-európai és az arab kifejezőeszközök kölcsönhatása, vagy tán inkább sajátlagos keveréke. A kairói zenei élet ellenpontján (s igen kontrasztos társadalmi szerepben is egyúttal) a ma 79 éves asszony, a „RAI Anyja”, Cheikha Rimitti tündökölt, szárait gasbával és guellal-lal kísérvé (a gasba nádfuvola, a guellal báránybőr ütőhangszer). Rimitti ama női csoport reprezentánsa, amely feldúlta a polgári normákat, s még inkább az arab státusz-szabályokat: énekesnek állt esküvői zenészek közé, férfinak maszkírozva, mint egy anti-nő, aki kilépett a hagyományosan hangsúlyos rokonsági kötelékek feleség/unokahúg/nagynéni/leány leosztásából, s autodidakta módon szerzett zenei ismereteket. Neve a „remettez-moi ça!” kifejezés eltorzított változatából származik, azaz (kocsmai fordításban): „lökjé még egy pohárral!” jelentést vett magára, híven a non-konform zenész-életmód identitásformáló szokásrendjéhez. Könnyű belátni, hogy egy zordan hagyománytartó társadalomban, ahol a nők fátyolviselése a huszadik század végén még politikai szabadságmozgalom tárgya, milyen hatása lehetett ennek a kairói, az oráni vagy tuniszi kocsmák olcsó dizőzei által megtestesített önfelszabadító programnak, nemi-kulturális és konzumális-piaci szabadságmozgalomnak... A non-konform stilaritás pedig nemcsak a zenét, a zenészeket, hanem magát a rai keverék-műfaját is jellemezte a 20. század második harmadában, s ugyanez a keverék kultúra üledett le Oranban, Algéria és Marokkó, Tunézia és Líbia jelentős városi centrumaiban a harmincas évektől kezdve. A rai persze nem csupán bárénekesnők és pásztordobokat püfölő dívák műfaja, hanem olyasfajta zenei műforma-forradalom eszköze, amilyen a klasszikus zenei „vadak” (Sztarvinszkij, Hindemith, Prokofjev) révén a tízes-harmincas években meghódította Európa nyugati felét, majd (Bartók, Berg, Boulez, Stockhausen, Lutoslawski által) ki is teljesedett.

A formabontók egyike az orani zenész családból származó Maurice el-Médioni volt, aki az orani zsidónegyed (a Derb) bárjaiban muzsikálva, értelmiségi találkahelyen szokik hozzá a gyarmati adminisztráció, a kishivatalnokság, a tengerészek és más kóbor népek szórakoztatásához. Hallgatóságának kulturális és etnikai sokszínűsége saját kompozícióin is kiütözik: az andalúz népzene, az amerikai boogie-woogie, a rumba és a kubai ritmusok ötvöződnek Médioni számaiban a kozmopolita jazz-hatásokkal és az arab hangszervilággal. Médioni az első hivatalos rai-csoport megalakítója: 1942-ben felhagy az alkohol-, óra- és töltőtoll-kereskedéssel (eredetileg szabó volt), operaházi zongoristának áll egy évtizedre, majd kubai, arab, zsidó és andalúz dallamok interpretátoraként másfél évtizedig turnézik a világban, utóbb pedig „visszaviszi” az andalúz és provanszál vidékre a rai megváltozott hangzásvilágát. S nem ő az egyetlen, nem is a leghíresebb, csupán egyike a rai népszerűsítőinek. Igényt keltett, műfajt formált, s a sokközpontú rai egyik pianista klasszikusa maradt spanyolországi visszavonulásáig.

A nagyvárosi, sőt nagyvilági zenei élet – akárhogyan próbálnánk is szépelegni a rai „eredetiségét”, autentikus mivoltát illetően – át- meg át mossa a maghrebi városi kultúrát és létmódot. Talán nem bárdolatlanság vagy „lekezelés” azt kijelenteni, hogy épp ez benne az egyik sajátlagos, irigylendő vonás, s aki számára ez nem érték, annak a muszlim rózsakultúra, a vágyódás vilásképe, a spaletták apácarácsai mögé szorult női lét érelemittas kifejeződése sem jelenthet többet hamis, piacképes „arab világ”-élménynél. Meglátásom szerint a rai reprezentálja a test, a hang, a tájegységre jellemző attitűd, a megszólalás komplexitását, olykor jócskán kiegészülve artistikus vonásokkal is, amelyek nem pusztán „piaciak”, hanem a térség kultúrájának teljességéhez is hozzátartoznak. E „megértő antropológiai” állásponttal nem vagyok egyedül: az „arabo-andalúz” dalkultúra kutatói szerint immár évtizedes vita övezi az identitás kérdéskörébe vont etnikai-kisebbségi és kulturális integrációk ellentmondásosságát ezen a tájon, s számukra az arab zene nem önálló problematika, hanem a lokalitás, a helyszínek tónusától is függő, a szociokulturális környezetbe mélyen beágyazódó jelenség-együttes (Marouf 1995: 11-21). A hang, a modor, az értékrend kettős természete, „kétneműsége” vagy kétértelműsége talán épp az arabmór kultúra egyik lényegi vonása. „Az oráni társadalmi valóságnak ez a jellemző vonása a muzulmán eredetű lakosságot érintő akkulturációs folyamatot bámulatos helyi öntudattá formálta át, amely kedvező talajul szolgált ahhoz, hogy viruló és termékeny zenei és költői formák sarjadjanak belőle. A rai nemcsak a források szabad és dogmáktól mentes keverékét jelenti, hanem ugyanakkor pontos kifejezője a régi életmód eltűnése, az elvándorlás, gyökértelenség, elvárosiasodás, és a különböző kultúrák összeütközése révén újraformálódó vagy széthulló valóságnak is” (Goytisolo 1995: 33).

Röviden: egy nagytáji kulturális önidentifikáció jelképe a rai. S ahogy az a régi, tylori kultúra-meghatározásban is már benne foglaltatott: a rai-identitásba is (a legszélesebb értelemben vett etnográfiai tartalma szerint) a tudomány, a hit, a művészetek, az erkölcs, a jogok, a szokások és az ember társadalmi állapotától áthatott más elemek komplex egysége szövődik egybe, egyszerre vidéki és városi, pasztorális és rurális, familiáris és intézményes, dinasztikus és modern, berber és kabil, törzsiesen hagyománykötött és arabo-muzulmán módon átmeneti fenoménként (Djait 1996: 66–69).

Rövid rai-történet

A RAI etnokulturális határai a beduin kultúra elterjedési területén húzhatók meg, vagyis Észak-Afrika atlanti partjaitól Libanonig, továbbá a „mondializálódás” avagy univerzalizálódás nyomán, Egyiptomból visszahúzódva új teret nyer a Maghreb sokarcú földjén, majd Andalúzián és Franciaországon át a flamand határig Belgium területén is. Két „civilizáció” határán találjuk meg tehát, önmegkülönböztető jegyként a beurs csoportnévvel illetett, frankofón kívülállók által a bougnol (a.m. fekete, arab) zenész családból származó és a bicot (a.m. arab) csúfnéven nevezett társadalmi nagycsoport „világnézeteként”. Nagycsoport-jellege talán csak szociológiai léptékkal mérve igaz inkább: mintegy másfél millió francia állampolgár (az adat talán csak közelítő, talán dupla ennyiről is lehetne beszélni), akik marokkói, tunéziai, algériai vagy épp szíriai, egyiptomi földről érkeztek, magukkal hozták a saját beduin, berber, kabil kultúrájukat, a szufi iszlám, a melhún, a muszlim-arab életérzést, s ezek egyvelegét testesíti meg számukra a rai. Eredetileg a rai a szunnita jogi-vallási terminológiában véleményt jelent, gyakorta használják továbbá az analógia és az egyetértés fogalmával párosítva (Goytisolo 1995: 33).

Az 1938-ban még egyhúros hegedűn (Ahmed Berruán által) játszott és kórus által kísért rai („Rai, ha er-Rai!” volt a refrén szövege) szertartás-zenének indult, s ez később függetlenedési érzést kifejező nőmozgalomban teljesedett ki – melyet a sejk (cheij), vagyis törzsfő, kiválóságáért tisztelt, jeles aggastyán nőiesített változatából formált „cheijat” szimbolizált –, „kulturális törmelékek együttesévé”, ellenkultúrává, „neotribalizmussá” gazdagodott. (Cheik = mester, a hagyományos zene énekeszenésze is, cheiha = hagyományos női énekes[-csoport].)

A rai története a 20. század harmincas éveig nyúlik vissza, mai reprezentánsai az 1980-90-es évekig a migráns tömegek fiatal korosztályainak, a squatok, elhagyott gyarak, lepusztult lakótelepek, gettósodott alvóvárosok monoton háztömbjeiben felnövekvő generációinak világképét és városi folklórját jelenítik meg. Számos irányzata ismeretes, de a főbb törekvések között elkülöníthetők a rai rock, a rai

blues, a pop rai, a rai rebels, a turbo rai és még több hasonló stílusirányzat. A rai mint mediterrán nemzedéki-kulturális mozgalom, kezdettől ellenkultúrát hordozott, kollektív élményre épülő jellege főként abban fogalmazható meg, hogy keretet ad új generációk elszakadási kísérletének szülei vallási hagyományai, családi értéknormái, társadalmi jelrendszere és szellemi öröksége komplex rendszerétől, azaz a múlttól, hogy beilleszkedhessenek a befogadó ország modernebb-dinamikusabb világába (Goytisolo 1995: 33–34, Maffesoli 2001).

A vegyes zenei hatás, amely a modern egyiptomi slágerek népszerűségébe a 30-as évek filmzenéjét (jazz, rumba, bee-bop, boogie) keverte a 60-as évek ye-ye és rock hatásaival, s ez az elektronikus zenei eszközök befolyásától mentes visszanyúlást, a rai újjászületését eredményezte. A nyugati (főként algériai városi) rai-ban hivatásos vidéki muzikusok és városi utcazenészek, szent kuplék és profán dalok előadói vegyítik a szentimentális előadásmódot a modernizált hangzással: egy korszak visszaidézése a céljuk, benne a kávéházak, kaszinók, ceremóniák, arabeszkek, költői érzületek és térségi együttérzések keverékével: a rai-identitással.

Lényeges kérdés, hogy a rai hívei között legalább annyian vannak egyező véleményen az irányzat funkcióját illetően, mint amennyien ellenzői körében: a többség azt vallja, hogy épp az elszakadás ellenében a „visszatalálás”, a revival útját nevezhetik meg a műfaj lehetséges sikerében. Egy francia kutatójukkal készült interjúm során derült fény arra: az örökölt kultúrájukat elhagyó, a globális adaptációban a fősodorba kerülő fiatalok számára a maghrebi kulturális örökség egyre inkább ismeretlen tartalom, s szinte a kívülről kell őket „visszavezetniük” azokhoz a gyökerekhez, amelyek nélkül bárhová sodródhatnának. E program azonban csupán ritka néhányak szándéka, a rai ebben a hagyományt és modernitást keverve segíthet, de lehetséges, hogy ettől meg is szűnik majd „kultúra-pótló” lenni. Mai divatját tekintve a rai lényege a mentális elszakadás, az érzelmi eltávolodás, a tudatos kilépés, melynek részben következménye, részben előzménye az is, hogy feloldhatatlanul mély csalódásra ébred egy nemzedék, amelyet a franciák nem fogadnak el honfitársként, a jobboldal és az eurokraták pedig a globális fenyegetettség egyik áldozatának, vétlen vagy tudatlan vírus-hordozójának tekintik őket. E közérzetet, az antipolitizált világképet persze áthatja néhány szinttel magasabban a kollektív politikai identitás vállalásának ellentmondásos, egyszerre hagyománytartó és elutasító gesztusa is: az egykori rai a mardosó honvág legfőbb élményét kifejező jellegéből jócskán leadott, a Rif-hegység vidékén újjászülető rai-ban már szalonképesebb közízlés és piaci szempontú forgalmazási racionalitás is jelen van (Raina Rai, Sawt-el Atlas). „De a kereskedelmi megpróbáltatásoktól és a közönség változó ízlésétől függetlenül, a rai bizonyosan fennmarad, mint egy nyugtalan és háborgó lelkiállapot történelmi kifejezése, akárcsak azokban az időkben, amikor a chaijat útszéli és iskolázatlan

hangjukon egészségesen szembeszálltak egy természetlen konformizmus és a kultúrát lefokozó szemlélet által erőszakosan terjesztett elnyomás és tabuk, valamint az életre és a társadalomra gyakorolt hatásuk ellen (Goytisolo, 1995: 35).

Nem elhanyagolható kérdés, hogy a rai a 20. századi kultúraváltások, a globalizáció mentén gerjedő konfliktusok, a világvallások nemcsak lokális, hanem nemzetközi-univerzális szinten jelentkező konfrontációinak időszakában kap igazán erőre. A (talán leginkább távolságtartó, kulturálisan mégis azonosulni képes) mediterrán rai-elemző, Juan Goytisolo írja: „Időközben felélesztették a konfrontáció légkörét (ami, ne felejtjük el, magát az Európa-eszmét is jellemzi). Az iszlámra mint közeli és kiszámíthatatlan ellenségre vonatkozó képzet, amely az akut szovjet fenyegetés miatt egy időre háttérbe szorult, fokozatosan visszanyerte korábbi aktualitását a kommunizmus összeomlásával és az Öböl-expedíció gigantikus vállalkozásával. [...] Huntington számos olyan sablont és címkét használ érzésében, amelyekkel a szemben álló felek rendszeresen illetik egymást: a Nyugat romlásba döntő és romlott, a gyarmatosítás új formáit alkalmazza és az iszlámmal szemben keserű gyűlöletet táplál, ahogy a hatalmas kiterjedésű, komplex és ellentmondásos muzulmán világ néhány politikai és vallási vezetője ábrázolja – az iszlám homogén, fanatikus és erőszakos, állítólagos létalapja a Nyugattal szembeni ellenségesség. A két kultúra minden ismerője tudja, hogy az ilyen sematikus ítéletek a szélsőségeket emelik normává. [...] A spanyol és a muzulmán kultúra sorsának bizonyos párhuzamai adnak erre alapot. Az iszlám fundamentalizmus, az iszlámizmus, amely manapság egyre több követőre talál az iszlám világ egész területén, megérdemli, hogy más nézőpontból is megvizsgálják, mint azok, akiket joggal vagy jogtalanul, nyugtalan-sággal tölt el ez a változás. Intellektuelek lévén az a feladatunk, hogy igyekezzünk a dolgokat megérthetővé – tehát nem feltétlenül elfogadhatóvá – tenni” (Goytisolo, 1996: 22).

A divat, a kultúra és a revival-mozgalom mint rendszer

A rai persze nem tisztán jelenkor- vagy politikatörténeti szempontból figyelemre érdemes jelenség. Mint egy sajátlagos kultúra komplex kifejezőrendszere, ennél sokkal többet is hordoz. A rai történetében egyfelől egy zenei-kulturális hagyományt (majd identitás-felületet és siker-sztorit), másfelől egy romantikus érték- és életmód-modell átalakulását, végül egy etnokultúra autentikusságának újraértékelődési folyamatát tudjuk nyomon követni. Vegyük sorba ezeket (igen vázlatosan).

1) Az arab kultúra jelenkor-története szerint a rai kulturális tájképe etnikai határátlépések folyamatához jutott el napjainkra, de városi társadalmi életmódcso-

portok, kisebbségi kulturális csoportok köréből indult új hódító útjára, átmeneti állapotot tükrözve. A rai nyelvi eszköztára és a hangzás színskálája olykor a francia sanzon tónusára emlékeztet (Mustapha Largo, Aicha Largo, Cheb Mami előadásában), simulékonyasága és ritmusa egyaránt parfümált, ez azonban az arab retorika és a verbális konvenciók követésével, sőt rehabilitálásával gazdagodik megannyi esetben (Abdy, Hamid el Shaeri, Fadela, Cheb Tarik, Rachid Khladoun, Rabah Asma dalaiban). A háború utáni chanson a szó, a hang pillérére támaszkodik, követve az egykori andalúz-arab stílus- és hangzástartalmakat; a kortárs zene pedig a zenei beállítódás (attitűd) és az esztétikai identitás (az énekes szerepe és a jelenlét-látvány) egységére épül (Marouf szerk. 1995: 11–12; Esprit No7. 1999. július). Példaként szolgál erre Khaled, Rachid Taha és Faudel (a Három Csillag) egyéni és társas sikertörténete, Cheb Mami, Cheb Mimún, Amel Uxdí, Cheb Samir, Cheb Jáled, Cheba Fadéla népszerűsége is. Szövegeik – olykor szűkös hangszerkészlettel, egyre modernizálódó-elektronizálódó felszereléssel, nemegyszer seregnyi kísézőzenekarral és kórusral – az egykori utcagyerekeket és az oráni-algíri-tunisi felső tízezer ízlését egyszerre szolgálva válnak divatossá: gettó-lét és vörösbor, hitelvek és szexualitás, szakrális és profán tartalmak együttese szólal meg a diszkóklubok légkörében éppúgy, mint sportcsarnokokban, hatalmas tömegek recitálják őket, a kitalizottság és a befutottság felváltva nyilvánul meg belőlük és híveikből.

2) A rai egész szellemiségében egyszerre jelenik meg az autentikus lét mint illúzió és az inautentikus életmód mint kulturális piaci kihívás (a tradíció folytatói közt Rabih Abon Khalil, Chaikh Salah, Hamid el Shaeri és Natacha éppúgy ott van, mint az ima, a fohász, vagy a politikai poézissel ékes hatásokat egyaránt forgalmazó Ali Hassan Kuban, Idir, Ahallil de Gourara, Khaled vagy Sharkiat). „Az arab világ és a spanyol kultúra hanyatlása eltérő globális feltételek között zajlott, de mindkét esetben belső okokra volt visszavezethető”. A külső események, „egyes kormányok és fegyveres fundamentalista-izlámista mozgalmak ‘démonizálják’ a domináns és elbizakodott, gyakran csak a saját neokolonialista érdekeivel törődő Nyugatot” [...] A beduinok, akik már akkor is részben a wahhabita tanok követői voltak, kasztgöggjűkkel, a manuális tevékenységek és általában minden munka iránti ellenérzésükkel az őskasztiliaiak habitusára emlékeztetnek. Ez a beállítottság és az ebből adódó munkamegosztás jellemzi ma is a szaúdi társadalmat. [...] „...miután a külföldtől átvett nacionalizmus (nasszerizmus, FLN, szíriai-iraki bathizmus stb.) kudarcba fulladt: egy erőteljesen individuális, erkölcsi és vallási mozgalmat [indítottak], amely a társadalom teljes átalakítására törekszik” (Goytisolo 1996: 25). A társadalmi reform és modern iszlamizmus Egyiptomban is megkezdődött, az identitás primátusával és a kulturális nacionalizmus élesztésével (Nahda = renaissance): a nyugati kultúraelemek elleni védekezést egyfelől egy vallási szeparatizmus szükségességében véli

meghatározni, másik oldalán egy nemzeti érzelmű politikai ideológiával (reformista nacionalizmussal) és az egyiptomi/arab/muzulmán másságok kiegyezésének, koegzisztenciájának biztosításával reméli megvalósítani – mindezt egy identitás-konvencióra építve (Roussillon 1998).

Aki közelebből is ismeri, s nem csupán térképre rajzolva tekinti át az arab világ hallatlan sokszínűségét és összehasonlíthatatlan tájait, a legkevésbé sem lepődik meg azon, ha a marokkói rituális zene (Hädra des Gnaoua d'Essaouira), a kabil vagy az algériai nők dalai (Wardia, Malika Domrane, Massa Bouchafa vagy Saloua), esetleg a „szaharai bluesokat” éneklő népszerű előadók (Hamza el Din, Youssou N'Dour, Ali Farka Toure vagy Baba Maal) számainak keveredését hallja egy „világrádióban” vagy egy pesti szíriai étterem hangkulisszájaként. Az ingyenes MP3.com kínálatában mind ezen műfaji sokféleség „autentikus”, „városi nomád” vagy „világzene” címszó alatt is megtalálható, s a francia, olasz, horvát vagy görög tengerparti szállodaláncok előszeregettel kínálják a kairói vagy isztambuli női bájfelhozatal lehetőségeit. A világzene és a „minden eladó” világerzései áthatja a ma már mesterkélten nomád Marokkó vagy Tunézia kulturális közhangulatát is; utóbbi egyre markánsabb a turizmus és a kultúra piacán, ugyanis épp ama folyamat kezdetén tart, amelyben a női emancipáció elősegítése révén látványosan kívánja univerzális szintre emelni sokáig elnyomott, alávetett nemzeti identitásból felszabadult öntudatát, s ehhez a zenei horizonton a rai divatja is fennen hozzájárul. Dinamikus, érzelmes, sajtó és örömtias zenével építik az új identitás templomát, egybefonva rendhagyó és klasszikus, eredeti és mesterkélten zenei anyagot a mozgás, rögtönzés, rock-konvenció és jazz-eszköztár számtalan változatából. A marokkói Nas al Ghiuán és számos kabili énekes-előadó a derbuca és bendír helyett elektromos gitárral és szintetizátorral hódít immár, külvárosi kocsmá és városzéli teveitató helyett a párizsi La Courneuve, Vitry vagy Clamart csarnokaiban szól a revitalizáló rai. Cheb Mami legújabb lemeze már a rai divatjáról evidenciaként hengeg („Le RAI c'est chik”), egymást érik a klasszikus arab-andalúz kiadások is (Atrium Musicale, Cheikh Salah, Radio Tarifa), a párizsi Quartier Latin afrikai CD-boltjában egy falat tölt meg a rai, de még egy tuniszi belvárosi utca video-CD-boltjában is vagy tucatnyi „nemzeti” előadó, meg ugyanannyi nemzetközi sztár friss felvétele található.

A rai persze követi piacát. Adott esetben hamiskásan újszerű, máskor hagyománytartóan kötött, de a World Musicba erőteljesen betagozódó műfajjá lett, örömforrás és identitás-fogódzó egyszerre. Életmódot, világképet és ellenkultúrát sugároz, hitelességet épít és hiteltelenséget is magába olvaszt a kulturális piac kívánságának megfelelően. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a rai-ban az ősi „démonok” helyett a ritmus beszél (Akli Yahyatene, O.N. Barbes), a világpolgár-sokasító korszakban új nagytáji hovatarozást ébreszt, survival-természete mellett a korrigált hagyományt adja vissza egy földrésznyi marginális polgárnak... (Radio Tarifa, Chalaban).

3) Kulturális önidentifikáció: a rai politikai és kulturális háttere egyaránt a rendszerek és a talajvesztett személyiségek önkeresési felülete is. „A nacionalista és szocialista – valójában katonai jellegű – rezsimek bukása, amelyek képtelenek voltak megoldani társadalmuk problémáit, és amelyek önkénnyel és korrupcióval járatták le magukat népeik előtt, megkönnyítette az iszlám fundamentalizmus széles körű elterjedésével párhuzamosan az elnyugatiasodott elitek létrejöttét, amelyek azelőtt többé-kevésbé együttműködtek a korábbi rezsimekkel, és most abban a helyzetben találják magukat, hogy vagy védelmére kelnek a bukott rendszereknek, vagy el kell fogadniuk egy olyan társadalmi modellt, amely határozottan szemben áll a Nyugattól átvett kulturális és politikai értékekkel” (Goytisolo, 1996: 22). A szembenállás különösen áthatja azokat, akik számára a származási ország pusztán messzi tájegység, vizuális emlék vagy üdülési emlék csupán, s lévén befogadó társadalmában marginális helyzetű, gettólakó, számkivetett vagy „mocskos idegen”, az exklúzió élménye akkor is a Maghreb felé vonzza, ha már régen nem lelné meg benne hazája hangját. A divatjelenségben pontosan az a korszakos siker titka, hogy az elszemélytelenítés elleni kompenzatorikus gesztus, ellen-reakció, identitás-álmogvalósulása: lenni valakivé („Legyek Önmagam!”) vagy valamivé – ez a másság álma. A világra, s különösen a hagyományközvetítő (neofolklorizált, turisztikailag átszervezett) világra való nyitottság mintegy ideologikussá, a befogadó és körülfogó közösségi közeg szinte biztonságos fészekké válik (felszíni jelenségeiről lásd Barthes, 1999: 174–175). E helyzet megalázó volta persze magában véve is kettős: aki adaptálódni próbál vagy asszimilálódni vágyik, az már távol került önnön egykori szerves kultúrájától. Ezért is kívánják a jószándékú népművelők és szociális munkások „visszaédesgetni” a diaszpórák menekült-tömegeit egykori identitásukhoz, ami nem megy simán. A divatkínálat és az identitásfelvétel kétértelmű státust kínál: jelenti a világot és önmagát is, mint magatartási programot és tömegjelenségként megmintázódó szerepet, amely „egyszerre presztízsenek forrása és fogyasztóinak jel-vételi struktúráját konstanssá változtató jelenség (Barthes, uo. 223–224). Egy lyoni lakótelepen, ahol zömében maghrebiek élnek, a lakótelepi házak minden harmadik ablakában tányérantenna virít, gyaníthatóan a „hazai” tévéadók felé fordítva. A helyi közösség ismerője azonban tudja: akik még nézik-hallgatják az otthoni adást, azok nem a visszavágók, a nyelvet gyakorlók, a híreket izgatottan lesők – hanem épp olyanok, akik franciává átvedleni próbálnak igen intenzíven, de végképp kiszakadni egykori énjükből nem mernek, nem tudnak, s ennyi kapcsolatot még megenged(het)nek maguknak, mint az emigránsok második nemzedéke-hulláma világszerzte szokta volt. S az asszimilálódók második-harmadik generációja, a fiatalok tömegei lesznek épp azok, akik számára a rai az újrafölsimert hovátartozás élményét kínálja. Nem a régi, lealázott gyarmati Afrikát, a francia felségterületet, a „kulturális béke-

hadtestek” által terjesztett és kötelezővé tett („nemzeti”) nyelv kényszerét, hanem a hangok, ritmusok, illatok és ízek birodalmát, melynek fontosságát a reménytelen jövőkép, a perspektívátlan szociális helyzet is kiemeli. Identitását kulturális mintákban visszakereső és visszanyerő migráns tömeg számára a rai az újratanult nyelv, a jelentést nyert érzelem, a vágy és valóság egybemosott létminősége.

Túlegyszerűsítés talán, de a rai közönsége alighanem a kinnrekedtek tömegéből kerül ki, akik számára a globalizációs csábítás identitás-emésztő kísértés inkább, mint a teljes élet ígérete. S a marginalizáltak immár nemcsak a szegények, az érzelmi margón épp annyian tolonganak-dülöngélnek... A zenei „mező” autonomizációja, a romantikussá fokozott csoportidentitás, illetve a zene mint egy kulturális üzemszervezet terméke, aligha más funkciójú olykor (Adorno klasszikus zeneszociológiai vagy zenefilozófiai meglátása alapján), mint a társadalmi valósággal a társadalom lényegi és funkcionális összefüggéseiben is egybehangolt kérdésfeltevés, amely a társadalmi tudat igaz vagy hamis alternatívái közti eligazodás eszköze. Ez eligazodás végső soron az egyén (és a csoport) létének, korszakos beágyazódottságának és politikai „konzisztenciájának” kérdése (bővebben Petiau 2001). „A kulcsszó, amelyet főként az Öböl-háború után használtak az arab elittel kapcsolatban – a megaláztatás. Megalázó a Nyugat túlereje és kétkulacsos politikája Kuvaittal és Palesztinával szemben, megalázó a gyarmati múlt és a függetlenné válás utáni kormányok korrupt despotizmusa, megalázóak a testvérháborúk és belső rivalizálások, amelyek egyenes ellentétei az Umma, a nagy muzulmán közösség eszméjének, megalázó a Nyugat nyomasztó katonai, gazdasági, technikai, politikai és kulturális fölénye, olyan érzés, amelynek nyilvánosan és privát szinten is a fájdalom és a tehetetlenség elegyével adnak kifejezést, és amely egy nehezen leküzdhető elmaradottság és a szóban forgó eliteket egyre jobban fenyegető veszély tudatából adódik. Ez a veszély az embertömegek felől fenyeget, akik kimennek az utcára, hogy az iszlám vallási alapelvek nevében tiltakozzanak társadalmi kirekesztésük ellen” (Goytisolo 1996: 24). Az Iszlámtól való félelem most megüli immár nemcsak Európát, Amerikát méginkább, de nem pusztán fenyegetésként nehezedik rájuk, hanem a beilleszkedőket is nyomasztja. A migráns elitek egyik igen hangos szólama ezért is fogalmaz a divatos műfaj, az ártatlan dal ellen is, s nem csupán Németországban, Frankfurtban vagy Ibériában, hanem a szociokulturális integráció másik („magasabb”) körébe átkerült, kultúrát váltó tömegek körében is. „Ugyanez az alapállás – a saját (arab-muzulmán örökség) lebecsülése és az idegen (nyugati kultúra és értékek) olykor szolgálai utánzása – jellemzi az európaiasodott elitek szellemi életét és szokásait, megaláztatásuk és külsőleg antikolonialista retorikájuk fonákjaként” (Goytisolo, 1996: 25). A revitalizált etnokultúra éppoly kihívó, elutasítandó számukra, mint az eredetiség, amely kulturális piaci árucikk lett és turisztikai forrás. Csöknyös modernizáció

és lendületbe jött tradicionalizmus találkozásából adódik tehát a helyzet, amelyet a rai népszerűvé válása töltött meg új tartalommal, s ennek révén is szembekerült egyszerre két érdekkörrel: a származási országbeli fundamentumok őrizőivel egyfelől, és a modernizált-konzumált befogadó ország önvédelmi ortodoxiájával, amely hébe-hóba még a gyarmati sorsból kiszabadultak marginalizálódott tömegeit, kirekesztett, vonatkoztatási rendszerétől és így identitásától is megfosztott csoportjait hatja át.

A kirekesztettség és a „zenei identitás” konstruálódása tehát nem pusztán gazdasági vagy szociális jólét-függő jelenség, hanem identitás-állapot. S ennyiben a rai által lefedett térség is identitás-régió, melyet nem az egységesség, hanem a sokszínűség jellemez. Lévéen szó itt nemcsak egy zenei kultusz alakulásáról, hanem funkcionalitásáról is, a rai túlzott „átpolitizálódásának” bizonygatásától óvakodnék. Bizonyos, hogy eredete, kulturális gyökerei épp annyira „politizálódtak”, amiként a gregorián vagy a keleti ortodox egyházi zene földrajzi hatóköre, kiterjedése is egyfajta „spirituális birodalom” fölépítési eszköze volt. De talán épp ezért nem lehet nem meglátni a modernitás építményének fundamentumait, akár gazdaságiak, akár politikaiak, vallásiak vagy mentálisak, zeneiek vagy poétikusak. Miként Goytisolo fogalmazza: „a muzulmán kultúra nagysága a pluralizmusra, fajkeveredésre, kérésre, kutatásra, cserére épül. Csak a visszatérés ezekhez az értékekhez hozhatja vissza ezt a nagyságot” (írja Goytisolo 1996: 26).

Összegzés

A rai mint kollektivistikus identitás-élmény, szemben az individualisztikus nyugati polgári kultúra-eszményekkel és divattal, nem osztályszerkezeti alapon kínál azonosulási alapot: a fiatalok számára egy kulturális horizont távoli pontját, a tradíciók még utolsó pillanatban megragadható csücskét jelenti, a tradícióőrzők számára az iszlám zenei hagyomány és értékrend túlélését szimbolizálja, a feltörekvő modernista adaptációt preferáló elit számára piaci lehetőség és érvényesülési út, a nők számára egyenjogúsításuk egyik kínálkozó felülete, az európaiak számára egzotikus zenei-kulturális örökség stb.

A rai kultusza a nagytársági integrációk, fundamentális vagy makropolitikai áthatások elleni kontraszt, ellenállási felület, identitás- és akció-egység. S talán az is marad, amíg a hangszerek vagy a lírai dalok szólhatnak keleti, fekete-afrikai vagy európai hatásoknak is kitéten...

Irodalom

- Amo, Beatriz (é.n.) *Musique arabo-andalouse*. Atrium Musicale de Madrid, CD, bevezető ismertető szöveg, Arles.
- Appadurai, Arjun 2000. *Savoir, circulation et biographie collective*. *L'Homme*, 156, octobre-décembre, 29–38.
- Arkoun, Mohamed 1993. *L'individu au Maghreb*. Colloque international de Carthage 1991. Preface. Éditions T.S., Collection Orient/Occident, 257 p. Ismertetése: <http://www.irmcmaghreb.org/corres/bendana.htm>
- Augé, Marc 1992. *Non-lieux*. Ed. du Seuil, Paris.
- Barthes, Roland 1999. *A divat mint rendszer*. Osiris, Budapest.
- Benseddik, Fouad 1987. La greve régulatrice des rapports sociaux et politiques au Maroc, 1970–80. In: *Genèse du Nationalisme algérien / Grèves en Méditerranée Maghrébine*. Université de Paris VII., Parcours, Cahiers du GREMAMO, No. 4:154–166.
- Bourdieu, Pierre 1978. A vallási mező kialakulása. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest, 165–237.
- Braudel, Fernand 1996 *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában, I*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Osiris.
- Charaffeddine, Fahima 1994. *Culture et idéologie dans le monde arabe*. L'Harmattan, Forum du Tiers-Monde, Paris, 192–205.
- Chevalier, Agnès – Kessler, Véronique 1988. *Les économies d'Afrique du nord face à leur démographie*. CEPII – CIREM, Rapport final pour le Commissariat Général du Plan.
- Cubertafond, Bernard 2001. *La vie politique au Maroc*. L'Harmattan, Paris, Pour comprendre, Paris, 52–66.
- Desjardins, Thierry 1974. *Cent millions d'arabe*. Éditions Elsevier Séquoia, Paris – Bruxelles
- Djait, Hichem 1996. Les cultures maghrébines travers l'histoire. In Maria-Ángels Roque (ed.) *Les cultures du Maghreb*. L'Harmattan, Paris-Montréal, 65–82.
- Esprit* No 7. 1999. június, Bulletin Scientifique d'Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporaine, „La chanson, version française”, lásd: <http://www.irmcmaghreb.org/corres/notice/revues/58revue4.htm>
- Gauttier, E.-F. 1928. *Le Sahara*. Payot, Paris, 135–141.
- Goytisoló, Juan 1996. A mai iszlám és a régi spanyolok. *Magyar Lettre Internationale*, 23. szám, tél, 22–26.
- Goytisoló, Juan 1995. Rai, a mediterrán fajkeveredés. *Magyar Lettre Internationale*, 16. szám, 33–35.
- Hampartzoumian, Stéphane, 2001. *Socialité corporelle et corporalité sociale*. (Pour le GREMES séances du 8 novembre 2001): <http://gremes.free.fr/stephane2.htm>
- Ibn Khaldún 1995. *Bevezetés a történelembe*. Osiris, Budapest, 125–204.
- Kchir-Bendana, Kmar 1993. *Etre marginal au Maghreb*. Études de l'Annuaire de l'Afrique du Nord, CNRS, Paris, 352 p.

- Lamchichi, Abderrahim 1997. *Le Maghreb face a l'islamisme*. L'Harmattan, Histoire et Perspectives Méditerranéennes, Paris, 23–49.
- Lanessan, J.-L. 1917. *La Tunisie*. Librairie Félix Alcan, Paris, 6-8.
- Maffesoli, Michel 2001. Dans l'extase des raves. *Libération*, 23. Aout 2001.; <http://gremes.free.fr/maffesoli.htm>
- Marouf, Nadir szerk. 1995. *Le Chant arabo-andalou*. (Fondements anthropologique de la norme), Éditions L'Harmattan, Paris, 201 p.
- Métais, Aline 2001. *La Core sensible*. (Pour le GREVES séances du 25. janvier 2001.): <http://gremes.free.fr/aline.htm>
- Mezghani, Ali 1998. *Lieux et Non-Lieux de l'identité*. Tunis, Sud Éditions, 248 p. Ismertetés lásd: Bulletin Scientifique d'Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporaine, hálózati forrás: <http://www.irmcmaghreb.org/corres/notice/revues/55vdp5.htm>
- Nourredine, Abdi 1988. Islamisme, étatismes et transition au niveau mondial. In: *Méditerranée tanulmányok II.*, JATE, Szeged, 100–118.
- Petiau, Anne 2001. *Le social et le musical*. (Pour GREMES séance du 22 novembre 2001.): <http://gremes.free.fr/anne2.htm>
- Pourtau, Lionel 2001. *Vers la définition d'un néotribalisme*. <http://gremes.free.fr/lionel.htm>
- Roque, Maria-Ángels 1996. *Les cultures, éléments vitaux des civilisations*. In: M.-Á. Roque szerk. *Les cultures du Maghreb*. L'Harmattan, Paris, 11–33. p.
- Roussillon, Alain 1998. *Réforme sociale et identité. Essai sur l'émergence de l'intellectuel et du champ politique modern en Egypte*. Édition Le Fennec, Casablanca, 176 p. Ismertetés lásd: Bulletin Scientifique d'Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporaine, <http://www.irmcmaghreb.org/corres/notice/revues/56vdp6.htm>
- Stora, Benjamin – Ellyas Akram 1999. *Les 100 portes du Maghreb. L'Algérie, le Maroc, la Tunisie, trois voies singulieres pour aller islam et modernité*. Editions de L'Atelier, Paris, coll. Points d'appui, 304 p.
- Virolle, Marie 1995. *Le chanson rai*. Karthala, Paris, 216 p.

További tájékozódáshoz használható on-line források

<http://www.irmcmaghreb.org/corres/index/ind-vdp.htm>

Philip Bohlman Music, Myth, and History in the Mediterranean: Diaspora and the Return to Modernity, *Ethnomusicology Online* 3, 1997.

<http://www.muspe.unibo.it/period/MA/index/number1/nett1/ne1.htm>

<http://www.columbia.edu/cu/lweb/indiv/mideast/cvvlm/Islam.html>

http://acadprojwww.wlu.edu/vol4/BlackmerH/public_html/xliberty/nafrican/

<http://www.museum.upenn.edu/>

BENEDEK MÓNIKA

Megegyezések és különbségek a klasszikus és a jazz-zene harmóniajelölésében

Beszámoló a XVIII. Nemzetközi Kodály Szimpóziumon tartott előadásról

Az alábbi előadás a XVIII. IKS Szimpóziumon (2007 Capital University of Columbus Ohio, USA) „Accordances and Differences in the Classical and Jazz Harmony Notation” címmel hangzott el. Az előadásban az elmúlt közel egy évtized alatt szerzett jazz szakiskolai és jelenleg jazz főiskolai tapasztalataimat próbáltam összegezni többek között mint klasszikus zeneelméletet és szolfézst oktató tanár, karnagy. Az alábbi téma a doktori tanulmányaim szerves részét is képzí.

Az előadás tömören a klasszikus zeneelmélet tanításával, metódusával és lehetőségeivel foglalkozott jazz-zenészek, jazz-zenét tanuló diákok számára. Ismertette a jazz alapvető harmóniai készletét, annak jelölésrendszerét, összevetette a barokk, klasszikus és jazz zeneelmélet közötti alapvető különbségeket zenetörténeti áttekintés alapján. Összehasonlító elemzést végzett néhány konkrét zenei anyagon keresztül a jazz és a barokk, illetve a bécsi klasszikus és a jazz stílus között. Az előadás kitért továbbá a téma speciális magyarországi helyzetére: a Kodályi Elvek-en nyugvó magyarországi zeneoktatás hagyományaira, a klasszikus zeneelmélet mint a Keret-tanterv által előírt tárgy fontosságára a jazz szakiskolai (középfokú) oktatásban és a Dublini Polifónia alapelveket követő Bolognai típusú jazz felsőoktatásban.

Bevezető gondolatok

A jazz-zene alapvető harmóniakészletének ismertetése és szembeállítása a klasszikus zenei stílus harmóniai jelölés-rendszerével számos kérdést felvet:

- 1) Melyek az alapvető különbségek a jazz és a klasszikus stílus harmóniarendszerében?
- 2) Miért fontos a két stílus harmóniai jelölésmódja közötti megegyezések és különbségek felismerése, értelmezése és helyes alkalmazása?

Magyarországon a jazz alapfokú művészeti és OKJ-s (Országos Képzési Jegyzék) szakképzettséget adó jazz szakközépiskolák kerettantervei 1998 óta előírják a klasszikus zenei tanulmányok, a szolfézs és a klasszikus zeneelmélet oktatását. Az alap- és középfokon tanuló diákok részére (beleértve minden hangszeres és ének főtanszakon) kötelező a klasszikus zenei alpműveltségi tárgyak felvétele és teljesítése. Felsőfokon, 2007 óta a bolognai típusú zenei felsőoktatás lépett életbe, mely a Dublini Polifónia alapelveket követi és szintén kötelezővé tette a „szolfézs típusú” és klasszikus zeneelmélet tanulmányokat.

Eltekintve a magyarországi oktatási rendszer sajátosságától, ki kell hangsúlyozni a *klasszikus* zenei műveltség fontosságát. A *klasszikus* műveltségbe nem csak a bécsi klasszikus stílus értendő, hanem a népzenei, egyházzenei, reneszánsz, barokk, romantikus, továbbá a XX. század meghatározó stílusai is. A magas színvonalú előadó művészet és oktatás bármely zenei stílusban megkívánja a széles körű ismeretek megszerzését és a teljes szakmai felkészültséget. Továbbá meg kell teremteni a lehetőséget a nem professzionális, hanem műkedvelő jazz zenészek számára is, hogy egyaránt megismerjék a jazz stílus gyökereit, alapjait és kapcsolatait más zenei stílusokkal. Véleményem szerint a komolyzenei oktatás is megkíván bizonyos nyitottságot a XX. századi irányzatok kifejezőmódjai – különösen a jazz esetében – az improvizáció felé.

Visszatérve a Kerettanterv követelményére, a klasszikus zenei irodalom és zeneelmélet jazz-szakképzésben való tanítása csak a két stílus közelebb hozásával, mindkét stílus megértésével és nagyfokú nyitottsággal valósítható meg. Ez elsősorban a tanár, az oktató feladata, azonban szintén nagy hatással lehet a diákokra a jazz igazi nagyságainak példamutató magatartása és nyitottsága a klasszikus, barokk és a népzenei örökség felé. Azok a diákok, akik gyermekkoruktól kezdve rendszeres zenei oktatásban vettek részt – zeneiskolában, zeneművészeti szakközépiskolában tanultak hangszert, vagy zenei általános iskolában nagyobb számú ének-zene órájuk volt és rendszeresen kórusban énekeltek –, természetesen, hogy mintegy az anyatej-jel szívták magukba a zenei írás-olvasást, nagyrészt a Kodály-módszer segítségével. Ha ők a jazz műfaj felé fordulnak, megalapozottnak tekinthetjük zenei készségüket egy ilyen bonyolult, többrétegű XX. századi stílus felé. Azok a kamaszkorú vagy felnőtt diákok, akiknek gyermekkoruktól kevesebb jutott a zeneoktatásból – vagy tánczenén, könnyűzenén nőttek fel, de tehetségük és vágyuk hajtja őket a jazz zene tanulása felé – még inkább meg kell ismerniük a stílus előzményeit. Ilyenkor sok esetben a tanár vagy oktató kisebb ellenállásba ütközhet néhány diák részéről. A

legnagyobb kihívás számomra a jazz-oktatásban kontrasztként megjelenő klasszikus stílus elfogadtatása és megszerettetése, különösen azon a diákok számára, akiknek kevés az ilyen irányú zenei előképzettségük.

A mai harmóniai jelölés-rendszer előzményei

A XVI–XVII. század folyamán kialakult és megszilárdult az a zenei tonális-funkciós gondolkodás,¹ ami a későbbi nagy korszakokat, köztük a bécsi klasszicizmust is jellemezte. Gyökerei visszanyúlnak a középkor és a gregorián idejére, de a XX. század zenéjében is jelen van (eltekinthetve néhány szélsőséges stílustól, pl. a dodekafónia).²

A reneszánsz zenei akkord (harmónia) készlete³ nagyjából hármashangzatokból állt: többnyire alap (dúr és moll) vagy szext 6, (dúr, moll és szűkített) ritkán kvartszext (6/4) fordításban.⁴ Ez utóbbi általában dúr és moll hangzású, többnyire átmenő hangokból keletkezett. A többszólamúság olyan fejlett formái, mint pl. az imitációs szerkesztésű motetta⁵ nagy szerepet játszott a harmóniák mai formáinak – köztük a hármas és négyes hangzatok fordításainak – kialakulásában. A szólamok lineáris kezelése, elcsúsztatása olyan átmenő, előlegezett, vagy éppen késleltetett⁶ hangokat eredményezett, amelyek az uralkodó dúr-és moll hármashangzatokhoz képest átmeneti feszültséget okoztak többnyire a metrum súlyos helyein. Az említett dúr és moll hangzatok a modális⁷ (egyházi) hangnemek több évszázados hagyományára és a népzenei gyökerekre vezethető vissza. Az utóbbi magjaiban tartalmazza a pentatónia⁸ természetes hangközeit és az akusztikai felhangrendszer,⁹ mint az egyik legjobban érzékelhető, fizikai, emberi füllel felfogható jelenségét. Következményei azok a tiszta és természetes hangközök, melyek végül a tercéptékezésű harmóniák, majd a dúr-moll tonális rendszer későbbi kialakulásához vezetett. A motetták imitációs mozgó szólamai közt sűrűn előfordult a 6 és 7 hangköz, mely csak átmenő 6

---

1 Harvard Dictionary of Music

2 Lásd bővebben: Brown, Howard M.: A reneszánsz zenéje, Bevezető fejezet

3 Bárdos Lajos: Modális Harmóniák, III. fejezet továbbá bővebben Orselli-Rescigno-Garavaglia-Tedeschi-Lise-Celletti: Az opera születése, 10.

4 Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret I. Harmóniai sajátosságok 66.

5 Homolya István: Palestrina, Lassus, 15.

6 Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret I. Harmóniai sajátosságok 71.

7 Németh-Nógrádi-Puster: Szolfézs Antológia, 117.

8 Frank Oszkár: Alapfokú zeneelmélet, 18.old. továbbá lásd. Kodály: Ötfokú zene, 333 Olvasógyakorlat gyakorló füzetek

9 Bodon Pál: Az intonálás iskolája, 5.

és 7 hangzatot¹⁰ eredményezett, nem stabil harmóniákat. A mai értelemben vett 6/4 fordítás kizárólag két szólam, vagyis két átmenő hang mozgásából eredt. Kettős késleltetési szerepe előrevetítette a barokk és bécsi klasszikus zárlati 6/4 harmóniát.¹¹

A XVII. század elejére, azaz a kora barokk korban terjed el a *számozott*, vagy *figurált basszus*, mely jelölésmód végül megeremtette a mai harmóniai notáció alapjait. Ez esetben a legmélyebb szólam, a basszus feletti szólamok (mint hangközök) távolságát, arab számokkal jelölték a komponisták. A hangnemtől eltérő (alterált) hangokat a módosítás iránya (*kereszt #, bé b, feloldó jel §*) szerint jelölték az arab szám után. Ez egyfajta harmóniai gyorsírást¹² eredményezett a barokk kottairásában. Különösen nagy szerepet játszott az itáliai opera és oratórium lejegyzési gyakorlatában az, hogy sokszor több zeneszerző, vagy mester és tanítványai együtt is komponáltak. Példaképpen, egy recitativo vagy ária kíséretét a basszus szólam és a kívánt harmóniák arab számú jelölése mutatta. Sok esetben a harmóniai váz született meg először, majd az ének vagy hangszeres szólamok dallamai. A zenészek sok esetben egyszerűen a számozott basszust olvasták és dallamaikat valószínűleg a megadott témavázra improvizálták.¹³ Ez az élő gyakorlat azt sejteti, hogy a komponisták nem lustaságból, hanem egyszerűen szokásból nem dolgozták ki a teljes zenei szövetet. Az énekesek állandó gyakorlata volt a dallamdíszítés és valószínűleg részben a fő dallam improvizálása is. A számozott basszus olvasása és konkrét harmóniákba öntése a csembaló játékos vagy orgonista feladata is volt, mely így kész harmóniákkal támogatta meg a hangszeres, vagy hangszeres-vokális zenei szövetet. A XVIII. századra a basso continuo (folyamatos basszus) kíséret annyira természetessé vált, hogy a zeneszerzők két szólamba írták a műveiket: a dallamot és a hozzá tartozó basszus szólamot számokkal ellátva, hogy a kísérő játékos könnyen elolvassa a partitúra lényegét. Vivaldi, Händel és Bach – különösen a versenyművekben – teljesen kidolgozta a zenekari szövetet, de a számozott basszus kíséret, mint egy „harmóniai gyorsírás emlékeztető” ettől még jelen volt.¹⁴

A harmóniajelölés, az improvizáció és a leírt zenei anyag kapcsolata

A jazzben többnyire egy hasonló harmóniai gyorsírás¹⁵ és zenei kidolgozásmód terjedt el, ahol a komponált téma és a harmónia kör lényegében egyfajta útmutató

10 Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret I. Harmóniai sajátosságok 71–72.

11 Frank Oszkár: A funkciós zene harmónia- és formavilága, 43.

12 Nagy Olivér: Partitúra-olvasás Partitúra-játék, 14–16.

13 Orselli-Rescigno-Garavaglia-Tedeschi-Lise-Celletti: Az opera születése, 13.

14 Pálfalvi József: Bach brandenburgi versenyei, 8–9.

15 Gonda János : Jazz, 324.

a teljes zenemű kidolgozásához. A zenészek improvizálva, variálva¹⁶ dolgozzák ki a témát és annak harmóniamenetét az adott stílus dallami és nem utolsó sorban ritmikai elemeinek figyelembevételével, ismerve hangszerük lehetőségeit, hangszerelési technikáit és az akusztikai adottságokat. Hasonlóan a Barokk kor zenészeihez (előadóművészeihez) és zeneszerzőihez – mely két mesterség akkor még inkább egynek számított – a jazzben sem válik el élesen a komponista és az előadó. Egyéni, kollektív improvizáció és élő összmunka eredménye az a zene, ami egyszeri és megismételhetetlen.¹⁷

A számozott basszus fénykorát majdnem két évszázadig élte, majd lassan kihalt a XIX. század elejére. A romantikus¹⁸ zeneszerzők sokkal inkább előtérbe helyezték a pontosan lejegyzett zeneművek előadását, mint magát az improvizációs gyakorlatot. Fókuszba került az egyén, mint előadóművész is, és lassan a század végére az addig megszokott zenész-mesterségből különvált egy önálló mesterség, a karmesterség is. A XX. századra kialakult előadási és tanítási gyakorlatban a muzsikusként általában nem variálják a nagy mesterek precízen leírt műveit, hanem a kottához hűen próbálják visszaadni azt. Az áthangszerelés ugyan divattá vált a XX. századra, (melyre már az előző századokban is volt példa), de a jazzen kívül a főként a népzenei gyakorlat és az egyházi orgonálás¹⁹ tartotta életben a variálás és az improvizálás hagyományát.

Tapasztalatom szerint az előző századok nagy mestereinek leírt műveit sokszor azért nehéz a folytonos improvizáláshoz jazz muzsikusként tanítani, mert a kottahűség, mint akadémikus tanítási mód távol áll gondolkodásuktól. A kottahűség azonban fontos, hiszen ezúton is, közvetlenül a műveken keresztül megismerkedtünk az adott kor stíláriis jellegzetességeivel és azok fejlődésével.

A jazz harmónia jelölés-rendszere

Megfigyelhető tehát, hogy a jazz tanítási és előadási gyakorlatának szoros kapcsolata van a barokk kor zenei írásmódjával, komponálási és előadási gyakorlatával. A jazz, hasonlóan a számozott basszushoz egy egyszerűsítő írásmódot használ, mely abszolút hangmagasságot és abszolút harmóniát jelöl. A jazz és a tánczene harmóniajelölésében számos változat terjedt el szerte a világon, ezért itt a legegyszerűbb,

---

16 Uo. 406.

17 Bailey, Derek: *Improvisation, Jazz*. 1 fejezet

18 *Harvard Dictionary of Music*

19 Bailey, Derek: *Improvisation, Organ* 1. fejezet

a legközismertebb és legérthetőbb jelölésmódot (néhol több fajtát is) mutatnám be C' hangra felépítve.²⁰ A következő példák a jazz *alapvető* harmóniakészletét mutatják be alaphelyzetben értelmezve.

1/ A hármashangzatokkal kezdve, egyszerűen felismerhetőek az akkordok minősége miszerint dúr, moll, szűkített vagy bővített hármashangzatról van szó. A dúrból, mint a legtermészetesebb hangzatról kiindulva (ld. *felhangrendszer* a Mai harmóniai jelölésrendszer előzményei. c. részben) minden más hangzást jelölni kell. Így a dúr harmónia jelölése egyszerűen az alaphang, amire a harmónia felépül. A moll hangzás jelölésében egyszerűen „m” vagy „mi”, mint a kistercre utaló *minor* szó rövidítése utal, de ugyanúgy a „-” jel is használatos. A szűkített jelleget a legegyszerűbben a „dim” mint a *diminished* szó rövidítése jelöli, de ebben az esetben a szűkített kvintet talán a legjobban a barokk számozott basszus hagyományú arab számos jelölés szemlélteti a legjobban: „b5”, ugyanakkor elterjedt az ún. geometrikus jelölés is, mint a „o”. A bővített jelleget az „aug” mint *augmented* szó jelöli, de a bővített kvintet ugyancsak szemléletes a „#5”-tel és a geometrikus „+” jellel is jelölni²¹. (A továbbiakban ugyanez a szabály figyelhető meg a 6, 6/9-es akkordok és a 7-es (*szeptim*) akkordok esetében is, melyek taglalását ld. később).

1.

The image shows a musical staff with a treble clef and a common time signature. Eight chords are written on the staff: C, Cmi, Cmi/b5, C+, C6, Cmi6, C6/9, and Cmi6/9. Below the staff, several alternative notations are provided: C- (under C), C° (under Cmi), Cdim (under Cmi/b5), C#5 (under C+), and C#5 (under C+).

Ezek az egyszerű hármashangzatok csak az afro-amerikai népzeneben és az archaikus jazzben voltak használatosak²². A korai jazz korszakát (XIX. század 2. fele és vége – XX. század fordulója) a hármashangzatok, jazz-szext akkordok (6) és bizonyos szeptimhangzatok (7) jellemezték. A jazz 6 akkord egyszerűen egy hozzáadott szext hangköz az adott dúr vagy moll hármashoz. (Ld. 1. példa). Ugyanakkor ez nem azonos a barokk-klasszikus összhangzattanból ismert 6 akkorddal, amely egy hármashangzat első fordítása. Különbség például az, hogy a jazz 6 akkord a dúr vagy moll hármashangzatnak, sokszor, mint *tonikai* funkciónak ad egy bizonyos szintet a

20 Gonda János : Jazz, A harmóniai jelzésrendszerek alapelvei fejezet, 324.

21 Gonda János : Jazz, A harmóniai jelzésrendszerek alapelvei fejezet, 326. Továbbá lásd: Nettles, Barrie: Harmony I, 26–27.

22 Uo. Skála és harmónia. A jazz akkordikus alapkészlete c. fejezet 331.

szept hozzáadásával. Ugyanez a struktúra a barokk-klasszikus harmóniak között is népszerű, ám az a moll, vagy félszűkített négyeshangzat (legelterjedtebb alakjában a II fok) első fordítása *szubdomináns* funkcióként szolgál. A barokk francia zeneszerző Rameau a *szubdomináns* IV. fokú akkordot a szept hozzáadásával (*sixte ajoutée*) magyarázta, mely struktúrájában azonos a jazz 6 akkorddal.²³

Itt szükséges megjegyezni, hogy a jazzben sokszor másképpen értelmezik a harmóniafordításokat, mint a klasszikus teóriában.²⁴ A legfontosabb különbség, hogy a jazz harmóniakat többnyire az alaphanggal, alaphelyzetben jelölik, lásd. 1. sz. példa. A zongoristák, gitárosok és egyéb harmónia hangszeres játékosok különbözően forgatják a harmóniakat, sokszor a jelölt alaphang és a tiszta kvint kihagyásával is. Máskor éppen az akkord tömörségét szeretnék kifejezni a hangok kettőzésével és különböző színek (*színező hangok*) hozzáadásával, és a szó szerint „hozzáadott” hangokkal (*additional tones*). A színező és hozzáadott hangokról később a VI. témakörben olvashatunk. A harmóniak fordítása tehát szabadon, a jazz korszakainak divatos hangzása, a játszott darab stílusának és hangszerelésének figyelembevételével történik.

2/ A jazz alapvető harmóniakészletét vizsgáljuk tovább a négyeshangzatokkal. (Ld. 2. sz példa.) A jazzben egészen az ún. *free*-korszak kezdetéig (50-es és 60-as évek fordulója) a négyeshangzatok adták meg a stílus fő jellemvonását.²⁵ A jazz 8 + 1 alap négyeshangzata még az archaikus jazz korszakból ered, amikor a blues-énekesek saját magukat gitáron kísérve négyeshangzatokkal „díszítették” a hármashangzatokat. A „**Maj**” mint *major* jelölés a nagyszseptimre, a 7 jelölés pedig a kisszeptimre utal. Ezt a logikát követve így mind a négyféle hármashangzathoz kapcsolódhat Maj és 7 szeptim is. A jelölések kombinációja módosított hangokkal és a már említett geometrikus jelekkel szintén bevett gyakorlat. A *félszűkített* akkord (szűkített hármas + kisszeptim) divatos jelölése a geometrikus „o” áthúzva: $\bar{O}$, a **Maj** szeptim geometrikus megfelelője a Δ jel.

2.

9

C7   Cmi7   Cmi7b5   C+7   CMaj7   CmiMaj7   C°Maj7   C+Maj7

C-7   C°   C7/#5   CΔ   C-Maj7   CdimMaj7   CMaj7/#5

Caug7

23 Frank Oszkár: A funkciós zene harmónia- és formavilága, 55. Vö. Gonda János : Jazz, A jazz akkordikus alapkészlete c. fejezet 332.

24 Gonda János : Jazz, Akkordfelrakás, fekvések, fordítások c. fejezet 349.

25 Gonda János : Jazz, A jazz akkordikus alapkészlete c. fejezet 332.

A jazzben éppúgy, mint a barokk-klasszikus és romantikus stílusban elterjedt a teljes szűkített 7. Az akkord szűkített szeptiméről kapta nevét (mely az összhangzatos moll VII. fokára épített négyeshangzathból ered)²⁶ megkülönböztetésül a kisszeptimes félszűkített szeptimtől. Bizonyos alaphangokról felépítve, mint pl. ebben az esetben a C^o-ról, a szűkített szeptim szabályosan a kétszeresen leszállított (bb) bé. (Ld. 3. sz. példa 1.akkord.) A jelölésben a dim7 és a geometrikus o7 éppúgy használatos.

3.

Ez az egyszerűsítő jelölés az abszolút hangon nem mutatja a sok esetben kétszeres módosítást, viszont nagyon népszerű a tánczenében és a jazzben. A zeneszerzők, hangszerelők és kottakiadók a XX. században az egyszerűsítő írásmódra törekedtek a zene könnyebb olvashatósága és a stílus népszerűsítése érdekében.²⁷ Ezzel elérték, hogy a műkedvelők is gyorsan és könnyedén elsajátítsák a népszerű dallamok akkordikus kíséretét zongorán, gitáron és egyéb harmónia hangszereken. Mindazonáltal ez az egyszerűsítés problémákat is felvet, ha nevezetesen egy hangzathoz az *enharmonikus* (ugyanúgy hangzó)²⁸ megfelelőjével jegyezték le. Pl. a Co7 teljes szűkített szeptime a *bebé* (bb) helyett az enharmonikus A is szerepelhet adott esetben, a kotta jobb olvashatósága érdekében. A probléma ott adódik, ha az így kapott akkordot C, bE, bG és A a C-ről felépítve alaphelyzetű teljes szűkített 7 akkordnak értelmezik. Ez azért hibás, mert ennek a négyeshangzathoz a kottairásból is jól láthatóan az alapja az A hang, mely harmónia így kvint-szext, azaz első fordításban van.

A fenti problémák megoldása egy olyan irányelvű zeneelmélet-oktatásban van, mely bemutatja és megérteti sorrendben a barokk, klasszikus és romantikus korszak stílári és harmóniai sajátosságait.

A C7/b5 sorban utolsóként tárgyalt alaphelyzetű négyeshangzat (ld. 3. sz. példa 2. akkord), viszonylag ritka harmónia. A domináns szeptim szűkített kvinttel a domináns funkciót színezi (éppúgy, mint a bővített kvintű dúr 7) jellegzetesen jazzes megoldás. A romantikus zenében bukkant fel korábban ez a harmónia és a Nápolyival színezett bővített 6-es dominánsok körébe tartozik.²⁹

26 Frank Oszkár: Alapfokú zeneelmélet, 20–21.

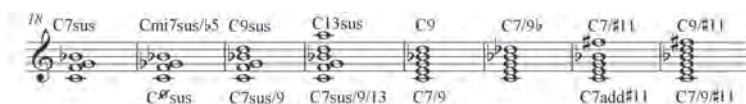
27 Gonda János: Jazz, A harmóniai jelzésrendszerek alapelvei fejezet, 328.

28 Frank Oszkár: Alapfokú zeneelmélet, 8.

29 Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret III. A romantika stílusjegyei, 49.

4/ Az hármás és négyeshangzatok tömörebb hangzására és különböző hangszínek teremtésére az ún. **hozzáadott** hangok (**additional tones** rövidítve: **add**) adnak lehetőséget.³⁰ A 2 a 4 és a már említett 6 (ld. jazz 6 akkord) és minden olyan hang, ami nem tartozik az érintett akkordba, más szóval nem törzshang, szóba jöhet. Ezek közül a legnépszerűbb, a jazzt erősen jellemző kvart akkord család, amely legegyszerűbb formája a hármás és négyeshangzathoz hozzáadott 4 (tisztá kvárt). A **sus**³¹ jelölés a **suspension** (késletetés) szó rövidítése elsősorban a dúr hármás és a dúr 7 nagytercének felülről, a kvártról való késletetéséből ered:

4.

A **sus** eredete még a reneszánsz kori zárlati 4-3-as késletetésre nyúlik vissza, ami kizárólag a domináns dúr harmóniát késletette meg ilyen módon. Ehhez járult sokszor a 6-5 késletetés egy másik szólamban, ami meghatározó kadencia típus lett a barokk és bécsi klasszikus stílusban. Ld. előbb *A mai harmóniai jelölésrendszer előzményei* c. fejezetben. A jazz-ben a kvárt (4) már nem oldja ezt a feszültséget a tercre, hanem önálló akkordként él dúrban és mollban egyaránt. Főbb fajtái az 4. sz. példa mutatja, (1-2. akkord.) A C9sus és C13sus taglalását ld. később.

5/ A négyeshangzatok kiegészülve nónakkordokra (9-es), undecima (11-es) és tredecima (13-as) adják meg igazán a jazz jellegzetes, egyedi hangzását. A 9-es szám az oktáv fölötti szekunda, a 11-es az oktáv feletti kvart, a 13-as pedig az oktáv feletti szext hang távolsága. Ezek továbbá a négyeshangzatok harmóniaváza közé eső hangok, melyek különböző módosításokkal megadják az adott akkordhoz illő skálák széles palettáját. Mivel a különböző skálák különböző zenei színt adnak a négyeshangzatoknak ezért ezeket *színezőhangoknak* is szokás nevezni.³² Az élő zenei gyakorlatban a jazz korai szakaszától kezdve a muzsikusok az adott harmóniához illő dallamokat szabadon díszítették, variálták, továbbá teljesen új dallamokat, frázisokat is rögtönöztek. Az improvizációs skála tárházába éppúgy beleférnek a *pentaton* skálák, *blues* és *be-bop* skálák, *modális* skálák, *összhangzatos*-, és *melodikus moll moduszok*, mint a disszonánsabb

30 Gonda János : Jazz, Az akkordállomány kiterjesztése c. fej. 345.

31 Uo. 346.

32 Uo. A harmóniai jelzésrendszerek alapelvei fejezet, 327–328.old.

modellskálák: kromatikus, egészhangú, fél-egész (1-2) vagy egész-fél (2-1). Az utóbbi 1-2, 2-1-es modellskálák Bartók zenéjében is megtalálhatók.³³

A 9-es, 11-es, 13-as számokat és minden olyan módosítást, ami az akkord nem harmónia hangja, a barokk számozott basszus és a klasszikus római fokszámjelzés szerinti arab szám előtt/ mellett *kereszttel #* és *b-vel b* jelöljük. A *feloldó jelet S* a jazz, a tánczene és könnyűzenei abszolút jelölés rendszer nem használja éppen az abszolút rendszer miatt. Elméletileg mindegyik színezőhanghoz járulhat *#* vagy *b*, de a gyakorlatban pl. a 13#-nek nincs értelme a tiszta oktávval való enharmonikussága miatt.

A 9-es, 11-es, és 13-as akkordok majdnem teljes tárházát végigkövethetjük az **5.** sz. példában, az előzőekben felsorolt jelölési logika mintájára:

5.

C9 C7/9^b C7[#]11 C9[#]11 C7/^b9[#]11 C13 C13/^b9 E13[#]11
 C7/9 C7add[#]11 C7/9[#]11 C7/9/13 C7/^b9/13 C7/9/11/13

Cmi9 Cmi7/11 Cmi11 CMaj9 CMaj7[#]9 CMaj13 C+9 C+7/^b9
 Cmi7/9 Cmi7(add11) Cmi7/9/11 CMaj7/9 CMaj7[#]9 CMaj7/9/13 C[#]5/9 C[#]5/^b9

C+7/[#]9 C9/^b5 C7/^b5/^b9 C13/^b5 C7/^b10 C°7/^b9
 C7/[#]5/[#]9 C7/9/^b5 C^b5/9/13 C7add^b10 Cdim7/^b9

Érdeemes kiemelni még a C7^b10 harmóniát az érdekes hangzása és struktúrája miatt, ld. **5.** sz. példa utolsó előtti akkordja. Jó példája ez annak, hogy az improvizációs hangkészlet, azaz a skálák milyen szoros kapcsolatban állnak az adott harmóniával. Elméletileg az akkord ^b10 színezőhangját [#]9-nek is jelölhetnénk. Ez esetben enharmonizációról van szó, ami természetesen lehetséges, bár ez a hang hozzá tartozó skálák – mint a kromatikus hangokkal kiegészített összetett **blues-skála** és a fél-egész modellskála – nagy és kisterce miatt inkább ^b10. A jazzben a C7^b10 akkordot elsősorban a bluesból eredeztetik.³⁴A blues-pentaton legösszetettebb formája létrejöhet pl. a lá-pentatonból, három felfelé irányuló kromatikus csúzás révén. (ld. relatív szolmizációs hangokkal.)

lá dó **di** ré **ri** mi szó **szi** lá

33 Gonda János: A rögtönzés világa II. Funkciós akkordcsaládok és skálák c. fej.

34 Uo. 81.old. Továbbá lásd: Kostka, Stefan-Payne, Dorothy: Tonal Harmony, 28. fej. 477.old.

A pentaton gyökerű afroamerikai népzene és népi énekes gyakorlat ezeket a csúszásokat alig mérhetően, körülbelül a kis és nagyterc közé énekelték (*dirty tone*). Ez adta meg a **blues** dalok egyik legfontosabb jellegét.³⁵ Ez a bizonytalan intonálású terc nemcsak az afrikai népi kultúrában, hanem a világ más tájain is ismert jelenség. Elég csak Magyarország régi stílusú népdalkincse egyik jellegzetes fajtájára, a dunántúli-terces dalaira gondolni.³⁶ A kétércűség a műzenei gyakorlatban is elterjedt, példaképpen Bartók zenéjében is sokszor feltűnik.³⁷

A harmóniajelölés egyéb lehetőségei

A jazz említett szabadabb komponálási és előadási gyakorlatához képest, a klasszikus és barokk stílus a lejegyzett zenei gyakorlatban szigorúbban értelmezi a harmóniafordításokat. A barokk számozott basszusról már megállapítottuk, hogy egyértelműen jelzi a fordításokat a basszus hang feletti arab számmal és az esetleges alterációkkal. A római fokszám jelölés is ugyanezt a gyakorlatot követi: az arab szám a fordítást jelzi, a római fokszám pedig az alaphangot mutatja számszerűen az adott hangnemen belül. Ebben az esetben jobban feltűnik a harmóniák funkciós értelme, mert a jelölés egy hangnemen belül relatív.³⁸

A számozott basszus hasonlít a jazz harmóniai jelölés-rendszerhez abban az értelemben, hogy a leírt barokk vagy klasszikus darab basszusa (mint leírt dallam) és egy jazz téma harmóniavázának basszushangjai mindkét esetben abszolút hangmagasságban vannak jelölve.

Tapasztalatom szerint sokszor a jazzt játszó és tanulók jobban megértik a harmóniai fordításokat a számozott basszusból. A jazzben elterjedt „/” jel arra utal, amikor egy basszus hang, vagy harmónia fölött egy másik harmónia szól. Nagyon szemléletes ez akkor, amikor egy harmónia fordítását akarjuk basszus és a fölötte szóló „maradék” harmónia hangokkal jelölni.³⁹ Pl. a zárlati I. fokú kvartszextet egyszerűen jelezhetjük I/V-nek, de ez csak szemléltető jelzés, mert a bécsi klasszikus domináns késleltetés oldása így kevésbé látszik, mint az arab számokkal.

---

35 Gonda János : Jazz, Blues, 43. Továbbá lásd: Ward, Geoffrey C-Burns, Ken, Jazz – A History of America’s Music, 14–15.

36 Kodály-Vargyas: Magyar népzene, Régi stílus c. fejezet.

37 Lendvai Ernő: Bartók költői világa, Harmónia-típusok fejezet, 445.

38 Frank Oszkár: A funkciós zene harmónia- és formavilága, Hangnem hangsor fejezet, 11.

39 Cser, J. Laszlo: Harmony and Musicianship with Solfege, Cadential Six-Four Chord 18., 21. Továbbá lásd: Ulanowsky, Alex: Harmony IV, 7. fejezet, Analysis of Compound Chord Symbols, 47.

Az alábbi 6. sz. bécsi klasszikus zenei példa többféle harmónia elemzésében ad lehetőséget:

6.

Sonate in F, KV 332 (300k) W.A.Mozart

bar 94–101

figured bass: 6 6 5 6 6 4 5 4

Roman numerals in C: I⁶ I I⁴ V I⁶ I I⁴ V

5

II⁶ II⁶ V⁹ 8 I

II/IV II/IV V V - I

A két vonalrendszer között a barokk számozott basszus (*figured bass*), a vonalrendszer alatt a római fokszám jelölések (*Roman numerals*) találhatóak, először: a hagyományos római fokszám + a harmónia fordítása arab számmal jelölve, majd a nem hagyományos, de manapság praktikus fokszám / basszus jelölés római fokszámokkal.⁴⁰

Az alábbi 7. sz. példa az *Autumn Leaves* c. jazz-standard első periódusát mutatja be az eredeti abszolút harmóniajelölésekkel:

7.

Autumn Leaves Joseph Kosma / Johnny Mercer

The fall - ing leaves drift by my win - dow, the au - tumn lips, the sum - mer kiss - es, the sun - burned leaves of red and gold. I see your hands I used to hold.

Chords: Cm7, F7, B^bMaj7, E^bMaj7, A^mi7^b5, D7, G^mi (G^mi7), D7, G^mi (G^mi7)

A standard dallam jól szemlélteti a harmóniak és a basszus alaphangok (autentikus irányú) szekvenciális haladását, mely római fokszám jelöléssel még egyszerűbben értelmezhető. Ennek oka, az egy hangnemen belüli (itt: g-mollban) relatív harmóniaértelmezés. Ld. 8. sz. példa (Händel: *Messiás*) és a 9. sz. példa, mely a szeptim akkord szekvenciák különböző jelöléseit veti össze.

40 Mehegan, John: Tonal and Rhythmic Principles I, 9.

A 9. sz. példa a tipikusan barokk szekvenciális fordulata (fokszámjelzésekkel) az előbb tárgyalt jazz-standard (Autumn Leaves) harmóniai azonosságára utal. Az elemzett rész autentikus szekvenciája⁴¹ teljesen megegyezik a fenti standard dallam harmóniai menetével. Látható, hogy a barokk korban kiteljesedő tonális-funciós zenei gondolkodás és harmóniai rend még a XX. század és a kortárs zenei gondolkodásra is hatással van. A hagyományos számozott basszus (arab számsor) látható a zenekari zongorakivonat és a kórusletét között. A speciális római fokszám és abszolút jelölésmód kombinációja mutatja a hangnemi kereten (g-moll) belüli harmónia progressziót. Az utóbbi használata a 80-as évektől kezdve az USA-ból terjedt el.⁴²

8.

The Messiah, No.6. Chorus G.F.Händel

The image shows a musical score for 'The Messiah, No.6. Chorus' by G.F. Händel. It is in G minor and 3/4 time. The score includes parts for Soprano (S), Alto (A), Tenor (T), Bass (B), and Orchestra (Orch). The lyrics are: 'and He shall pu-ri-fy the sons of Le-vi, and He shall pu-ri-fy'. The orchestral part includes figured bass notation: Gm, IVm7, VII7, IIIIMaj7, VIMaj7, II0, V7, Im7.

41 Legányiné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret II. A barokk zene és bécsi klasszicizmus stílusjegyei, Barokk akkordszekvencia, 11.

42 Mehegan, John: Tonal and Rhythmic Principles I, 9.

Az utolsó 10. sz. példásor az előadáson elhangzott és elemzett jazz-standard (Autumn Leaves) és a Händel Messiás-idézet harmónia sorának összevetése sorrendben:

- 1/ A szűk helyzetű négyeshangzat szekvencia lánc abszolút jelöléssel, szolmizációval és a két rendszerű (mollból párhuzamos dúrba) kitérő római fokszám + abszolút harmóniajelölés kombinációjával Továbbá a harmóniasor fordításban (*inversions*).
- 2/ Ugyanezen harmóniasor a kvint elhagyásával (*5th is omitted*⁴³) és fordításában (*inversions*).
- 3/ Ugyanezen harmóniasor tömörebb megszólaltatásban a jazzben gazdagon alkalmazott színező hangokkal (*with added tones*). Továbbá a harmóniasor fordításban és más színezőhangokkal (*with other kinds of inversions and added tones*).

9.

Chords: Cm7, F7, Bbmaj7, Ebmaj7, A⁹, D7, Gm7

Vocal line: do' ti fi la ja si so, la fa so mi fa mi re re mi do, fa re do ti, re ti, do la.

Chord symbols below: Gm, IVm7, VII7, IIImaj7, VIImaj7, II⁹, V7, Im7, B^b, IIIm7, V7, Imaj7, (IVmaj7), Gm, II⁹, V7, Im7

10.

Inversions

5th is omitted

Inversions

43 Aebersold, Jamey: Jazz Handbook, 47. fejezet, Blues voicings

33 *with added tones*

Cm7/9 F7/13 B^b7^b9 E^bmaj7^b A[#]sus (with b5) D7^b9 Gm7/9

F7/9/13 B^bmaj6/9

41 *with other kinds of inversions and added tones*

Cm7/9 F7/9/13 B^bmaj7/9 E^b7/9 A[#]sus D7^b10 Gm6/9

E^b6/9

A klasszikus zenei oktatásban Magyarországon elsősorban a római fokszám-jelölés és a relatív (mozgó-dó) szolmizációs rendszer terjedt el. Többek között ezért is tartottam fontosnak az egy hangnemen belüli relatív szolmizációs betűjelek alkalmazását a harmóniasor bemutatására. A relatív szolmizáció gyorsan megérteti és hallatja a szólamok szekvenciális haladását függetlenül a hangzatok helyzetétől.

Összegzés

A klasszikus zeneelmélet hatékony tanítása a jazz-oktatásban csak a két zenei világ, a jazz és az európai korábbi századok, stílusok és zenei hagyományok közötti szoros híd kiépítésével lehetséges. Megfigyelhettük a barokk számozott basszus és a jazz abszolút harmóniajelölés rendszerének feltűnő hasonlóságát és az improvizációs hagyomány azonosságát. A mai zeneelmélet oktatásban nem szabad elfeledkeznünk a relatív római fokszám jelölés gyakorlatáról, amely a tonális-funkciós zene harmoniai elemzésénél megkerülhetetlen. Ki kell hangsúlyozni, hogy a jazz zenei stílus már a klasszikusnak számító standard-ek tanításánál, elemzésénél és a régi stílusok összehasonlításánál a római fokszám-jelölésmód és a relatív szolmizáció alkalmazása működőképes és nagyon jótékony. Ez természetesen az adott zenemű stílusától és zenei részletétől is függ. A relatív szolmizáció használata éppúgy hasznos pl. az afro-amerikai gyökerű blues pentaton dallamok megfigyelésénél, éneklésénél, elemzésénél és lejegyzésénél, mint a magyar népzene ősrétegének feldolgozásánál.

Bármely módszer vagy elv alkalmazásának akkor van értelme, ha helyes gondolkozás, megfelelő tárgyi tudás áll mögötte. Azonban a legfontosabbról sose feledkezzünk meg, hogy jelenleg a XXI. század fordulóján, bátran és rugalmasan kell hozzáállnunk a régi és kortárs zenei stílusok összevetéséhez, továbbá nyitottnak kell lenni a jövő zenéje felé is.

Irodalom

- Aebersold, Jamey: Jazz Handbook, J. Aebersold Jazz Inc. USA, 2000
- Bailey, Derek: Improvisation, Moorland Publ.Co. Ltd, England, 1980
- Bárdos Lajos: Modális Harmóniák, Bp. 1961
- Bodon Pál: Az intonálás iskolája, Bp. 1953
- Brown, Howard M.: A reneszánsz zenéje, Bp. 1980
- Cser, J. Laszlo: Harmony and Musicianship with Solfege, Los Angeles C. College, USA, 1997
- Frank Oszkár: A funkció zene harmónia- és formavilága, Bp. 1978
- Frank Oszkár: Alapfokú zeneelmélet, Bp. 1995
- Gonda János : Jazz, Bp.1979
- Gonda János : Jazz, A harmóniai jelzésrendszerek alapelvei fejezet, EMB, 1997
- Harward Dictionary of Music, The: Edited by Don Michael Randel, The Belknap Press of Harward University Press, USA, 1986
- Homolya István: Palestrina, Lassus, Bp.1984
- Kodály Zoltán: Ötfokú zene, gyakorló füzet, Bp.1964
- Kodály Zoltán: 333 Olvasógyakorlat, Bp. EMB, 1958
- Kodály Zoltán-Vargyas Lajos: A magyar népzene, példatár, Bp. 1976
- Kostka, Stefan-Payne, Dorothy: Tonal Harmony, The McGraw-Hill Co. Inc., USA, 2004
- Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján I., Bp.1982
- Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján II., Bp. 1985
- Legányné Hegyi Erzsébet: Stílusismeret Kodály pedagógiai művei alapján III., Bp. 1988
- Lendvai Ernő: Bartók költői világa, Bp. 1971
- Mehegan, John: Tonal and Rhythmic Principles I. Watson-Guptill Publ., USA, 1984
- Nagy Olivér: Partitúra-olvasás, partitúra-játék, Bp. 1954
- Németh-Nógrádi-Puster: Szolfézs Antológia, EMB, 1984
- Nettles, Barrie: Harmony I., Berklee College of Music, USA, 1987
- Orselli-Rescigno-Garavaglia-Tedeschi-Lise-Celletti: Az opera születése, Bp. 1986
- Pálfalvi József: Bach brandenburgi versenyei, Bp. 1970
- Ulanowsky, Alex: Harmony IV., Berklee College of Music, USA, 1988
- Ward, Geoffrey C – Burns, Ken: Jazz -A History of America's Music, A. Knopf, USA, 2000

PETŐNÉ CSUKA ILDIKÓ

A minőség kérdése a felsőoktatásban

A felsőoktatás egy olyan fogalom, mely szolgáltatást takar, ebből kifolyólag nehéz definiálni, ugyanígy a minőséget is, főleg amikor azt a felsőoktatás környezetében használjuk. A minőség területén használt szavak, kifejezések gyakran pontatlanok és homályosak, ennél fogva nyitottak a különböző magyarázatokra és értékelésekre. Ez részben azért van, mert az eltérő országok felsőoktatási rendszerei különböző összefüggéseket feltételeznek, de azért is mert a minőség fogalmát a különböző érintettek eltérő módon teszik magukévá, abból is következően, hogy speciális, különböző elképzeléseket, jövőképeket és érdekeket képviselnek. Martin és Stella¹ tömören összegzik ezt a definícióbeli kihívást, amikor azt állítják, hogy a felsőoktatás, mint az oktatás egy típusa, egy multidimenzionális és komplex folyamat, amely a tanárok és diákok közötti kapcsolatokon alapszik. Nehéz megérteni a bemenetek és átmenő teljesítmények kölcsönhatását illetve a kimenetek pontos meghatározását.

Több szerző közös véleménye, hogy a minőséget a felsőoktatásban multidimenzionális fogalomnak kell(ene) tekinteni, annak minden funkcióját és tevékenységét átölelve: a tanítást és tudományos programokat, a kutatást és ösztöndíjat, a dolgozókat, hallgatókat, épületeket, felszereléseket, berendezéseket, közösségi/társadalmi szolgáltatásokat és tudományos környezetet. A belső önértékelés és külső ellenőrzés (független szakértők által végezve) – ha lehetséges, nemzetközi szaktudással – létfontosságú a minőség növelése céljából. A minőség megköveteli, hogy a felsőoktatást a nemzetközi dimenzióján keresztül jellemezzük: a tudás/tapasztalatcsere, in-

---

1 MARTIN, Michaelann & STELLA, Antony: External quality assurance in higher education making choices Paris, France, International Institute for Educational Planning (IIEP) UNESCO, 2007.

teraktív hálózat, tanárok és hallgatók mobilitása, és nemzetközi kutatási projektek által, mialatt a nemzeti kulturális értékeket és körülményeket is figyelembe vesszük.

Talán a legmindennaposabban használt kifejezés a minőséget és a felsőoktatást figyelembe véve a minőségbiztosítás. Martin és Stella² a minőségbiztosítást a következőképpen határozzák meg: a minőségbiztosítás egy általános kifejezés; „rövidítésként” használva a külső minőségellenőrzés (=monitoring), az értékelés és ellenőrzés minden formájára, és lehet úgy is meghatározni, mint az érintettek bizalmának megszerzéseként, amely biztosítja, hogy a bemenetek, folyamatok és kimenetek teljesítsék az elvárásokat, vagy mérjék a minimum követelményeket.

Általános kifejezésként a minőségbiztosítás különböző dolgokat jelenthet különböző nemzeti és regionális környezetben és különböző gyakorlatokat is. A minőségbiztosítás vonatkozhat egy programra, egy intézményre és egy egész felsőoktatási rendszerre. Minden esetben, a minőségbiztosítás azon hozzáállások, objektumok, események és eljárások összessége, melyek a létezésükön és használatukon keresztül és a minőségellenőrző tevékenységekkel együtt biztosítják, hogy a megfelelő tudományos színvonal (standardok) fenn legyen(ek) tartva és az javuljon minden program esetében.

Az UNESCO³ a minőségbiztosítást az oktatási programok szisztematikus felülvizsgálataként határozza meg, amely biztosítja, hogy az oktatásról, kutatásról és az infrastruktúráról is gondoskodjunk.

Minőség és standardok

Világszerte a felsőoktatás minőségét értékelik. Ez magában foglalja a minőség fogalmának gyakorlati alkalmazását valamilyen módon, ami megköveteli azon minőség fogalmának egyértelmű megállapítását, amelyet mérni szándékoznak. Úgy tűnik, hogy gyakran a minőségértékelés és -biztosítás folyamatai inkább annak meghatározásával kezdődnek, hogy a minőséget *hogyan* kell értékelni és felülvizsgálni, mint azzal, hogy megkérdezzük, hogy *mit* kell értékelni.

A minőség és a standard – bár szorosan kapcsolódnak – nem ugyanaz a fogalom. A standardokat (összehasonlítási viszonyításoknak vagy kritériumoknak is nevezik) óvatosan határozzák meg és összehasonlítás céljából használják (vagy intézmények közötti összehasonlításra vagy egy intézmény teljesítményének az ideális

---

2 MARTIN & STELLA, 2007.

3 UNESCO. (2005). Quality Assurance. http://portal.unesco.org/education/en/ev.phpRL_ID=41040&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (2007.10.09.)

standarddal való összevetésére). A minőség már szélesebb fogalom, amely felölelhet vagy lehet, hogy nem ölel fel standardokat.

Mit értünk minőségen, de főképpen a felsőoktatásban, mint speciális szolgáltató ágazatban mit jelent a minőség? A minőség fogalmát többféleképpen is meg lehet közelíteni, ennek függvényében a minőség értékelését is különbözőképpen értelmezhetjük.

1. táblázat: A minőség fogalom-meghatározásai

ISO 8402:	Ezen szabvány szerint a minőség azon jellemzők összessége, melyek meghatározott vagy elvárt igények kielégítését segítik elő.
Marik:	Minőségről beszélünk, ha a vevő által észlelt színvonal a vevő elvárásait kielégítette.
Osswald:	A termék/szolgáltatás a vele szemben támasztott paramétereket kielégíti, a követelményeknek, normáknak megfelel, melyhez un. belső minőség megléte szükségeltetik
Arnold:	A képzési területen létezik input-, throughput- és output minőség.
Harvey és Green:	A minőség jelenthet kiválóságot, nullhibát, célnak való megfelelést, küszöbértéket, értéknövelést.
Veress:	Minőség: a képzésben érdekeltek (a hallgató, a szülők, a munkaadó, az oktató, a felsőoktatási intézmény, az irányító hatóság, a társadalom) értékítélete.

Az első minőség-definíciónk az ISO 8402 szabványban lett rögzítve. A probléma vele, hogy túl általános, nem igazán a szolgáltatásokra „formált”.

Marik⁴ minőség meghatározása már a szolgáltatásokra szabott. A minőségnek három részét különbözteti meg:

1. Potenciálminőség: ennek ismervét a rendelkezésre álló erőforrások jelentik.
2. Folyamatminőség: a szolgáltatás előállítási folyamatának tevékenységeit érti rajtuk.
3. Eredményminőség: a nyújtott szolgáltatás színvonalának, a kitűzött célok teljesítésének és a vevői elvárások kielégítésének együttese. A minőség mé-

4 JAKAB Tamás: A felsőoktatási minőségmenedzsment és minőségbiztosítás kérdéséhez *www.fiek.pte.hu/fiek/fiek/index.php?urlink=597* (2006.01.05.)

rése az eredményminőség mérésére korlátozódik, ennek van a legnagyobb értéke az előbbi két minőség-résszel szemben.

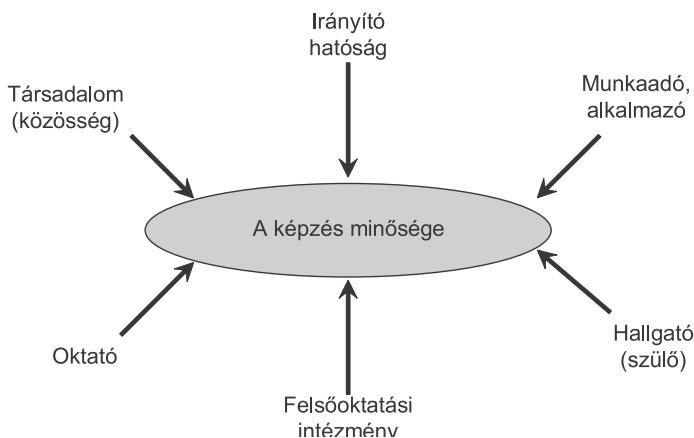
Osswald⁵ szerint a minőség bizonyos követelményeknek, standardoknak való megfelelést jelent, melyhez szükséges a belső minőség megléte. A belső minőség a következőkből áll:

1. intézményen belüli együttműködés támogatása;
2. támogató, segítő vezetői hozzáállás, ami elősegíti a dolgozók kezdeményező-készségét és felelősségvállalását;
3. javító folyamatok állandó biztosítása.

Arnold⁶ háromfajta minőséget különít el:

1. *Inputminőség*: a működéshez szükséges feltételeket, szempontokat érti rajta (pl. tervezés).
2. *Throughput minőség*: azon tényezők határozzák meg ezt a fajta minőséget, amelyek egy tevékenység során kihatnak a minőségre (infrastruktúra, oktatói gárda, didaktika).
3. *Outputminőség*: azok a tényezők tartoznak ide, amelyek egy tevékenység elvégzése után hatnak (vizsga, vevői elégedettség, személyiség kibontakozása).

1. ábra: A képzés minősége⁷

5 JAKAB, 2006.

6 JAKAB, 2006.

7 A felsőoktatási intézmények minőségmenedzsmentje (szerk.: Dr. VERESS Gábor) Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1999 (43. o.)

Veress⁸ szerint a képzés minőségét a képzésben érdekelték (a hallgató, a szülők, a munkaadó, az oktató, a felsőoktatási intézmény, az irányító hatóság, a társadalom) értékítélete határozza meg. Álljon itt példának az oktatási folyamatban leginkább érintettek: a hallgatók és az oktatók értékítélete:

Milyen tényezők határozzák meg a hallgató minőség-ítéletét?

- a tananyag elsajátíthatósága;
- a tanuláshoz szükséges feltételek, körülmények;
- az oktató szakmai felkészültsége és személyes hozzáállása;
- a megszerzett tudást meg tudja-e őrizni és alkalmazni tudja-e a hallgató.

Milyen tényezők határozzák meg az oktató minőség-ítéletét?

- a tananyag taníthatósága;
- a tanítás adott feltételei;
- a hallgató érdeklődésének, részvételének mértéke;
- a tananyag hallgató általi elsajátíthatósága;
- a hallgató képes-e további tanulmányai során alkalmazni az elsajátítottakat.

Harvey és Green a minőség megközelítésekről vázol fel egy képet, amelyet gyakran használnak a felsőoktatási szektorban. A következőkben Harvey és Green⁹ minőségértelmezéseit mutatom be. Eszerint a minőség jelenthet: *kiválóságot, nullhibát, célnak való megfelelést, küszöbértéket, értéknövelést.*

1. A *kiválóság* szerint a cél a legjobbnak lenni.
2. A *nullhibás* értelmezés inkább a tömegtermelésben alkalmazható, ugyanis a felsőoktatásban a hallgatók nem egyformák, így a szabványoknak való hiba nélküli megfelelés ebben az esetben értelmét veszti.
3. A *célnak való megfelelés*: egy adott célnak való minőségbeli megfelelést jelent. A felsőoktatásban manapság a legfontosabb cél: a „fogyasztók” igényeinek kielégítése, de tulajdonképpen ennek a minőségértelmezésnek az előnye és egyben hátránya is, hogy bármilyen célt ki lehet tűzni a felsőoktatásban, amit még az „elbír”.
4. A minőség *küszöbértékként* való megközelítésekor fel kell állítani bizonyos normákat, kritériumokat, amit minimum el kell érni, ahhoz, hogy minőség szempontjából megfelelő legyen a mérendő egység.
5. Az európai felsőoktatásban általában érvényesül ez a fajta értelmezés. A különböző intézményeknek, egységeknek, programoknak bizonyos mi-

---

8 VERESS, 1999.

9 Phare Multi-Country Programme in Higher Education European Training Foundation, 1998. 11. o.

nimum követelményeknek meg kell felelniük, csak ezután jöhet a saját célkitűzések alkotása ill. ezek teljesítése révén a jobb minőség elérése. A minimum követelmények kitűzése az intézmények adott szinten való minőségbeli összehasonlíthatóságát is biztosítja.

6. Az *értéknövelés* a folyamatos javítást, jobbítást sugallja. A nyugat-európai minőségértékelési eljárások többnyire ezt az értelmezést szolgálják.

A minőség talán legelterjedtebb értelmezése a gyakorlatban a célnak való megfelelés. E szerint a minőséget meghatározott célok függvényében kell meghatározni, természetesen ezen céloknak illeszkedniük kell adott felsőoktatási rendszerhez, a nemzeti sajátosságokat is figyelembe véve.

Hasonló módon utal Martin és Stella¹⁰ a minőség két megfogalmazására az oktatásban, egyik az „arany standardokhoz” kapcsolódik, a másik a célnak való megfeleléshez. Az első megközelítés azt feltételezi, hogy lehetséges definiálni és mennyiségileg kifejezni a felsőoktatás minőségének kulcsaspektusait. Ráadásul gyakran feltételezik, hogy van néhány „arany standard”, amelyre az intézmények törekednek. A második megközelítés, a célnak való megfelelés feltételezi, hogy a felsőoktatás különböző típusú környezetének eltérő küldetése és célja azt jelenti, hogy nem lehetséges mennyiségi kritériumok vagy standardok sorozatát meghatározni, inkább a specifikus környezetben kellene a kritériumokat megérteni. Mostanában a felsőoktatási rendszerek nemzetközi versenyképességével egyre nagyobb összefüggésben ill. annak részeként, úgy tűnik, hogy váltás történt a korábban dominanciát képviselő célnak való megfelelés megközelítéséről egy sokkal kiegyensúlyozottabb képet mutató standard alapú eljárás felé, mint alapkövetelmény felé, azonban bőséges teret engedve az intézmények számára, hogy azokat a standardokat teljesítsék és oly módon, amelyek saját céljaikhoz és prioritásaikhoz a legmegfelelőbbek.

Amint a minőség fogalmának különböző jelentései és magyarázatai lehetnek, úgy a standard fogalmának is. Ebből az okból kifolyólag a különböző típusú standardok az egyének és intézmények különböző típusú magatartásához ill. eljárásaihoz vezethetnek. Harvey jegyezte le, hogy az oktatási környezetben használt standardok szokásosan három típusú tevékenységhez kapcsolódnak. Ezeket az alábbi táblázat összegzi:

---

10 MARTIN & STELLA, 2007.

2. táblázat: A felsőoktatás standardjainak értelmezései¹¹

Standardok típusai	Definíció
Tudományos standardok	Bemutatott képesség, amely teljesíti a tudományos eredmény speciális szintjét. A pedagógia számára a tanulóknak az a képessége, hogy képesek legyenek olyan kijelölt dolgokat megtenni, amely az oktatás egy adott szintjén megfelelő. Szokásosan, egy egyén mért kompetenciája speciális tanulmányi célok elérésében az értékelt munka teljesítményén keresztül. A kutatás számára az a képesség, hogy hatékony kutatási eredményt visznek végbe vagy új tudást termelnek, amelyet egyenrangú elismerésként értékelnek.
Kompetencia standardok	Annak bemutatása, hogy egy sor kompetencia, képesség speciális szintje el lett érve. A kompetenciák tartalmazhatnak munkáltatók által általánosan átruházható szakismereteket; tudományos (magas szintű) szakismereteket/készségeket a fokozatszerzésben vagy a posztgraduális tudományos gyakorlatok képzésben, különösen a szakmába való belépéssel összeillő képességekre.
Szolgáltatás-standardok	Megtervezett mérések, amelyek értékelik a nyújtott szolgáltatás alkotóelemeit meghatározott összehasonlítások keretében. Az értékelt alkotóelemek tartalmazzák a szolgáltatást nyújtók tevékenységeit és a berendezést, amelyen belül a szolgáltatást végzik. Megállapodásokban meghatározott összehasonlítások, úgy mint a hallgatói alapszabályok mennyiségileg meg vannak határozva és mérhető tételekre vannak korlátozva. A vevői vélemények (megelégedettség) méréseit a szolgáltatás-biztosítás mutatószámaiként használják. Ezért a szolgáltatás-standardok a felsőoktatásban párhuzamba vonhatóak a fogyasztói standardokkal.

11 HARVEY, L.: Quality Monitoring and Student Learning. In A. Strydom, L. Lategan & A. Muller 1999 209. o.

A standardok hasznosak lehetnek, mert az intézménynek egy „ideális célt” adnak, valamit, ami felé törekedni lehet. Ráadásul minél egyénibbek, pontosabbak a standardok, annál speciálisabb a kimenet, amelyet a teljesítés eredményeként előre lehet látni. Segítségképpen, Carroll¹² szerint a következő öt kérdést kell megválaszolni:

1. Milyen típusú standardokat használnak?
2. Ki tűzi ki azokat?
3. Hogyan számolnak be a teljesítményről a standardokhoz hasonlítva?
4. Hogyan vizsgálják felül a teljesítményt a standardokkal?
5. A fenti tevékenységek eredményeképpen milyen változás történik?

3. táblázat: Standard típusok és kapcsolatuk a minőséggel¹³

Standardok típusai	Leírás	A minőség megértése	Példa	Előnyök és hátrányok
Kétségű kontroll standardok	Feltételezi, hogy egy központi norma az optimális és hogy a szórások vagy eltérések egy magasabb vagy alacsonyabb küszöbön kívül elfogadhatatlanok.	Célnak való megfelelés.	Tanulmányi munkamennyiség hallgatói értékelése, amelyet ésszerű határok között kellene tartani.	Előny: Meghatározott minimum-standardok vannak, ezeket végrehajtják, figyelembe véve a gyenge minőség esetén történő intézkedések meghatározását. Hátrány: ki lehet kényszeríteni bizonyos normákat, ezáltal visszafojtva az innovációt.

12 CAROLL, M.: Does Audit HE Against Standards Encourage Masterpieces or Paint-by-Numbers? *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 28(3), 2003, 297-307. o.

13 CAROLL, M. 2003, 299. o.

<p>Egyvégű, alacsony végű kontroll standardok</p>	<p>Feltételezi, hogy egy bizonyos minimum szintnél alacsonyabb teljesítmény (ellenőrzési szint) elfogadhatatlan. Bármilyen ennél a szintnél magasabb teljesítmény elfogadható.</p>	<p>Minőség, ellenőrzés és elszámoltathatóság, az alacsony minőség kockázatainak menedzselése.</p>	<p>Egy standard azt mondja ki, hogy pl. minden tudományos dolgozónak lennie kell legalább egy PhD-fokozatának.</p>	<p>Előny: Meghatározott minimum standardok vannak, ezeket végrehajtják, figyelembe véve a gyenge minőség esetén történő intézkedések meghatározását. Hátrány: amennyiben a minimum standardok teljesítve vannak, nagyon kicsi az ösztönzés a teljesítmény fejlesztésére.</p>
<p>Egyvégű, magas végű kontroll standardok</p>	<p>Nem feltételezi, hogy egy speciális standard alatti teljesítmény elfogadhatatlan, inkább minden teljesítménynek arra kell törekednie, hogy elérje az ideálisat.</p>	<p>A minőség mint kiválóság.</p>	<p>Bizonyos összegű kutatási bevételt vagy publikációs számot céloz meg. Ösztöndíjat nyert hallgatók növekvő számára való törekvés.</p>	<p>Előny: a fejlesztésre való fókuszálás ösztönzése (de csak akkor, ha helyes az a feltételezés, hogy a minimum standardok teljesültek). Hátrány: Nem óv meg a kielégítetlen teljesítmény szintektől.</p>

A leggyakoribb, hogy a minimum standardokat használják, amelyeket egy programnak vagy felsőoktatási intézménynek el kell érnie ahhoz, hogy akkreditálva legyen. A minimum standardok gyakran kapcsolódnak elszámoltathatóság-alapú eljárásokhoz, míg a magas szintű standardok sokkal inkább a fejlesztésalapú eljárásokhoz kapcsolódnak. A minimum standardok gyakran az input faktorokra fókuszálnak, például a hallgató/oktató arány, épületek, infrastruktúra, pénzügyek stb. A magas standard megközelítés általában akkor használatos, ha feltételezhető, hogy a minimum standardok más mechanizmusokon keresztül ellenőrizve vannak vagy már teljesültek. A magas szintű standardokra való teljes összpontosítás nem nyújt példát olyan esetekre, ahol a minőségi szintek elfogadhatatlanok. Ehelyett ez a megközelítés törekszik egy modellt vagy referenciakeretet nyújtani, amely arra ösztönzi az intézményeket, hogy a jelenlegi minőséget fejlesszék. A standardok mindegyik típusánál megadott különböző előnyök és hátrányok a harmadik táblázatban szerepelnek, a standard típusok mixe valószínűleg a leghatékonyabb minőségértékeléshez vezet, amely célul tűzi ki az elfogadhatatlan gyakorlat azonosítását is.

Az is fontos, hogy különbséget tegyünk szubjektív és objektív standardok között, kritériumok vagy mutatószámok között. Objektív mutatószámok azok, amelyeket a különböző egyének pontosan ugyanolyan módon számítanak ki, például a hallgató/oktató arány. Szubjektív mutatószámok azok, amelyek különböznek aszerint, hogy ki válaszol. Például, ha két hallgatót megkérdezzük, hogy minősítse egy kurzus átfogó minőségét, amelyet éppen elvégeztek, nagyon valószínű, hogy válaszuk eltér, legalább egy kis mértékben.

A mennyiségi és/vagy minőségi kritérium használata egymással összefügg. A mennyiségi kritériumok általában különböző statisztikákat tartalmaznak, amelyeket az intézményektől megkövetelnek, hogy nyújtsanak (pl. hallgatók jegyei, átmenő teljesítmény/eredmény ráták, egy hallgatóra jutó költség stb.) és általában használatosak, amikor intézmények vagy képzések között összehasonlításokat teszünk. Bár, a standardoknak/kritériumoknak sok megállapítása minőségi természetű, úgy mint amikor egy kritérium az intézményi küldetési nyilatkozat létezéséhez kapcsolódik. Valószínűleg a legáltalánosabb a minőségi és mennyiségi standardok vagy kritériumok kombinációjának használata. Mindkét típusú adat értelmezésére, magyarázatára tipikusan az emberi megítélést alkalmazzák.

Elszámoltathatóság és/vagy folyamatos fejlesztés

Az elszámoltathatóság és fejlesztés közötti feszültség a minőség értékelésének egyik fő motivációja. Míg sok minőségértékelő és -ellenőrző (monitoring) rendszer

megköveteli a fejlesztés ösztönzését, a valóságban ez többnyire – legjobb esetben – másodrendű cél. Gyakran feszültség van az elszámoltathatóság és a fejlesztés mint a minőségbiztosítás kimenete között. Általában az elszámoltathatóság a pénzértékre vonatkozik, és hogy milyen mértékben lehet bemutatni a célnak való megfelelést. Lemaitre¹⁴ azt vitatja tanulmányában, hogy az a tendencia, hogy az elszámoltathatóságra, a hatékonyságra és a termelékenységre mint az egyetemek működési kompetenciáira koncentrálunk, és a tudásra mint termékre, ez nagyban a globalizációs erőfeszítések és az általa okozott gazdasági és szociális változások egyik eredménye, inkább mint hogy a felsőoktatás minőségével való törődésből következne.

Az elszámoltathatóság kétségtelenül fontos, a minőség ezen dimenziójára viszont túl csekély az összpontosítás, ami azt jelenti, hogy a tanítási és tanulási folyamatok folyamatos fejlesztése fölött sok esetben átsiklanak.

A vizsgálat egysége és a minőségértékelés célja

Bármilyen minőségértékelésnek vagy ellenőrzési mechanizmusnak speciálisnak kell lennie a vizsgálat egysége alapján. A minőséget rendszerint intézményi és program szinten értéklik. Intézményi szinten a küldetésre, az irányításra, a hatékony menedzsmentre, a tudományos programokra, az oktató személyzetre, a tanulási forrásokra, a hallgatókra és a kapcsolódó szolgáltatásokra, a fizikai felszerelésre és a pénzügyi forrásokra összpontosítanak. Összegezve: Az intézményi minőségértékelés során azt vizsgálják, hogy egy felsőoktatási intézmény céljai és küldetése megfelelőek-e, valamint a forrásai és folyamatai vagy bizonyos standardok is megfelelőek-e olyan szempontból, hogy elérhetőek. Az intézményi minőségértékelés úgy tekint az intézményre, mint rendszerre, amelynek részét képezik annak tudományos programjai. Ezért van szükség arra, hogy a minőségértékelés relatíve általános legyen és kevesebb figyelmet szenteljen a különböző intézményi alegységek közötti célok és teljesítmények eltéréseinek. Az intézményi minőségértékelés lehet egy preferált választási lehetőség egy olyan rendszerben, ahol a minőség nagyban különbözik az intézmények között és amikor az intézményi menedzsment inkább gyenge. Ez egy jó eszköz lehet egy felsőoktatási intézmény menedzsment kapacitásának az erősítésére.

Programszinten a minőségértékelés az egyéni programokat (képzéseket) veszi a vizsgálat egységének. Minden programnak speciális tanmenete van, a hallgatók toborzásának politikája, saját standardjai és kritériumai, úgy mint a speciális ország

---

14 LEMAITRE, M. J.: Quality as Politics. Quality in Higher Education, 2002/8(1), 29–37. o.

nemzeti minősítési keretéhez kapcsolódó követelmények, ezért inkább az egyéni program minőségének értékelésére érdemes koncentrálni, mint a programok csoportjára. Továbbá sok intézmény és/vagy kar különböző minőségű programok széles választékát kínálja, amelyet intézményi szintű minőségértékeléssel nem lehet értékelni: a programszintű minőségértékelés ezért egy erős eszköz, amely által az elégtelen vagy minőség kérdései címződnek meg azon a szinten, ahol a fejlesztési döntéseket meg kell hozni – pl. a tanszéken.

A programok minőségének értékelése fontos, annak ellenére, hogy azt is fontos megjegyezni, hogy számos intézményi szintű faktor valószínűleg befolyásolja a minőséget program szinten és ennél fogva szükséges, hogy figyelembe legyen véve a programszintű minőségértékelés során is. Ebből következik, hogy a minőségértékelés két típusa összefonódik. Az intézményi minőségértékelést nem lehet elvégezni a programokra való tekintet nélkül, a programszintű minőségértékelés pedig azt igényli, hogy a szélesebb intézményi környezet figyelembe legyen véve.

A fejlődő országok sokkal nehezebb helyzetben vannak: nem csak minőséget kell biztosítanunk, hanem fejlesztenünk kell a körülményeket, amelyek a minőséget lehetővé teszik. Az a kihívás, hogy meghatározzuk, a felsőoktatásban pontosan mit jelent a minőség, ezért a mi esetünkben sokkal sürgetőbb és alapvető fontosságú.

MÓCZ DÓRA

A tudásbeszámítás lehetősége az élethosszig tartó tanulásban az Új Magyarország Fejlesztési Tervben, valamint nemzetközi „jó gyakorlatok”

Ebben a tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy az élethosszig tartó tanulás prioritásai közül melyek és miképpen jelennek meg az Új Magyarország Fejlesztési Tervben, és mely konkrét feladatok fogalmazódnak meg a stratégia célkitűzései között, különös tekintettel a felsőoktatási vonatkozásúakra. A dolgozat második része a tudásbeszámítás lehetőségeivel foglalkozik, melynek keretében olyan nemzetközi példákat, „jó gyakorlatokat” mutat be, melyek vélhetően sikerrel adaptálhatók lennének a magyar gyakorlatban is.

1. Az élethosszig tartó tanulás stratégia feladatai az Új Magyarország Fejlesztési Tervben

Az élethosszig tartó tanulás programja csak a foglalkoztatáspolitikai célokkal kapcsolatban jelenik meg az Új Magyarország Fejlesztési Tervben. Nincsenek konkrét megállapítások és célkitűzések a tudásbeszámítás vonatkozásában.

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv a stratégia megalapozása pontjának elemzése között megállapítja, hogy a magyarországi munkaerőpiac sajátos jellemzője, hogy nemzetközi összehasonlításban alacsony foglalkoztatottság – mérsékelt munkaerőpiaci részvétel mellett – magas az inaktívak rétege.¹ Ennek oka, állapítja meg

---

1 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.2 Alacsony aktivitás, stagnáló foglalkoztatás 24. old. www.nfu.hu/uj_magyarorszag_fejlesztési_terv_2

a dokumentum, az alacsony nyugdíjkorhatár és a népesség rossz egészségi állapota mellett, hogy széles körben igénybe vehetők a jövedelempótló ellátások. Ezek a tendenciák leginkább az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezőre jellemzőek.

Foglalkoztatáspolitikai probléma, hogy minden hatodik fiatal legfeljebb általános iskolai végzettséggel lép ki a munkaerő-piacra, de jelentős hátrányokkal küzdenek az 55 évnél idősebbek is. A szakmunkásképzés tartalma sem megfelelő, a végzett gyakran nem talál állást a saját szakmájában, e közben több ágazat munkaerőhiánnyal küzd.²

Súlyos kérdés a foglalkoztatási helyzetben megfigyelhető területi eltérések kérdése, melyet a lakosság helyi kötődése, mobilitási készségének hiánya, ezzel párhuzamosan a tömegközlekedés egyes térségekben való nehézsége súlyosbít. Az alacsony foglalkoztatás oka továbbá a feketegazdaság magas szintje, melynek a szabályozás és az ellenőrzés hiánya, valamint a magas járulékfizetési köztelezettség áll a háttérben.³

Valójában kevesen tanulnak élethossziglan, vagyis kevesen vesznek részt felnőttképzésben, ugyanakkor a nemzetközi vállalatok munkaerő-kereslete szempontjából meghatározó a munkavállalók innováció-orientáltsága.⁴

A felsőoktatási intézmények tevékenységével kapcsolatban a Fejlesztési Terv megállapítja, hogy a kutatási kapacitások jelentősek, de kihasználatlanok, és szintén fejleszthető lenne a tudásmenedzsment és az információs technológia magasabb szintű alkalmazása.⁵

Az utóbbi tizenöt évben kiszélesedett és javuló társadalmi pozíciójúvá vált a vállalkozói réteg, e mellett azonban az iskolázottsági, foglalkozásbeli és lakóhely szerinti társadalmi egyenlőtlenségek tovább nőttek, egyes társadalmi csoportok mára halmozottan hátrányos helyzetben vannak. Ilyen csoportok a némely térségben nagy létszámban élő cigányság, a fogyatékosok és megváltozott munkaképességűek, a nyugdíj előtt állók, valamint a nagyvárosokban tömeges mértékben megtalálható hajléktalankok, de a kisgyermekes anyák is nehezen találhatnak vissza a munkaerőpiacra.

Megfigyelhető, hogy a jövedelmi szintek változásával a tudás szűk piaci rétegek igényét kiszolgáló szolgáltatássá válik, míg a hátrányos helyzet részen a tudáshoz való hozzáférés hiánya miatt (képeségek, motiváció, szegénység) újratermelődik.⁶ Egyenlőtlen a tudáshoz és a kultúra értékeihez való hozzáférés, nem javult az oktatás eredményessége sem.

---

2 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.2 Alacsony aktivitás, stagnáló foglalkoztatás 25. old.

3 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.2 Alacsony aktivitás, stagnáló foglalkoztatás 25. old.

4 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.3 Duális jellegű gazdasági szerkezet 26. old.

5 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.3 Duális jellegű gazdasági szerkezet 29. old.

6 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.5 A piacgazdaságra való áttérés társadalmi áldozatokkal jár. 33. old.

A főváros-vidék közötti különbség csökken, viszont az alacsonyabb státuszú társadalmi osztályok gyermekei általában alacsonyabb színvonalú oktatásban részesülnek.⁷ Az egyenlőtlenségek a felnőttkori képzésben való részvétel arányaiban is követhetők, még az alacsony részvétel mellett is. (pl. 2004-ben az általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a képzésben részt vevők 0,4%-a volt, míg a diplomásoké 3,5).⁸

Az akkreditációs és minőségbiztosítási szabályozók a képzési rendszer különböző szintjein nem egységesek és kellőképpen szabályozottak.

A regionális tudásközpontok képzési és üzleti vállalkozás szervezési központ szerepet egyaránt ellátnak, de a rendszer az állami támogatás ellenére sem kellően fejlett.

A felsőoktatási intézményekben felhalmozott tudás nem kapcsolódik a helyi kezdeményezésekhez, a diplomások nagy része Budapesten talál állást. Romlott a felsőoktatás eredményessége és költséghatékonysága is.⁹

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv az elemzést követően a következő stratégiai célt fogalmazta meg: Magyarország az Európai Bizottság azon szándékát támogatja, hogy a lisszaboni céloknak megfelelően a gazdasági növekedést és azon belül a foglalkoztatást mint kiemelt prioritást a középpontba állítsa.

Fontosnak tűnik annak vizsgálata, hogy ez a célkitűzés mennyire van összhangban az Európai Unió Lifelong Learning stratégiájával. Az összehasonlíthatóság kedvéért a tárgyalat témában az Európa Tanács és Bizottság „Oktatás és képzés 2010” elnevezésű munkaprogram előrehaladásáról kiadott második közös időközi jelentésének (2006. február 24.) és szeptember 5-én kiadott közleményének legfontosabb megállapításait foglaltam össze.

2. Felsőoktatás

2006. február 15-én az Európai Parlament és a Tanács „A felsőoktatás terén a minőségbiztosítással kapcsolatos további európai együttműködésről” címmel ajánlást¹⁰ fogadott el, amely a tagállamoknak javasolja „minőségbiztosítási és akkreditációs

---

7 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.5. A piacgazdaságra való áttérés társadalmi áldozatokkal jár. 34. old.

8 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.5. A piacgazdaságra való áttérés társadalmi áldozatokkal jár. 35. old.

9 Új Magyarország Fejlesztési Terv 2.4.7. Növekvő területi különbségek 44. old.

10 2006/143/EK ajánlás (HL L 64., 2006.3.4.) <http://europ.eu/generalreport/hu/2006/rg35htm>

ügynökségek európai nyilvántartásának” létrehozását, amelyből a felsőoktatási intézmények szabadon választhatnának.

2005. októberi Hampton Court-i nem hivatalos csúcstalálkozójukon az Európai Unió állam- és kormányfői által a felsőoktatás vonatkozásában megfogalmazott kérdésre válaszolva a Bizottság 2006 május 10-én közzétette „Az egyetemek korszerűsítési programjának megvalósítása: oktatás, kutatás és innováció” című közleményét.¹¹ Ebben szerepel a Bizottság azirányú meggyőződése, hogy az egyetemek a tudás, a tehetség és az energia kimeríthetetlen forrásai, ezért felvázolja azon területeket, amelyeken változtatások szükségesek olyan struktúra létrehozása érdekében, amely a globalizáció korában lehetővé teszi számukra társadalmi jelentőségük és a tudásalapú gazdaságban betöltött szerepük növelését.

Ennek megfelelően a Bizottság javaslatot tett többek között azon diplomások arányának növelésére, akik legalább egy szemesztert külföldön vagy gyakorlatszerzéssel töltöttek; az egyetemi képzési programok oly módon történő felépítésére, hogy azok közvetlenül előmozdítsák a diplomások elhelyezkedését; a felsőoktatást az üzleti világgal összekötő strukturált partnerségek kialakításának ösztönzésére; az egyetemi oklevelek elismerési eljárásainak egyszerűsítésére, felgyorsítására és összehangba hozatalára a szakmai képesítésekkel, valamint az európai oklevelek Európai Unión kívüli elismerésének megkönnyítésére.

Javaslat született arra vonatkozóan is, hogy a bruttó nemzeti termék (GNP) legalább 2%-ának – a köz- és a magánfinanszírozást is ideértve – a felsőoktatási rendszer korszerűsítésére kell fordítani; az egyetemeken eredményközpontú és a kutatás terén az intézményekre hosszú távú életképességük tekintetében nagyobb felelősséget hárító, új finanszírozási rendszereket kell meghonosítani.

3. Egész életen át tartó tanulás

A Bizottság által 2006 május 24-én előterjesztett felülvizsgált javaslatra¹² támaszkodva az Európai Parlament és a Tanács november 15-én cselekvési programot határozott meg az egész életen át tartó tanulás terén¹³ a 2007–2013-as időszakra vonatkozóan. A program célul tűzi ki különösen a Közösségben működő oktatási és szakképzési rendszerek közötti cserék, együttműködés és mobilitás előmozdítását. A

---

11 2006/143/EK ajánlás (HL L 64., 2006.3.4.) <http://europ.eu/generalreport/hu/2006/rg35htm>

12 COM(2006) 236. <http://europ.eu/generalreport/hu/2006/rg35htm>

13 1720/2006/EK határozat (HL L 327., 2006.11.24.). eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008AE0999:HU:NOT-40k

tervezet magában foglalja a négy korábbi ágazati programot (Comenius, Erasmus, Leonardo da Vinci és Grundtvig), egy transzverzális programot, valamint az európai integrációhoz kapcsolódó tevékenységeket folytató intézményeknek és maguknak az ilyen jellegű tevékenységeknek a támogatására szolgáló Jean Monnet-programot.

A szakmai alkalmasság és a képezések átláthatóságának és összevethetőségének az Európai Unióban történő fokozása érdekében május 18-i állásfoglalásában a Tanács javasolta a 2004-ben létrehozott Europass rendszer¹⁴ kiigazítását oly módon, hogy az vegye figyelembe a fiatalok által megszerzett „nem hivatalos” képességeket is.

2006. szeptember 5-én a Bizottság javasolta az egész életen át tartó tanulás Európai Képesítési Keretrendszerének létrehozását, amelyet a vállalkozások és magán-személyek referenciaeszközként használhatnának a különböző oktatási és szakképzési rendszerek képesítési szintjeinek összehasonlítására.

Október 23-án a Bizottság közleményt fogadott el „Felnőttkori tanulás: tanulni sohasem késő” címmel. Ennek célja a felnőttek oktatásának és szakképzésének – mint az egész életen át tartó tanulóval kapcsolatos politikák alapvető elemének – előmozdítása, valamint a lisszaboni célkitűzések megvalósításához való lényegi hozzájárulásának bemutatása.

Szeptember 13-i sajtó kezdeményezésű véleményében az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság sürgette az információs technológiák intenzívebb használatát az egész életen át tartó tanulás szolgálatában különösen a munkahelyi helyszíni oktatáson és képzésen keresztül.

November 14-én a Tanács jóváhagyta az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról szóló európai parlamenti és tanácsi ajánlást. Az ajánlás meghatározza azoknak a kulcskompetenciáknak az európai referenciakeretét, amelyekkel az alapoktatás és szakképzés végére valamennyi fiatalnak rendelkeznie kellene, és amelyek megszerzésére, szinten tartására és frissítésére lehetőséget kell biztosítani a felnőttek számára az egész életen át tartó tanulás keretében.

A Tanács november 14-i következtetései alapján az EU-tagállamok, a tagjelölt országok és az Európai Szabad Kereskedelmi Társulás / Európai Gazdasági Térség (EFTA/EGT) országai oktatásért és szakképzésért felelős miniszterei, valamint az európai szociális partnerek és a Bizottság december 5-én elfogadták „a szakoktatás és a szakképzés terén megvalósuló európai együttműködés megerősítéséről szóló helsinki közleményt”. A közlemény megerősíti a 2004-ben elindított együttműködést (koppenhágai folyamat) és annak prioritásait, valamint szorgalmazza a szakoktatás és

---

14 2241/2004/EK határozat (HL L 390., 2006.12.31.). lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008AE0999:HU:NOT-40k

a szakképzés vonzerejének és minőségének a javítására már bevezetett eszközök és kezdeményezések kiegészítését, illetve gyakorlati alkalmazását, különös tekintettel a szakoktatási és szakképzési célokra nyújtott hitelek európai rendszerének a kifejlesztésére.

A Közösségben belül oktatási és szakképzési célból megvalósuló mobilitás tekintetében az Európai Parlament szeptember 26-án, a Tanács pedig december 18-án jóváhagyta a Bizottság által 2005-ben beterjesztett az „Európai Mobilitásminőségi Alapokmányról” szóló európai parlamenti és tanácsi ajánlástervezetet.

4. Stratégiai célok az Új Magyarország Fejlesztési Tervben

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv stratégiai célkitűzései az európai ajánlásoknál jóval szűkebb fejlesztési irányt határozták meg.

A fejlesztés fő iránya a felzárkóztatás, és esélyegyenlőség biztosítása, a hátrányos helyzet csökkentése.

A stratégia az európai kompetencia keretrendszerhez kapcsolódva megállapítja, hogy munkaerő-kínálat minőségének javításában érdekében elengedhetetlen a munkaerőpiacon szükséges kompetenciák folyamatos megújítása, ennek érdekében kiemelten fontos, hogy az érintettek hozzájussanak a munkaerőpiaci és a társadalmi integrációt segítő szolgáltatásokhoz (egészségügyi-mentálhigiénés, pályaválasztási és munkavállalási, bűnmegelőzési, drogrevenziós, életviteli és rekreációs tanácsadás).¹⁵

Ennek biztosítására az alábbi élethosszig tartó tanulásra vonatkozó prioritások határozhatók meg:

- a használható tudáshoz való hozzáférés feltételeinek javulása az iskolarendszerben és az egész életen át tartó tanulás rendszerében;
- az aktív korú 15–64 éves korosztály aktivitási rátájának növelése.

A versenyképesség erősítésében meghatározott szerepe van a hozzáadott érték növelésének, melynek forrása a K+F tevékenység, amely fejlesztési pólusok programjainak támogatásán keresztül valósul meg. Ezekben a programokban aktív szerepet kapnak a felsőoktatási intézmények is.¹⁶

A gazdasági versenyképesség erősítésében pedig a meghatározó szempont a vállalati humán erőforrás fejlesztése. Az egyén változásokhoz való alkalmazkodásának

---

15 Új Magyarország Fejlesztési Terv 3.1.2. A foglalkoztatás bővítése. 59–60. old.

16 Új Magyarország Fejlesztési 3.2.3 3. prioritás Társadalmi megújulás 75. old.

lehetőségeit pedig az egész életen át tartó tanulás lehetőségeinek fejlesztésében, az információnyújtásban határozza meg.¹⁷

A bevezetésre kerülő minőségirányítási rendszerek tervezetten összekapcsolják a formális, nem formális és informális tanulást, valamint nagy hangsúlyt kap a tanártovábbképzés is. A felsőoktatási reform folytatásaként az egyetemek lesznek az innováció alapjai.¹⁸

Látható, hogy a felsőoktatási intézmények élethosszig tartó tanulásban történő szerepvállalását a stratégiai terv elsősorban a minőség az innováció, valamint a tanár/ andragógus képzés gyakorlatában és az ehhez kapcsolódó módszertani fejlesztésben határozza meg. Ez a szándék a következő, a fejlesztési tervhez témánkban közvetlenül kapcsolódó operatív programokban részletesebb megfogalmazást kap.

5. Az Új Magyarország Fejlesztési Tervhez közvetlenül kapcsolódó operatív programok

Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program

1. „A modern szolgáltató és kutató felsőoktatási intézmények infrastruktúrájának fejlesztése” prioritás

Társadalmi Megújulás Operatív Program

1. „Foglalkoztathatóság fejlesztése, a munkaerőpiacra való belépés ösztönzése” prioritás
2. „Az emberi erőforrások fejlesztése a minőségi képzés, a kutatás és innováció területén” prioritás

Regionális Operatív Program

1. Prioritási tengely: Regionális gazdaságfejlesztés – képzési és tanácsadási rendszer fejlesztése

Az alábbi táblázat az EU és Magyarország stratégiafejlesztési koncepcióit hasonlítja össze az élethosszig tartó tanulás területén.

---

17 Új Magyarország Fejlesztési 3.2.3 3. prioritás Társadalmi megújulás Az alkalmazkodóképesség javítása 91. old.

18 Új Magyarország Fejlesztési 3.2.4 A kutatás-fejlesztéshez és az innovációhoz szükséges humán erőforrások fejlesztése 93. old.

Stratégiai célok – EU	Intézkedés	Stratégia célok – Új Magyarország Fejlesztési Terv	Intézkedés
FELSŐOKTATÁS			
A felsőoktatás terén a minőségbiztosítással kapcsolatos további európai együttműködés. ¹	„Minőségbiztosítási és akkreditációs ügynökségek európai nyilvántartásának” létrehozása, amelyből a felsőoktatási intézmények szabadon választhatnak.	A minőségirányítási rendszerek bevezetése.	A kialakítandó rendszerek kapcsolják össze a formális, nem formális és informális tanulást.
Az egyetemek korszerűsítési programjának megvalósítása: oktatás, kutatás és innováció. ²	Azon diplomások arányának növelése, akik legalább egy szemesztert külföldön vagy gyakorlatszerzéssel töltöttek; Az egyetemi képzési programok oly módon történő felépítése, hogy azok közvetlenül előmozdítsák a diplomások elhelyezkedését; A felsőoktatást az üzleti világgal összekötő strukturált partnerségek kialakításának ösztönzése; Az egyetemi oklevelek elismerési eljárásainak egyszerűsítése, felgyorsítása és összhangba hozatala a szakmai képesítésekkel alkalmazandóakkal; A bruttó nemzeti termék (GNP) legalább 2%- a felsőoktatási rendszer korszerűsítésére való fordítása; Az egyetemeken eredményközpontúbb és a kutatás terén az intézményekre hosszú távú életképességük tekintetében nagyobb felelősséget hárító, új finanszírozási rendszerek létrehozása.	A hozzáadott érték növelése a felsőoktatás bevonásával A felsőoktatási reform folytatása, mellyel az egyetemek az innováció alapjaivá válnak. ³	A K+ F tevékenység növelése s fejlesztési pólusok programjainak támogatásán keresztül. ⁴
<i>Élethosszig tartó tanulás</i>			
az EU-ban működő oktatási és szakképzési rendszerek közötti cserék, együttműködés és mobilitás előmozdítása. ³	Comenius, Erasmus, Leonardo da Vinci és Grundtvig, valamint az európai integrációhoz kapcsolódó tevékenységeknek a támogatására szolgáló Jean Monnet-program működtetése.		
Az 2004-ben létrehozott Europass rendszerű kijelölés.	A tudásbeszámítás lehetősége, a „nem hivatalos” képesítések figyelembe vétele.		
Az Európai Képesítési Keretrendszer létrehozása.	Különböző oktatási és szakképzési rendszerek képesítési szintjeinek összehasonlíthatósága.		

Információs technológiák intenzívebb használata.	Felkészítés elsősorban a munkahelyi helyszíni oktatáson és képzésen keresztül.		
Egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciák európai referenciakeretének meghatározása.	Az alapoktatás és szakképzés végére valamennyi kulcskompetencia megszerzése történjen meg, ezek szinten tartására és frissítésére lehetőséget kell biztosítani a felnőttek számára az egész életen át tartó tanulás keretében.	A kompetenciák folyamatos megújítása, ezzel a gazdasági versenyképesség erősítése.	Munkaerőpiaci és a társadalmi integrációt segítő szolgáltatások (egészségügyi-mentálhigiénés, pályaválasztási és munkavállalási, bűnmegelőzési, drogprevenciós, életviteli és rekreációs tanácsadás), ⁷ a használható tudáshoz való hozzáférés feltételeinek javulása az iskolarendszerben és az egész életen át tartó tanulás rendszerében, az aktív korú 15-64 éves korosztály aktivitási rátájának növelése, a vállalati humán erőforrás fejlesztése, információnyújtás. ⁸

1. 2006/143/EK ajánlás (HL L 64., 2006.3.4.)

2. COM(2006) 208.

3. Új Magyarország Fejlesztési 3.2.4 A kutatás-fejlesztéshez és az innovációhoz szükséges humán erőforrások fejlesztése 93. old.

4. Új Magyarország Fejlesztési 3.2.3 3. prioritás Társadalmi megújulás 75. old.

5. COM(2006) 236. lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008AE0999:HU:NOT

6. 2241/2004/EK határozat (HL L 390., 2006. 12. 31.) lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008AE0999:HU:NOT

7. Új Magyarország Fejlesztési Terv 3.1.2. A foglalkoztatás bővítése. 59–60. old.

8. Új Magyarország Fejlesztési 3.2.3 3. prioritás Társadalmi megújulás Az alkalmazkodóképesség javítása 91. old.

6. Külföldi példák, jó gyakorlatok¹⁹

6.1. A tudásbeszámítás lehetőségei

NÉMETORSZÁG

Tanuló Régiók

A német felfogásban a gazdasági régióknak meghatározó szerepe van az egyének életének, szakmai pályafutásának szempontjából. Kézenfekvő tehát, hogy a LLL előfeltételeit jelentő struktúrákat, elsősorban a támogatási formákat és az oktatási-

19 Az egész élethosszon át tartó tanulás és infokommunikációs technológiák együttes alkalmazásának a nemzetközi, magyarországi helyzete és a jövőbeni fejlődés lehetőségei www.nive.hu/kutatas/tanulmanyok_files/Tanulmany_Mlinarics-Soltesz

képzési hálózatokat legelőször a régiókban kell létrehozni. Ezért a Szövetségi Kormány és a Landok (tartomány) a régiókra koncentrálták LLL támogatásaik nagy részét, külön hangsúlyt fektetve a munkaerőpiac fejlesztési politikájának – az ezért felelős minisztérium által indított – projektjeivel való szinergia biztosítására.

A program az oktatási intézményekből, a vállalatokból, a szociális partnerekből, az ifjúsági szervezetekből és a munkaügyi irodákból álló hálózatok támogatását vállalta.

Az említett többkomponensű hálózatok két fő célkitűzése:

- Az oktatásban-képzésben való részvétel serkentése, a motiváció növelése elsősorban a hátrányos helyzetű rétegek, nehezen elérhető egyének esetében, az ő önálló tanulási képességük fejlesztése;
- A képzési kínálat mennyiségi és minőségi fejlesztése a felhasználói igények közelítése céljából.

Három szükséges feltétel a hálózati projektek finanszírozásához:

- Egy határozott, a régióra jellemző profil kialakítása, ami mutatja, hogy valóban tanuló régióról van szó;
- A hálózatok kiszélesítése az alapító partnereken túl; további, oktatásban, vagy pl. gazdaságfejlesztésben működő partnerek bevonása;
- A projekt fenntarthatóságának vizsgálata, forgatókönyv megadása a projekt finanszírozásának csökkenése vagy megszűnése esetére.

Két átfogó projekt került indításra:

- Minőségbiztosítás a folytonos továbbképzés területén.
- A „továbbképzési passport” fejlesztése, az informális tanulás mérése, validálása és igazolása.

Érdeemes áttekinteni a projektcsomag elemeit, hiszen ez egy olyan átfogó kísérlet, amely viszonylag kis költségvetéssel kíván teljes LLL rendszerfejlesztést indukálni.

- „Felfedező tanulás”, kutatóprogram az időbeli és helyi megkötésektől mentes tanulás, e-learnig és az ehhez szükséges kompetenciák fejlesztése;
- Az iskolai tanulás, a tanulás hatékonyságának és minőségének javítása, a tanulási technikák kialakítása;
- A „self-directed” (önálló tanuláson alapuló) képzés és képzésszervezés;
- Az oktatási szempontból hátrányos helyzetű csoportok szakképzési LLL fázisainak vizsgálata;
- Vállalati képzések, LLL a munka világában;
- Projekt alapú együttműködés tanácsadó képzés, fejlesztés és tanulási szolgáltatások hálózatában;

- Tanítás és tanulás egy folytonos továbbképzési hálózatban;
- LLL lehetőségének feltárása a felsőoktatásban;
- Tanuláscentrikus minőségigazolás továbbképzésben;
- Hálózatos továbbképzés kis- és középvállalkozások számára;
- Nyelvoktatás, különösen a határmenti területeken;
- A képzési intézmények és a szponzorok kapcsolatainak javítása;
- Általános iskolai felkészítés a LLL-re mind a tanárok, mind a gyerekek számára;
- Nehezen elérhető, lemaradt középiskolai diákok beilleszkedésének elősegítése a LLL képzésbe.

Az elindult 22 projektben máig 190 intézmény vesz részt. Ehhez hasonló kezdeményezés a Magyarországon meghirdetett Pólus program, mely a tudásrégiók fejlesztését tűzte ki célul.

NAGY-BRITANNIA

A lineáris képzési szemléletnek Nagy Britanniában már évszázados hagyománya van.

Az LLL egyik lényeges eleme a rendszerszemlélet, a hagyományosan sokszor elkülönült oktatási-képzési szektorok együttes kezelése. Az egyik legkényesebb háttérterület természetesen a középfok és a felsőfok határa, hiszen itt nagyon sok eldől a fiatal szempontjából: az utolsó fázisba lép a munkaerőpiacra kerülés előtt, mind az egyén, mind a társadalom szempontjából, hiszen itt jórészt meghatározódik, hogy a fiatal majdan milyen kompetenciákkal és készségekkel kerül a munkaerőpiacra, s így már itt nagy valószínűséggel megjósolható, hogy lesz-e rá szüksége a munkaerőpiacnak.

A középfok utáni tercier szektor rövid ciklusú (1-2 év) alszektora sok fejlett országban komoly előzményekre tekint vissza. Így hosszabb ideje létezik az Egyesült Királyságban a Higher National Diploma és a Higher National Certificate, két ún. átmeneti szintű képzettséget adó diploma, melyek hivatása kielégíteni a munkaerőpiac közép-felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberekre vonatkozó igényét. A szektor LLL szempontbeli fontosságát több tényező adja. Először is nagy szerepe van a tercier oktatási szektorhoz való hozzáférés esélyegyenlősége szempontjából.

Az elnyerhető diplomát Alapozó Fokozatnak (Foundation Degree, FD) nevezte, ezzel vonzóerőt adva az új szektornak. Az FD fejlesztésre vállalkozók körét – szemben az eddigi rövidciklusú képzésekkel – a felsőoktatási intézményekre és – elsősorban – a Further Education College-okra korlátozta. Az eddigi FD-ket nagy

többségben az FE College-ok fejlesztették, míg az akkreditációt csak felsőoktatási intézmény adhatja. Az FD képzések, különböző konstrukcióban ugyan, de elérhetőek mind a fiatalok, mind a továbbképzésben tanulni óhajtó felnőttek számára.

A program tartalmi fejlesztésére és a minőségbiztosításra egy konzorcium élén az Open University kapott megbízást.

Ez a rendszer hasonlatos a Magyarországon létező Felsőfokú Szakképzés rendszeréhez, mely program a DACUM rendszeren alapuló munkakör-elemzési módszer alkalmazásával a munkaerő-piaci igényekre készít fel, felmenő rendszerben pedig a képzés kreditált jellegénél fogva lehetőséget ad a felsőfokú tanulmányokra történő továbblépésre, így a tudásbeszámításra.

FRANCIAORSZÁG

A CNAM (Conservatoire National des Arts et Métiers)

A CNAM az állam által fenntartott francia felsőoktatás tudományos, kulturális és szakmai intézményhálózata – elismert, nagyhírű intézmény, mintegy 80 ezer hallgatóval.

Az CNAM működésének van néhány, az egész magyar felnőttképzési rendszere, a LLL elvének megvalósítása számára jól adaptálható jellegzetessége.

A CNAM moduláris rendszeréről

A CNAM felnőttképzési rendszere alapvetően moduláris rendszerű.

A modulrendszer a tananyagot azonos jellemzőkkel és meghatározókkal (képzési cél, tananyagtartalom, ki- és bemeneti követelmények stb.) egy-egy szakra és évfolyamra egységesen írja elő és kéri számon.

A modul kialakítása figyelembe veszi a felnőttoktatás (pontosabban: a felnőttkori tanulás) sajátosságait, azt, hogy itt nem azonos (vagy közel azonos) életkorú, életstádiumú és előképzettségű emberek alkotnak egy-egy osztályt vagy évfolyamot, hanem különböző munkahelyi és magánéleti körülményekkel, háttérrel rendelkező, különböző képességekkel és adottságokkal bíró emberek más-más céllal kívánnak tanulni. A modul azonban itt sztereotizált, a legkülönbözőbb képzési formákba beépíthető. A modul elvégzése tehát az egyén tőkéje, melyet a rendszeren belül szabadon felhasználhat.

Egy-egy modult felvehet valaki pusztán egyéni érdeklődésből (vagyis bármilyen folytatási szándék nélkül) is. A legtöbben azonban diplomaszerezési céllal iratkoznak be ebbe az intézménybe. De sokan tanulnak a CNAM-ban úgy, hogy a felvett modulokat szakmai továbbképzésnek tekintik és ennek elvégzését a munkaerőpiac is elismeri. A CNAM-ba beiratkozott hallgatók több mint 80%-a moduláris rendszerben tanul (mintegy 63 ezer fő).

A CNAM gyakorlatában egy modul általában 100-120 óra (kontakt-óra) képzést jelent, egy iskolai évre elosztva. Ez általában heti 3-4 óra előadást (esetleg kiscsoportos foglalkozással megosztva) jelent, melyhez heti 4-6 óra egyéni tanulás kapcsolódik. Szükség esetén az elméleti képzéshez gyakorlat is kapcsolódik, ez általában több hetes összefüggő gyakorlat (többnyire 80-120 órás), de a munkahelyi környezetben eltöltött gyakorlatok is kreditértékkel bírnak.

A korábbi tanulmányok és munkahelyi tapasztalatok beszámítása

A rendszer jól kezeli a felnőttoktatásnak azt a sajátosságát, hogy a képzésre érkezők igen különböző tanulmányi előképzettséggel, szaktudással, és munkahelyen szerzett szakmai tapasztalatokkal rendelkeznek.

A felnőtt tanulók részéről megfogalmazott igény, hogy korábbi tanulmányaik beszámítását kérik. A CNAM az angolszász nyelvterületen használatos Prior Learning Assessment (PLA) elméletéhez hasonlóan, mely a korábbi tanulmányok beszámíthatóságát jelenti, kidolgozta a tudásbeszámítás rendszerét.

A rendszer kétkomponensű. Az első esetben meghatározzák, hogy melyek azok az elméleti ismeretek, melyek a képzésbe való belépéshez illetve az egyes modulok (újra-) hallgatása alóli felmentéshez szükségesek. Meghatározzák azt is, hogy milyen más diploma vagy képesítés teljeskörű elfogadása lehetséges.

A korábbi iskolai végzettségek beszámításával a CNAM-on belül „VAA” (Validation des acquis académiques = az iskolai tudás érvényesítése) néven foglalkoznak, elsősorban a szakmailag illetékes tanszékek szakemberei. A második esetben a munkahelyeken megszerzett szaktudás elismertethetősége történik meg. Ez minden esetben egyedi vizsgálatot jelent, melynek során elemzik a munkatapasztalat során betöltött beosztást, szintet, szakmai önállóságot és felelősségi kört. A CNAM-ban e feladat megoldására szerveződött a VAP-szolgálat. (VAP: Validation des acquis professionnels = a szakmában szerzett tudás és tapasztalat érvényesítése.)

A tapasztalatok szerint ez a felmentési rendszer nagyban segíti, hogy a nagy szakmai tapasztalattal rendelkező, de az iskolás tanulástól és számonkéréstől már elszokott felnőttek ismételten vállalkozzanak a tanulásra. Azonban diplomát csak úgy kaphatnak, ha legalább egy, a szakterületére vonatkozó modult a CNAM-nál végighallgatnak, és leteszik a záróvizsgát (megvédik a most megírt szakdolgozatot.)

A CNAM rendszeresen, folyamatosan elemzi és figyelemmel kíséri a felmentést kapott hallgatók előrehaladását. Az eredmények biztatóak: a felmentettek eredményesen tudják folytatni és befejezni tanulmányaikat.

7. A tudásbeszámítás lehetősége, a minőségbiztosítás

Miként azt az Új Magyarország Fejlesztési Terv célkitűzései között is olvashatjuk, a minőségirányítási rendszerek kapcsolnák össze a formális nem formális és informális tanulást, ezek teremtenék meg a tudásbeszámítás lehetőségeit.

Jelenleg Magyarországon azonban többféle díjmodell létezik. A felsőoktatásra a kormány 221/2006.(XI.15.) rendelete alapján – a Felsőoktatási Minőségdíj vonatkozik, melyre a minőségfejlesztés módszereinek alkalmazásában kiemelkedő teljesítményt nyújtó és folyamatos fejlődést mutató felsőoktatási intézmények és szervezeti egységeik pályázhatnak. Az EFQM-modellhez igazodó pályázat önértékelésen alapul, melynek során²⁰ a pályázónak be kell mutatnia adottságait:

- a) *vezetés*: az intézmény küldetésének és jövőképének megvalósítását segítő vezetői tevékenység és a vezetés értékrendjének kialakítása, irányítási rendszerének biztosítása, működtetésének továbbfejlesztése a munkatársak közreműködésével;
- b) *stratégia*: az intézmény küldetésének és jövőképének megvalósításában alkalmazott módszerek, különös tekintettel a hosszú távú tervekre, azok oktatási, kutatási programjaira;
- c) *emberi erőforrások*: a munkatársak szakmai ismereteinek és képességeinek egyéni, csoportos és intézményi szinten alkalmazott fejlesztése; a munkatársak tevékenységeivel kapcsolatos oktatási, kutatási programok és folyamatok támogatásának megtervezése a hatékony működés érdekében;
- d) *partnerkapcsolatok és erőforrások*: az intézmény külső partnerkapcsolatainak, belső erőforrásainak, stratégiai programjának megtervezése és menedzselése az intézményi folyamatok hatékony működése érdekében;
- e) *folymatok*: az oktatási, kutatási programok támogatása, a partneri elégedettség elérése, a partnerek számára nyújtott értékek növelése céljából alkalmazott folyamatok módszereinek megtervezése és menedzselése az intézményben.

És az elért eredményeket az alábbi szempontok szerint:

- a) *a közvetlen partnerek elégedettsége*: a felsőoktatási intézmény és szervezeti egységei által elért eredmények a partnerek elégedettsége terén tervezett

---

20 <http://www.okm.gov.hu/main.php?folderID=586&articleID=228737&ctag=&iid=>

- és teljesített célokat illetően, erre kiválasztott intézmények eredményeivel összehasonlítva;
- b) *a munkatársak elégedettsége*: a felsőoktatási intézmény és szervezeti egységei által megvalósított eredmények a munkatársak elégedettsége terén tervezett és elért célokat illetően, erre kiválasztott intézmények eredményeivel összehasonlítva;
  - c) *társadalmi hatás*: a társadalom és a külső partnerek véleménye és elégedettsége a felsőoktatási intézménnyel, szervezeti egységeivel és azok tevékenységével kapcsolatban;
  - d) *kulcsfontosságú eredmények*: a felsőoktatási intézmény és szervezeti egységei által tervezett célok, elért eredmények és teljesítmények, más kiválasztott intézmények eredményeivel való összehasonlításban.

A szakképzésre és a felnőttképzésre a 1/2007. (II. 6.) SZMM rendelet a szakiskolák, a szakközépiskolák és a felsőfokú szakképzés tekintetében a felsőoktatási intézmények számára adományozható nívódíj vonatkozik.²¹

A nívódíj a szociális és munkaügyi miniszter által adományozható olyan cím, amely annak elismerésére szolgál, hogy a szakképző iskola, illetve a felsőoktatási intézmény az adott évben a munkaerő-piaci igényeknek megfelelő szakképzést folytatott.

8. A pályázat elbírálásához szöveges leírást igénylő bírálati szempontok

Az iskolai tanműhelyen kívül folytatott gyakorlati képzés jellemzői, tendenciája. Minőségirányítási, minőségfejlesztési rendszer jellemzői [olyan rendszert működtet-e, amely megfelel az egységes európai uniós minőségbiztosítási keretrendszer (CQAF) követelményeinek. (A CQAF szintén EFQM-alapú rendszer, azonban a folyamatokat néhány kérdésben másként azonosítja)

Új, a munkaerőpiacon igényelt szakképzések indítása és azok igényfelmérésének módja – kiemelten a gazdálkodó szervezetekkel és a munkaügyi szervezetekkel meglévő együttműködésekre, megállapodásokra.

---

21 www.fsze.hu/dok/1_2007_szmm%20rend.doc

8.1. A pályakövetési rendszer leírása

Az értékelésnél fontos mutatók még, hogy hányan tettek sikeres szakmai vizsgát, hányan helyezkedtek el saját, illetve más szakmákban, valamint vizsgálják a továbbtanulók számát.

A modellek összehangolása megoldást jelenthetne a különböző jellegű képzési rendszerek tartalmának összehangolására, a képzések közötti átjárhatóság fokozására, a tudásbeszámítás lehetőségének kidolgozására.

Erre már van példa, hiszen a nemzetközi gyakorlatban már ismeretes a „Élethosszig tartó tanulás” minőségdíj, mely a alábbi kategóriákban kerül meghirdetésre:²²

- Comenius – Iskolarendszerű Képzés;
- Erasmus – Felsőoktatás;
- Leonardo da Vinci – Szakképzés;
- Gruntvig – Felnőttképzés;
- Lingua – Nyelvi képzések;
- Jean Monnet – Európai tanulmányok.

9. Összegzés

Miként a fentiekből látható, az élethosszig tartó tanulás magyarországi stratégiája elsősorban az esélyegyenlőség növelésére, a hátrányos helyzet megszüntetésére irányul. Nem jelenik meg kellő hangsúllyal az Új Magyarország Fejlesztési Terv prioritásai között a felsőoktatási intézmények szerepe, mely az Európai ajánlások alapján egyrészt a tudásközpontként, módszertani bázisként, tudományos pólusok motorjaiként történő működést jelenti, másrészt a gazdasági igényeket figyelembe véve a K+F tevékenység kiemelt fejlesztését.

További probléma és hiányosság, hogy a képzés különböző szintjein az akkreditációs és minőségbiztosítási rendszerek nincsenek összehangolva, így nem teszik lehetővé a tudásbeszámítást sem.

Irodalom

Új Magyarország Fejlesztési Terv
1720/2006/Európai Tanács határozat

---

²² ec.europa.eu/education/programmes/newprog/winners_en.html

2241/2004 /Európai Tanács határozat

2006/143 /Európai Tanács ajánlás

Mlinariol – Soltész: Az élethosszon át tartó tanulás és infokommunikációs technológiák együttes alkalmazásának a nemzetközi és magyarországi helyzete és jövőbeni fejlődési lehetőségei www.nive.hu/kutatas/tanulmányok/files/Tanulmány/Mlinarics-Soltész (letöltés: 2007. július 10.)

Felsőoktatási Minőségdíj www.okm.gov.hu/main.php?folderID (letöltés: 2007. július 10.)

Szakképzési Nívódíj www.fsze.hu (letöltés: 2007. július 10.)

Élethosszig tartó tanulás minőségdíj

www.ec.europa.eu/education/programmes/newprog/winners (letöltés: 2007. július 10.)

MÁTÓNÉ SZABÓ CSILLA

Változó pedagógusszerepek a XXI. században

1. A posztmodern társadalom problémái

Az ifjúkor *Mátay Melinda* meghatározása szerint „a gyermekkor és a felnőttkor közötti átmeneti életszakasz, az ember önmagára találásának és identitástudata kialakulásának ideje”.¹ A premodern társadalmak nem ismerték az elhúzódó kamasz- és ifjúkort: a törzsi kultúrákban a közösség egyetlen esemény, a beavatási szertartás keretében nyilvánította a gyermeket a közösség felnőtt, egyenjogú tagjává. A rendi társadalmakban a felnőtté válásnak materiális kritériumai voltak: az számított felnőttnek, aki képes volt az önálló pályakezdésre és – ezzel szorosan összekapcsolódva – a párválasztásra. A kamaszkort a XVIII. század végétől kezdték kutatni, azóta egyre nagyobb az érdeklődés a serdülők viselkedése, lelki világa, szabadidős tevékenysége és a velük kapcsolatos nevelési problémák iránt. A kamaszkor azonban csak a modern társadalmakban lett „az életút egyik különálló, mind hosszabb és jelentősebb szakasza”.² Napjainkban azt tapasztalhatjuk, hogy a biológiai érés mind korábban következik be, ám a teljes önállóság (pályaválasztás, családalapítás) csak sokkal később követi ezt. A tanulási szakasz a XIX. század végéhez képest kb. 10 évvel meghosszabbodott, ráadásul sok fiatal esetében ez más településhez, esetleg más országhoz kötődik.³

---

1 SZAPU Magda: *A zürkorszak gyermekei*. Budapest, Századvég, 2002. 22.

2 SOMLAI Péter: *Szocializáció*. Budapest, Corvina, 1997. 101.

3 SOMLAI Péter: Család és ifjúság. In: *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szerk.: GÁBOR Kálmán – JANCSÁK Csaba. Szeged, Belvedere Meridionale, 2004. 25–28.

A tanulás mellett a párválasztás is egyre későbbi életszakaszra tolódik ki. *H. Sas Judit* (2004) az 1970-es évek végén megvizsgálta, hogyan gondolkodik a 14–18 éves korosztály a jövőjéről. A felmérést 20 évvel később megismételte, és drámai változást tapasztalt a fiatalok gondolkodásában. Míg a mai 40 évesek fiatalként úgy gondolkodtak jövőjükéről, hogy annak középpontjában leendő családjuk állt, addig a 90-es évek fiataljai számára a karrier volt fontos; a család, a családalapítás sokkal kisebb jelentőséggel bírt. A 90-es években a középiskolás korosztály írásai arról szóltak, hogy a fiatalok hol szeretnének továbbtanulni, milyen végzettséget képzelnek el maguknak. A házasságot és a családalapítást pedig nem csak későbbre tervezték, hanem kevesebb gyermeket is szerettek volna.⁴

A rendszerváltás utáni magyarországi társadalom posztmodern társadalom, melynek legfontosabb jellemzői a fogyasztás és a virtualitás. A legújabb technológiának köszönhetően egyre inkább elmosódik a határ a valóság és a látszat között. A mai embert nem emberek, hanem tárgyak veszik körül: egész világunk eltárgyasult. A tárgyak halmozása a bőség jele, és így a termékenység mítoszát kelti. A fogyasztás mentalitása jellemző a kultúrára is, melynek kulcsszavai: luxus, szépség, egzotikum, élvezet. Különösen a városi fiatalok kultúrájára jellemző, hogy a szórakozás kötelező időtöltéssé vált; a korábbi szabadidő helyett elnyert és „elfogyasztott” időről beszélhetünk.⁵

Gábor Kálmán és munkatársai a 90-es években elvégzett országos felmérések alapján arra következtettek, hogy hazánkban is – akár csak a világ nyugati felén – ifjúsági korszakváltásról beszélhetünk. A mindennapi élet gyökeresen átalakult; a régi értékek elvesztették szerepüket. Nagymértékben meggyengült a hagyományos szocializációs intézményeknek (család, iskola) a fiatalokra gyakorolt hatása. Ezzel párhuzamosan azonban megnőtt a kortársi és a tömegkommunikáció által közvetített minták befolyása; a fiatalok életfelfogására és értékrendjére a média és a szórakoztatóipar van a legnagyobb hatással. Egyre inkább növekszik a konfliktus a felnőtt-társadalom és a fiatalok között; ezt a szembenállást az is növeli, hogy a már említett hagyományos szocializációs intézmények nem tolerálják a fiatalok másságát.⁶ Ez természetesen oda vezet, hogy a fiatalok egyre korábbi életszakaszban kezdik elutasítani a családjuk által számukra felkínált életmódmintát és értékrendet; problémáik

4 H. SAS Judit: Elképzelt családok. In: *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szerk.: GÁBOR Kálmán – JANCSÁK Csaba. Szeged, Belvedere Meridionale, 2004. 82–86.

5 MÉSZÁROS György: Techno-house szubkultúra és iskolai nevelés. *Iskolakultúra* (2003) 9. sz. 3–63.

6 MÉSZÁROS György: Techno-house szubkultúra és iskolai nevelés. *Iskolakultúra* (2003) 9. sz. 3–63.

esetén a kamaszok a legkevésbé fordulnak szüleikhez. *Szapu* kaposvári felmérése alapján a fiatalok 25%-a fordul a barátaihoz, ugyanennyien kedvenc zenéjükben keresnek feloldódást; míg mindössze 8%-uk beszél meg gondjait a családjával. Megdöbbentő azonban az a *Szapu* által közölt adat, hogy a fiatalok mintegy egyötöde a magányba menekül, mert nem tudja kivel megosztani problémáit, illetve majdnem 10%-uk a dohányzás, az alkohol és a drog segítségével oldja feszültségét.⁷

Hogy elszakadjanak a család és az iskola általuk túl konzervatívnak tartott értékrendjétől, a kamaszok nagyon korai életszakaszban megpróbálnak önállósulni. Ez a korai önállósulás azonban identitásválsághoz vezethet, és ezért gyakran feszültségoldó technikákra van szükségük. A két leggyakoribb feszültségoldó technika az alkohol és a kábítószer. Gábor Kálmán a már említett kutatás következtetéseként úgy véli, hogy a kábítószer mára már a fiatalos életforma részévé vált; a drog a fiatalok gondolkodásában egyet jelent a szabadsággal.⁸

2. A kutatás

2.1 A kutatás célja és a vizsgálati módszer

A kutatás célja a középiskolás korosztály öltözködési, megjelenési és viselkedési szokásainak bemutatása volt – különös tekintettel az egészségkárosító magatartásra és a deviáns jelenségekre, mint a dohányzás, alkohol, kábítószer. Ezzel párhuzamosan szándékunkban állt feltérképezni azt is, hogyan reagálnak a középiskolai pedagógusok az említett jelenségekre, hogyan, milyen módszerekkel tudják azokat kezelni. A probléma kutatását aktuálissá teszi, hogy erre a problémakörre a pedagógusképzés egyáltalán nem fordított figyelmet a korábbi évtizedekben, de manapság sem foglalkoznak vele kellőképpen. Így a pedagógusok zöme saját és kollégái jó és rossz tapasztalatait összegezve keres és talál valamilyen megoldást a problémára. Mivel pedig a téma kényes, feltehetőleg még egymással sem mindig osztják meg ezzel kapcsolatos véleményüket, tapasztalataikat, problémáikat.

A vizsgálatot egy magyarországi, kb. 100 ezres lakosú, közepes nagyságú vidéki városban végeztük. A vizsgálatban hat középiskola vett részt: az iskolák kiválasztásánál az volt a cél, hogy teljes palettát nyújtsunk a városban található középiskolákból mind iskolatípus (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola), mind fenntartó (ön-

---

7 SZAPU Magda: *A zűrkorszak gyermekei*. Budapest: Századvég, 2002.

8 MÉSZÁROS György: Techno-house szubkultúra és iskolai nevelés. *Iskolakultúra* (2003) 9. sz. 3–63.

kormányzati, egyházi, alapítványi) szerint. Az iskolákat a vizsgálat adatainak feldolgozása során számokkal jelöltük. Az iskolák vezetőivel – az igazgatóval vagy a helyettesel – félig strukturált interjút készítettünk, melyet diktafonnal rögzítettünk. Az intézményvezetők a válaszaikban nem egyszer utaltak konkrét szituációkra, illetve rövid esetleírásokat adtak. Az interjúk tartalmát ezután összevetettük egymással, illetve az iskolák házirendjében megfogalmazott szabályokkal. A cél az volt, hogy sikerüljön néhány hatékony, jó módszert találni, amely megoldást jelenthet ezekben a kényes kérdésekben.

2.2 A fiatalok iskolai megjelenése és a pedagógusok reakciói

Ma már a kutatók egyetértenek abban, hogy nem ifjúsági szubkultúráról, hanem szubkultúrákról lehet beszélni. Az ifjúsági kultúráknak egyik legjellemzőbb vonása az uralkodó kultúrával való szembenállás, generációs elkülönülés alapján. Ám ezek a szubkultúrák nem csak a felnőtt-társadalom uralkodó kultúrájával mutatnak szembenállást, hanem látványosan különböznek egymástól is ideológiájuk, értékrendjük, magatartáskultúrájuk, öltözködésük és szórakozásuk alapján.⁹ A kutatás azonban nem a szubkultúrák különbözőségeire irányult, hanem általában vizsgálta az ifjúsági divatnak azon jegyeit, amelyek a pedagógusok szerint kirívóak, számukra problémát okoznak a mindennapi iskolai életben.

A felnőttek világában a külsínt (öltözködés, hajviselet stb.) nem a jog, hanem a divat, hagyományok, ízlés és a pénztárca szabályozza. Hasonló a helyzet az iskolákban is. De gyermek- és ifjúkorban azonban szükség van (lenne) esztétikai nevelésre. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a pedagógusnak rá kell kényszerítenie saját esztétikáját és ízlését a fiatalra. BÍRÓ (2000) szerint: noha a bakancs és a bombázódzseki agresszivitást sugall, a színes haj vagy a kopaszág meglehetősen meglehetősen, a rongyos farmer elhanyagoltnak mutatja viselőjét, a piercingek, különösen pedig a fiúk ékszerviselelése kihívónak, magamutogatónak tűnik, mindez „nem adhat alapot jogi eszközök alkalmazására: tiltásra, büntetésre, ... szabályozásra”.¹⁰ Az iskola tehát ízlésbeli vagy erkölcsi alapon nem tilthatja meg a viseletet, csak akkor, ha az az egészségre ártalmas, balesetveszélyes, gyűlöletre uszít vagy szeméremszérvető. A házirend természetesen szabályozhatja a tanulók megjelenését a Köznevelési Törvény 40. § (7) bekezdése alapján a tanulók iskolai munkarendjével és foglalkozási rendjével kapcsolatban.

---

9 SZAPU Magda: *A zűrkorszak gyermekei*. Budapest: Századvég, 2002.

10 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000. 36–37.*

Bíró (2000) szerint a tanulók öltözködésének, haj- és ékszerviselésének korlátozása emberi-állampolgári jogokat sért. Ezek a jogok pedig „csak a testi épség és egészség védelme érdekében korlátozhatók”.¹¹ Még egy fontos szempontot figyelembe kell venni az iskolai házirend megalkotásakor: a házirendben megfogalmazott szabályozások a diákok, egészen pontosan a diákönkormányzat egyetértésével történhet.

A jogi előírásoknak megfelelően a házirendek többsége – a 4. számú iskola kivételével – nem tartalmazott megszorításokat a tanulók iskolai öltözetére vonatkozóan. Az esetek többségében az iskolák azzal igyekeztek korlátozni a túl extrém megjelenést, hogy a házirendek szerint a tanulók megjelenése nem veszélyezteti sem a tanuló saját, sem mások testi épségét. Természetesen minden házirend kitért a testnevelés órákon szükséges megfelelő öltözetre, az iskolai ünnepségen kötelezően viselendő egyenruhára. Azokban az iskolákban, ahol speciális szakmai képzés is folyik, és a tanulóknak műhelyfoglalkozásaik is vannak, a házirendek előírták a műhelyben szükséges védőfelszerelés viselését.

Meglepő módon az igazgatók kirívó jelenségeket alig említettek. Általában úgy nyilatkoztak, hogy „*a pedagógusok fölfogása liberálisabb lett: ma már senki nem veszi észre a festett haját és a haspólót*” (6. számú iskola); „*nehéz ebbe beleszólni, mert a törvény sem ad rá lehetőséget, hogy az iskola erősen korlátozza a tanulók megjelenését*” (1. számú iskola). Látható tehát, hogy egyrészt a Köznevelési Törvény jóval kevésbé korlátozza a tanulók iskolai megjelenését, mint tette ezt pl. 10-20 évvel ezelőtt, és ezeket a rendelkezéseket a pedagógusok is ismerik. Másrészt maguk a pedagógusok is kezdik elfogadni az ifjúságnak a felnőttektől eltérő, bár a felnőtt-társadalmat időnként még mehökkentő megjelenését.

Persze ez a terület még korántsem problémamentes. A 2. számú iskola igazgatóhelyettese mesélte, hogy néhány évvel ezelőtt egy fiú megjelenése több pedagógust is megbotránkoztatott az iskolában. A fiatalember általában „deszkás” stílusú öltözékben járt, haját rikító színűre festette (pl. zöldre, lilára), arcán több helyen piercingek voltak. A folyosó-felügyelő tanárok gyakran mentek panaszra a nevelési igazgatóhelyetteshez – aki egyben az említett tanuló osztályfőnöke is volt –, hogy „*hogyan lehet ezt megengedni az iskolában?*”. Mivel a tanuló magatartása és tanulmányi eredménye példamutató és kiváló volt, ráadásul gyakran patronálta is gyengébb tanulmányi eredményű osztálytársait, az osztályfőnök megvédte a fiút. Extrém megjelenésével azt a hiányosságát igyekezett ellensúlyozni, hogy ő volt az osztályban a legalacsonyabb tanuló. Az elnéző bánásmódnak meg is lett az eredménye: ugyanez

---

11 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?!* Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000. 37.

a fiatal ember ma közgazdasági diplomával a zsebében diplomatáskával jár – színes haj és testékszerek nélkül.

Az 5. számú iskola igazgatója is úgy vélte, hogy nem a külső alapján kell megítélni a gyerekeket. Elismerte, hogy a kamaszok külseje néha elképesztő: időnként „*igyekeznek mosogatórongyban megjelenni*”. De ezt az extrém megjelenést „*ki fogják nőni, hiszen egyetlen felnőtt sem jár cumival a szájában*”. Azt is hangsúlyozta, hogy általában egy-egy meglepő külső mögött nem egyszer családi konfliktus áll. Szerinte azonban az igazi szakember (pedagógus) számára az extrém külsejű tanuló nem jelenthet problémát.

A 4. számú – nem önkormányzati – iskola házirendje jelentősen eltér a többi iskoláétól. Előírja az iskola tanulóinak a „*divat szélsőségeit kerülő, nem hivalkodó*” öltözetet. A tanulóktól elvárja, hogy hajviseletük legyen szélsőségektől mentes: „*különösen ne utánozza az iskola szellemiségétől távol álló csoportok hajviseleti szokásait*”. A házirend készítőinek figyelme kiterjedt az apró részletekre is: az iskola házirendje megtiltja a fiúknak a hajfestést és a hajszelét, illetve a fülbevaló viselését; a lányoknak pedig (tanulmányi idő alatt) a sminket, a műkörmöt, a köröm- és hajfestést, a hajszelét és a feltűnő ékszert. Mindkét nemnek tilos orrkarikát és tetoválást viselni. Az iskolai ünnepségekkel kapcsolatban a házirend nem csak az egyenruhát írja elő, hanem azt is rögzíti, hogy az egyenruhához a lányoknak térdig érő szoknya tartozik. Meg kell azonban jegyezni, hogy a házirendet a beiratkozáskor aláíratták a tanulókkal és szüleikkel is, tehát a tanulók úgy kezdik az iskolát, hogy tisztában vannak a szabályokkal.

Ebben az iskolában a pedagógusok rendszeresen ellenőrzik a házirend pontjainak betartását: az ügyeletes tanárok figyelmeztetik a nem megfelelő külsejű tanulókat, és ezt beírják egy speciális füzetbe is. Az a tanuló, akiről három ilyen bejegyzés összegyűlik, írásbeli figyelmeztetést kap. De azt is megjegyezte az igazgatóhelyettes, hogy közvetlen kapcsolatban vannak a gyerekekkel, és igyekeznek megelőzni a beírásokat. Ha az egyik lány körme ki van festve, a szünetbe megszólítják, hogy „*A kémia szertárban van körömlakk-lemosó, szeretném, ha most ezt megkeresnéd. A következő szünetben megnézem, sikerült-e.*” Mindezekből látható, hogy a 4. számú iskolában nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy az itt tanuló diákok – különösen a lányok – számára ne a kulcsín, hanem a belbecs legyen a fontos. Nevelési elveik sikereként élik meg, hogy a 18–19 éves lányok számára a „*frizurájuk meggyártása nem elsődleges szempont*”, általában egyszerű, simára fésült hajjal jelennek meg a ballagáson.

Tehát a házirend nem szabályozhat a jog eszközeivel, ráadásul valószínűleg ezzel a módszerrel nem is mindig lehetne elérni a kívánt hatást. A pedagógusoktól azonban jogosan elvárják a nevelést, így az esztétikai nevelést is – és ez természetesen feladatuk is. A tanárnak el kell tudnia választani a pedagógiai eszközöket a jogi

eszközöktől, és kényszerítés, büntetés, gúnyolódás helyett befolyásolni kell a tanulókat, illetve saját megjelenésünkkel példát mutatni nekik. Hiszen a kritika és a gúny csak ronthat a helyzeten, és még inkább eltávolíthatja a tanulót a pedagógus által közvetíteni kívánt értékektől. Utalhat azonban az extrém külső arra is, hogy a fiatal kapcsolatai – különösen szüleivel, tanáraival – nem kiegyensúlyozottak. *Aszmann* és *mtsai*, illetve *Pikó* kutatásai azt mutatják, hogy minél kevésbé harmonikus a fiatal kapcsolata szüleivel, minél kevésbé érzi jól magát az iskolában, annál inkább kötődik valamelyik szubkultúrához, és annál inkább magáénak érzi a csoport jellemzőit, így a sajátos megjelenést is.¹² Az extrém megjelenés tehát intő jel lehet a pedagógus számára: a fiatalnak családi, magánéleti problémái lehetnek, segítségre, tanácsra szorul.

3. Egészségkárosító magatartások – deviáns viselkedés

3.1. A fiatalok egészségmagatartása

Az elmúlt néhány évtizedben mind a hazai, mind a nemzetközi kutatások nagyon kedvezőtlen adatokról számolnak be a fiatalok egészségkárosító magatartását, drogfogyasztását illetően. (A drogokról általános értelemben beszélek: minden olyan szer, mely függőséget okoz és egészségkárosító hatása van.) Mind több fiatal szokik rá a dohányzásra, egyre nő azok száma, akik rendszeresen alkoholt és kábítószerrel fogyasztanak, és ezeknek a szereknek az első kipróbálása egyre korábbi életszakaszra esik.¹³ Habár a nikotin, az alkohol és a kábítószer használata különböző szituációkhoz kötődik, mindhárom egészségkárosító magatartás hasonló jellemzőkkel rendelkezik. A velük való megismerkedés kamaszkorra, a dohányzás és az alkoholfogyasztás kiskamaszkorra tehető. A pubertás az az időszak, amikor az említett szerek a fiatalok életének részévé válnak, és „ekkor rögzülnek azok a kondicionálási jelenségek, amelyek a dohány, az alkohol vagy a drog használatát kellemes hatásokkal kapcsolják össze, mint például a baráti beszélgetések, ellazult állapot vagy a szorongás oldása”.¹⁴

12 ASZMANN Anna – RÓZSA Sándor – NÉMETH Ágnes: *A magyar serdülők dohányzása, alkoholfogyasztása és a pszichoszociális környezet. Egészségnevelés.* (2000) 41. sz. 177–187. PIKÓ Bettina: *Magatartáskutatás középiskolások körében: kockázatot növelő és egészséget védő tényezők a dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás kialakulásában. Pszichológia.* (1999). 3. sz. 337–354.

13 FISCHERNÉ VIRÁG Éva: „Életünk ne legyen füstbe ment terv!” – *középiskolai dohányzásprevenációs program. Egészségnevelés.* (2002) 43. sz. 258–260.

14 PIKÓ Bettina: *Magatartáskutatás középiskolások körében: kockázatot növelő és egészséget védő tényezők a dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás kialakulásában. Pszichológia.* (1999). 3. sz. 337.

Másodszer, a kamaszkorra jellemző, hogy a fiatalok eltávolodnak a felnőtt-társadalomtól. A kortárs csoport életében való részvétel fontos tanulási folyamat a tizenévesek számára, hiszen a kortárs csoport által közvetített értékek, normák sokkal fontosabbá válnak a fiatalok számára, mint a szüleik által közvetítettek.¹⁵ A kortársakkal való interakció hozzájárulhat egyrészt ahhoz, hogy a fiatalok megküzdési stratégiáikat és sikeres kommunikációs készségeket fejlesszenek ki, másrészt azonban negatívan is hathat a serdülőre: elősegítheti egészségkárosító szokások és deviáns viselkedésformák kialakulását.¹⁶

Harmadszor, a dohányzás, az alkohol- és a kábítószer-fogyasztás kóros tanult magatartási minta. Több kutató, így Aszmann Anna is hangsúlyozza, hogy a dohányzás, az alkohol- és drogfogyasztás valójában a környezeti stresszre adott maladaptív válasz.¹⁷ Vagyis nem a tényleges problémamegoldást segíti elő, csupán átmenetileg enyhíti a feszültséget. Az emberek – és így a fiatalok is – valódi konfliktuskezelési és stresszoldási technikák helyett használják ezeket a szereket.¹⁸

3.1.1. Egészségkárosító magatartások, a törvény és a házirendek

A rizikómagatartások között külön kell választani a dohányzást és az alkohol fogyasztását a kábítószer használatától. Míg az előbbi kettő a törvény szerint legális szernek minősül, az utóbbi használatát a törvény tiltja. Ami a dohányzást és az alkoholt illeti, a 11/1994. (VI. 8.) MKM rendelet 6. § (9) bekezdése szerint: „A nevelési-oktatási intézményekben, továbbá a nevelési-oktatási intézményeken kívül a gyermekek, tanulók részére szervezett rendezvényeken tilos a szervezetre káros élvezeti cikkek árusítása, fogyasztása.”¹⁹ A törvényből következik, hogy illegális a dohányzás és az alkohol fogyasztása a tanteremben, a műhelyekben, az iskolaudvaron, a WC-ben, az iskolai bulikon és kirándulásokon. Nem vonatkozik azonban

15 PIKÓ Bettina: Magatartáskutatás középiskolások körében: kockázatot növelő és egészséget védő tényezők a dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás kialakulásában. *Pszichológia*. (1999) 3. sz. 337–354.

16 ASZMANN Anna (2003): A serdülők egészségi állapota és egészség magatartása. In: *Ifjú-kór* 2. Szerk.: KAPÓCS Imre – MAÁR Márton – SZABADKA Péter. Budapest, Okker, 2003. 180–212.

17 ASZMANN Anna – RÓZSA Sándor – NÉMETH Ágnes: A magyar serdülők dohányzása, alkoholfogyasztása és a pszichoszociális környezet. *Egészségnevelés*. (2000). 41. sz. 177–187.

18 PIKÓ Bettina: Dohányzás mint a legelterjedtebb legális droghasználat. In: *Ifjú-kór* 2. Szerk.: KAPÓCS Imre – MAÁR Márton – SZABADKA Péter. Budapest, Okker, 2003. 43–68.

19 DR. BÍRÓ Endre (2000): *Jogok az iskolában?! Budapest: Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht. 38.*

a rendelet azokra az esetekre, amikor a tanuló az iskolán és a tanítási időn kívül (utcán, étteremben, szórakozóhelyen, stb.) dohányzik vagy fogyaszt alkoholt. Ezért a tanuló nem büntethető. A több évtizedes pedagógiai tapasztalat azonban azt is bizonyítja, hogy a tiltás, üldözés és a büntetés az iskolai dohányzás esetében nem hatékony megoldás. A törvény értelmében elvileg nem lehet olyan helyeket sem kijelölni az iskolában, ahol részben és felügyelettel engedélyeznék a dohányzást. *Bíró* azt a megoldást javasolja – amelyet egyébként több iskolai is alkalmaz –, hogy az iskolák nagyon szigorúan tartsák be a rendelkezést a tantermekben, a műhelyekben és a mellékhelyiségekben, és kevésbé szigorúan kezeljék az ezeken kívüli, pl. udvaron való dohányzást. Célszerű mindezt előre egyeztetni a diákönkormányzattal.²⁰

Bíró szerint más a helyzet az alkoholfogyasztással, mivel erre a totális tiltás érvényes – tanárra, diákra egyaránt. Természetesen tilos az alkoholfogyasztás nem csak az iskolában tanítási idő alatt, hanem az iskolai rendezvényeken is: kirándulásokon, bulikon, bálokon.²¹ A szerzőben felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e, illetve hatékony-e az alkohol teljes tiltása iskolai rendezvényeken, különösen azért, mert manapság a fiatalok alkoholfogyasztásában egy új tendencia, az ún. „nagy ivászat” érvényesül, ami azt jelenti, hogy a kamaszok alkalmanként nagy mennyiségű alkoholt fogyasztanak, és sokan közülük lerészegednek.²² Ez a fajta alkoholfogyasztás pedig éles ellentétben áll a kulturált alkoholfogyasztással. Noha törvény tiltja az alkoholfogyasztást, a tapasztalatok szerint a szigorú tiltás és büntetés ebben az esetben sem bizonyul hatékony megoldásnak.

Bár az iskolai házirendek általában egy pontban tárgyalják mindhárom egészségkárosító magatartást, a kábítószer-használatnak teljesen más mind a jogi, mind a társadalmi megítélése. *Bíró* szerint ennek a következő okai vannak:

1. A kábítószer használata és terjesztése bűncselekménynek minősül.
2. Egészségügyi felelősségről van szó, hiszen a hallgatás és nem-cselekvés súlyos egészségügyi következményekkel járhat nem csupán az adott tanuló, hanem a többi diák egészségére nézve is.
3. Társadalmi és bűnmegelőzési felelősségről van szó, hiszen a hallgatás és nem-cselekvés megnehezíti a probléma társadalmi kezelését.

---

20 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

21 Dr. Bíró Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

22 PIKÓ Bettina: Középiskolások veszélyeztetettsége iskolatípus szerint: a korai önállósodás csapdája? *Egészségnevelés.* 2003b. 44. sz. 57–64.

4. A problémát a pedagógus nem tudja közvetlenül megoldani, ehhez speciális segítséget kell keresni és igénybe venni.
5. A pedagógusra nézve akár egzisztenciális veszéllyel is járhat, hiszen büntetőjogi következményei lehetnek, mindazonáltal erkölcsi terhet is jelent.
6. Már a probléma felismeréséhez is speciális ismeretek szükségesek, melyet korunkban a pedagógusnak is meg kell szereznie.
7. A drogfogyasztás olyan deviancia, amely legkevésbé az iskolához és leginkább a szórakozáshoz kötődik, de jelentősen befolyásolhatja a tanuló iskolai eredményét, ezen keresztül pedig jövőjét is.²³

Az egészségkárosító magatartásformák és a deviáns viselkedés tekintetében a házirendek megegyeznek: tiltják a dohányzást, az alkohol és a kábítószer birtoklását és használatát az iskola területén és minden iskolai rendezvényen akkor is, ha az az iskola épületén kívül van. Azoknak az iskoláknak a házirendje, ahol érettségi utáni szakképzés is folyik, külön rendelkezik a ezen képzésben részt vevő, és így 18 év feletti tanulók dohányzásáról. Ezeknek a tanulóknak engedélyezik a dohányzást, de kizárólag az erre kijelölt dohányzóhelyen – ez általában az udvar egy sarka. A házirend arról is rendelkezik, hogy az itt dohányzó tanulók a felügyelő tanár kérésére kötelesek diákigazolványukkal igazolni nagykorúságukat, illetve kötelesek tisztán tartani a dohányzóhelyet.

3.2 Dohányzás

A vizsgált deviáns vagy devianciába hajló magatartásformák közül az intézményvezetők a dohányzásról beszéltek a legtöbbit. Ennek nyilvánvalóan több oka is van. Egyrészt ezzel szembesülnek leggyakrabban a középiskolák pedagógusai, hiszen a tanulók tanítási órák közötti szünetekben és iskolai rendezvényeken is gyakran rágyújtanak. Másrészt a három, drognak minősíthető szer – nikotin, alkohol, kábítószer – közül a közgondolkodás a dohányzást ítéli el a legkevésbé. Bár számtalan törvény született az elmúlt években és van készülöben a dohányzás visszaszorítására, a dohányzás társadalmilag az egyik legelfogadottabb drog: csak nagyon speciális esetekben foglalkozik vele a büntetőjog – ellentétben a másik kettővel.

A legtöbb igazgató egyetértett abban, hogy bár a házirend tiltja a dohányzást mind a tanítási időben, mind a tanításon kívüli iskolai rendezvényeken, a dohány-

---

23 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

zás iskolai megszüntetése szinte lehetetlen. Az 5. számú iskola igazgatója a következőképpen fogalmazott: *„A dohányzás és az iskola, ezek együtt voltak mindig. Ez egy háború, aminek még győztes csatái sincsenek, ez folyamatosan zajlik.”* Az azonban, hogy az egyes iskolákban hogyan viszonyulnak a dohányzáshoz, hogyan próbálják megfékezni, és hogyan próbálnak a tanulókra hatni, nagyon széles skálán mozog. Az 1. és a 3. számú iskolában szigorúan büntetik a dohányzáson rajtakapott tanulókat: igazgatói figyelmeztetés vagy intő jár érte. A vizsgálatba bevont iskolák többségében – szerencsére – elvetik az ilyen szigorú szankciókat, és belátták, hogy *„Ha ostorral verjük a dohányzó gyerekeket, az agresszivitást vált ki. Úgyis kijátszanak bennünket.”* – ahogy a 2. számú iskola igazgatóhelyettese megfogalmazta. Ugyancsak ő mondta, hogy hallgatólagosan tudják, hogy kik a dohányzó tanulók, és figyelik azokat a helyeket az iskola területén, ahol a veszélyeztetett tanulók összejönnek. Mivel nem büntetik szigorúan a dohányzást, így elérték, hogy *„nincs dohányzás az iskolában (értsd: a mosdókban), az utcán, de van dohányzás az udvaron a tornaterem mögött. És ez a terület az igazgató úr ablakából ragyogóan megfigyelhető.”*

Az interjúk készítése során talákoztam humoros és sajátos megoldási módokkal is. A 6. számú iskolában is számon tartják a dohányzó tanulókat. Az iskolában tavasszal megrendezett két–három napos iskolai program része a királyválasztás. Egy-két éves hagyomány, hogy a megválasztott király vagy királynő különféle feladatot ad a dohányzó tanulóknak, akiket egyenként, név szerint szólít ki az iskola tanulóifjúsága elé. Hogy csökkentsék a dohányzás káros hatásait, ezeknek a tanulóknak fel kellett ásniuk az ugróárkot, le kellett festeniük a kosárlabda-pályát, és fát kellett hasogatni a bográcsok alá.

Az 5. számú iskolában a jó példa erejével próbálnak hatni a tanulókra. A porta pultjára elhelyeztek egy átlátszó falú műanyag dobozt, melybe azok a tanulók dobják be az öngyújtójukat, akik leszoktak a dohányzásról. Ezeknek a tanulóknak a nevét felírják a doboz falára is. Az igazgató úgy gondolja, a diáktársaiktól látott személyes példa mintaértékű, ennek sokkal nagyobb hatása van, mint a szigorú tiltásnak. Ha az iskola felnőtt dolgozói közül valaki szintén csatlakozik a nemdohányzók táborához, az is ebbe a dobozba dobja öngyújtóját, és az ő neve is felkerül a doboz falára. Ez utóbbira is volt már példa: az iskolai büfét üzemeltető hölgy szokott le a dohányzásról. Ebben az esetben az ő tette mindenképpen mintaértékű, mert az iskola tanulói nagyon közvetlen viszonyban vannak a büféssel. Ugyanebben az iskolában az igazgató személyes ráhatással is próbálkozik. *„Időnként megteszem azt – vallja –, hogy odaállok egy lány mellé, és azt mondom, hogy ne haragudjon, olyan büdös.”* Mindezt természetesen szigorúan négy szemközt teszi, hiszen a társaik előtt semmiképpen nem akarja megszégyeníteni a tanulót.

Amilyen szigorúan szabályozta a 4. számú iskola a tanulók öltözkédését és megjelenését, meglepő módon annival megengedőbb mind a dohányzással, mind az alkohollal kapcsolatban. A dohányzást hivatalosan természetesen ők is tiltják, de pl. osztálykirándulásokon az osztályfőnökök nem egyszer megengedik a dohányzó tanulóknak, hogy rágyújtsanak – az osztályfőnök mellett. Így a pedagógus felügyeli a tanulót, annak nem kell elbújni a pedagógus elől, így nem okoz tüzet, nem marad le, nem téved el.

3.3. Alkoholfogyasztás

Az alkohollal kapcsolatos problémákról az igazgatók és helyettesek kevesebbet beszéltek, mint a dohányzásról. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy sokkal kevésbé szembesülnek vele, mint a dohányzással, hiszen az alkoholfogyasztás többnyire az iskolai rendezvényekhez: az iskola- és osztálybulikhoz, az osztálykirándulásokhoz és a szalagavatókhoz kötődik. Több intézményvezető is említi azonban, hogy a probléma kezelése inkább osztályfőnök, mint iskolafüggő. Ahogyan a 2. számú iskola igazgatóhelyettese fogalmaz: „Amilyen a tanár, olyanok a gyerekek.”

Az alkoholfogyasztás tehát a legtöbb iskolában az iskolai rendezvényekkel kapcsolatban kerül szóba. Volt azonban egy iskola, a 3. számú, amelynek igazgatóhelyettese beismerte, hogy náluk erre tanítási időben is volt egyszer példa. Az egyik tanév elején előfordult, hogy kilencedikes lányok kiszöktek az iskolából a közeli boltba egy tanóra közti szünetben, alkoholt vásároltak, és „alkoholos állapotba kerültek”. A nem hétköznapi kihágás következménye fegyelmi tárgyalás és határozat lett. Ugyanebben az intézményben sajnos az is előfordult, hogy egy iskolai buli alkalmával egy-két fiú annyit ivott, hogy „még a tanárt is megverték”. Ez a megdöbbentő eset, szerencsére, csak egyszer fordult elő. Az azonban máskor is megtörtént, hogy a tanárok rajtakapták a tanulókat, hogy iskolai buliban alkoholt fogyasztottak. Ezekben az esetekben a pedagógusok beszüntették a rendezvényt, a következőt pedig a diákok nem rendezhették meg.

A többi iskolában az előbbi extrém esetekhez hasonlókat nem említettek. Sőt nem egy igazgató azt jelezte, hogy az ő iskolájukban az italozással nincs is probléma. Az 1. számú iskola igazgatója egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Italozás iskolai rendezvényen nincs, ezt tényleg teljes biztonsággal tudom állítani.” Ám az igazgatók és helyettesek említettek olyan eseteket is, amikor a tanulók különböző iskolai rendezvényeken alkoholt fogyasztottak – e helyzetek megoldása más és más volt. Alkoholfogyasztás természetesen az 1. számú iskolában is előfordult – az igazgató állítása szerint évek óta az egyetlen. A tanulók egy többnapos, iskolán kívüli terep gyakorlaton vettek részt. Vittek magukkal alkoholt, és ott elfogyasztották. Tették

következménye igazgatói figyelmeztetés lett, annak ellenére, hogy utána bementek az igazgatóhoz, bocsánatot kérték viselkedésükért, és „szánták-bánták bűnüket”. A büntetés talán azért volt ennyire szigorú, mert ebben az esetben alacsonyabb évfolyamra járó diákokról volt szó. A cél tehát az volt, hogy a későbbiekben elrettentsék a tanulókat a hasonló próbálkozásoktól.

A 6. számú iskolában azért nincs probléma az alkohollal az osztálykirándulásokon, mert a pedagógusok indulás előtt megelőző intézkedéseket tesznek. Van olyan „rutinos tanár”, aki a kirándulás előtt a szülőkkel aláírat egy elismervényt, mely szerint, ha gyermeke az osztálykiránduláson alkoholt fogyaszt, a pedagógus ezt azonnal telefonon jelzi a szülőnek, aki vagy hazahozza gyermekét, vagy vállalja, hogy a pedagógus „felrakja a tanulót az első vonatra”. Volt olyan pedagógus is, aki indulás előtt csomagellenőrzést tartott. Meg kell említeni, hogy ebben az osztályban volt egy 4-5 főből álló „kemény mag”, akik rendszeresen fogyasztottak alkoholt. Az osztályfőnök ezt akarta elkerülni. A törvény szerint a pedagógus nem hatóság, tehát nem kutathatja át a tanulók poggyászát. Ráadásul ez a megoldás nem csak jogellenes, hanem a probléma is csak ideig-óráig oldható meg vele.²⁴

Bár a házirend tiltja, a legtöbb intézményvezető az iskolai rendezvényeken – különösen az osztálykirándulásokon – történő kismértékű alkoholfogyasztással kapcsolatban megengedő álláspontot képvisel. Úgy vélték, a szigorú tiltás csak azt eredményezi, hogy a fiatalok titokban, és így ellenőrizetlenül isznak. Ahogyan a 4. számú iskola igazgatóhelyettese fogalmazott: „minél jobban tiltod a dolgot, az annál inkább kecségtető”. A válaszok többségéből az derült ki, hogy a pedagógusok is tisztában vannak vele: a 18–19 éves fiatalokkal nem lehet pontosan ugyanúgy bánni, mint az iskolát kezdő 14–15 évesekkel. Több pedagógus is úgy véli: a közös vacsoránál a végzős diákok megihatnak 1 dl bort vagy egy üveg sört. Ennyi alkoholtól a fiataloknak még nem lesz semmi bajuk, de minthogy az alkohol megszűnik „tiltott gyümölcs” lenni, veszít is érdekességéből.

Még két megfontolandó ötlet hangzott el a 2. és 6. számú iskolákban: hogyan lehetne kivédeni a nagymértékű alkoholfogyasztást az osztálykirándulásokon – mert azt a legtöbb igazgató elismerte, hogy a tanulók bizonyára fogyasztanak alkoholt, akkor is, ha a pedagógus nem veszi észre. A szállást kis településen kell megválasztani, ahol nincs sok lehetőség az italozásra. Ha viszont az osztály egy nagyobb városban száll meg, az osztályfőnök este bulizzon együtt a fiatalokkal. A szerző véleménye is az, hogy amennyiben harmonikus, bizalmon alapuló kapcsolat van az osztály és

---

24 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

főnöke között, a fiatalokat nem fogja feszélyezni a pedagógus jelenléte; sőt a közös szórakozás inkább erősíti a kapcsolatot.

Természetesen minden elővigyázatosság ellenére előfordulhat, hogy egy-egy fiatal többet iszik a kelleténél. Szokatlan, de a szerző véleménye szerint valószínűleg hatékony módszert említett az 5. számú iskola igazgatója. A bécsi iskolai kirándulásból hazafelé az egyik tanuló meghúzta a szüleinek ajándékba vett rumosüveget, és az ötödik korty megtette hatását: a fiú berúgott. Az igazgató a következőképpen oldotta meg a kényes szituációt: nem szidta le a tanulót a társai előtt, nem adott igazgatói figyelmeztetőt, nem hívta fel a szülőket – lefényképezte őt hazafelé az autóbuszban, „*ahogy aludni a próbált a zacskóval a szája körül*”. Aztán másnap az iskolában odaadta neki a fényképet. Feltehetőleg ez a fiatalember megtanulta a leckét, amikor józanul és megszégyenülve meglátta részeg önmagát.

3.4. Kábítószer-használat

Az intézmények vezetői a kábítószerrel beszéltek a legkevesebbet, és amit mondtak, az is az általánosságok szintjén mozgott; konkrét esetet egyik igazgató sem említett. Ennek feltehetőleg két oka is lehet. Egyrészt a dohányzás, az alkohol- és a kábítószer-fogyasztás közül az utóbbi fordul elő legkevésbé az iskolában és az iskolai rendezvényeken. Tehát a pedagógusok ezzel szembesülnek a legkevésbé, ezzel kapcsolatban van a legkevesebb tapasztalatuk. Másrészt a három említett deviáns magatartásforma közül a kábítószer-fogyasztás a legkevésbé elfogadott mind jogilag, mind társadalmilag. A büntető törvénykönyv a kábítószer fogyasztását és birtoklását bünteti a legszigorúbban – és nem csak kiskorúak esetében. Ez az egészségkárosító magatartás, amelyről – pl. a dohányzással, sőt akár az alkoholfogyasztással ellentétben – általában a szülő sem tud. Tehát minden szempontból ez a legkényesebb kérdés. Ráadásul valószínűleg ebben a témában a legkevésbé tájékozottak maguk a pedagógusok is.

Mit tehet, mit kell tennie a pedagógusnak, hogy megelőzze a tanulók drogfogyasztást, illetve a már szerhasználókat segítse a leszokásban? Mint minden egészségkárosító magatartás elleni küzdelemben, így ebben is, a prevencióra kell helyezni a hangsúlyt. A Köznevelési Törvény 19. § (7) bekezdése alapján a pedagógus kötelezettsége, hogy

- a tanulóknak átadja az egészségük megőrzéséhez szükséges ismereteket, és meggyőződjön azok elsajátításáról;
- közreműködjön a gyermek-és ifjúságvédelmi feladatok ellátásában: a tanuló fejlődését veszélyeztető körülmények megelőzésében, feltárásában és megszüntetésében;

- figyelmeztesse a szülőt, ha a tanuló fejlődése érdekében meghatározott intézkedéseket tart szükségesnek.²⁵

A törvény azonban azt is kimondja, hogy a pedagógusnak tiszteletben kell tartania mások jogait. Különösen érvényes ez azokra az esetekre, amikor a pedagógus tudja vagy sejti, hogy az egyik tanítványa kábítószerfüggő, hiszen „az egészségügyi adatok az állampolgár különleges adatai közé tartoznak, bármiféle kezelésükhöz a személy írásbeli felhatalmazására van szükség”.²⁶ A 18 év alatti gyermekek és fiatalok esetében a törvényes képviselőjének a felhatalmazása is szükséges. Tehát ha egy pedagógus tudomást szerez arról, hogy egy tanítványa kábítószerfüggő, ezt nagyon diszkrétan kell kezelnie, és illetéktelen személy tudomására hozni – pl. pedagógiai céllal az osztályban kihirdetni – jogsértő cselekmény.²⁷

Az iskolák különbözőképpen álltak a drogfogyasztáshoz. Az 1. számú iskola igazgatója úgy nyilatkozott, hogy sem az iskolában, sem az iskolához kötődő rendezvényen kábítószeres esetről nem tud. Nem felejtjük el azonban azt a kutatók által igazolt tény, hogy a kábítószer használata legkevésbé az iskolához, és leginkább a szórakozáshoz kötődik. Tehát a pedagógus általában észre sem veszi, ha egy tanuló a péntek vagy szombat esti diszkóban, partin drogot fogyaszt, hiszen annak hatása hétfő reggelre már elmúlik. A 2. és 3. számú iskolában sem találtak még drogos diákkal, de az igazgatóhelyettesek jelezték, hogy feltehetőleg van ilyen tanuló. Egyikőjük egyenesen úgy fogalmazott, hogy „aki az mondja, hogy a saját iskolájában ... nincsen kábítószer, az szerintem hazudik”. Az 5. és 6. számú iskola igazgatója hazai statisztikákra hivatkozott, melyek szerint ennek a korosztálynak kb. 30%-a kipróbált már valamilyen drogot. Fogalmazásuk sejteni engedte, hogy ez alól a saját iskolájuk tanulóifjúsága sem kivétel. A 6. számú középiskolában az iskolavezetés maga is készített anonim felmérést a tanulók kábítószer-fogyasztásával kapcsolatban, és a felmérés azt mutatta, hogy az egyik magasabb évfolyam tanulói közül 2–3 diák szed alkalmasszerűen amfetamint vagy extasyt a hétvégi diszkókban. Furcsán hangzik, de büszkének is lehetnek erre az eredményre, hiszen egy évfolyamra 100–140 tanuló jár, tehát a 2–3 tanuló meg sem közelíti a kb. 1/3-os arányt.

---

25 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

26 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

27 DR. BÍRÓ Endre: *Jogok az iskolában?! Budapest, Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., 2000.*

A drog elleni küzdelem egy sajátos megoldást tapasztaltam az 5. számú intézményben. Amikor a tanuló az iskolába kerül, az iskola köt a szülővel egy oktatási-nevelési megállapodást, melynek 13. pontja a következőt tartalmazza:

„A szülői ház elfogadja, hogy amennyiben gyermeke az iskola területén kábítószerrel fogyaszt, terjeszt vagy birtokol, önként kezdeményezi a tanulói jogviszony megszüntetését.”

Noha első látásra jogellenesnek tűnik, az iskola ezt a szabályozást azért teheti meg, mivel nem önkormányzati fenntartású. Az igazgató ezt a szabályt azzal indokolta, hogy egy gyermek egészségénél és érdekeinél csak egy fontosabb van: sok gyermek egészsége és érdeke. Ha tehát a tanuló az iskolába is hoz kábítószerrel, akkor az már olyan mértékben függő, hogy veszélyezteti tanuló társai egészségét is. Sőt az iskolai kábítószer-birtoklás arra is utalhat, hogy a tanuló terjesztési kívánja a szert. Hozzátette azonban, hogy az iskola fennállásának jó 10 éve alatt egyetlen olyan eset fordult elő, amikor érvényesíteni kellett a megállapodás említett pontját. Ugyancsak ez az igazgató mondta el, hogy nem hisz az alkalmankénti kábítószer-megelőzésben. Szerinte az évente–félévente megtartott előadások hatékonysága nagyon alacsony; úgy véli, ennek napi tevékenységnek kell lenni. Abban látja a hosszú távú megoldást, hogy a gyerekek számára értelmes tevékenységet kell biztosítani, amelyben örömet lelnek. *„Ha értelmes dolga van a gyerekeknek a világban, akkor nem keresi a virtuális világot.”*

4. Következtetések

Az elmondottakból következik, hogy a XX. század végén és a XXI. század elején jelentősen megváltoztak a pedagógusok szerepei: a tanítás mellett a nevelésre is egyre nagyobb hangsúlyt kell fordítani. Míg egy-két évtizeddel ezelőtt sok középiskolai tanárnak csupán az volt a célja, hogy szaktárgyat minél jobban megszerettesse és megtanítsa, mára elengedhetetlenné vált, hogy a pedagógus ne csak a tanulók kognitív készségeit fejlessze, hanem figyelemmel kísérje és segítse lelki érésüket, érzelmi fejlődésüket is.

A fiatalok időnként furcsa, meghökkentő megjelenése azt jelzi, hogy el akarnak szakadni a felnőtt társadalomtól, keresik saját identitásukat, illetve különbözni akarnak akár saját kortársaiktól is. A lázadás és a megbotránkoztatás vágyát azonban előbb-utóbb kinövik a fiatalok. Személyes példaadással pedig fejleszteni lehet és kell a fiatalok ízlését is. Utalhat azonban az extrém külső arra is, ha a fiatal kapcsolatai

nem kiegyensúlyozottak, és ez intő jel lehet a pedagógus számára. A középiskolai tanárok jelentős része ma már egyre nagyobb toleranciával rendelkezik a fiatalok külső megjelenésének megítélésekor. De csak kisebb hányaduk gondol arra, hogy az irritáló külső akár lelki válságra is utalhat, és talán még kevesebben próbálják megtalálni a felszín mögött rejlő valódi okot.

Az egészségkárosító magatartás kevésbé szembetűnő jelenség a pedagógusok számára, mint a feltűnő megjelenés. A tanárok leggyakrabban a dohányzással találkoznak, illetve az iskolai rendezvényeken ehhez kapcsolódik az alkoholfogyasztás. Úgy tűnik, hogy a dohányzást és különösen az alkoholfogyasztást illetően a vizsgált intézmények többségében kettős szabályrendszer van: egy szigorú, kőbe vésett a tanítási időre, és egy megengedőbb, mely az iskolai rendezvényekre érvényes. Bár a törvény és így a házirend is tiltja, valószínűleg kisebb a veszélye a tanári felügyelet mellett közösen elfogyasztott, és így erősen korlátozott mennyiségű italnak, mint a szigorú tiltásnak, mely akár mértéktelen italozásba is torkollhat. Ami a kábítószerrel, úgy tűnt, az igazgatók elzárkóznak attól, hogy erről nyilatkozzanak. Ennek kettős oka is lehet: egyrészt a drogfogyasztás csak nagyon ritkán jelenik meg az iskolában, másrészt maga a téma meglehetősen kényes, hiszen büntetőjogi következményei vannak.

Mint minden egészségkárosító magatartás esetében, itt is a megelőzésre, különösen az elsődleges megelőzésre kell helyezni a hangsúlyt. Mind az alkohol-, mind a drogprevenció alapvető része kell hogy legyen az érzelmi nevelés. *Légrádi* úgy véli, hogy ma az alkohol- és drogellenes programok zöme a már meglévő függőséget próbálja kezelni. Ehelyett meg kellene tanítani a fiatalokat a helyes életvezetésre, és arra, hogy képesek legyenek ellenállni a csábításnak.²⁸ Mindezt sajnos gyakran nem tanulják meg a családban, hiszen a családok manapság maguk is súlyos problémákkal küzdenek. Ezért a pedagógusokra hárul, hárulna az a szerep, hogy megtanítsák a fiataloknak a helyes kommunikációs és konfliktuskezelési technikákat. A kérdés az, hogy a mai iskola alkalmas-e erre a nagyon is nehéz és felelősségteljes szerepre.

---

28 LÉGRÁDI László: Az egészségmegőrzés nehézségei III. Alkohol- és drogfüggés megelőzése érzelmi neveléssel. *Egészségnevelés*. (2003) 44. sz. 79–81.

TORGYIK JUDIT

Multikulturális nevelés itthon és külföldön

A kulturális sokféleség neveléssel összefüggő kérdései mást jelentéssel bírnak a nyugat-európai és mást a közép-és kelet-európai országok számára. A nyugati, fejlett országok kedvelt bevándorló célországnak számítanak, melyeket a migránsok munkavállalási céllal szívesen választanak. Ezekben a társadalmakban a munkamigránsok szociális és iskolai integrációs problémái megoldásának komoly kihívást jelentő feladatával néznek szembe. Jellegzetes célországnak számít többek közt Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Svédország, Belgium és Hollandia.

A közép-európai országok, köztünk hazánk is, nem nevezhető bevándorlókat nagy tömegben vonzó országnak. A munkavállalás tekintetében inkább a jobb megélhetéssel kecsegtető országokat választják a migrációra kész csoportok. Azonban Közép- és Kelet-Európa sem mondható *monokulturálisnak*, tekintve, hogy az itt élő emberek sorsa a történelem folyamán szorosan összeforrott más népek életével, befogadásával. A történelmi határok változása, a határokon kívül rekedtek számára évtizedek óta kihívást jelent, a nyelv, a kultúra őrzése, ápolása tekintetében, pl. a környező országokban élő magyarság esetén is. Ezekben az országokban számos nemzeti és etnikai kisebbség él, így van ez hazánkban is. A keleti országok számára saját kisebbségeik oktatásának megoldása, kulturális hagyományaik és nyelvük ápolása jelent feladatot.¹

A kisebbségek között sajátos helyet foglal el a roma népesség, amely Európa minden államában jelen van, legnagyobb számban azonban a keleti és a közép-eu-

---

1 LUCIAK, Mikael (2006 March): Minority Schooling and Intercultural Education: A Comparison of Recent Developments in the Old and New EU Member States. *Intercultural Education*, 1. 73–80.

rópai régiókban találunk roma lakosságot. Sorsuk összefonódott a szegénységgel, a társadalmi kirekesztéssel, előítéletekkel, az iskoláztatás és a munkavállalás terén megmutatózó gondokkal. Európa keleti régióinak e halmozottan hátrányos helyzetben lévő etnikai csoport gyermekeivel szemben megmutatózó idegenkedés, előítélet, sztereotípiák leküzdésében, tanulási esélyeik növelésében komoly feladata van. Ez is a multikulturális nevelés része.

Európai uniós vonatkozások

Ismert, hogy a fejlett nyugat-európai országok akkor kezdtek komolyan foglalkozni a bevándorlók problémáival, amikor tömeges méretekben érzékelték, hogy a vendégmunkások nem kívánnak hazatérni, családjukat a fogadó ország területén alapítják meg, gyermekeik ott születtek, és hosszú távon az új országban kívánják taníttatni őket. Egyre inkább világossá vált, hogy a multietnicitásra az iskolarendszernek is válaszolnia kell. Kezdetben a fogadó országok nem tudtak mit kezdeni a bevándorlók gyermekeinek oktatási problémáival, azonban rájöttek, hogy felül kell vizsgálniuk megszokott oktatási gyakorlatukat, szembe kell nézni a sokkultúrájú, soknyelvű, eltérő tradíciókat, kulturális értékeket, vallásokat magukénak mondó emberek különböző igényeivel. Az 1960-es évek végétől kidolgozták a bevándorló célországok a multikulturális oktatás koncepcióját.²

Az oktatáspolitikai szakértők felismerték, hogy a multikulturális oktatási koncepció bevezetése azért is elodázhatatlan, mert így csökkenthetők a kisebbségben lévő, bevándorló családok hátrányai, a velük szemben a többség részéről mutatkozó idegenkedés, miközben hosszú távon az integrálódás elősegítéséért, a munkahelyi, az iskolai, és a társadalmi beilleszkedésért tesznek nagyon fontos lépéseket. A többségnek is érdeke a nyelvi és etnikai kisebbségek beilleszkedése.

Eleinte a nyelvoktatás területén fedezték fel a bevándorló célországok a változtatás szükségességét, hiszen a bevándorlók körében tapasztalt nyelvismereti hiányosságok komolyan jelezték az igényt a reformokra. A fogadó országok közül például *Németországban*, az ott élő török vendégmunkások gyermekei számára Törökországból hoztak anyanyelvi tanárokat. A vendégmunkások gyermekei aztán külön osztályokban török nyelven tanultak. Hamarosan rájöttek azonban az eljárás hiányosságaira, mert a gyerekeket a többségi diákoktól szeparálva oktatták, és a tanulók a német nyelv megfelelő ismerete, és a fogadó ország kultúrájának kielégítő ismerete nélkül

---

2 KOZMA Tamás (1995): Etnocentrizmus. In: Vastagh Zoltán (szerk.): Értékátadás és konfliktusok a pedagógiában JPTE, Pécs.

nem tudnak megfelelő módon beilleszkedni egy új hazát jelentő idegen országban. Ugyanakkor a német gyerekek is anélkül nevelkedtek, hogy közvetlen kapcsolatuk lett volna a török bevándorló tanulókkal az iskolában. A helyzet azonban időközben sokat változott. Az Európai Unió felvette oktatási prioritásai közé a multikulturális/interkulturális neveléssel kapcsolatos kívánalmakat. Tetten érhetjük mindezt az *európai dimenzió* fogalmának oktatásügyi megjelenésén keresztül. Az egyes európai országokról szóló ismeretnyújtást, az egyes tagállamok nyelvének ismeretét, a humanizmus, mint közös emberi érték tiszteletét, a mobilitási programok megerősítését, az intézmények közötti együttműködés segítségét, a közös problémákra választ adó jó gyakorlatok széleskörű megismertetését prioritásként, az európai dimenzió részeként kezelik a tagországok oktatáspolitikusai uniószerthe.

A közoktatási intézmények mindennapjaiban megfigyelhető az *alkalmazkodás*. Nem csupán a gyermekektől, a tanuló diákságtól várják el az iskola rendjének elfogadását, hanem a nevelőtestület, a pedagógusok, az iskola egészében véve is alkalmazkodik, tolerálja az eltérő kultúrából érkező diákok jellegzetes szokásait, hagyományait, sajátos kulturális értékeit. Megmutatkozik mindez a különböző kulturális szokások természetesnek vételében, messzemenő elfogadásában: az iskolai menzán a vallási, kulturális előírások figyelembe vételében.

Például *Finnországban*, *Svédországban* különleges menüt kínálnak az iskolai étkezésben a cukorbetegeknek, a vegetáriánusok mellett a vallási kisebbségeknek is. *Németországban* lehetővé teszik, hogy kulturális, illetve vallási okokból felmentést kapjon a tanuló a testnevelés órán. *Németországban* a kötelező „testnevelés és úszás-oktatás” rendszerint koedukált csoportokban történik. Ha azonban a bevándorló szülők kérik, akkor az iskolának kötelező biztosítaniuk a fiúk és a lányok külön csoportban való oktatását. Amennyiben ez nem megoldható, az érintett bevándorló gyermek felmenthető az adott óra látogatása alól. *Olaszországban* a zsidó gyerekeknek módjuk van arra, hogy a szombati iskolai programokról hiányozzanak.

Az alkalmazkodás érintheti ezen túl az oktatási tevékenységeket is, így a sport vagy a zene oktatását is. *Svédországban* szintén koedukált keretek között folyik a testnevelés és az egészségügyi oktatás, de az iskolák dönthetnek úgy, hogy ezeket a tárgyakat a fiúknak és a lányoknak *külön tanítják*, főként amennyiben az érintettek moszlimok. *Finnországban* általában megoldható a sportolás (pl. úszás), zenetanulás, iskolai ünnepeken való részvétel stb. alóli *felmentés*.³

---

3 Integrating Immigrant Children into Schools in Europe (2004): European Commission, Eurydice, Brussels.

Az eltérő szokások tolerálása persze nem mindenütt zökkenőmentes. Így van ez *Franciaországban*, ahol a médiából ismert vitákat váltott ki a vallási jelképek közszemlére tétele, melyet végül nem engedélyeztek. Ennek oka a francia oktatási rendszer évszázados hagyományokra épülő erősen világi szemléletében rejlik. Náluk az egyenlőséget sokkal többre értéklik mindenféle különbség hangsúlyozásánál. A ruházat esetében az elutasítás indoka közt megjelent az is – ez főként az arcot takaró fátylakra vonatkozik –, hogy a tanár és az osztálytársak számára is nehezzé teszi a viseletet hordó diákkal való kommunikációt és akadályozza a zökkenőmentes tanítást és tanulást. *Hollandiában* az iskolai öltözködésre vonatkozó szabályokkal kapcsolatos tolerancia jelenleg is viták tárgyát képezi. Az egyre nagyobb számban jelentkező, eltérő kulturális háttér okozta feszültség olymódon is kifejeződik, hogy egyes iskolákban megtiltották a moszlim lányoknak a hagyományos fejkendő viseletét. Az iskola vezetősége a rájuk ruházott jognál fogva bizonyos ruhadarabok viseletét betilthatja, amennyiben azok zavarják a természetes pedagógiai folyamatokat és a szemkontaktus megvalósítását.

Az európai országokban az oktatásügyben cél az is, hogy a diákok szert tegyenek bizonyos európai szemléletre, továbbá olyan szociális készségekre, mit a tolerancia, az elfogadás, az előítélet-mentes gondolkodás, a más kultúrákra való nyitottság képessége. A kulturális ismeretek a legkülönbözőbb tantárgyak részét képezik – pl. a földrajz, a történelem, társadalomismeret. Az állampolgári ismeretek átadása a tudatos viselkedés, a felelősen viselkedő személyiség formálását egyaránt jelenti.⁴ Az interkulturális/multikulturális nevelés nem önálló tantárgy, hanem *az iskolai élet egészét átfogja*.

Az egyes uniós tagországok a tanárok képzésében, továbbképzésében is megjelenítik az európai dimenziót, az interkulturális nevelés iránti elvárásokat. Igénylik a pedagógusoktól, hogy képesek legyenek a gyermekek kulturális hátterére figyelemmel irányítani az oktatási folyamatot, ismerjék azok kulturális jellemzőit. Legyenek tisztában saját előítéleteikkel, s tudjanak azokra reflektálni, azokkal megfelelően bánni. *Dániában, Hollandiában* például a kötelező képzés része a kulturális sokféleségről való tanulás. Ma már *Romániában* és hazánkban is találunk multikulturális elemeket a pedagógusok alapképzésében.

Hazánkban a *tanárképzésről szóló 15/2006. (IV.3.) OM rendelet* melléklete részletez azokat a kompetenciákat, amelyekkel a pedagógusoknak rendelkezniük kell. A rendelet kimondja, hogy

---

4 ZARÁDY Zoltán (szerk.) (é.n.): *Európa az iskolában – az iskola Európában*. Kézikönyv az oktatás európai dimenziójáról. Közzoktatási Modernizációs Közalapítvány, Budapest.

- a tanár képes a különböző társadalmi rétegekhez, kulturális, nemzeti vagy etnikai csoportokhoz tartozó szülőkkel partnerként együttműködni,
- képes felismerni az előítéletesség és a sztereotípiákon alapuló gondolkodás megnyilvánulásait, és képes azokat szakszerűen kezelni az iskolában és azon kívül is,
- képes a tanulók egyéni sajátosságait figyelembe venni, tiszteletben tartja a tanulók személyiségét, a családok nevelési szokásait és törekvéseit, támaszkodik az ezekben fellelhető értékekre,
- érzékeny a hátrányos társadalmi helyzetből, a szegénységből, az előítéletekkel övezett kisebbségi létből fakadó nehézségekre,
- személyes példájával és a közösségi viszonyok szervezésével hozzájárul ahhoz, hogy a tanulók nyitottá váljanak a demokratikus társadalomban való aktív részvételre, a helyi, a nemzeti, európai és egyetemes emberi értékek elfogadására.⁵

Néhány hazai vonatkozás

A multikulturális nevelés több fejlődési szakaszon ment és megy keresztül mind a mai napig. Sokáig különösebben nem foglalkoztak a kérdéssel Magyarországon, maga a fogalom is ismeretlennek számított. Ha megkérdeztünk volna egy pedagógust arról, hogy mit jelent a multikulturális nevelés, nagy valószínűséggel nem sok minden jutott volna eszébe. A szocializmus időszakában alig, vagy csak igen kevéssé szóltak az oktatási szakírók a kisebbségek oktatási-nevelési helyzetéről. A különböző etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozó rétegek nevelését a többséggel együtt képzelték el, vagy nem vett tudomást a társadalom gondjaikról, igényeiről, illetve szeparálva kívánta megoldani tanításukat. Ennek nyomán hozták létre az első kisegítő iskolákat az országban. Csak a rendszerváltás után bekövetkezett változások hívták fel komolyabban a többség figyelmét a kisebbségi csoportok eltérő szükségleteire, igényeire az oktatásban. Ekkor kezdtek odafigyelni a legnagyobb hazai kisebbségi csoport, a cigányság helyzetére, oktatási lemaradásaira. Igény mutatkozott a köz- és a felsőoktatás területén a roma kultúra tanulmányozására. A különböző pedagógusképző intézmények egyre-másra indítottak romológia kurzusokat, szemináriumokat.

---

5 4. sz. melléklet a 15/2006. (IV.3.) OM rendelethez, 6. o.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara romológia szakot indított, ezzel úttörő szerepet vállalva a roma kultúra, az etnikai tanulmányok hazai terjesztésében. Elsők közt volt az *Apor Vilmos Katolikus Főiskola is*. Fontos ez, hiszen a közel 500–600 ezres hazai roma népesség helyzete komoly gondokat jelent, a szülők számára gyerekeik taníttatása nagy nehézségekbe ütközik.

A hazai társadalom többnyire elutasító a cigánysággal szemben.⁶ Nehezen találunk munkahelyet, nem csak alacsony iskolai végzettségük, hanem a többség előítéletes magatartása, a róluk való kevés ismeret miatt is.

Az utóbbi időben azonban egyre inkább hallatják hangjukat a többi, társadalom peremén élő csoport tagjai is. A fogyatékkal élők helyzetét sokáig az elkülönítés jellemezte, többnyire a szegregált iskolai megoldások terjedtek. Napjainkban mindinkább megfigyelhető a szegregációt felváltó integrációs tendencia. Az az európai alapelv, hogy ha csak lehetséges, a fogyatékkal élők a többi diákkal együtt tanuljanak, megjelent hazánkban is. Ma már általános törekvés az integráció és az *inklúzió* megvalósítása nálunk is. A kettő között az a különbség, hogy míg az integráció során ugyan a többiekkel együtt oktatják a diákok, nem biztos, hogy ennek a feltételei is megvannak az iskolában. Pl. nincs akadálymentesítve, illetve a tanító, a tanár nem rendelkezik megfelelő gyógypedagógiai ismeretekkel, felkészültséggel, a speciális szükségletekkel rendelkező diákok oktatása terén.

Az inkluzív nevelés az integrációnál magasabb színvonalat jelöl, hiszen ennek során az iskola, a tanári kar szakmailag és infrastrukturálisan is felkészült a fogyatékkal élők fogadására, ún. befogadó magatartást tanúsít. Az inkluzív oktatás nem a deficitekre, a hiányosságokra, a személyiség negatív oldalára összpontosít, hanem a pozitív vonásokat állítja középpontba, az ember jól hasznosítható személyiségjegyeire támaszkodik.

Az inkluzív nevelésnek, a fogyatékkal élő ember elfogadásának, befogadásának, személyisége fejlesztésének, a társadalomban vele szemben jelentkező előítéletek módosításának a speciális szükségletekkel rendelkezők szempontjából és a társadalom oldaláról nézve is haszna van. Nevezetesen a fogyatékkal élő személy maga is a társadalom értékes tagjának érezheti magát, ugyanakkor a társadalomnak is nagy segítség, ha általuk több munkavállaló van az országban. Míg a nyugati országokban a fogyatékkal élők kb. 40%-a dolgozik, addig Magyarországon csupán megközelítőleg 10%-nyi azok aránya, akik közülük aktív résztvevői a munkaerőpiacnak. A helyzet változtatásában, a szemlélet formálásában nagy szerepet kap a nevelés, mely

6 KARLOVITZ János Tibor (2004): Mit tehetünk az előítéletek csökkentéséért? In: Nahalka István, Torgyik Judit (szerk.) (2004): Megközelítések. Roma gyerekek nevelésének egyes kérdései. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 123–137.

a speciális szükségletekkel rendelkező emberek kirekesztésének megelőzését, esélyeik javítását célozza.

A befogadáshoz szükség van annak megértésére, hogy ők is ugyanolyan emberek, mint bárki más, épen maradt képességeikkel a társadalom hasznát szolgálhatják, és saját személyiségüket is kiteljesíthetik. A többség szemléletének formálása megmutatkozhat helyzetükre, nehézségeikre való rávilágításban éppúgy, mint a pedagógusképzésben minden hallgató számára lehetővé tenni a fogyatékkal élőkről szóló ismereteket. Eddig a szegregációs szemlélet általános voltát mutatta az is, hogy a gyógypedagógusokat külön intézményben képezték (Bárcki Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolán, amely mára az ELTE egyik karaként működik).

Ma már mind fontosabb törekvés, hogy a speciális szükségletekkel rendelkezőkről valamennyi pedagógusjelölt halljon, hogy osztályában megfelelően tudja fogadni az esetleg oda érkező fogyatékkal élő gyermeket. Mindez még egyáltalán nem megoldott, legfeljebb speciálkollégiumok keretében hallanak erről a kérdésről a pedagógushallgatók hazánkban. A képzés mellett a továbbképzésben gondolni kell azokra a tanárookra is, akik diplomájukat régen szerezték, s akkor még egyáltalán nem tanultak ezekről a kérdésekről. Mindezzel párhuzamosan a társadalom egészének szemléletformálására van szükség, hogy az akadálymentesítés kérdésköre ne az utolsók közt kapjon helyet, és a befogadás körükben is megtörténjen.

Ma már törvény kötelezi a közigazgatásokat arra, hogy akadálymentes bejutást tegyenek lehetővé valamennyi állampolgár számára, azonban ennek megvalósítása komoly hiányosságokat mutat. A gondok nem foghatók csak a pénztelenségre, a háttérben szemléletbeli problémák is meghúzódnak. A változás megértésének épp ezért a társadalom széles köréhez kell eljutnia, s ezt adhatja a multikulturális nevelés gondolata.

A szegénységben élőkkel kapcsolatban ugyancsak nagy szerepe lehet a multikulturális nevelésnek. Korábban általában tagadták, hogy az országban a szegénység létezne. Hivatalosan a szociális munka, a szociálpedagógia is csak a rendszerváltás óta létezik. Ma már az ország vezető oktatáspolitikusai felismerték, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek számára családjuk nem tud a tanulásához elegendő segítséget nyújtani, az iskola, a pedagógusok támogató kezére, komoly segítségére van szükségük. Napjainkra több olyan program jelent meg, amely kifejezetten a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek helyzetén kíván változtatni. Közéjük soroljuk azokat, akiknek legalább az egyik szülője csupán nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Tanulási esélyeik javítása mindenkinek érdeke, különben újratermelődik a hátrányos helyzetű réteg, amely önmagát saját erejénél fogva nem tudja kihúzni nehéz helyzetéből. Az európai uniós csatlakozás során, az ország kiemelt prioritásai között szerepel e diákok felemelése.

A nemi különbségek – a fiúk és a lányok – nevelésének, életének jellemzői eddig nem kerültek be az oktatásba. Alig találni magyar nyelvű irodalmat, amely ezt a kérdéskört taglalná, kivéve egy-két történeti munkát.

A nők az Európai Unió kiemelt esélyegyenlőségi csoportját alkotják. Ma már hazánkban is fokozott érdeklődés veszi körül a nők és a férfiak helyzetét az iskolában, illetve a munkaerőpiacon. Kevesen gondolnák, hogy a nők nem tanulhattak mindig, a felsőfokú, egyetemi tanulmányok elérése hazánkban csak 1895-től vált lehetővé – több korlátozás mellett – a nők számára is. Ekkor még nem minden kar nyitotta meg kapuját az érdeklődő nők előtt. Viszont korábban komoly viták zajlottak arról, hogy a nők járhatnak-e egyetemre egyáltalán. Jól ismert Hugonnai Vilma esete, aki a svájci Zürichben szerzett orvosi diplomát, majd hazatérve szeretne volna honosíttatni azt. Sokéves harc után sikerült elérnie, hogy diplomáját itthon is elfogadják, akkor még Magyarországon a nők nem járhattak egyetemre. Eleinte elenyésző számú nőhallgató járt az egyetemre, mára a trend megfordult, a statisztikai adatok arról tanúskodnak, hogy napjainkban több nő jár felsőfokú oktatási intézménybe, mint férfi.

Viszonylag új tudományterület a gender studies – a nemek társadalomtudománya – és a women studies – a nőtudomány, a nők helyzetével foglalkozó szakterület. Több egyetem indít ilyen szakokat hazánkban is, illetve egy-egy felsőoktatási intézmény speciálkollégiumokon tárgyalja a kérdést, főként a szociológia szakosok számára. A nők helyzetére való odafigyelés azért is fontos, mert a nők a gyermekszülés után nehezen találnak ismét munkahelyet, a gyermekes kismamákat gyakran éri diszkrimináció, a szegénység leginkább a nőket érinti, keresetük többnyire alulmarad a férfiakétól. A foglalkoztatás tekintetében jobb a helyzet, mint a nyugati országokban, hazánkban jóval több nő dolgozik főállásban, mint a fejlettebb világban.⁷

Multikulturális nevelés jó gyakorlatai hazánkban

Az Európai Unióhoz történő csatlakozás után Magyarországon a Nemzeti Fejlesztési Tervhez kapcsolódó pályázatok sora tette lehetővé az elmúlt években a multikulturális szemlélet széles körű terjedését. Több intézmény élt is a lehetőséggel, tanár-továbbképzéseken vettek részt az ott dolgozók, majd pedagógiai programjukba, helyi tantervükbe, mindennapi tanítási gyakorlatukba is beépítették a képzésen tanultakat. Volt, ahol az ünnepnapok köré szervezték a tanultakat, volt,

---

7 TORGYIK Judit, KARLOVITZ János Tibor (2006): *Multikulturális nevelés*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.

ahol Európa napot tartottak, volt, ahol projektnap, projekthét formájában vitték be az iskola hétköznapijaiba a multikulturális tartalmakat. Akadt olyan intézmény is, ahol eleve magas a kisebbségi tanulók száma, s ott nemzetiségi, etnikai programot dolgoztak ki, a cigányság kultúráját számos tantárgyban megjelenítették. Nézzünk néhány példát ezek közül:

A Pakshoz közel lévő *Gerjenben, a Kenessey Albert Általános Iskolában* a különböző népek kulturális szokásainak megismertetését tűzték ki célul. A projekt gondolata a gyerekektől származott, akik „világjárás” keretében Spanyolország, Anglia és Egyiptom jellegzetességeivel ismerkedtek meg. A program minden esetben hét témakört érintett, az ország földrajzát, történelmét, építészetét, képzőművészetét, irodalmát, zenéjét és táncait, népszokásait, és gasztronómiai világát. Énekeltek, táncoltak, piramist építettek, sajátos népi ételeket készítettek, az ország érdekes jegyeit ismerték meg. A programban minden érdeklődő tanuló részt vehetett, függetlenül attól, hogy melyik osztályba járt. A gyerekek jórészt önállóan, tanórán kívül ismerték meg az egyes országok jellemzőit, amelyhez tanári segítséget is kaptak, de legfőképp saját munkájuk eredménye volt a szép program⁸.

A *püspökladányi Petőfi Sándor Általános Iskolában* a hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikerességén kívántak javítani, amikor tanórán kívüli európai uniós és a nemzeti hagyományainkat bemutató délutáni programokat szerveztek számukra. Majd mérésekkel is bizonyították, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű családi környezetből érkező diákok teljesítménye javult ennek hatására. Az iskolában létrehoztak egy EU-s tantermet, majd ezután következett a „*Helyünk Európában*” program ötlete. A pedagógusoknak az volt a célja, hogy a diákok életkoruknak megfelelő szinten találkozzanak saját és európai uniós népek kulturális szokásaival, kiegészítve a tanórai földrajz tárgyból tanultakat. Felelevenítették a magyar népszokásokat, és kézműves foglalkozásokkal, alkotó tevékenységgel, kooperativitást igénylő feladatokkal ismerkedtek az európai uniós népek világával. Például Hollandiát megismerve tulipánokat hajtogattak, Görögország esetében „kalandozások a labirintusban” címmel biciklis, görkorcsolyás ügyességi játékot játszottak, az Olaszországgal való ismerkedés farsang idejére esett, amikor a karneváli szokásokat elevenítették fel, farsangi fánkot készítettek az iskolai tankonyhában. Emellett a hazai szokásokról sem feledkeztek meg, pl. októberben a szüreti multság hagyományát elevenítették meg, szőlőt préseltek, szőlőkoszorút és csuhébabát készítettek. A program során

---

8 MÁTÉNÉ TÚRI Katalin, BODNÁRNÉ BÁTORI Katalin, HAZNÉ GENYE Anita (2008): *Világjáró projekt*. In: TORGYIK Judit (szerk.) (2008): *Világjáró. Szempontok a multikulturális neveléshez*. Educatio, Budapest, 9–27.

látványos volt a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek tanulási eredményeinek javulása, motivációja⁹.

A *budapesti Vajda Péter Ének-zenei Általános és Sportiskolában* „Népek karácsonya” címmel tartottak több héten át adventtől karácsonyig tartó programot, amelynek keretében a tanulók megismerték a világ különböző országainak karácsonyi és a Mikuláshoz köthető népszokásait.

A *Kázmárki Általános Iskolában* az előítéletek csökkentését a többségi gyerekek számára, míg a cigány gyerekek közt pedig gyökereik jobb megismertetését tűzték ki célul. A faluban és környékén lengyel, szlovák nemzetiségeket is találni. A földrajz tanulmányozásakor szót ejtenek a hazánkban élő nemzeti és etnikai kisebbségekről. A honismereti órákon a faluban élő kosárfonó tevékenységével is megismerkedtek a gyerekek. Az emberi élet fordulóihoz köthető események (keresztelő, lakodalom, temetés) jegyeit összehasonlították a roma és a magyar közösségekben egyaránt. Az iskolában kiállítást rendeztek a faluban fellelhető népi mesterségek bemutatására is. Az iskola pedagógusai örömmel nyugtázták, hogy multikulturális programjuk elérte a célját, a tanulók megismerkedtek egymás közvetlen környezetének kulturális sajátosságaival, nyitott és elfogadó attitűddel közelednek diákjaik felé.¹⁰

A szép példák sorát tovább lehetne folytatni, számos iskolai innováció zajlott az elmúlt években, amely mind-mind jelzi a változások jó irányát hazánkban is.

---

9 BIRINYINÉ GIRDÁN Éva, PATÓ Józsefné (2008): *Helyünk Európában- hátránykompenzáló program*. In: Torgyik Judit (szerk.) (2008): *Világjáró. Szempontok a multikulturális neveléshez*. Educatio, Budapest, 27–39. o.

10 KASSAY Tibor, BAKOS Lászlóné, RADÓCZY Gyuláné (2008): *Az előítéletek csökkentése a multikulturális nevelés eszközeivel*. In: Torgyik Judit (szerk.): *Minden nap ünnep. Multikulturális gyakorlatok itthon*. Educatio, Budapest, 71–81. o.

DANCSÓ TÜNDE

Az informatikai műveltségkép kialakításának lehetőségei Európában

Az informatikai eszközök alkalmazása a társadalmi, kulturális és gazdasági élet minőségének meghatározó tényezője, ezért a munka világára felkészítő hatékony oktatás célrendszerének meghatározása érdekében egyre fontosabbá válik az informatikai attitűdök, készségek, képességek mérése és értékelése. Az európai és hazai fejlesztési dokumentumok elemzésével képet alkothatunk arról, hogy milyen elemek ösztönzik ma az információs és kommunikációs technológia (IKT) fejlesztését és elterjesztését.¹ A társadalomban zajló folyamatok megértését segíti, ha az oktatás a mindennapi életben felhasználható ismereteket közvetít és ezek alkalmazásához megfelelő képességeket fejleszt.² Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az oktatási intézményeknek egyre nehezebb ellátni az informatikai eszközök fejlődéséből adódó feladataikat, mert a személyiség szellemi potenciálja és a technikai civilizáció fejlődése közötti szakadék növekszik.³ Az informatikai készségek, képességek mérésével több nemzetközi kutatás foglalkozott az elmúlt években, a mérések eredményeinek elemzésével reális képet kaphatunk arról, milyen szinten áll ma hazánkban a tanulók informatikai műveltsége, és ezek alapján objektívebben tervezhető, hogy milyen fejlesztésekre lenne szükség ezen a területen.⁴⁵

---

1 DANCSÓ Tünde (2005): Az információs és kommunikációs technológia fejlesztésének irányvonalai a hazai oktatási stratégiákban. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. 11. sz. 36–48.

2 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

3 NAGY József (2000): *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.

4 OECD (2005): Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us? <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf>

5 Educational Testing Service (2002): Digital Transformation. A framework for ICT Literacy. A Report of the international ICT Literacy Panel. http://www.ets.org/Media/Tests/Informati-on_and_Communication_Technology_Literacy/ictreport.pdf

1. A minőségi oktatás igénye

A hazai törvényi elvárások elsősorban a minőségi oktatás igényét fogalmazzák meg célkitűzésként, ez közvetett módon a tudományos kutatási eredmények hasznosítását, az elvégzett mérések értékeléseinek a visszacsatolását, az igazoltan hatékony eljárások alkalmazását, a nemzetközi elvárások adaptálását jelentik.

A 2001. évi CI. felnőttképzési törvény szerint a törvényalkotás célja, hogy az állampolgár egész életpályáján érvényesüljön az Alkotmányban biztosított *tanuláshoz való jog*, a társadalom minden tagja számára bővüljenek a felnőttkori tanuláshoz és képzéshez való hozzáférés *szabályozott lehetőségei*, az állampolgárok meg tudjanak felelni a *gazdasági, kulturális és technológiai fejlődés* kihívásainak, eredményesen tudjanak bekapcsolódni a *munka világába* és sikerek legyenek életük során, összességében a felnőttkori tanulás és képzés révén javuljon az *életvitel minősége*.

A 2005. évi CXXXIX. felsőoktatási törvény a felnőttképzési törvénnyel összhangban célként tűzi ki, hogy a felsőoktatás a társadalmi kohézió, a fenntartható fejlődés érdekében legyen képes a *korszerű ismeretek* létrehozására, közvetítésére és átadására, erősödjön az oktatás, kutatás és a gazdaság közötti együttműködés, javuljon a *képzés minősége* és a társadalmi, gazdasági és környezeti *fenntarthatóság* igénye-ihéz való alkalmazkodás képessége, valósuljon meg a tanulás, tanítás, tudományos kutatás szabadsága, folyamatosan és egyre fokozottabban érvényesüljön a *minőségre* való törekvés.

Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról (2006) című dokumentum a kompetenciát az adott helyzetben megfelelő ismeretek, készségek és attitűdök ötvözeteként határozza meg. A dokumentum szerint kulcskompetenciák azok a kompetenciák, amelyekre a személyes önmegvalósítás és fejlődés, az aktív polgárság, a társadalmi beilleszkedés és a foglalkoztatás érdekében minden egyénnek szüksége van.⁶ A referenciakeret a kulcskompetenciák között, az anyanyelven folytatott kommunikáció, az idegen nyelveken folytatott kommunikáció, a matematikai kompetencia és a természet- és műszaki tudományok terén alapvető kompetenciák, a tanulás elsajátítása, a szociális és állampolgári kompetenciák, a kezdeményezőkézség és vállalkozói kompetencia, valamint a kulturális tudatosság és kifejezőkézség mellett fogalmazta meg a *digitális kompetencia* fejlesztésének az igényét is.

---

6 Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása (2006. december 18.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról. (2006/962/EK). http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/oj/2006/l_394/l_39420061230hu00100018.pdf

2. Az informatikai műveltség

Az intézményekben zajló fejlesztések valamint a hétköznapi életben zajló folyamatok során szerzett tudás a műveltség, kompetencia, szakértelem arányával fejezhető ki, ezért a fejlesztések tervezésekor elkerülhetetlen a célok és a fejlesztési területek azonosítása.

A műveltség, kompetencia és szakértelem közti különbséget a deklaratív és procedurális tudás aránya, szerveződése, kölcsönhatása határozza meg.⁷ A műveltség (*literacy*) a tudás kulturálisan meghatározott formája, a közösség által elfogadott értékes tudást jelenti, amely a társadalom igénye, értékrendje alapján alakul ki. Az informatikai műveltség kialakításában az egyéni képességek mellett fontos szerepe van a társas, szociális képességeknek és a tanulók közötti informális tanulási kapcsolatoknak.⁸

A kompetencia (*competence*) a kognitív készségek és képességek alkalmazását jelenti, amely elsősorban a fluid intelligencia jegyeit hordozza magán. A folyékony intelligencia a gondolkodásra, az információ feldolgozásának a képességére utal, amelynek fejlesztése az iskola elsődleges feladatai közé tartozik.⁹ A kompetencia-fejlesztés az iskolában funkcionálisan a tanulást, kommunikációt, tudásszerzést, gondolkodást jelenti.¹⁰ A tanítási-tanulási folyamatok közben azokat a kognitív rutinokat, készségeket, képességeket kell fejleszteni, amelyek a szociális, társadalmi, gazdasági környezetben való aktív részvételhez szükségesek. A kognitív kompetencia fejlesztése közben motiváló szerepe lehet a megismerési, értelmezési, felfedezési, alkotási, tudás vagy siker iránti váagnak, a játékszeretnek és a kreativitásnak.

A szakértelem (*expertise*) a kristályos intelligencia jegyeit hordozza magán, a tárgyi tudás egész életen át tartó, kumulatív jellegű elsajátítását jelenti, a megismerés, tapasztalatszerzés, tudásszerzés, művelődés hatásainak, folyamatainak végeredményeképpen alakul ki, lehetővé teszi a hatékony problémamegoldást.¹¹

Az IKT készségek kialakítása a kimenet oldaláról közelítve azt igényli, hogy az egyének megfelelő kognitív és viselkedési készségekkel rendelkezzenek, gazdaságosan és hatékonyan férjenek hozzá az információkhoz; rendszeresen frissítsék az ismereteiket; az ismeretek alkalmazásával jobban megértsék a változásban lévő

---

7 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

8 KOMENCZI Bertalan (2001): *Az információs társadalom iskolájának jellemzői*. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=informatika-Komenczi-Informacios>

9 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

10 NAGY József (2000): *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.

11 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

világot, fejlesszék képességeiket, éljenek és dolgozzanak tudatosan, vegyenek részt aktívan a fejlődésben, javítsanak életminőségükön, és döntés előtt széleskörűen tájékozódjanak.¹²

Az OECD (*Organisation for Economic Co-operation and Development, Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete*) szakértői szerint az IKT műveltség (*ICT literacy*) az információ szerzése, szervezése, integrálása, értékelése, új tudás alkotása, más emberekkel való kommunikáció érdekében kifejtett érdeklődés, attitűd és képesség a digitális technológia és a kommunikációs eszközök használata iránt, annak érdekében, hogy hatékonyan vegyenek részt a társadalomban.¹³

Az *informatikai műveltség* az általános műveltség szerves része, az OECD által szervezett PISA (*Programme for International Student Assessment*) matematikai műveltség definíciójának az analógiája alapján az egyénnek azon képessége, amellyel képes felismerni, megérteni, milyen szerepet játszik az informatika a bennünket körülvevő világban, ennek tükrében képes megalapozott döntéseket hozni és tervszerűen cselekedni annak érdekében, hogy jelenlegi és későbbi élete során alkotó és felelős ember legyen.

Az IKT műveltség az Educational Testing Service mérése szerint

Az *Educational Testing Service* (ETS) az IKT műveltséget hét komponens segítségével írja le. A műveltség elemei között megtalálható az információ azonosítása (*define*), az információhoz való hozzáférés (*access*), az információ szervezése (*manage*), integrálása (*integrate*), értékelése (*evaluate*), az alkotás folyamata (*create*) és a kommunikáció (*communicate*). Az egyes műveletek pontosan definiálhatóak, megvalósításuk jól mérhető, minősíthető.

- Az információ *azonosítása* az információ bemutatásához legjobban megfelelő informatikai eszköz kiválasztásának, használatának a képességét jelenti, amely magában foglalja a témának megfelelő keresőkérdések megfogalmazásának, valamint a keresett információ körülírásának a képességét.
- A *hozzáférés* a digitális információforrások azonosítását és használatát jelenti, amely magában foglalja az elektronikus könyvtárak, adatbázisok, internetes honlapok, valamint a szoftverekbe épített sűgők használatának a képességét.

---

12 OECD (2000): Iskola a holnapért. Tanulással a digitális szakadék áthidalásáért. Oktatás és készségek. http://www.okm.gov.hu/letolt/nemzet/digital_divide.pdf

13 LENNON, M., KIRSCH, I., VON DAVIER, M., WAGNER, M. és YAMAMOTO, K. (2003): *Feasibility Study for the PISA ICT Literacy Assessment*. <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/35/13/33699866.pdf>

- A *szervezés* a rendelkezésre álló információ szervezettségi szempontjának, szintjének a felismerését, azonosítását, illetve az információ újraszervezését, egy másik szempont szerinti osztályozását, és az új szervezettségnek megfelelő feltételek megadását, a szükséges formák kiválasztását jelenti.
- Az *integrálás* a digitális információ átadásának, bemutatásának a képességét jelenti, amely magában foglalja az informatikai eszközök célszerű használatát az információ szintetizálása, összegzése, összehasonlítása, és az eltérések, különbözőségek szemléltetése érdekében.
- Az *értékelés* magában foglalja az információ minőségének, hitelességének, megbízhatóságának, szakmai megfelelőségének, valóságtartalmának, pontosságának, aktualitásának a vizsgálatát, valamint az információt nyújtó személy nézőpontjának, véleményének a felismerését.
- Az *alkotás* az információ előállításának, átalakításának, átformálásának, átdolgozásának, alkalmazásának, más formában való megjelenítésének, például az információt tartalmazó adatsor grafikonon történő ábrázolásának, vagy a szükséges információ kiválasztásának, megjelenítésének a képességét jelenti.
- A *kommunikáció* az információ adott eszközzel történő fogadásának és továbbításának, az adott csoport elvárásának megfelelő formai átalakításának a képességét jelenti, amely például egy dokumentum formázásával, egy elektronikus levél fogadásával vagy küldésével, egy prezentáció diáinak célszerű megtervezésével, vagy egy mobiltelefonon küldhető rövid üzenet fogadásával, küldésével, továbbításával valósítható meg.

A 21. század világgazdaságában az információs és kommunikációs technológia megfelelő szintű alkalmazása egyben a sikeresség előfeltétele, mert az egyének csakis az informatikai alkalmazások használatával lesznek képesek problémáikat megoldani, a szükséges döntéseket meghozni.

Az IKT műveltség felmérésének eredménye alapján a társadalmi rétegződések figyelembevételével különböző képességű csoportok képezhetők, a műveltség szintjét a technikai és a kognitív képességek együttesen határozzák meg. A kognitív képesség fontosságát jelzi, hogy a szakértők konszenzusra jutottak abban, hogy bár a technológiai alkalmazások fontossága egyre növekszik, de a technológiai képesség önmagában, megfelelő kognitív képességek és általános műveltség nélkül nem alkalmas a digitális szakadék hiányainak megszüntetésére, ezért a világgazdaság hatékony működtetése egyre inkább függ az intézményekben elsajátított IKT képességek mértékétől. A szervezet szerint a felhasználók négy csoportba sorolhatók. Az (1) alacsony technikai és kognitív képességgel, (2) magas technikai és kognitív képes-

séggel, (3) alacsony technikai és magas kognitív képességgel, (4) magas technikai és alacsony kognitív képességgel rendelkező személyek azonosítása, csoportba foglalása azért fontos, mert a különböző szinten álló csoportok számára eltérő típusú képzések szükségesek.

A kutatócsoport egyik fontos megállapítása, hogy az oktatás tervezésekor az egy irányba fókuszáló stratégiák nem elegendőek, szélesíthetik a digitális szakadékot, mert a technológiai alkalmazások és eszközök korlátozása következtében a képzett szakemberek kevésbé találják meg a számukra megfelelő munkát.

3. Az OECD mérése

Az OECD 30 tagállam szervezete, közös céljuk, hogy választ adjanak a globalizáció gazdasági, társadalmi, környezeti kihívásaira. A szervezet PISA nemzetközi tanulói tudásszintmérő programja háromévenként értékeli a 15 éves tanulók természettudományi, szövegértési és matematikai teljesítményét.

A 2003. évi PISA mérésben 30 OECD-tagország és 11 partner, 127 165 tanuló, köztük 4 765 magyar diák vett részt. A mérésben való részvétel hasznos, mert azok az országok, amelyeknek tanulói részt vettek a nemzetközi mérésben, az eredmények alapján fontos következtetéseket vonhatnak le az oktatás és tanulás hatékonyságára vonatkozóan. Az elemzések révén lehetőség nyílik az egyes országok másokhoz viszonyított erősségeinek és gyengeségeinek tanulmányozására, és ennek alapján az országok a sajátosságaiknak megfelelő fejlesztési koncepciókat dolgozhatnak ki.¹⁴

A mérés során a résztvevő országok tanulói egy IKT kérdőívet (*ICT questionnaire*) is kitölthettek. Az IKT kérdőívet a 41 ország közül mindössze 31 ország, köztük 24 OECD-tagország tanulói töltötték ki. A tanulók az önbevalláson alapuló kérdőívben többek között adatokat szolgáltatottak arról, hogy hol férnek hozzá a számítógéphez, milyen gyakran végeznek egy-egy számítógépes műveletet, mennyire magabiztosak (*self-confidence*) az informatikai feladatok elvégzésében, milyen a számítógép iránti attitűdjük, és arról, hogy kinek a segítségét veszik igénybe a számítógép és az internet használatának elsajátításakor. Az eredmények ismeretében képet alakíthatunk arról, hogy milyen különbségek vannak a magyar tanulók és az OECD egyéb tagországainak tanulói között ezeken a területeken. A tanulmány adataiban

---

14 CSAPÓ Benő (2005): A komplex problémamegoldás a PISA 2003 vizsgálatban. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. 3. sz. 43–52.

az OECD-tagországokra vonatkozó átlagok esetében a súlyozott átlagot alkalmazzuk, amely figyelembe veszi a mérésben résztvevő tanulók számát is.¹⁵

A mérés eredményei alapján megállapítható, hogy a magyar iskolák fontos szerepet töltenek be az esélyegyenlőség megteremtése érdekében, mert a tanulók 98%-a fér hozzá a számítógéphez az iskolában, míg az OECD-országokban ez az érték mindössze 91%. Fordított a helyzet az otthoni géphasználat tekintetében, mert a magyar diákoknak csak a 75%-a használhat az otthonában számítógépet, míg az OECD-tagországok diákjainak a 83%-a rendelkezik otthon számítógéppel. A magyar tanulók 73%-a otthon és az iskolában is használhat számítógépet, 24%-uk csak az iskolában, 2%-uk kizárólag otthon tudja használni a gépet, 1%-uknak azonban sem az iskolában, sem otthon nincs lehetősége a számítógép használatára.¹⁶

A mérés eredményei azt jelzik, hogy a diákok többsége rendelkezik valamilyen szintű tapasztalattal a számítógépek használatában, de a tapasztalatszerzés ideje a nemzetek között nagyon eltérő (1. táblázat). A 10 évesnél fiatalabb diákoknak a harmadrésze használja a számítógépet, a nemzeti alaptanterv előírásai következtében sokan tizenkét éves koruk után kezdenek el ismerkedni a gép használatával.

1. táblázat. A tanulók megoszlása a számítógép használatának ideje szerint

(Forrás: OECD, 2005, Table 2.1)

	OECD	Magyarország
Kevesebb mint egy éve	11	6
Több mint egy éve, de kevesebb mint három éve	25	25
Több mint 3 éve, de kevesebb mint 5 éve	24	32
Több mint öt éve	40	36

Egy másik fontos megfigyelés, hogy bár a számítógéphez való hozzáférés sokkal általánosabb az iskolában, a tanulók sokkal gyakrabban használják a számítógépeket otthonukban (2. táblázat). Ez egyben azt is előre jelzi, hogy azok a képességek,

15 OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf>

OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf> Table 2.2a

16 OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf> Table 2.2a

amelyeket a tanulók az otthoni géphasználat során gyakrabban alkalmaznak, gyorsabban fejlődhetnek, ezért a fejlesztések során az intézmény tanulási folyamatokat támogató, hiányosságokat feltáró, kooperatív munkára ösztönző szerepe erősödhet.

2. táblázat. A tanulók megoszlása a számítógép használatának ideje szerint (%)

	Otthon		Iskolában	
	OECD	Magyarország	OECD	Magyarország
Majdnem minden nap	49	41	11	6,5
Hetente néhányszor	22	26	30	74
Havonta néhányszor	9	6	27	10,5
Legfeljebb havonta	5	2	17	4
Soha	15	25	15	5

(Forrás: OECD, 2005, Table 2.1)

Az OECD mérése szerint a tanulóknak csaknem háromnegyed része használja a számítógép által biztosított funkciók széles skáláját otthon egy héten többször is. Bár a tanulók fele oktatási szoftvereket is használ tanulási eszközként, de csak a tanulók kisebbik része képes speciális szoftverek alkalmazására.

A tanulók többsége magabiztos az alapszintű műveletek végrehajtásában és az internet használatában, ugyanakkor csak kevesen képesek a magas szintű műveletek végrehajtására, bár sok tanuló úgy gondolja, hogy segítséggel ezeket a feladatokat is el tudja végezni.

A lányok ritkábban használják a számítógépeket, és kevésbé magabiztosak az IKT műveletek végrehajtásában, de a nemek közötti különbség mértéke a szoftver típusától függ. A fiúk jobban kedvelik a számítógépes játékokat, gyakrabban készítenek programokat, de csak kis különbség fedezhető fel a nemek között a szövegszerkesztő vagy az elektronikus levelezőprogramok használatában. A lányok legalább annyira biztosak az alpműveletek használatában, mint a fiúk, de a fiúk magabiztosabbak a magas szintű műveletek végrehajtásában, amely egyben a haladó szintű informatikai tanulmányokra való hajlamukat is jelzi.

3.1. A számítógép iránti attitűd

A tanulókat az informatika oktatása közben elsősorban a társadalmi feladatokra, a hétköznapi tevékenységek megoldására kell felkészíteni, ez leginkább az infor-

mációs és kommunikációs technológia eszközei iránti pozitív attitűd kialakítását igényli. A számítógépek segítségével megvalósuló kommunikáció világméretű térhódítása alapvetően megváltoztatja az emberiség információs környezetét, a változás kialakulásában nagy szerepe van annak, hogy mely műveletek válnak kedvelté a felhasználók körében.¹⁷

A számítógép iránti attitűd mértékét a PISA mérés során az alábbi kérdésekkel térképezték fel: (1) *Nagyon fontos számomra, hogy számítógéppel dolgozzak;* (2) *Úgy gondolom, hogy a számítógéppel való játék vagy munka nagyon szórakoztató;* (3) *Azért használok a számítógépet, mert nagyon érdekel;* (4) *Elveszítem az időérzésem, amikor a számítógéppel dolgozom.* A tanulóknak a számítógép használatára vonatkozó állításokat a (1) *Nagyon egyetértek;* (2) *Egyetértek;* (3) *Nem értek egyet;* vagy a (4) *Nagyon nem értek egyet* válaszok egyikével kellett minősíteniük (3. táblázat).

Az eredmények szerint az OECD-tagországokban élő tanulók, köztük a magyar tanulók is elsősorban szórakoztatónak tartják a számítógéppel való foglalkozást. A diákok különböző szemléletmódját jelzi, hogy míg a fontosság az OECD-tagországok diákjai esetében közvetlenül a szórakoztató hatás után, a második helyre került, addig a magyar tanulóknál az utolsó helyen található, mert 19%-kal kevesebb tanuló értett egyet maximális értékben azzal az állítással, hogy a számítógéppel való munka fontos számára. A reprezentatív minta eredményei szerint a számítógéppel végzett tevékenységet a magyar tanulók 48%-a nagyon szórakoztatónak tartja, 37%-ukat nagyon érdekli a számítógép használata, a számítógéppel való munka során 35%-uk teljesen elfeledkezik az időről, de csak 32%-uk értett teljes mértékben egyet azzal az állítással, hogy a számítógéppel végzett munka fontos az életében.

3. táblázat. Az IKT attitűd mérésére használt kérdések eredményei (%)

	OECD				Magyarország			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Szórakoztató	54	38	7	2	48	44	7	1
Fontos	51	36	11	2	32	39	24	4
Érdekes	41	36	20	3	37	37	22	3
Elfeledkezem az időről	39	32	23	5	35	33	27	6

(Forrás: http://pisaweb.acer.edu.au/oecd_2003/oecd_pisa_data.html)

17 KOMENCZI Bertalan (1999): Off line. Az információs társadalom közoktatási stratégiája. *Új Pedagógiai Szemle*, 49. 7-8. sz. 160–174.

Az adatok azt tükrözik, hogy ebben a korban a tanulók még nem ismerik fel a számítógép fontosságát, nincsenek tudatában annak, hogy a számítógép az eredményes tanuláshoz és munkához is egyaránt nélkülözhetetlen eszköz. Az attitűdöt jellemző index (*attitudes toward computers, ATTCOMP*) megállapításakor az OECD-országokra vonatkozó index 0,00, az indexek $-0,41$ (Japán) és $0,31$ (Ausztria) közötti értékeket vettek fel (*OECD, Table 3.6*). A magyar tanulók IKT attitűdjére jellemző érték $-0,20$, a magyar diákok az informatikai attitűd alapján a résztvevő 24 OECD-tagország közül a 21. helyet foglalják el, a mérésben résztvevő országok közül csupán három ország tanulóinak az attitűdje alacsonyabb a magyar tanulók informatikai attitűdjéhez képest. Ezzel összhangban a hasonló témájú hazai mérések is azt jelzik, hogy az informatika tantárgy tanítása közben alkalmazott módszerek bővítésére, fejlesztésére, a kedveltség, motiváció kialakítására lenne szükség.¹⁸

3.2. A programok használatának gyakorisága

A kérdőívben felmérték a gyakrabban használt programok használatának gyakoriságát is. A tanulóknak a (1) *Majdnem minden nap*; (2) *Hetente pár alkalommal*; (3) *Legalább havonta egyszer, de legfeljebb hetente egyszer*; (4) *Legfeljebb havonta egyszer*; (5) *Soha* válaszok egyikét kellett megjelölniük, amellyel választ adtak arra a kérdésre, hogy milyen gyakran használják a szövegszerkesztő, táblázatkezelő, grafikai vagy oktató programokat, illetve milyen gyakorisággal használják a számítógépet tanulásra. Az első és utolsó két válasz összevonásával azonosíthatók a *gyakori, átlagos* vagy *mérsékelt* felhasználók.

Az eredmények szerint a magyar tanulók gyakrabban használják a szövegszerkesztő, táblázatkezelő programokat, ugyanolyan gyakran használják a számítógépet tanulásra, grafikai programok használatára, de ritkábban használják a számítógépet programok készítésére, oktatóprogramok használatára (4. táblázat). A kapott értékek jól tükrözik az alaptantervben megjelenő témák arányait.

---

18 DANCSÓ Tünde (2007a): Az informatika tantárgy eredményességét befolyásoló tanulási módszerek. In: Korom Erzsébet (szerk.): *V. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Program. Tartalmi összefoglalók. Szegedi Tudományegyetem, Szeged*. 101.

4. táblázat. A szoftverek használatának gyakorisága (%)

	OECD			Magyarország		
	Gyakori	Átlagos	Mérsékelt	Gyakori	Átlagos	Mérsékelt
Szövegszerkesztő program	48	28	24	53	25	22
Táblázatkezelő program	21	22	58	32	24	44
Számítógép alkalmazása tanulásra	30	23	47	31	23	47
Grafikai program	29	23	48	30	26	44
Programozás	22	16	62	17	13	70
Oktatási szoftver	13	15	72	10	12	78

(Forrás: OECD, 2005, Table 3.5)

3.3. Az internet használatának gyakorisága

Az internetet a diákok elsősorban információ keresésére, számítógépes programok, zene letöltésére, elektronikus kommunikációra, játékokra, csoportmunkára használhatják, ezért a kérdések is ezek köré szerveződtek. Az eredmények szerint a magyar tanulók gyakrabban használják a számítógépet játékokra és csoportmunkára, ritkábban használják elektronikus kommunikációra, információ keresésére, zene vagy szoftver letöltésére, mint az OECD-tagországokban élő diákok (5. táblázat). A felmérés alapján az is kimutatható, hogy a legjobb gazdasági, szociális, kulturális háttérrel rendelkező magyar tanulók sokkal ritkábban használják az internetet, mint az OECD-országok hasonló háttérrel rendelkező tanulói, amely azt jelzi, hogy a legjobb anyagi körülmények között élő magyar tanulók nem élnek a rendelkezésükre álló gazdasági lehetőségekkel, nem képesek kiaknázni az internet által nyújtott széleskörű lehetőségeket.

5. táblázat. Az internet használatának gyakorisága (%)

	OECD			Magyarország		
	Gyakori	Átlagos	Mérsékelt	Gyakori	Átlagos	Mérsékelt
Elektronikus kommunikáció	56	15	30	48	18	35
Információ keresése	55	24	21	42	24	34
Számítógépes játék	53	18	29	61	19	20
Zene letöltése	48	14	38	33	15	52
Szoftverek letöltése	38	17	45	24	15	61
Csoportmunka	31	20	49	33	18	48

(Forrás: OECD, 2005, Table 3.3)

3.4. Magabiztosság az alapszintű műveletek használatában

Az informatikai eszközök magabiztosságával kapcsolatos kérdéseknél az (1) *El tudom végezni egyedül*; (2) *Segítséggel el tudom végezni*; (3) *Nem tudom elvégezni*; (4) *Nem tudom, mit jelent*; válaszok egyikét kellett megjelölniük. A magyar tanulók az OECD-tagországok tanulóihoz képest magabiztosabbak a játékok használatában és a dokumentumok elkészítésében, egyformán magabiztosak az alpműveletek végzésében, például állományok mentésében, programok indításában vagy az egérrel való rajzolásban, de kevésbé magabiztosak az operációs rendszer kezelésében, például az állományok törlésében, másolásában, áthelyezésében, nyomtatásában (6. táblázat). Mindezek azt jelzik, hogy az oktatás során kiemelten kell kezelni az operációs rendszer használatát, ezen belül az állományokkal kapcsolatos műveletek tanítását, mert a tanulók csak az operációs rendszer magabiztos kezelésének birtokában lesznek képesek a magasabb szintű műveletek végzésére, ezen ismeretek hiánya azonban gátolhatja a magasabb szintű alkalmazások elsajátítását.

6. táblázat. A tanulók magabiztossága az egyszerű IKT feladatok elvégzésekor (%)

	OECD				Magyarország			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Számítógépes játékkal játszani	90	7	2	1	90	8	1	1
Megnyitni egy fájlt	90	7	2	1	90	7	2	1

Kitörölni egy dokumentumot	88	8	3	2	81	13	4	2
Elmenteni egy fájlt	88	8	3	1	87	10	2	1
Elindítani egy számítógépes játékot	87	10	3	1	86	12	1	0
Kinyomtatni egy dokumentumot	87	9	3	2	70	20	7	3
Rajzolni az egér használatával	86	10	3	1	86	9	3	1
Elkészíteni egy dokumentumot	80	13	4	2	83	13	3	2
Áthelyezni egy fájlt az egyik helyről egy másik helyre	76	16	6	2	66	23	8	3
Lemásolni egy hajlékonylemezről egy fájlt	75	15	7	3	72	17	8	3
Összesen	86	10	3	2	81	13	4	2

(Forrás: OECD, 2005, Table 3.9)

3.5. Magabiztosság az internetes műveletekben

Az internet használatában a legnagyobb a magyar tanulók lemaradása az OECD-tagországok tanulóihoz képest. Míg az OECD-tagországokban a tanulók 72%-a végzi el magabiztosan az internet használatával kapcsolatos műveleteket, addig Magyarországon mindössze a diákok 57%-a képes önállóan elvégezni ugyanezeket a műveleteket. A magyar tanulók 13%-a nem tud egy e-mailt megírni, 18%-a nem tud állományt letölteni az internetről, 28%-uk nem képes csatolni az elektronikus levélhez egy állományt, esetleg nem is tudják, mit jelentenek ezek a műveletek. A fejlődés lehetőségét jelzi, hogy a tanulók negyede szerint a műveleteket segítséggel el tudják végezni, ezért ők valószínűleg rövid időn belül abba a kategóriába fognak tartozni, akik egyedül is képesek lesznek a fenti feladatok megoldására.

7. táblázat. A tanulók magabiztossága az internetes feladatok elvégzésekor (%)

	OECD				Magyarország			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Belépni az internetbe	89	7	3	1	81	12	5	2
Megírni és elküldeni egy e-mailt	79	12	6	2	67	19	9	4
Lemásolni vagy letölteni fájlokat az internetről	70	19	8	3	51	31	14	4
Letölteni zenét az internetről	66	20	11	3	50	32	14	4

Csatolni egy fájlt egy e-mailhez	58	24	13	5	35	36	20	8
Összesen	72	16	8	3	57	26	13	5

(Forrás: OECD, 2005, Table 3.11)

3.6. Magabiztosság a magas szintű műveletekben

A magas szintű műveletek esetében egyetlen olyan terület sincs, amelyen a magyar tanulók magabiztosabbak lennének a nemzetközi mezőnyhöz képest (8. táblázat). A magyar tanulók közül kevesebben képesek elkészíteni egy prezentációt multimédia elemekkel vagy anélkül, előállítani egy címlistát adatbázisból, megalkotni egy weboldalt, előállítani egy diagramot, vagy megírni egy számítógépes programot Logo, Basic vagy Pascal nyelven, de ugyanannyian képesek eltávolítani a számítógépről a vírusokat, mint az OECD-tagországok tanulói.

8. táblázat. A tanulók magabiztossága a magas szintű IKT feladatok elvégzésekor (%)

(Forrás: OECD, 2005, Table 3.13)

	OECD				Magyarország			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Címlista előállítása egy adatbázis használatával	52	30	11	7	38	40	13	9
Prezentáció előállítása	47	27	15	10	27	31	22	20
Diagram előállítása táblázatkezelő program használatával	43	31	17	9	31	36	22	11
Számítógépes vírusok keresése és irtása	38	29	26	7	38	32	25	6
Multimédiás prezentáció előállítása	35	35	23	7	22	34	30	13
Weboldal készítése	28	39	28	6	14	38	38	10
Számítógépes program készítése (pl. Logo, Basic, Pascal)	20	34	32	14	16	34	35	15
Összesen	38	32	22	9	28	35	25	12

A magas szintű műveletek esetében a prezentáció készítésében a legnagyobb a lemaradásunk, mert míg a tagországok tanulóinak 74%-a egyedül vagy segítséggel el tud készíteni egy prezentációt, addig a magyar tanulók 58%-a állítja magáról ugyanezt, és 20%-uk azt sem tudja, mit jelent a prezentáció készítése.

4. Az IKT kérdőív alapján levonható következtetések

A PISA mérés a mérési módszertan alkalmazásában is mintaként szolgálhat a hazai mérésekhez. Az eredmények elemzése és publikálása fontos az oktatásban résztvevő szakemberek számára, mert objektív képet kaphatunk a magyar tanulók IKT eszközhasználatáról, igazolást nyernek az oktatási folyamatok hatásai. Az elemzések összegzéseként megállapítható, hogy a magyar tanulók tudástérképe összetett, és csak több részeredmény együttes értelmezésével mutat reális képet.

Az OECD-tagországok átlagától való pozitív eltérések elsősorban a hazai fejlesztések hatásait, az informatikai eszközök használatának gyakori mértékét, az oktatás részleges eredményességét minősítik, a negatív eltérések indikátorai a változtatás szükségességének, egyben kiinduló pontjai lehetnek a jövőbeli fejlesztéseknek.

A magyar diákok az önbevalláson alapuló teszt eredményei szerint az alapszintű műveletek, az internettel kapcsolatos illetve a magas szintű műveletek esetében is a mezőny második felében helyezkednek el. A magyar oktatást is minősítő eredmények elsősorban a szemléletmód változtatásának igényére, az informatikai eszközök széles körű használatára, tanulást és kommunikációt támogató funkciók elsajátításának fontosságára hívják fel a figyelmet. Az internetes kérdésekre kapott válaszok azt jelzik, hogy a világháló használata Magyarországon ma még nem tölti be hatékonyan a tanulást támogató, fejlesztő funkcióját. Ezen a téren a tantervi szabályozás is csak a technikai ismereteket követeli meg, pedig a kooperatív tanulási módszerek, az elektronikus keretrendszerek, fórumok, azonnali üzenetküldők használata az oktatás résztvevői számára korszerű munkavégzési lehetőséget, a tanítás hatékonyságát támogató kommunikációt tenne lehetővé.

A mérés pozitív eredményeként értelmezhető, hogy a hazai tanterv több éves szoftvercentrikus alkalmazása következtében a magyar tanulók gyakrabban végeznek bizonyos műveleteket, ennek következtében magabiztosabbak néhány művelet elvégzésében, de a közeljövőben az eredmények javítása érdekében a mennyiségi tanulás helyett meg kell teremteni a minőségi tanulás feltételeit, amely elsősorban a tanítás minőségének fejlesztésével érhető el. Ösztönözni kell a tanulókat a hasznos információk szerzésére, a gyakran használt szoftvereken kívül más programok megismerésére, használatára is.

A mérés eredményei közvetve utalnak arra a feladatra is, hogy az iskolának a tanulás hatékonyabbá tétele érdekében olyan alkalmazói és technikai képességek együttesét kell kialakítani, amely lehetővé teszi számukra az informatikai eszközök megfelelő használatát. Mindez akkor valósítható meg, ha a frontális tanítás és a memorizáló, ismereteket rögzítő tanulási módszerek helyett áttérünk az elemző, anali-

záló, szintetizáló, rendszerező módszerekre, a mennyiségi tudás helyett a minőségi tudás megszerzésének a lehetőségét teremtjük meg.¹⁹

A számítógép használata illetve birtoklása hatással van a PISA mérés eredményeire is. Ha a tanulókat két csoportba soroljuk aszerint, hogy rendelkeznek-e otthon számítógéppel vagy sem, és megvizsgáljuk az egyes csoportok matematika eredményét, akkor mindegyik OECD-tagország esetében azt tapasztalhatjuk, hogy azok a tanulók, akiknek van otthon számítógépük, jobb eredményt értek el, mint azok, akik nem rendelkeznek otthon számítógéppel. A magyar tanulók esetében 512 pontot (OECD átlag 514 pont) értek el azok, akiknek van otthon számítógépük, de csak 450 pontos (OECD átlag 453 pont) eredményt értek el azok, akiknek nincs. Az iskolai használat esetében nem mutatható ki minden tagország esetében egyértelmű összefüggés, de három ország kivételével magasabbak a matematika teszt eredményei, ha a tanulók számára elérhető a számítógép használata az iskolában.²⁰

Minden OECD-tagországban azoknak a legalacsonyabb a teljesítménye, akik egy évnél kevesebb ideje használják a számítógépet, és azoknak a legmagasabb a teljesítménye, akik több mint öt éve használják a gépet. Például Magyarországon azok, akik kevesebb mint egy éve használják a gépet, csak 418 pontos teljesítményt értek el (OECD átlag 433 pont), ezzel szemben azok, akik több mint öt éve használják, 521 pontos eredményt értek el a matematika műveltségi teszten (OECD átlag 532 pont).²¹ Ezek az adatok azt igazolhatják, hogy a számítógép használatának ideje pozitív hatással lehet a tanulók egyéb teljesítményeire is.

5. Az informatika kétszintű érettségi

Az érettségi vizsga *szummatív*, *összegző*, *lezáró*, *minősítő* jellegű értékelés, amelynek feladata, hogy megbízható adatokat szolgáltatson a vizsgázók teljesítményéről.²² A kétszintű érettségi célja annak a megállapítása, hogy a vizsgázó rendelkezik-e az általános műveltség alapjaival, képes-e az önművelés végzésére, rendelkezik-e megfelelő tárgyi tudással, gondolkodási képességgel, képes-e a megszerzett ismeretek rendszerezésére, gyakorlati alkalmazására, azaz felkészült-e a felsőoktatási

---

19 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

20 OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf> Table 4.1.

21 OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf> Table 4.3.

22 CSAPÓ Benő (2002b): *Az iskolai tudás felszíni rétegei: mit tükröznek az osztályzatok?* In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 45–90.

intézményekben folyó tanulmányok megkezdésére. A kétszintű érettségi bevezetése óta az informatika választható érettségi vizsgatárgy. A vizsga eredményeinek elemzése lehetővé teszi, hogy képet kapjunk a 12. évfolyamos tanulók informatika tudásáról.

Az informatika kétszintű érettségi figyelembe veszi az ECDL (*European Computer Driving Licence, Európai Számítógép-használói Jogosítvány*) követelményrendszerét is, erős kimeneti szabályozóként hat a középfokú intézmények informatika tanítására, ezért a közép-, illetve emelt szintű vizsga eredményeinek elemzése hiteles információt nyújt a felsőoktatási intézménybe felvételiző hallgatók tudásszintjéről.

Az informatika érettségi vizsga célja, hogy a vizsgázó számot adjon az általános műveltség részét képező informatikai ismeretek elsajátításának mértékéről, felismerje az informatika és a társadalom kölcsönhatásait. A vizsgára való felkészülés során a korszerű alkalmazói készség, az algoritmikus gondolkodási képesség, valamint az önálló munkavégzési képesség fejlesztése kerül középpontba. A vizsga részletes szabályzatát a 100/1997. (VI. 13.) Kormányrendelet, a részletes követelményeket a 40/2002. (V. 24.) OM rendelet tartalmazza. A vizsga fejlesztése kétféle szinten valósulhat meg, az első szinten a szakértők, vizsgáztatók véleménye alapján alakulhatnak ki az érettségire vonatkozó követelmények, eljárások, a második szinten az eddigi vizsgák tapasztalatai és a vizsgázók teljesítményei alapján lehet változtatni az eljárásokon. Az érettségi vizsga második szintű fejlesztése, standardizálása a felsőoktatási intézmények részére is fontos, mert az oktatás során biztosabban építhetnének a standard vizsgák tudáselemeire.

A középszintű vizsgán öt témakörben kell számot adni a vizsgázóknak a gyakorlati képességeikről, a szövegszerkesztés témakörben 40, a táblázatkezelés témakörben 30, az adatbázis-kezelés témakörben 20, a weblapkészítésben és a prezentációkészítésben 15-15 pont, azaz a gyakorlati vizsgarészen összesen 120 pont szerezhető. A szóbeli vizsgarészen 30 pont szerezhető, ezen a vizsgarészen a tanulók egy tétel kifejtése közben bizonyíthatják az adott tétellel kapcsolatos ismereteiket. A középszintű érettségi vizsga gyakorlati témakörei közül a vizsgázók a szövegszerkesztés, valamint a prezentáció és grafika témakörben teljesítenek jól, a táblázatkezelés, az adatbázis-kezelés és a weblapszerkesztés témakörökben viszont csak közepes szintű eredményeket érnek el, amely a felsőoktatás számára azt az üzenetet hordozza, hogy az utóbbi témakörök fejlesztésére a következő években nagyobb hangsúlyt kell fektetni a felsőfokú tanulmányok során. Az informatika érettségi témaköreinek a mérése egymástól független feladatokkal történik, így megoldásuk és értékelésük is egymástól függetlenül elvégezhető. Ez ugyanakkor azt is jelzi, hogy a későbbi tanulmányok során építeni lehet az egyes területeken megszerzett tudásra, de például a több szoftver használatát igénylő komplex feladatok megoldására való felkészítés, a

szoftverek közötti kompatibilitás vizsgálata, a munkahelyeken alkalmazott speciális szoftverek elméletének tanítása a felsőoktatási intézményekre hárul.

6. A Szegedi Tudományegyetem Oktatásméleti Kutatócsoportjának informatikai mérése

A Szegedi Tudományegyetem Oktatásméleti Kutatócsoportja által 2007-ben szervezett informatikai mérés a 14 és 18 éves tanulók kommunikációs, alkalmazói és technikai készségeinek a szintjét vizsgálta, amelyek előre jelezhetik, hogy a tanulók a későbbiekben milyen szerepet képesek ellátni az információs társadalomban.

Mandl egymásra épülő kompetenciák kialakítását látta szükségesnek, a kompetenciahierarchia elemei az elsősorban procedurális elemeket tartalmazó *technikai kompetencia*, az *információk közötti eligazodás kompetenciája*, a *szociális és kommunikációs kompetencia*, az *egyéni és a demokratikus orientáció kompetenciája*.²³ *Mandl* szerint a kompetencia egy összetett fogalom, amely ismereteket, készségeket és beállítódásokat (orientációkat), valamint az emberi gondolkodás és tevékenység kognitív és szociális aspektusait foglalja magában. A technikai készségektől a demokrácia kialakításáig vezető út elsősorban a kommunikáció segítségével valósul meg, mert a kommunikáció teremti meg azt a demokratikus közeget, ahol a megfelelő szintű, etikus technikai készségek is a műveltség részeivé válnak.

A technikai készségek fejlettsége a számítógép biztonságos kezelését, az operációs rendszer használatában való magabiztosság jelenti. A technikai képességek szintjét az operációs rendszer algoritmusainak az ismeretével, valamint a hardvereszközökre jellemző adatok ismeretével térképeztük fel.

A kommunikációs készséget a számítógéppel végezhető kommunikációs folyamatok algoritmusaiiban való magabiztosság jelzi, amelyben fontos szerepe van annak, hogy mennyire magabiztos valaki az internet használatában, mennyire ismeri jól az elektronikus levelezés algoritmusait, képes-e online adatbázisok, elektronikus könyvtárak hatékony használatára.

Az alkalmazói készséget az alkalmazói programokban való magabiztosság jelzi, amelynek feltétele az iskolákban gyakran használt szövegszerkesztő, táblázatkezelő, prezentációkészítő, adatbázis-kezelő programok algoritmusainak az ismerete.

---

23 1995, idézi KOMENCZI Bertalan (1997): On-line – Az információs társadalom és az oktatás. Új Pedagógiai Szemle, 47. 7–8. sz. 74–96.

Az informatikai mérőlapok megbízhatóan mérnek (a reliabilitást jelző Cronbach- α értéke 0,94, illetve 0,95). Az informatikai mérésben összesen 137 iskola 236 osztályának 4938 diák, a 8. évfolyamon 94 intézmény 163 osztályában 3191 tanuló, a 12. évfolyamon 43 intézmény 73 osztályában 1747 diák vett részt. Az alábbiakban a 12. évfolyamos tanulók legfontosabb eredményeit ismertetjük.

A mérés eredményei megerősítik az OECD felmérésének az eredményeit. Jó eredmények születtek az egyszerű rutinműveletek mérésekor, az internet alapvető használatában, az operációs rendszer kezelésében, állományok másolásában, mozgásában, illetve a keresőprogramok használatában. Gyengébb eredmények keletkeztek azokban a feladatokban, amelyek egy dokumentum tervezését igényelték volna, az interneten található információk hitelességének vizsgálatában, az online adatbázisok használatában, információ keresésekor, táblázat adatainak értelmezésében, illetve összetett függvények alkalmazásában.

Az eredmények azt jelzik, hogy a mérésben résztvevők magabiztosak a technikai műveletek végzésében, jól ismerik a számítógéppel kapcsolatos alpműveletek algoritmusait, a mindennapi műveletek végrehajtásakor hatékonyan kezelik az operációs rendszert.

Magabiztosak a tanulók a kommunikációs készségek megvalósításában is, alapszinten jól kezelik a böngészőprogramokat és az online adatbázisokat, de nem képesek az elektronikus könyvtárak hatékony használatára, a kódolás alapján megvalósított keresésekre. A mérés feltárta azt a tényt is, hogy a tanulók nem képesek annak megítélésére, hogy mely internetes oldalak tartalmazznak hiteles információt, mert az internetes oldalak megbízhatóságának vizsgálata még nem épült be az iskolai oktatás tevékenységei közé.

Legalacsonyabb szintet mértünk az alkalmazói készségek esetében, de ezen belül nagy eltérések tapasztalhatók az egyes területeken. A különböző programok alkalmazási szintje a műveletek összetettségétől, bonyolultságától, a strukturáltság szintjétől függ. A tanulók többsége ismeri a szövegszerkesztő programokban végezhető formázásokat, de nem tudják jól alkalmazni a táblázatkezelő és adatbázis-kezelő programok formális nyelvét. Jó eredménnyel oldják meg azokat a feladatokat, amelyekben ki kell egészíteni az információt, de nem képesek önállóan megtervezni egy adott témában szerkesztendő dokumentumot, prezentációt.

Az eredmény azt igazolja, hogy az informatikai kompetencia részben egymásra épülő hierarchielemekből áll, mert a kommunikációs és alkalmazói kompetencia csak a technikai ismeretek magabiztos kialakítását követően fejleszhető. A részletjesítmények azt jelzik, hogy a tanulók magabiztosak azokban a műveletekben, amelyeket az iskolában vagy otthon gyakran végeznek, egyúttal azonosítható, hogy mely területeken lenne szükség a fejlesztésekre.

7. Összefoglalás

Az információs-kommunikációs technológia egyre fontosabb szerepet játszik az oktatásban is, elsősorban azért, hogy bizonyos pedagógiai funkciók ellátására alkalmas oktatási keretrendszerek kerüljenek bevezetésre. Az informatikai kompetencia kulcskompetenciának minősíthető, ezért intézményi fejlesztése és az eredményes fejlesztések igazolása az oktatásban prioritásként kezelendő.

Az iskolában az informatikai műveltség kialakítása, a tanulás hatékonyabbá tétele érdekében olyan alkalmazói és technikai képességek együttesét kell kialakítani, amely lehetővé teszi az informatikai eszközök célszerű használatát. Az oktatásban ma is uralkodó frontális tanítás²⁴ és a memorizáló, ismereteket rögzítő tanulási módszerek helyett az elemző, analizáló, szintetizáló, rendszerező módszerek megvalósítását kell ösztönözni, a mennyiségi tudás helyett a minőségi tudás megszerzésének a lehetőségét kell megteremteni.²⁵

Az oktatás egyik alapvető feladata a célok és az eredmények közötti összhang megteremtése.²⁶ A nemzetközi és hazai mérések együttes elemzése megfelelő kiindulási alapot nyújt az informatikai műveltségkép kialakításához, a mérési eredmények segítségével olyan fejlesztések tervezhetők az oktatásban, amelyek végrehajtását követően az egyén az információs társadalom aktív tagjává válhat.

A pedagógus által képviselt attitűd meghatározó szerepet játszik a tanulás, ismeretszerzés iránti érdeklődés felkeltésében, a pozitív attitűd megteremtésében, a megfelelő motiváció kialakításában és fenntartásában. A tanítási folyamat elemei között kiemelt szerepet kap az érdeklődés felkeltése, amely kellemes élménnyel járó ismeretszerzés során alakulhat ki. Az élményszerű tanulás a későbbiekben öngerjesztő motívumként működik, ezért a sikerélményt eredményező tanítás megvalósítása az oktatás fontos feladata.²⁷

A kutatási eredmények összehasonlítása, analizálása, szintetizálása lehetővé teszi a nemzetközi elvárások és értékek alapján megfogalmazott informatikai műveltség meghatározását, és iránytűje lehet az alkalmazott módszertan fejlesztésének, a tanítási és tanulási stratégia alkotási folyamatának. Az eredmények elemzése lehetőséget nyújt arra, hogy újra értelmezzük a hazai informatika oktatás célrendszerét, és az

---

24 FEHÉR Péter (2004): *Az IKT-kultúra hatása az iskolák belső világára*. Baranyai Pedagógiai Szakszolgálatok és Szakmai Szolgáltatások Központja, Pécs.

25 CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

26 CSAPÓ Benő (2002a): *Az iskolai tudás vizsgálatának elméleti keretei és módszerei*. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–44.

27 NAGY József (2000): *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.

informatikai eszközök szélesebb körű, tanulást és kommunikációt támogató funkcióinak az elsajátítása, az eszközhasználatban való magabiztosság fejlesztése, és a valódi igényeken alapuló pedagógiai segítségadás kerüljön előtérbe.

A mérések eredményei egymást szervesen kiegészítik, objektív képet mutatnak a hazai műveltség szintjéről, igazolják a tanítás eredményességét, kijelölik a fejlesztendő területeket, és a korszerű, kooperatív technikákon alapuló tanítási és tanulási módszerek alkalmazására, az életszerű, munkahely világához hasonló iskola megvalósítására ösztönöznek.

Irodalom

Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása (2006. december 18.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról.

(2006/962/EK). http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/oj/2006/l_394/l_39420061230hu00100018.pdf

CSAPÓ Benő (2002a): *Az iskolai tudás vizsgálatának elméleti keretei és módszerei*. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–44.

CSAPÓ Benő (2002b): *Az iskolai tudás felszíni rétegei: mit tükröznek az osztályzatok?* In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 45–90.

CSAPÓ Benő (2003): *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CSAPÓ Benő (2005): *A komplex problémamegoldás a PISA 2003 vizsgálatban*. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. 3. sz. 43–52.

DANCSÓ Tünde (2005): *Az információs és kommunikációs technológia fejlesztésének irányvonalai a hazai oktatási stratégiákban*. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. 11. sz. 36–48.

DANCSÓ Tünde (2007a): *Az informatika tantárgy eredményességét befolyásoló tanulási módszerek*. In: Korom Erzsébet (szerk.): *V. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Program. Tartalmi összefoglalók*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 101.

DANCSÓ Tünde (2007b): *Az informatikai kompetencia fejlesztési lehetőségei és az IKT-eszközök alkalmazása az oktatásban*. In: Bábosik István, Torgyik Judit (szerk.): *Pedagógusmesterség az Európai Unióban*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 67–83.

Educational Testing Service (2002): *Digital Transformation. A framework for ICT Literacy. A Report of the international ICT Literacy Panel*. http://www.ets.org/Media/Tests/Information_and_Communication_Technology_Literacy/ictreport.pdf

FEHÉR Péter (2004): *Az IKT-kultúra hatása az iskolák belső világára*. Baranyai Pedagógiai Szakszolgálatok és Szakmai Szolgáltatások Központja, Pécs.

KOMENCZI Bertalan (1997): *On-line – Az információs társadalom és az oktatás*. *Új Pedagógiai Szemle*, 47. 7–8. sz. 74–96.

- KOMENCZI Bertalan (1999): Off line. Az információs társadalom közoktatási stratégiája. *Új Pedagógiai Szemle*, 49. 7–8. sz. 160-174.
- KOMENCZI Bertalan (2001): *Az információs társadalom iskolájának jellemzői*. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=informatika-Komenczi-Informacios>
- LENNON, M., KIRSCH, I., VON DAVIER, M., WAGNER, M. és YAMAMOTO, K. (2003): *Feasibility Study for the PISA ICT Literacy Assessment*. <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/35/13/33699866.pdf>
- NAGY József (2000): *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- OECD (2000): *Iskola a holnapért. Tanulással a digitális szakadék áthidalásáért. Oktatás és készségek*. http://www.okm.gov.hu/letolt/nemzet/digital_divide.pdf
- OECD (2005): *Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell us?* <http://www.oecd.org/dataoecd/28/4/35995145.pdf>

L. RÉDEI MÁRIA DSc

Erasmus oktatói mobilitás¹

Az elmúlt időszakban Magyarország a nemzetközi migrációs folyamatokban a korábbi küldő pozíciójából befogadó országgá is vált. Ez a megállapítás nemcsak a letelepedésre, de a tartózkodásra és annak kisebb hányadát jelentő tanulmányi célú mozgásra is igaz. A tanulmányi célú mozgás volumene a tudásgazdaság keltette kereslettel nő. Jellemzően két folyamat sorolható ide, a hallgatói és diákmobilitás, valamint az oktatók mozgása. Az oktatók mozgása eddig a hazai kutatásoknak hiányzó része volt. Jelen áttekintés ezt igyekszik pótolni és kezdeményezni ennek rendszeres követését. A cikk arra törekszik, hogy bemutassa a regionális folyamatokat és annak a mintegy 600 – a 2005/6. tanévben a Tempus által támogatott oktatónak – a véleményét, akik hazatérésüket követően egy kérdőívet töltöttek ki. Az oktatói mobilitás különösen az új tagállamokban mutat felfutó érdeklődést. Lásd *1. ábra*.

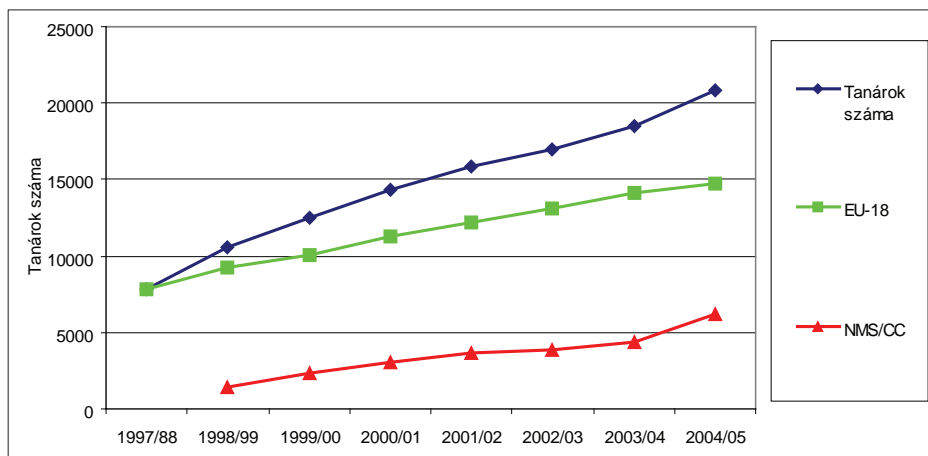
Az új tagállamokból érkező oktatók nyelvi preferencia alapján azokat az országokat választották, ahol az oktatási intézmények széles spektrumú oktatási tartalmat kínálnak. Ezt mutatja be az oktatók tématerületek szerinti mátrixa, ahol a nyelvi választás aránya – mint általában a világban is – magas. (*1. tábla*) 2004 után, amikor a bővítési folyamat új szakaszába érkezett, a folyamat felgyorsult. Jellemzően az üzleti ismeretek, a nyelv – minden hetedik oktató ezt választotta –, és a technológia jelentette a fő együttműködési területeket. A *2. 3. ábra* mutatja az intenzív kifelé és befelé irányuló mobilitást. A nagy befogadók egyben a nagy kibocsátók is.

---

1 Az elemzésben résztvettek Tólbisz Erzsébet ELTE TTK FFI doktorandusz és Nemes Nagy Anna V. éves geográfushallgató. A kutatás az OTKA tanulási célú migráció c. kutatás keretében készült. T49820.

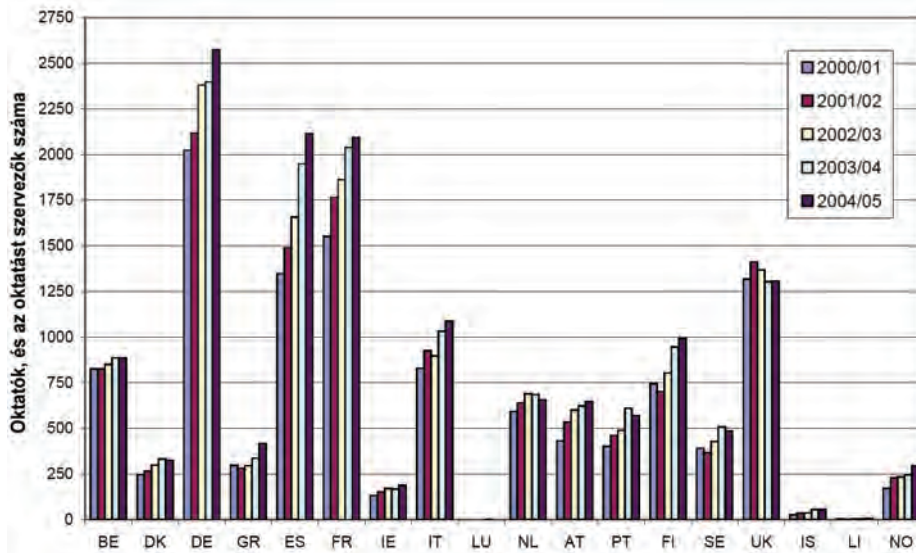

1. ábra: Oktatói mobilitás az Erasmus program alapján
(1997–1998–2004/05)

Forrás: EUROSTAT, ahol az NMS/CC jelenti az újtagállamokat.

2. ábra: Az EU 18 tagállamból az Erasmus keretében kiáramló oktatók száma
(2000/01-2004/05)

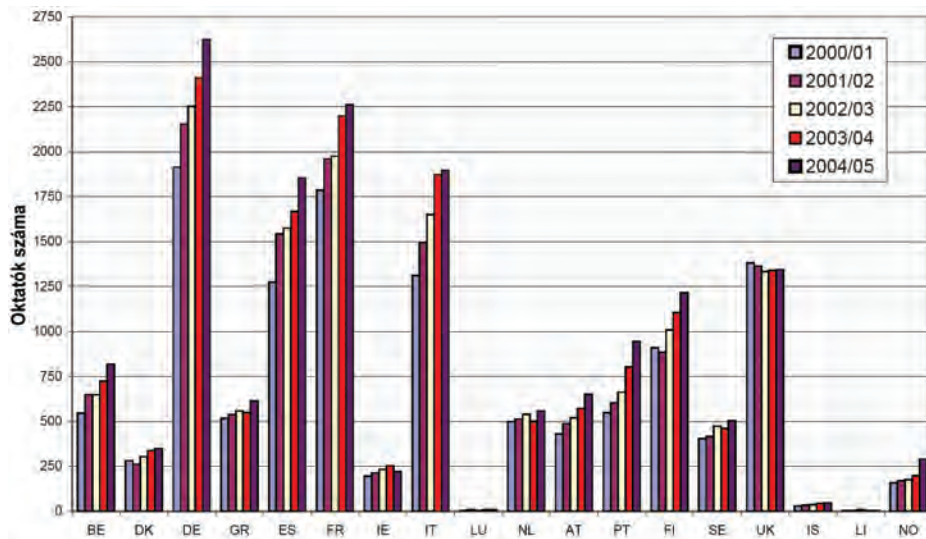
Forrás: EUROSTAT

1. tábla: Az Erasmus oktatói kiáramlás tématerületek szerinti megoszlása 2003/4.

Küldő ország	Mezőgazdasági tudományok	Építészet, tervezés	Művészet	Business	Oktatás	Műszaki tudomány	Földrajz	Humán tárgyak	Nyelvtudomány	Jog	Mat. Informatika	Orvostudomány	Természet-tudomány	Társadalom-tudomány	Kommunikáció	Egyéb	Összesen
BE fr	9	14	7	24	29	21	3	16	29	3	10	18	16	34	9	4	246
BE fl	26	11	33	122	81	61	3	12	67	4	25	81	13	74	13	13	639
BE	35	25	40	146	110	82	6	28	96	7	35	99	29	108	22	17	885
DK	2	8	12	48	71	39	2	15	20	1	8	30	5	41	13	10	325
DE	54	82	143	306	156	373	100	114	446	113	174	47	106	249	48	64	2575
GR	26	9	11	18	24	62	26	21	53	5	40	33	37	28	4	20	417
ES	49	57	100	211	209	207	41	119	454	141	102	92	57	179	42	55	2115
FR	53	95	84	269	90	275	69	86	367	144	99	70	138	192	27	35	2093
IE	1	2	13	34	15	23	1	13	19	6	15	4	12	25	3	2	188
IT	29	64	127	57	30	106	25	87	195	57	56	60	62	112	8	11	1086
LU	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NL	31	22	65	93	103	36	11	13	43	2	18	45	15	108	39	12	656
AT	38	18	57	61	191	57	20	15	56	24	37	7	21	31	11	3	647
PT	17	13	23	47	41	59	19	26	87	8	19	77	28	57	13	36	570
FI	32	17	102	204	86	108	14	39	87	8	33	131	11	82	17	21	992
SE	11	4	46	36	45	52	22	25	31	5	20	86	31	62	6	2	484
UK	27	30	130	138	135	112	32	42	146	77	97	90	69	140	13	30	1308
EUI	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	1	0	0	4
IS	0	1	2	5	7	3	0	11	14	4	2	2	1	1	0	1	54
LI	0	4	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
NO	0	1	44	31	57	22	8	10	24	0	10	42	7	21	2	16	295
EEA	405	452	999	1707	1370	1616	396	664	2141	602	765	915	629	1437	268	335	14701
BG	27	3	11	23	14	85	8	15	45	7	53	18	14	13	4	8	348
CY	0	0	3	13	1	8	0	4	3	0	4	0	1	2	0	0	39
CZ	80	13	84	131	129	249	55	40	145	14	84	43	90	39	6	24	1226
EE	1	6	59	18	13	6	5	6	35	5	8	25	3	32	11	10	243
HU	33	8	29	60	43	51	19	22	103	15	53	26	23	30	6	7	528
LV	5	2	19	57	25	2	2	10	24	4	4	7	4	17	0	23	205
LT	26	13	52	84	41	64	12	10	44	38	19	47	21	64	11	25	571
MT	5	0	3	0	7	5	0	2	6	2	4	16	0	2	2	3	57
PL	42	31	68	151	61	279	43	52	237	40	83	49	116	111	13	18	1394
RO	37	12	15	37	10	284	56	37	77	19	52	45	63	34	3	15	796
SI	8	8	0	14	13	12	8	1	20	6	10	6	14	11	3	5	139
SK	7	5	26	24	21	91	9	12	21	5	23	11	8	15	2	11	291
TR	32	11	19	34	27	51	9	15	21	10	7	31	33	31	3	5	339
NMS/CC	303	112	388	646	405	1187	226	226	781	165	404	324	390	401	64	154	6176
Össz.	708	564	1387	2353	1775	2803	622	890	2922	767	1169	1239	1019	1838	332	489	20877

Forrás: EUROSTAT

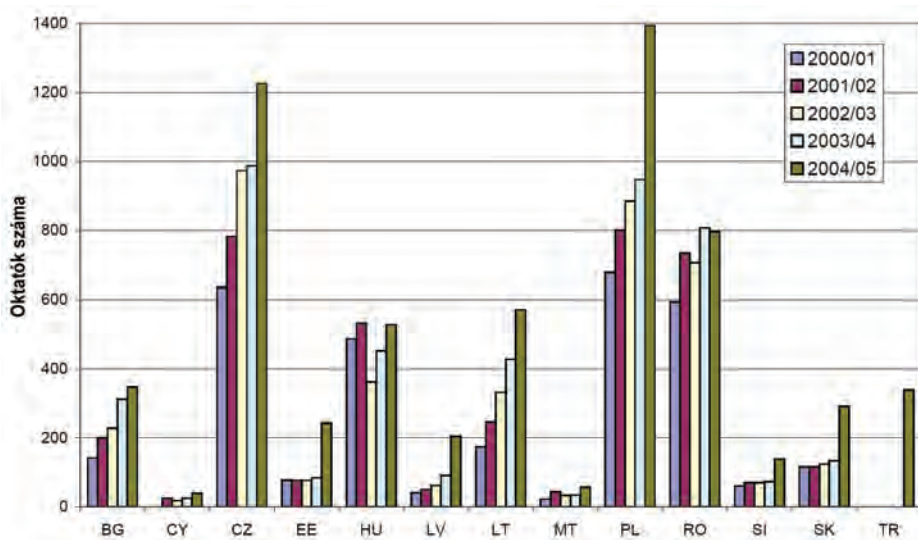
3. ábra: Az EU 18 oktatói befogadó országok (2000/01-2004/05)

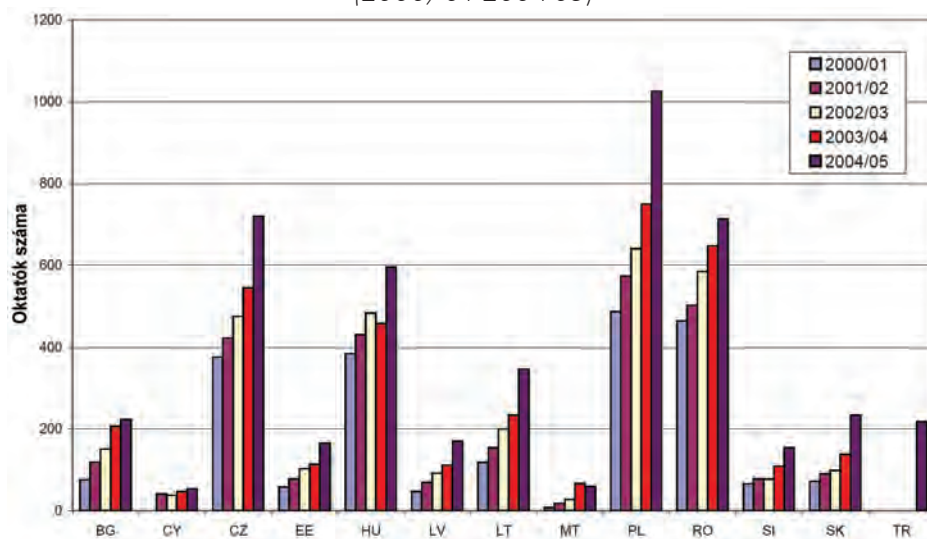
Forrás: EUROSTAT

A 4. ábra az új tagállamok növekvő és népességáryanos érdeklődését erősíti meg, és utal Magyarország stagnáló és kismértékű szerepére az oktatói mobilitásban.

4. ábra: Az új, illetve csatlakozásra váró tagállamokból az Erasmus keretén belül kiáramló oktatók, és szervezők száma (2000/01-2004-05)

5. ábra: Az új, illetve csatlakozásra váró tagállamokba érkező oktatók száma (2000/01-2004/05)

Forrás: EUROSTAT

Az országok között évente jellemzően kb. 20 ezer oktató mozgásáról beszélhetünk. Színessel kiemeltük azon kapcsolatokat, amelyek számottevőek.

1. táblázat: Az országok közötti átlagos oktatási mozgások, 2000-2004 (Forrás: Eurostat)

Küldő o.	Célszám																											Össz.				
	BE	DK	DE	GR	ES	FR	IE	IT	LU	NL	AT	PT	FI	SE	UK	IS	LI	NO	BG	CY	CZ	EE	HU	LV	LT	MT	PL		RO	SI	SK	TR
BE	5	3	14	28	61	1	20	0	2	4	21	9	2	5	1	0	11	5	0	7	2	5	1	3	0	1	146	6	246			
BE-fr	14	30	23	78	36	15	24	0	59	22	39	80	26	16	1	0	11	9	1	21	5	17	9	10	4	31	31	6	5	16	639	
BE-nl	19	33	37	106	97	16	44	0	61	26	60	89	28	21	2	0	13	14	1	28	7	22	10	13	4	52	53	6	6	17	855	
DK	24	26	8	24	15	4	17	0	9	3	11	67	4	0	15	2	2	6	2	13	4	2	6	16	1	16	3	2	0	9	325	
DE	34	30	67	256	298	35	195	1	36	111	66	187	67	183	1	1	40	61	2	165	24	149	40	59	5	230	120	16	33	63	2575	
GR	24	4	55	22	74	2	30	0	9	18	13	16	5	37	0	0	3	10	14	11	3	7	4	3	0	15	26	4	4	4	417	
ES	73	18	232	37	345	33	524	6	56	56	248	61	42	154	2	0	14	13	1	31	5	28	2	6	4	76	28	6	10	4	2115	
FR	82	22	189	69	255	33	272	1	22	30	70	55	33	126	6	1	22	46	6	87	3	97	5	27	11	176	312	8	18	9	2093	
IE	6	3	37	5	25	27	9	0	3	8	5	10	5	10	5	1	0	7	1	0	3	0	4	1	0	4	1	0	0	0	188	
IT	29	6	116	26	271	182	5	0	9	24	49	34	21	56	7	0	8	8	3	28	9	46	1	10	6	54	45	5	15	13	1086	
LU	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NL	63	19	79	8	28	47	9	21	0	18	30	52	28	53	0	0	21	5	0	34	2	26	7	7	1	44	16	2	11	25	656	
AT	19	14	82	24	48	32	12	46	1	18	28	49	12	32	3	1	22	9	1	40	5	31	10	18	2	25	24	19	5	15	647	
PT	40	10	45	8	42	60	5	53	0	17	5	26	6	29	0	0	6	4	2	19	2	16	1	11	1	30	20	7	4	1	570	
FI	60	14	135	23	70	58	11	45	0	53	48	27	15	107	11	0	7	5	10	35	61	64	19	41	3	38	14	4	12	2	992	
SE	21	9	53	20	43	35	6	27	0	17	11	16	22	53	5	0	9	2	0	16	8	20	8	29	0	35	8	4	1	6	484	
UK	36	40	185	37	158	146	7	92	0	53	35	40	117	53	2	0	28	24	9	63	8	20	16	12	116	59	30	8	8	6	1308	
EUI	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
IS	0	2	12	0	4	5	0	6	0	1	3	1	5	3	6	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	54	
LI	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
NO	17	23	42	3	26	10	1	11	0	20	9	11	13	19	37	0	13	19	37	0	0	0	0	0	6	6	0	17	0	2	295	
EUR18	525	233	1323	372	1479	1432	179	1392	9	384	406	670	756	347	975	44	3	213	204	51	583	143	548	194	265	55	876	702	95	129	174	14701
BG	29	4	85	33	13	47	3	27	0	9	12	17	13	7	28	0	0	0	0	6	0	1	0	4	0	7	0	1	2	0	348	
CY	2	3	3	15	1	2	0	0	0	0	0	0	7	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	39
CZ	28	7	275	28	77	136	13	71	0	35	73	55	82	34	115	0	10	5	0	3	14	0	9	3	3	36	4	17	68	28	1226	
EE	10	8	30	7	6	6	3	13	0	4	8	5	96	6	17	1	0	5	1	0	1	5	4	7	0	0	0	0	0	0	0	243
HU	24	9	126	14	21	71	2	64	0	24	23	9	50	16	27	0	0	21	0	0	5	2	1	2	1	9	1	1	5	0	528	
LV	10	4	41	2	9	12	1	0	0	3	13	4	29	5	2	0	0	7	0	0	3	8	0	0	0	16	0	7	1	0	205	
LT	31	37	113	3	29	29	2	27	0	13	15	33	70	41	35	2	0	14	4	1	13	6	3	17	0	27	1	1	1	3	571	
MT	1	0	6	0	1	5	0	17	0	4	1	1	0	5	12	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	57
PL	66	27	338	43	132	176	13	121	0	31	40	88	62	28	82	0	0	14	7	1	26	2	11	11	18	0	5	24	19	9	1394	
RO	58	5	103	65	57	302	1	102	0	15	18	32	9	2	15	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	8	0	0	0	796	
SI	1	2	22	2	6	10	0	15	0	4	18	9	16	1	10	0	0	0	0	1	7	0	0	4	0	0	0	0	0	0	139	
SK	9	3	59	8	11	20	4	23	0	12	9	14	22	7	15	0	0	6	1	0	38	0	3	3	6	0	16	0	0	2	291	
TR	24	7	99	21	12	13	0	25	0	20	13	8	4	3	6	0	0	6	1	0	35	1	4	0	7	0	10	0	8	9	636	
NMS/CC	293	116	1300	241	375	1829	42	505	0	174	243	275	460	156	368	3	0	77	19	3	137	22	47	36	82	4	150	11	59	105	44	3176
Összesen	818	349	2623	613	1854	2261	221	1897	9	558	649	945	1216	503	1343	47	3	290	223	54	720	165	595	170	347	59	1026	713	154	234	218	20877

Magyarország tanulmányi célú migrációjának megismerése arra jó példa, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági átmenet miként hat az emberi erőforrás megváltozott értelmezésére. A tervgazdálkodás homogenizáló, teljesítménytől független értékelése nem motiválta az embereket arra, hogy piacképes jártasságot szerezzenek, netán erre maguk is költsenek.

Az emberek a lakóhelyük átmeneti vagy tartósabb megváltoztatásával elindulás-kor kifejezik azt a bizakodásukat, hogy máshol többet remélnék, szabadabban mozoghatnak, az új környezet őket is motiválja. Meggyőződésük, hogy ezzel a térbeli lépéssel önmaguk is változnak. Tapasztalatok mutatják, hogy *ha kihívásokkal teli környezetben élünk, akkor magunk is többet teszünk a megfelelés érdekében*. Ellenben, ha az emberek azt tapasztalják, hogy tevékenységükre nincs igazi szükség, az egyéni fejlődésére fordított anyagiak nem térülnek meg, akkor reményvesztetté válhatnak.²

Tehát a hazai folyamatok elemzése alkalmas példa arra, hogy a képességek felértékelődtek, folyamatossá vált az életen át tartó tanulás. Ezt a változást a hazai stratégia alakulása csak részben követte. Kiemelt a jelentősége annak, ha az oktatók más országban is szereznek tapasztalatot, mert ezzel nyitottabb, sokirányú példákkal és hangsúlyokkal, új eljárásokkal képesek az oktatási, esetleg kutatási tevékenységet végezni. A befektetést mielőbb hasznosítani, alkalmazni szeretnék és a befektetett pénzt szeretnék megtérülni látni. A fejlett világ gyakorlatának megismerése, valamint *a több helyen szerzett tapasztalat olyan gyorsító tényezővé vált*, amivel erősödött az oktatás nemzetközi jellege és a hazai oktatásra is minőségi hatással volt. A gazdasági globalizáció, a munkaerő szabad áramlása és az információs-tudástársadalom szerepének erősödése egyaránt növelte a képzettek mozgása iránti érdeklődést.

Kutatási kiindulásként osztottuk több más szerző azon megállapítását, miszerint egy gazdaság versenyképességét döntő mértékben meghatározza az, milyen a szellemi tőke befektetése. Ha az adott országban élők azt látják, hogy a szellemi erőforrások felhasználásra kerülnek, ami eredményesebb jobb életet kínál, akkor az emberek maguk is motiváltak a nagyobb és folyamatos investícióra.³ Az említett forrás azt közli, hogy Magyarországon a háztartások költségvetésében 1,1–1,4%

---

2 Oded Stark professzor, a bonni egyetem tanára 2003 márciusában előadást tartott a IIASA-ban „Rethinking the Brain Drain” címmel, és a következőkben foglalta össze mondanivalóját. „Ha a termelés nem ösztönzi a munkavállalót egy magasabb tevékenységi szint elérésére, akkor ő maga is kevesebbet fektet be a szellemi képességek fejlesztésébe. A migráció valós pozitív próbája az, hogy az ember a gazdagabb országokban megszerzett tapasztalatait, készségeit szellemi tőkévé kovácsolja, majd visszatérve, az alacsonyabb gazdasági környezetben ezt kamatoztatja. Egy jól szervezett és működtetett gazdaságban a migrációval járó többletköltségek és zavaró hatások könnyebben feloldhatók, mint ha ilyen irányú politika nem is létezik.”

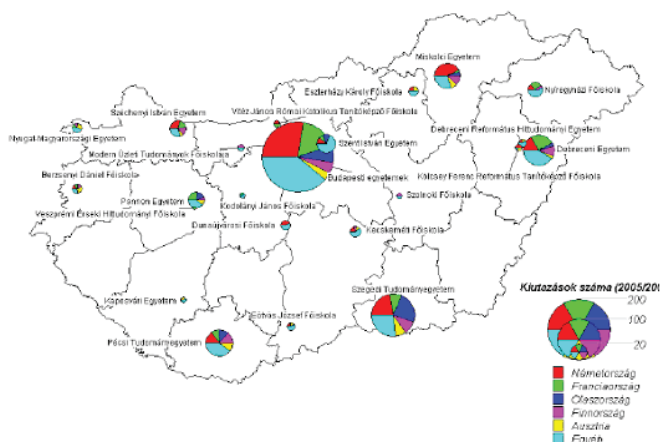
3 <http://ec.europa.eu/education/doc/reports/doc/privatespending.pdf>; (2008. november 17.)

fordítódik oktatásra, ami a kontinensen átlagosnak mondható. Ha az egyes emberek nem fektetnek be saját képzésükbe, akkor ezzel a gazdaság előnytelen és kiszolgáltatott helyzetbe kerül.

Az oktatói mobilitás új kutatási téma és szorosan kapcsolódik a tanulási célú migráció kérdéséhez. Az intézményi szerződések megkötésében, a külföldön tanulásra történő biztatásban, az információk terjesztésében döntő szerepük van az oktatóknak, szakmai koordinátoroknak. A Learning Agreement nemcsak az utazások számát és időtartamát határozza meg, hanem ennek megvalósulása, az érdeklődés, a kiválasztás, a biztatás mind a koordinátorok feladata. A hazai tapasztalatok szerint azon oktatókra épül a mobilitás, akik már rendelkeznek külföldi kutatói vagy oktatói kapcsolattal.⁴ Az esetek többségében azt tapasztaltuk, hogy *a tanulók áramlását az oktatók közötti mobilitás készíti elő*. Ezért is kezdeményeztük az oktatói mobilitás folyamatának megismerését és a hazatérő oktatók véleményének, jelentéseinek feldolgozását.

A következő néhány térkép bemutatja a hazai oktatási intézmények külföldi térbeli kapcsolatait és annak tartalmi részeit. Látható, hogy az oktatók kifelé történő mobilitásában a főváros, Szeged, Debrecen, Miskolc és Pécs jelenti a pólust. A oktatói mobilitás koncentrált és döntően a budapesti intézményekre terjed ki.

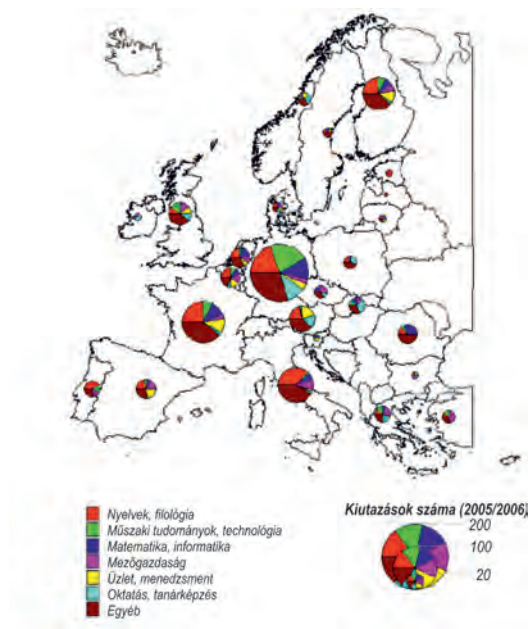
6. ábra: Erasmus oktatói mobilitás: a küldő intézmények és a fogadó országok kapcsolata (2005/2006)

Forrás: Tempus Közalapítvány, szerkesztette Telbisz Erzsébet.

4 ILLÉS Sándor – GELLÉRNÉ LUKÁCS Éva: A tudományos kutatók migrációjáért. Európai Tükör, 12 (2007) 4. sz. 13–30.

7. ábra: A hazai oktatók részvétele az Erasmus oktatói mobilitásban, fogadó országok szerint (2005/2006)

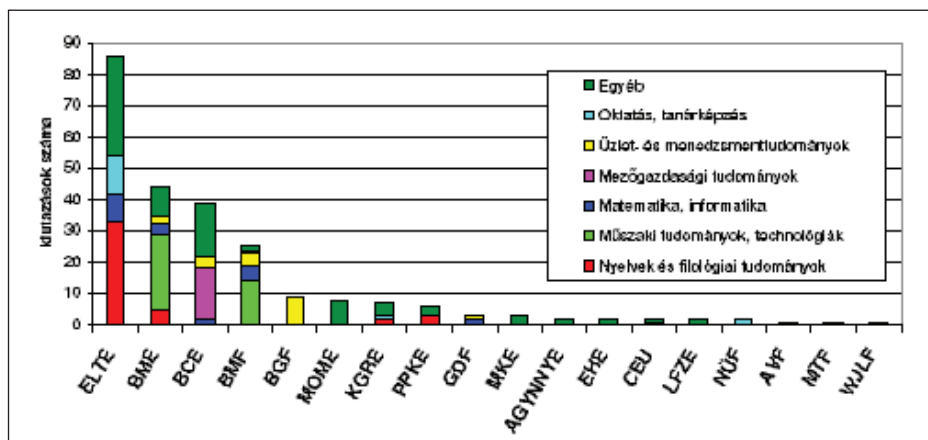
Forrás: Tempus Közalapítvány, szerkesztette Telbisz Erzsébet.

Budapest oktatói mobilitását tudományterületek szerint részletesebben megvizsgáltam, az eredményeket a 8. ábra foglalja össze. Azt látjuk, hogy ennek célországai Német-, Francia-, Olasz-Finnország és a nyelvtanulás elsődleges megoszlása mellett a specializált szakok jelentik a tanulmányi mozgás fő irányát.⁵

5 RÉDEI Mária – TELBISZ Erzsébet – NEMES-NAGY Anna. 2008.

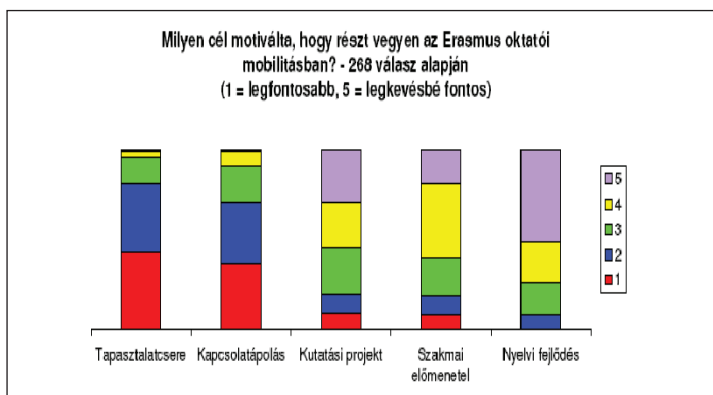
8. ábra: A budapesti intézmények részvétele az Erasmus oktatói mobilitásban, tudományterületek szerint (2005/2006)

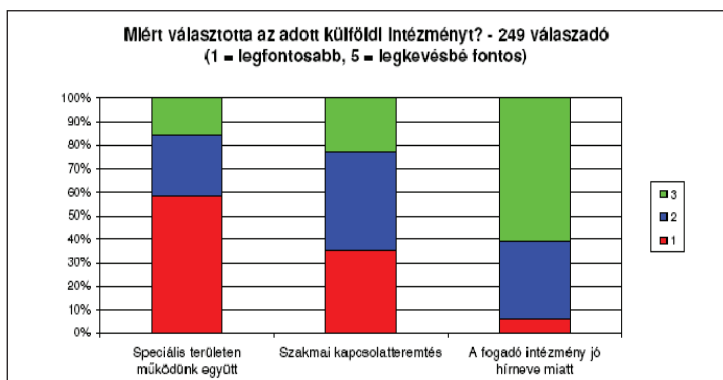

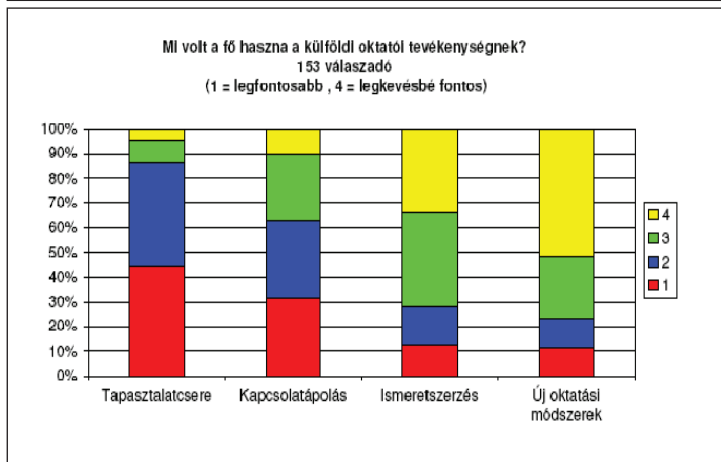
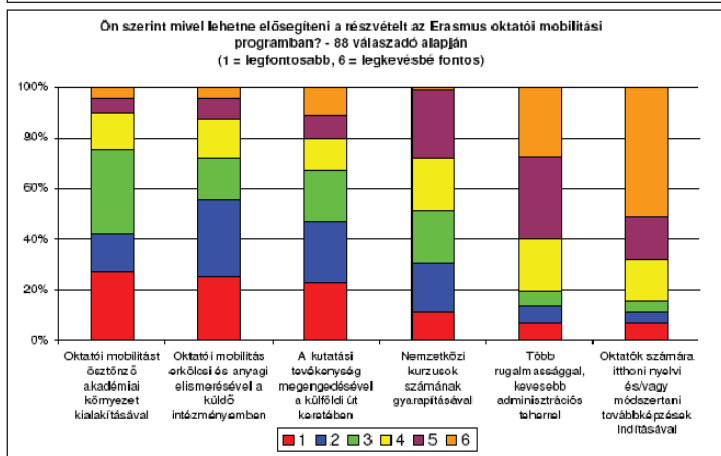
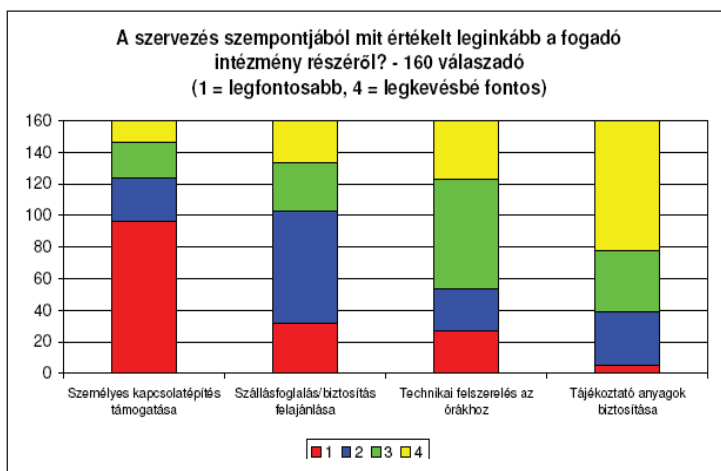
Forrás: Tempus Közalapítvány

A mobilitás fő célországai azok voltak, ahol sokirányú volt az oktatás, a lengyel, magyar, cseh és román viszonylatok említendők. A magyar oktatók véleménye az Erasmus mobilitást követően következőkkel jellemezhető:

9. ábra: Az Erasmus mobilitási programjában részt vevő magyar oktatók véleményei

Irodalom

- ILLÉS Sándor – GELLÉRNÉ LUKÁCS Éva (2007) A tudományos kutatók migrációjáért. *Európai Tükör*, évf. 12. sz. 4. pp. 13–30.
- RÉDEI Mária – TELBISZ Erzsébet – NEMES-NAGY Anna (2008) Erasmus oktatói mobilitás, Tempus, Budapest Disszeminációs füzetek 14.

Kapcsolódó publikációk

- RÉDEI Mária 2007. Mozgásban a világ: a nemzetközi migráció földrajza. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 568. p.
- RÉDEI Mária 1995. Internal brain drain. In: Sík Endre (ed.): *Refugees and Migrants: Hungary at a crossroads*. Budapest HAS IPS. pp. 105–119. (Yearbook of the Research Group on International Migration, the Institute for Political Science of the HAS).
- RÉDEI Mária 1999. A tőke, az áru és a munkaerő áramlása. In: Tóth Pál Péter – Illés Sándor. (szerk.): *Migráció: tanulmánygyűjtemény*. 2. kötet. Budapest: KSH NKI. pp. 71–83.
- RÉDEI Mária 2002. Információs és tudástársadalom. In: Bernek Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. pp. 330–354.
- RÉDEI Mária 2002. A külföldön tanuló magyar diákok – a Magyarországon tanuló külföldi diákok. In: Illés Sándor – Lukács Éva (szerk.): *Migráció és statisztika*. Budapest: KSH NKI. pp. 113–133. (KSH NKI kutatási jelentések; 71.)
- RÉDEI Mária – KOBOLKA, I. 2007. A mobilitással a szellemi tőke növelhető. In: *Aki a gondolatokat tette váltja*. Pécs: PTE FEEK. pp. 239–245.
- RÉDEI Mária 2007. Változó perspektívák az egész világra kiterjedő tehetségek kérdésében. In: Karancsi, Z. (szerk.): *A határok kutatója: tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére*. Szeged: SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék – JGYPK, ATTI, Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék. pp. 211–219.
- RÉDEI Mária 2007. The Hungarian migration regime: from talent loss to talent attraction, *Geographical Phorum*. Vol. 5/ 6. Craiova. pp.134–145.
- RÉDEI Mária 1995. A magasan kvalifikált emberek mozgása. In: *Munkaügyi Szemle*. 39/1. pp. 21–27.
- RÉDEI Mária 1997. A képzett munkaerő mobilitása. In: *Gazdaság – Vállalkozás – Vezetés*, 4. pp. 19–28.
- RÉDEI Mária 2006. Külföldön tanulni. In: *Magyar Tudomány*. 167/6. pp. 746–757.
- RÉDEI Mária 2006. A tanulási célú migráció a világban és itthon. In: *Demográfia* 49/2–3. pp. 232–250.

- RÉDEI Mária 2007. A hallgatói migráció földrajza. In: Földrajzi Közlemények. 55/4. pp. 419–430.
- RÉDEI Mária 2007. A külföldi hallgatók jellemzői. In: Modern Geográfia. 4.
- RÉDEI Mária 2008. Magyar diákok a külföldi tanulásról – Empirikus vizsgálatok, Közép Európai Közlemények, 1. évf. 2. szám. pp. 86–93.

*Nemzetközi kapcsolatok,
helyi narratívák*

SZÉP ZOLTÁN

Az idegenforgalom, turizmus és a határforgalmi (idegenforgalmi) adatok gyűjtésének egyes időszaki tapasztalatai és további lehetőségei

1. Az idegenforgalom és turizmus kapcsolata, egyes jellemzői

1.1. Az idegenforgalom és a turizmus

A turizmus szűkebb értelemben a személyek lakó- és munkahelyen kívüli minden szabad helyváltoztatása, valamint az ezekből eredő szükségletek kielégítését elősegítő szolgáltatások nyújtása és igénybe vétele.¹

A tágabb értelemben vett turizmus, vagy idegenforgalom egyik meghatározás szerint komplex fogalom, amely egyrészt az idegenek rendszeres, tömeges méretű utazásainak összessége egy országba, területre vagy településre akár turistaként, akár szakmai látogatás, rövid munkavégzés, üzletkötés, kereskedelem céljából, másrészt az utazók kiszolgálására irányuló turisztikai szolgáltatásokat és intézmények összességét is magába foglalja. A turizmus igényeinek kiszolgálásával foglalkozó gazdasági ágazatot idegenforgalmi szektornak és turisztikai iparnak is nevezik.

A turizmust az alábbi szempontok szerint is csoportosíthatjuk:²

- Cél szerint: A turizmus céljai igen különbözők és sokszínűek. Célja szerint létezik pl. természetjárás, kulturális turizmus, üdülturizmus, gyógyturizmus, valamint kalandturizmus.

---

1 MAGYAR TURISZTIKAI HIVATAL. A TURIZMUSRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY KONCEPCIÓJA. 2005. október. II. fejezet 4. pont.

2 Turizmus-Wikipédia. <http://hu-wikipedia.org/wiki/Turizmus>

- Motiváció szerint: vakációs turizmus, hivatásturizmus.
- Földrajzi kiterjedés szerint: belföldi, külföldi.
- Időtartam szerint: hosszú turizmus, azaz minimum 4 vendégéjszaka eltöltése idegen helyen, rövid turizmus, azaz tranzit jellegű, átutazó, vagy közeli helyre tartó, illetve hétvégi látogatások.
- Évszak szerint: nyári – téli – tavaszi – őszi.
- Létszám szerint: egyénileg szervezett turizmus, társas turizmus, tömegturizmus, egyedülállók utazása.
- Életkor szerint: például ifjúsági turizmus, nyugdíjas turizmus.
- Közlekedési eszközök szerint: repülő – autóbuzsos – hajós – autós – kérekpáros turizmus.
- A gazdasági mérlegre gyakorolt hatása szerint, vagy az utazás iránya szerint: aktív turizmus (adott országba való beutazás) passzív turizmus (az adott országból való kiutazás) stb.

A turizmusra az elmúlt évtizedek során számos meghatározás született. Ezekben tükröződött az adott időszak turizmusának szerkezete és a turizmusról alkotott felfogás.

A Turizmus Világszervezet (World Tourism Organization = WTO)³ és az Interparlamentáris Unió (IPU) közös konferenciáján, Hágában 1989. április 10-14. között a Hágai Nyilatkozatban elfogadott tartalmi meghatározást tartják mérvadónak. Ennek alapján a turizmus:

- korunk világméretű társadalmi jelensége,
- az egyéni szabadidő-hasznosítás egyik lényeges formája,
- az emberi viszonyok, a politikai, a gazdasági, a kulturális kapcsolatok fontos tényezője,
- az életminőség következménye és meghatározó eleme,
- emberi alapszükséglet,
- számos ország gazdaságában – komplex hatásmechanizmusa által – a gazdaság szerkezeti problémái, a foglalkoztatási gondok megoldásának fontos tényezője,
- az állandó lakó- és munkahelyen kívülre irányuló önkéntes, szabad elhatározáson alapuló helyváltoztatások, tartózkodások és az ezekhez kapcsolódó intézményrendszerek összessége (WTO-IPU 1989 alapján).

---

3 A szervezet neve 2005 decemberében United Nations World Tourism Organization (UNWTO)-ra változott. Megszüntette ezáltal a Világ Kereskedelmi Szervezettel való azonos szervezeti névrövidítést (World Trade Organization=WTO).

Olyan komplex multiszektorális rendszerről van szó, amely életünk szinte minden területével kölcsön-, és ezek közül számos területen multiplikátorhatásban áll.⁴

Az idegenforgalom nemzetközi és hazai szinten nagy szerepet játszik a gazdasági növekedésben és a szegénység csökkentésében. Sok kutató valóban a fejlődő országok legjelentősebb gazdasági tényezőjének tartja. A világgazdaság első legnagyobb három ágazata között szerepel az energiaipar és az autóipar mellett, és az ezredfordulóra a világ első számú iparágának jóslták már az 1990-es évek elején. 1992-ben például 476 millió fő vett részt a nemzetközi idegenforgalomban, ők együttesen 279 milliárd USD összeget költöttek el.

Becslések szerint 2005–2010 között az idegenforgalom nagyságrendje akár megtízszereződhet. A turizmus gyorsítja az egyes államok gazdasági növekedését, növeli az állami bevételeket és hat a tőkebefektetésekre. Ezen túlmenően fontos munkahelyteremtő ágazat. Javítja az egyes államok fizetési mérlegét a világkereskedelem 7%-ban részesedik. Az idegenforgalom folyton újabb igényeket gerjesztő (multiplikátor) hatású, a kereslet tovább gyűrűzését teszi lehetővé a közlekedésben, a szállodaiparban és a vendéglátóiparban. Növekedése állandó, mindig emelkedő tendenciát mutat.

1.2. A World Tourism Organization (Turisztikai Világszervezet) 16. Közgyűlésén

„A turizmus jövőjére vonatkozó WTO-prognózis (Dakar, Szenegál. 2005. november 28 – december 2.) egyik érdekes megállapítása szerint napjainkban ismerik fel a turizmust, mint a világ egyik legjelentősebb társadalmi-gazdasági szektorának jelentőségét. A turizmus többet jelent egyszerű vakációzásnál – az üzleti utazások, a barátok és rokonok meglátogatása, az oktatási, vallási és egészségügyi célú utazások, a sportesemények, konferenciák és kiállítások mind keresletet támasztanak az utazási piacon.

A 2004-ben regisztrált nemzetközi érkezések száma (763 millió) több mint 25-szöröse az 1950-es értéknek, ami átlagosan évi 6,5 százalékos növekedést jelent. A hosszú távú prognózisok 2020-ig évi átlagos 4 százalék körüli növekedést jeleznek. Becslések szerint a belföldi turizmus a nemzetközi forgalom tízszeresét teszi ki. Globális szinten a foglalkoztatás 6-8 százaléka kötődik a turizmushoz. Az elmúlt fél évszázadban jelentős diverzifikáción ment keresztül a nemzetközi turizmus. A nem-

---

4 A turizmus az EU-ban és Magyarországon / Vállalkozók Európában. 1.2. pont. 10. oldal.

zetközi turizmus lehetőségeit egyértelműen meghatározza a világ általános gazdasági és politikai helyzete helyi, regionális és globális szinteken egyaránt. A turizmus alakulását mindenekelőtt a fő küldő országok gazdaságának feltételei befolyásolják (növekvő gazdaság = magasabb elkölthető jövedelem, a diszkrecionális jövedelem nagyobb része turisztikai szolgáltatások igénybe vételére). Felismerhető az is, hogy a turizmus fejlesztése számos más tényező meglététől és milyenségétől függ, ilyen például az infrastruktúra, a telekommunikáció, az egészségügyi rendszer, az oktatás stb. Emellett függ még a helyes tervezéstől és egy jól irányzott reklámpolitikai alkalmazásától is, amely képes a potenciálisan az országba utazók meggyőzésére. A nemzetközi turistaérkezések nagyságrendje, valamint a nemzetközi turizmusból származó bevételek nagyjából párhuzamosan mozognak.

Napjaink turizmusa változásának a hajtóerői az egyik megítélés szerint 12 kulcs-tényezőben azonosíthatók, melyek nagy befolyással lesznek a turizmusra:

- az új piacokon tapasztalható jólét lendületet fog adni a turizmusnak;
- a demográfiai változások megváltoztatják az utazás természetét;
- az utazások terén bevezetett könnyítések változásokhoz vezetnek a piaci részesedésekben;
- a magas üzemanyagárak csökkenni fognak, ugyanakkor felgyorsítják a szerkezeti változásokat;
- egyre több turistastratégia épül majd a köz-és magánszféra együttműködésére- különösen a promóció tekintetében;
- a kommunikációnak köszönhetően növekszik az utazási kereslet;
- az internet- hozzáférés következtében az irányítás átkerül a fogyasztókhoz, a márkák szerepe növekedni fog;
- a terrorizmus turizmusra gyakorolt hatása át fog tevődni a légi közlekedésről a földi közlekedésre, mivel a biztonság egyre szigorúbbá válik;
- az utazási motivációk között növekedni fog az életminőség javításának szerepe;
- élesebbé válik a multilateralizmus és a regionalizmus;
- a World Tourism Organization szakosított ügynökségi státusza új lehetőségeket fog teremteni a szektor számára.

A turizmus kilátásai alapvetően jók, ugyanakkor fejlődése számos külső tényezőtől függ.⁵

---

5 World Tourism Organization 16. Közgyűlés. Dakar, Szenegál. 2005. november 28 – december 2. 13. (a) sz. napirendi pont. Fehér Könyv. Főtitkári jegyzék. „Napjaink turizmusa” c. rész.

Egy másik tanulmány szerint a modern turizmus kialakulásának okai a következő külső jelenségekre, hatásokra és piaci tényezőkre vezethetők vissza:

- politikai, jogi, szabályozási változások (az emberi jogok kiteljesedése),
- gazdasági fejlődés (iparosodás, reáljövedelem-erősödés),
- demográfiai és társadalmi változások (népességfejlődés és a növekvő városiasodás, társadalmi és munkajogi viszonyok javulása, szabadidő növekedése, új értékek és normák megjelenése, szükségleti struktúra változása),
- technológiai haladás, kommunikáció és információs fejlődése,
- közlekedési infrastruktúra fejlődése,
- az utazás biztonságának javulása,
- a marketingtevékenység fejlődése (kereskedelem, fogadóhelyek, termék-szolgáltatás, utazási kereskedelmi szervezet, humán erőforrás stb.).⁶

1.3. Az ENSZ Turisztikai Világszervezet (UNWTO) 2006. évi néhány észrevétele az idegenforgalmi szektor helyzetéről

Az utazás és a turizmus befolyása gyorsan növekszik, ahogy egyre több ember utazik mind belföldre, mind külföldre, a rendelkezésre álló jövedelmek növekedése és a globalizációs trendek miatt. Az idegenforgalmi szektor 808 millió látogatót regisztrált 2005-ben. Európa uralta az érkezési piacot 54,9 %-kal, ezt követte Ázsia a csendes-óceáni térség 19,3 %-kal, Amerika, Afrika és a Közép-Kelet egyenként 16,5 %-kal, 4,5 %-kal és 4,8 %-kal képviseltették magukat.

A turizmus iránti igényt elsősorban a fontos termelő piacok gazdasági helyzete határozza meg. Ha a gazdaság növekszik, általában a rendelkezésre álló jövedelem is növekedni fog. A jövedelem viszonylag nagy részét jellemzően turizmusra fordítják, különösen a gazdasági felemelkedés esetén. Másrészt, a gazdaság hanyatlása gyakran eredményezi a turizmusra való ráfordítások csökkenését vagy a kereskedelem pangását. A nemzetközi bejövő idegenforgalom növekedése általában jelentősen felülmúlja a gazdasági hozam bruttó nemzeti termékben (GDP-ben) mért növekedését. Azokban az években, amikor a világgazdaság növekedése meghaladja a 4 százalékot, az idegenforgalom növekedése ennél magasabb.

Az összesített adatok szerint 2004-ben a nemzetközi turistaérkezések száma 763 millió főben jelentkezett, a hozama 660 milliárd euró volt. A közelebbi vizsgálat egyértelművé teszi, hogy Európa 52,5%-ot produkált, és ezt követte Amerika és Ázsia, valamint

---

6 Vállalkozók Európában. „A turizmus EU-ban és Magyarországon.” 1.2. pont. 10. oldal. A modern turizmus kialakulásának okai rész. (WTO, 1997a)

a csendes-óceáni térség egyenként 21,1%-kal, és 20,1%-kal, A célországoknak a turizmus hozama exportnak minősül. A fejlődő országokban ezek a hozamok jelentősen növelik a külföldről beáramló jövedelmet és a bruttó hazai terméket (GDP-t.)

Az idegenforgalomhoz kapcsolódó bruttó gazdasági haszon könnyen kimutatható és mérhető. Az utazás és turizmus iránti igény várhatóan évente 4,6%-kal fog nőni 2006 és 2015 között.

Mivel a világgazdaság növekszik, és a turizmus az egyik legjelentősebben érintett iparág, a foglalkoztatás, a bruttó hazai termék, a látogatói export, az utazás és turizmus, de a tőkebefektetés is növekedni fog.

A turizmus egy társulási szektor. Számos szereplőtől függ a világ különböző tájairól. Társulási szektor lévén kapcsolatokat, tárgyalásokat és koordinált politikai intézkedéseket, a természettel és emberekkel vívott mindennapos küzdelmet hordoz magában. De végső soron senki sem mondhatja, hogy a turizmus nélkül fejlődhet a világ, növekedhet a gazdaság, javulhat a társadalom. A turisztikai ágazatnak egy olyan szinten kell alapulnia, amely lehetővé teszi, hogy a közvetlen kiadások vagy a várt bevételek szerteágazó hatásai a népesség lehető legnagyobb hányadát érintsék.

A turizmus fejlesztését célzó politikák kidolgozása során arra is lehetőséget kell biztosítani, hogy olyan témákat is érintsenek, mint például a közlekedés és a szolgáltatói infrastruktúra kényszerei. Ezeket a javaslatokat nem egyenként kell előterjeszteni, hanem egy integrált fejlesztési stratégia részeként. Ez a turizmus igazi gazdasági ágazattá válását jelenti, amely nemzeti és hazai szinten kapcsolódik a többi gazdasági ágazathoz.⁷

1.4. Magyarország idegenforgalmának tapasztalatai a századfordulótól az 1990-es évekig

Magyarország idegenforgalmára a századfordulótól az 1990-es évekig egy változásokkal teletűzdelt gyakorlat volt a jellemző.

- A századfordulót követő másfél évtizedben nem volt számottevő. A legfontosabb utazási cél a nemzetközi és a belföldi turizmusban egyaránt a 20. század elejére európai metropolissá fejlődött, jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező Budapest volt. A vidéki idegenforgalom néhány határmenti város, híresebb gyógyfürdő, valamint balatoni nyaralóhely kivételével még csekély volt.

---

7 AKCS-EU KÖZÖS PARLAMENTI KÖZGYŰLÉS Ülésszaki Okmány. ACP-EU/3871/B/06/fin. 2006.5.8. Jelentés a turizmusról és a fejlődéséről. Társ szerzők: L. Boyce Sebetela (Botswana) és Hans-Peter Mayer. B. rész. Indoklás. PR/609883HU.doc. Külső fordítás.

- Az I. világháború utáni években az ország idegenforgalma jelentősen visszaesett. 1920-ban pl. a fővárost csupán 15 ezer külföldi kereste fel, szemben az 1913. évi 55 ezerrel. A Balatonon is alig 20-25 ezer vendég (közülük alig ezer külföldi) fordult meg ebben az időszakban évente, a háború előtti 100 ezer fő helyett.
- Az 1920-as évek második felétől – felismerve az idegenforgalomban rejlő gazdasági lehetőségeket – megkezdődött a turizmus tudatos fejlesztése. A közlekedési, elszállásolási és szolgáltatási feltételek javítása mellett ezt jelzi többek között az is, hogy megalakult az Országos Idegenforgalmi Tanács és megkezdte működését a Balatoni Intéző Bizottság. A külföldiek beutazását elősegítő intézkedések történtek, erőteljes szervező és programtevékenység kezdődött. Az 1930-as évek második felétől a belföldi idegenforgalom élénkítése (pl. balatoni nyaralás, falusi turizmus) is fokozódó figyelmet kapott.
- A magyar idegenforgalom a két világháború között 1937-ben érte el a csúcspontját. A főváros mellett már számottevő volt a Balaton, a Mátra, a Duna-kanyar, valamint egyes vidéki városok és népművészeti értékekben gazdag falvak vendégforgalma is. Ez évben az országba érkező külföldiek száma 380 ezer fő, zömében német és osztrák állampolgárságú volt, míg a külföldre utazó magyaroké meghaladta a 220 ezer főt, és megközelítően 1 millió magyar állampolgár vett részt a belföldi turizmusban. A nemzetközi idegenforgalomból származó bevételek elérték az export értékének 7%-át.
- A II. világháború után a nemzetközi idegenforgalom hazánkban a minimálisra zsugorodott. Az 1950-es évek közepéig alig néhány tízezer fő volt a magyarországi úti céllal érkező beutazók száma. Egészen az 1960-as évek elejéig a klasszikus értelemben vett nemzetközi idegenforgalom zömében a hivatalos utazásokra és rokonlátogatásokra korlátozódott.
- A belföldi idegenforgalom viszont ebben az időszakban gyors fejlődésnek indult, elsősorban a szociálturizmus megszervezésével. 1960-ban a szak-szervezeti, vállalati, intézményi üdülőkben félmillió fő fordult meg (a szociálturizmust igénybe vevők száma az 1980-as évek második felében már megközelítette az 1,5 millió főt.) Egyre nagyobb tömegeket mozgató meg a természetjárás és a kirándulóforgalom is.
- A magyar idegenforgalomban új fejlődési szakasz kezdődött az 1960-as években. Komoly erőfeszítések történtek a nemzetközi idegenforgalomba való, minél élénkebb bekapcsolódás érdekében. Magyarország idegenforgalmának alakulását is egyre inkább a nemzetközileg megfigyelhető tendenciákhoz hasonló fejlődés jellemezte. A tömegméreteket öltött turizmus nálunk is a társadalmi-gazdasági élet egyik fontos tényezőjévé vált.

- A nemzetközi politikai légkör fokozatos enyhülése, a gazdasági-társadalmi viszonyok javulása, a szabad rendelkezésű lakossági jövedelmek növekedése, a szabad idő és a műveltségi színvonal emelkedése, az urbanizáció térhódítása, a gépkocsi- és légi közlekedés fejlődése, a fogadóképesség tárgyi, személyi és szervezeti feltételeinek aránylag gyors ütemű fejlesztése hatására hazánk mind jobban bekapcsolódott a nemzetközi idegenforgalom nagy áramaiba, és egyre jobban bővült a belföldi turizmus is.
- A magyar idegenforgalom fejlődése lényegében az 1980-as évek végéig – de részben még napjainkban is – alapvetően extenzív jellegű volt. A hazánkba látogató külföldiek száma gyorsan növekedett, többségük az alacsony fizetőképességű (zömében az akkori szocialista országokból érkező) turista volt. A fogadóképességet, a szolgáltatások mennyiségét és minőségét hiányosságok jellemezték.
- Az 1990-es évek elején mind az aktív (külföldi látogatók), mind pedig a passzív (kiutazó magyarok) idegenforgalom számottevő nagyságrendű volt hazánkban, amely így Európa egyik jelentős turistafogadó és -küldő országává vált. 1995-ben a hazánkba érkező külföldiek száma közel 40 millió volt, míg a külföldre utazó magyaroké meghaladta a 13 milliót. A nemzetközi turizmusból származó bevétel igen nagy arányt képvisel a gazdasági életben, volumene meghaladja a GDP (bruttó hazai termék) értékének 3%-át, az áru- és szolgáltatásexport értékének 10%-át. Az ország vonzásintenzitása elsősorban Közép-Európára terjed ki, amelynek nemzetközi idegenforgalmában hazánk jelentős szerepet játszik. Ehhez hozzájárul Magyarország Európán belüli központi fekvése, közlekedés-földrajzi elhelyezkedése is, amely jelentős tranzitforgalmat eredményez. A hazánkba látogató külföldiek több mint fele statisztikai szempontból turistának minősül, mivel 24 óránál több időt alig tartózkodik az országban, bár egy részük valójában nem turisztikai, hanem egyéb – pl. vásárlási, munkavállalási – céllal érkezik hazánkba. Azok a külföldiek, akik 24 órán belül a belépéssel azonos határszakaszon hagyták el az országot, kirándulónak, akik 24 órán belül más-más határszakaszon lépnek be, illetve ki az országból, átutazónak minősülnek.

Magyarország – a főváros és néhány gyógyfürdőhely kivételével – alapvetően egyszemzonú nyári vendégforgalomra alkalmas hely. A külföldiek több mint egynegyede a két legmelegebb nyári hónapokban, az ún. főszemzonban (július-augusztus) érkezik. A vendégforgalom további egyharmada bonyolódik az előszemzonban (má-

jus-június) és az utószezonban (szeptember-október) A külföldi vendégforgalom több mint fele, az itt töltött vendégéjszakák kétharmada Budapestre és a Balatonra koncentrálódik, függetlenül attól, hogy számottevően nőtt a kiemelt üdülőterületek, valamint a gyógyfürdők külföldi vendégforgalma.⁸

- A 90-es évek a turizmus tekintetében a magyar gazdaság egyik sikerágazata volt. Jól mutatja mindezt, hogy Magyarországon 1990 és 1999 között a turizmusból származó devizabevételek négyszeresére nőttek. A turizmus teljes devizabevétele 1999-ben elérte a 3,4 milliárd dollárt, ami a külkereskedelmi mérleg hiányának háromnegyedét fedezte. Ez jelentősen hozzájárult a folyó fizetési mérleg hiányának a csökkentéséhez. Szakértői becslések szerint Magyarországon a bruttó nemzeti termékek több mint egytizede a turizmusból származott. Magyarország ezen időszakban a Föld legkedveltebb célállamai közt a 14. helyen állt. Ez azt jelentette, hogy évente mintegy 35%-át tette ki az azoknak a külföldieknek a száma, akik turisztikai célból keresték fel hazánkat. Emellett még jelentős volt azoké is, akik naponta érkeztek Magyarországra az úgynevezett „bevásárlóturizmus” céljából. Mind a klasszikus értelemben vett turisták, mind pedig a megélhetési turizmus keretén belül átlépő külföldiek együttese az ország személyforgalmának közel a ¾-ét tették ki és ez az a réteg, amely Magyarországon költi el a pénzét. A személyforgalom fennmaradó részét képezik a tranzitutasok és azok a magyar állampolgárok, akik közül sokan szintén turisztikai céllal lépik át az államhatárt, de jelentősebb számban vannak azok, akik szintén a napi ingázók közé tartoznak.⁹

Hazánk Európai Unió tagóságának egyik feltételeként jelentkezett a lakosság turisztikai keresletének mérése, valamint fontos volt tudni azt is, hogy az idegenforgalom milyen szerepet játszik a gazdaságunkban. Ezeknek a feladatoknak a végrehajtását szolgálták többek között a hazai lakosság és a külföldi turisták keresletének mérésére irányuló felmérések is.

---

8 Magyarország a XX. században / Idegenforgalom. A századfordulótól az 1990-es évekig. 1–2. oldal. 2007.12.18.

9 Határőrségi tanulmány a határátlépő utasforgalom jellemzőinek megismerését célzó adatfelvétel szervezési feladatainak meghatározásáról. „Bevezető.” Készítette: Hortobágyi Ferenc. 2007.

2. A határforgalom és az ellenőrzés gyakorlata, a határforgalmi (idegenforgalmi) adatgyűjtés egyes kérdései a 90-es évektől, a rendszerváltást követően¹⁰

Magyarországon a határforgalom a 90-es évektől – a rendszerváltást követően – időszakos változásokkal ugyan, de hol emelkedő, hol csökkenő számszaki mutatókkal jelentkezett. A határforgalom (idegenforgalom) alakulását évenként és időszakonként nagyon sok belső és külső tényező – együttes – hatása befolyásolta (pl. háborús konfliktus, menekültáradat, gazdaságot érintő válságok, belső határforgalmat szigorító intézkedések vagy kedvezmények stb.).

A határátkelőhelyeken átlépő (be- és kilépő) személyek száma (személyforgalom), éves átlagban 84 és 110 millió fő között mozgott, míg a járműveké a 29 és 20 millió darab között.

A személyforgalom állandósulása egyértelművé tette, hogy az addigi úgynevezett „totális ellenőrzést” nem lehet tovább fenntartani a határátkelőhelyeken jelentős mértékű várakozási idők okozása nélkül. Mindennek nem csak erkölcsi, szakmai, politikai, de gazdasági visszhangja is volt. Hatására a határforgalom-ellenőrzéssel szemben támasztott követelmények kialakításában változás következett be, melyek a „törvényesség, a biztonság és a kulturáltság” irányába hatottak. Bevezetésre került a „szelektív-differenciált ellenőrzés”, melyben a határátkelőhelyeken az állampolgári kategóriáktól és az átlépések irányától függően, eltérő mélységű ellenőrzést alkalmaztak.

Szem előtt kellett tartani a könnyítések következtében a szervezett bűnözés azonnali megjelenését, a kelet-nyugat és dél-nyugat irányú migráció ugrásszerű növekedését, de nem utolsó sorban a térség belpolitikai helyzetét is.

A Belügyminisztérium (Határőrség) részére az állami feladatként jelentkező, évenként elrendelt Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program (OSAP) idegenforgalmi adatgyűjtési tevékenysége – a változó határforgalom ellenőrzési követelmények ellenére is – az ellenőrzés minden fázisában kiemelt helyet kapott.¹¹

---

10 Határőrség. FELJEGYZÉS az Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program (OSAP) által elrendelt idegenforgalmi statisztika – személy- és járműforgalmi jelentés – gyűjtéséről és a határforgalom ellenőrzési hatásáról. 2000. október.

11 OSAP alapja: 1993. évi XLVI törvény a statisztikáról. Évenként kormányrendelettel meghatározott statisztikai szolgáltatási kötelezettség. Belügyminisztérium. 1222. Személy- és járműforgalmi jelentés.

Az állandó és ideiglenes határátkelőhelyeken a ki- és belépő személyekről és járművekről havi „Személy és járműforgalmi jelentés” került felterjesztésre a Központi Statisztikai Hivatalnak (KSH) az általuk előírt követelmények alapján.

Az idegenforgalmi adatgyűjtés az akkori lehetőségeknek megfelelően naponta, számítógépes adatlekérdezéssel és az útlevélkezelők által manuálisan (űrlap felhasználásával) valósult meg. Mindezt követte határátkelőhelyenként a napi és havi adatösszesítés, majd az előzőekben jelzett havonkénti felterjesztés.

Az adatgyűjtésnél az adatbiztonságot – az eltérő végrehajtási gyakorlat ellenére is – reálisnak lehetett értékelni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a határátkelőhelyeken a manuális (rendszeresített űrlapon) és a számítógépes lekérdezés módszerével végrehajtott adatgyűjtés az adott időszaknak megfelelő szükségmegoldás volt. Egyértelművé kell azonban azt is tenni, hogy a havonként, határátkelőhelyenként leadott, majd összesített, nyilvántartott és kezelt határforgalmi (idegenforgalmi) adatokban eltérés elméletileg nem mutatkozhatott. A Határórség által gyűjtött, összesített és felterjesztett adatok kerültek véglegesen feldolgozásra a Központi Statisztikai Hivatal részéről a saját programjuk alapján. A részükről hivatalosan feldolgozott, kezelt, továbbított és közzétett adatok az akkori hazai, és nemzetközi követelményeknek és gyakorlatnak is megfeleltek. Meg volt a lehetősége a Határórségnek az általa felterjesztett adatok pontosságának a visszaellenőrzésére a Hivatal összesített adatai alapján.

Ennek ellenére az adatbiztonság (valóságtartalom) további növelése folyamatosan napirenden volt. A két főhatóság között folyamatos tervező és szakértői munka folyt az idegenforgalmi statisztikai adatgyűjtéssel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések további megoldására.

A Határórség e tárgyban kialakított informatikai elképzeléseit a megfelelő feltételek (pl. anyagi, pénzügyi, technikai, jogi stb.) hiánya miatt a 90-es évek végéig még nem lehetett kialakítani. A telekommunikációs (elektronikus) határforgalmi adattovábbítási lehetőség és gyakorlat váratott magára.

Tudatosodott azonban mindezek ellenére az a közös megállapítás, hogy szükségessé válik egy új, az európai uniós követelményeknek is megfelelő elképzelés és gyakorlat kialakítása, az akkori határregisztrációs rendszer felhasználásával. Feltétele a Határórség részéről a Központi Statisztikai Hivatal felé egy on-line kapcsolat kiépítése lett volna, biztosítva ehhez többek között a megfelelő jogi, pénzügyi alapokat, de az ehhez kapcsolódó további feltételeket is.

Az előzőkön túlmenően – elképzelés szintjén – az idegenforgalmi adatgyűjtésnél újabb lehetőségek és javaslatok is felvetődtek, mert az EUROSTAT adatbázisai az adott időszakban még nem fogták át az idegenforgalmi adatok gyűjtésének és kezelésének teljes skáláját.

Megemlítendőek többek között:

- Havonta, meghatározott napokon és időtartamban, előre tervezve járműszám-felmérés, megszorozva az adott személy és járműforgalmi szorzószámmal, mely hozzávetőleges statisztikai eredményt ad, de állampolgársági kategóriákat nem biztosít. (személyforgalomban: kamion x 1,5 =, autóbusz x 30 =, személygépkocsi x 3 =, motorkerékpár x 1 =.

További gondot jelentett mindezen gyakorlat, mert csak a közúti határátkelőhelyeken lett volna bevezethető.

- A kilépő forgalmat mérni és kidolgozott szorzószám alapján megbecsülni a személy és járműforgalmat.
- A követelményeknek megfelelő új adatgyűjtési számítógépes program kidolgozása.
- Javaslatot tenni a Belügyminisztérium kötelezettségének megszüntetésére és átadni a Gazdasági Minisztériumnak, mint utasforgalom, illetve a Közlekedési és Vízügyi Minisztériumnak időszakos utas- és járműfelmérés céljából, az általuk kidolgozott koncepció alapján.
- A határforgalmat döntően érintő határátkelőhelyeken járműmozgás érzékelők telepítése, majd a kapott adatok megfelelő viszonyszámú felhasználása.
- Egyéb módon. Pl. spanyol gyakorlat a turistaforgalom megfigyelésére. (FRONTUR), amely 4 kisebb alapkutatásból áll.

3. Az idegenforgalmi statisztikáról és az uniós felkészülésünk egyes lehetőségeiről

3.1. A turizmus statisztikai szabványosítása, GKI Gazdaságkutató Rt által Phare-támogatással megjelent összeállításról

Az uniós felkészülés időszakában – figyelemmel a Határőrség akkori feladatrendszerére és a várható távlati elvárásokra – megfelelő tájékozottságot adott az idegenforgalmi statisztika hazai gyakorlatáról, az idegenforgalmi statisztika helyéről a nemzetközi gyakorlatban. Javaslatokat tett a magyar idegenforgalmi statisztikai információs rendszer továbbfejlesztésére, de nem utoljára a turizmus GDP-re gyakorolt hatásának modellezésére.

Kiemelendő az összeállításból az a megállapítás, hogy a határstatisztika a magyar idegenforgalmi statisztika hosszú évtizedeken keresztül sikerrel alkalmazott eljárása

volt az alkalmazás 1998. januári felfüggesztéséig. A nemzetközi idegenforgalomra vonatkozó részletesebb határforgalmi adatokat 1998-ig az úgynevezett statisztikai lapos adatgyűjtés biztosította. A megállapítás megkérdőjelezendő, mert azt követően is folyt a 2000-es évek elejéig határstatisztikai adatok gyűjtése és felterjesztése a Központi Statisztikai Hivatalba. Azt követően a végrehajtó személye, a végrehajtás helye, módozata, mélysége és irányultsága változott.

Felveti továbbá, hogy ezen időszakban az adatok pontosságában merültek fel komoly kétségek. Ezzel összefüggésben az ez irányú véleményemet külön jeleztem. Lásd az „MNB fizetési mérleg statisztikával” összefüggő háttéranyagát. Elismerik azonban, hogy az integrációs törekvések erősödésének, a határok spiritualizálódásának (változásának, elképzelésének) időszakában egyre nehezebb technikai megoldásokat találni a határokon, különösen az Európai Unió belső határain való statisztikai adatgyűjtésre.¹²

3.2. Röviden a Magyar Nemzeti Bank Háttéranyag a fizetési mérleg statisztikában, 2003–2004-ben bevezetésre kerülő módszertani változásokat ismertető sajtótájékoztatóról (adatkorrekcióval összefüggésben)

Érdekességként kiemelendő mindebből többek között:

- A fizetésimérleg-statisztika módszertanában a tulajdonosváltást pontosabban közelítő számbavétel váltja fel a fizetési forgalom megfigyelésén alapuló elszámolást, 2003-tól az áruforgalom és 2004-től a jövedelmek esetében.
- A Magyar Nemzeti Bank 1999-ben – a Központi Statisztikai Hivatallal egyeztetve – vezette be a működő tőke vállalatok számára a közvetlen tőkebefektetésekre vonatkozó jelentésadási kötelezettséget. Az első felmérést és az újra befektetett jövedelmek elszámolását 2000-ben készítették el 1999-re vonatkozóan. Fontos szempont volt a nemzeti számlák és a fizetésimérleg-statisztika közötti harmonizáció.
- Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Nemzeti Bank már korábban megállapodtak abban, hogy mind a fizetési mérlegben, mind pedig a nemzeti számlákban, az áruforgalommal kapcsolatos korrekciókkal egy időben – a 2002-es adatok közlésekor – végrehajtják az idegenforgalmi

---

12 Turisztikai Buletin. <http://itthon.hu/site.upload/mtrt/> Turizmus_Bulletin/99_06/reflektor... „A turizmus statisztikai szabványosítása.” Összeállította: A GKI Gazdaságkutató Rt. A tanulmány Phare támogatással készült. 1-4. oldal.

statisztikák visszamenőleges felülvizsgálatát is. Erre alapvetően azért volt szükség, mert 1999 óta a két intézmény nem azonos módon számolta el a fizetési mérlegben, illetve a nemzeti számlákban az idegenforgalmi tranzakciókat. Az 1999. decemberi fizetési mérleg közzétételével egy időben az MNB – módszertani megfontolásokból – visszamenőleg módosította az 1995–1999-re korábban közzétett havi idegenforgalmi adatokat, azóta pedig új módszertan szerint állította össze a számokat. A végrehajtott módosítást olyan idegenforgalomhoz kapcsolódó pénzmozgások számbavétele indokolta, melyeket kellő információ hiányában a fizetési mérleg-statisztika korábban nem, vagy nem kellően vett figyelembe.¹³ A korrekció részletes magyarázata megtalálható az MNB honlapján a Statisztika – Módszertani megjegyzések című anyagban.

3.3. Az európai uniós felkészülésünk egyik további lehetősége

A Turisztikai Világszervezet (WTO) Európai Regionális Bizottságának 2001. május végi budapesti ülése után 2001. június 18–21 között Budapesten az EUROSTAT, a Spanyol Statisztikai Hivatal (INE) és a KSH által közösen rendezett Idegenforgalom statisztika Workshop.

A rendezvény elsődleges célkitűzése az uniós tagországok és az unióhoz csatlakozni kívánó országok kölcsönös tájékoztatása és tapasztalatcseréje volt.

A workshop egyes aktuális programjai:

- A turizmus irányelvei, osztályozás fogalmak,
- Az idegenforgalom keresleti és kínálati oldala, foglalkoztatottság, háztartási típusú felmérések, határstatisztika stb.

A szerzett tapasztalatok számos hasznosítható fejlesztési és alkalmazási gondolatot adtak, annak ellenére, hogy azok egyetlen esetben sem ültethetők át közvetlenül, változtatás nélkül a magyar gyakorlatba. Megállapításra került, hogy Magyarországon hasonlóan a legtöbb csatlakozni kívánó országban újfajta adatgyűjtéseket hajtottak és hajtanak végre a lakosság, és az országba érkező külföldi látogatók kiadásainak becsléséhez szükséges információk begyűjtése érdekében. Egyértelművé kell tenni azonban, hogy az előzőekben jelzett egyes dilemmák ellenére országosan az Európai Unió csatlakozásunk időszakára az előírt követelmények megvalósultak.

---

13 MNB Sajtótájékoztató. Budapest. 2002. november 13. Háttéranyag a fizetési mérleg statisztikában 2003–2004-ben bevezetésre kerülő módszertani változásokat ismertető sajtótájékoztatóhoz. 1–4. oldal.

4. Az idegenforgalmi adatgyűjtés egyik új problémája és megoldási lehetősége a schengeni ellenőrzés tükrében

A 2000-es évek elején, figyelemmel a 90-es év végi adatgyűjtési anomáliákra és a megváltozott körülményekre, továbbra is előtérbe került „a turizmus statisztikai mérése”, vagyis az idegenforgalmi statisztika mérése, adatfelvétel formái stb. témakör, valamint a magyar lakosság turisztikai célú fogyasztásának mérése (KSH 2003). Módszer típusban a hagyományos turizmus-statisztikai és a kérdőíves egyéni megkérdezéssel realizálódott. A hagyományos idegenforgalmi statisztika alapja a turisztikai tömegek figyelése, számlálása volt. Gondként jelentkezett, hogy minőségi jellemzőket nem tudott azonosítani. A kérdőíves egyéni megkérdezéssel végzett statisztikai mérés kiegészítette mindezt. (A WTO szerint az országok 75%-a ezt a kettős módszert alkalmazta).

Az uniós tagságunkat követően újabb feladatot jelentett a schengeni csatlakozásra való felkészülésünk. Meg kell említeni, hogy a Schengeni Megállapodás célja a tagállamok közös határain fennálló vám és határőrizeti ellenőrzés fokozatos megszüntetése. E fontos változás az Unió országainál a „turizmus belföldiesítését” eredményezte, illetve eredményezi. A Schengeni Alap e cél megvalósításához nyújt pénzügyi támogatást. Kérdés az, hogy turizmuspolitikánk, turisztikai marketingtevékenységünk mennyiben képes az ebből adódó előnyöket kihasználni, versenyképességünket, piaci részesedésünket növelni.

A schengeni csatlakozást követően háromféle határszakasz jön létre: a belső határ, az Európai Unión belüli külső határ, illetve az unión kívüli külső határ. (A Ferihegyi repülőtér külön kategória.)

Az integrációs törekvések erősödésének, a határok spiritualizálódásának időszakában egyre nehezebb technikai megoldásokat találni a határokon (különösen az Európai Unió belső határain) való statisztikai adatgyűjtésre. A hazai alkalmazást illetően – a csatlakozás időpontjának közeledtével – a dilemma egyre inkább az, hogy amennyiben az utas-folyam mennyiségi jellemzőin túl minőségi karakterisztikákat is becsülni kívánnak, ez csak igen költséges felvételek lebonyolításával válik lehetségessé.

A jelen időszak egyik kérdése a belső uniós határokon a járműforgalmat figyelő rendszer létesítése és üzemeltetése. A Schengeni Egyezmény értelmében 2007. december 31-én – a jelenlegi információk alapján december 21-én – a belső uniós határok közül az osztrák, a szlovák, és a szlovén határszakaszokon a Vám-és Pénzügyőrség (VPOP) után megszűnik a Határőrség (HOP) jelenléte is. Ez többek között azt is jelenti, hogy a jelenleg még működő kamerás megfigyelő rendszer felszámolásra kerül. A folyamatos személy- és járműellenőrzés (a lehetőség nem, csak a tevékenység)

megszűnik. Fontos információk elvesztésével kell számolni. Mindezt megelőzték többek között olyan határőrségi tanulmányok és javaslatok, amelyek foglalkoztak a határátlépő utasforgalom jellemzőinek megismerését célzó adatfelvétel szervezési feladatainak meghatározásával és a belső uniós határokon a járműforgalmat figyelő rendszer létesítésével és üzemeltetésével.

A várható nem kívánatos hatások kiküszöbölésére a közvetlenül érintett kormánysszervezetek egyetértésével és támogatásával 2007 júniusában munkacsoportot állítottak fel az adatvesztés minimalizálására, és a jövőbeni igényeik kielégítésére alkalmas rendszerre teendő javaslat kidolgozására. Szem előtt kellett tartani, hogy Magyarország határait évente (be- és kilépés együttesen) megközelítően 30 millió személygépkocsi, 7 millió tehergépkocsi és 570 ezer autóbusz, továbbá 113 millió fő (utas) lépi át. Ez a méreteiben is számottevő jármű- és utasáramlás elsősorban északnyugati és délkeleti irányú tranzit forgalmat jelent, részben magyarországi úti célra (közúti áruszállítás, legális és illegális export-import forgalom, határ menti kereskedelem, turizmus, tranzit átutazás) irányul.

A javaslatban szerepelt azon megállapítás, hogy az igényeknek megfelelő automata forgalomszámlálás kétféle módon alakítható ki.

- Járműosztályozás automata járműszámláló berendezéssel. (Ezeket a beépített berendezéseket az út aszfaltjába telepítenék, nem mozdíthatóak. Egy mágneses hurok szolgáltatja adatok alapján, egy telepített számítógép végzné a járműszámlálást, majd a meghatározott adattovábbító rendszeren naponta 1, vagy 2 esetben felküldené az adatokat a központba. A rendszer csak korlátozottan alkalmas a járműkategóriák megkülönböztetésére. Autóbusz és teherautó között nem tud különbséget tenni).
- Rendszámleolvasó kamerákkal felszerelt képfeldolgozó rendszerrel. (A kamerák az út mentén felállított konzolokra kerülnének. A képi adatokat telepített számítógép dolgozná fel, és az adatokat adattovábbító rendszer továbbítaná a központba. A kamerás rendszer használata nem jelenti feltétlenül egyedi (rendszer) adatok kezelését, illetve tárolását. Honosság szerinti bontást ez a kamerás rendszer tud biztosítani).

A két rendszer nyújtotta szolgáltatások (lehetőségek) kiértékelése után a Bizottság szerint csak a kamerás megoldás biztosítaná a felmerülő igények kielégítését, vagyis az adatszolgáltatások folyamatosságát a jövőben. A belső uniós határszakaszokon 20 határátkelőhely került meghatározásra, melyeken igénylik a rendszer működését.

Kidolgozásra került ezen túlmenően a két rendszer jelenlegi költségkalkulációja, és a rendszerek tervezett üzemeltetési költségei évenként is.

A rendszer létesítéséhez legkésőbb ősszel hozzá kell látni, hogy 2008. év első negyedévének végére üzemképes állapotba kerülhessenek. A rendszer beruházása-

inak becsült költsége jelenleg értelemszerűen az előterjesztők egyikének 2007. évi költségvetésében sem szerepelt, így csak a központi források felhasználásával teremthető elő. Gondoskodni kell ezen túlmenően a rendszer folyamatos működéséről, az adatbázis-rendszerhez felhasználóként való hozzáférésről, és nem utolsósorban a jogosultságok meghatározásáról.¹⁴

Összegzés

Tanulmányom csak egy kis ízelítőt adott az idegenforgalom és a turizmus kapcsolatáról, jelezve azok egyes nemzetközi és hazai számszaki mutatóit, egyedi jellemzőit. A határforgalom időszakainak alakulása, az ellenőrzés gyakorlata, továbbá a határforgalmi (idegenforgalmi) adatok belügyminisztériumi (határőrségi) gyűjtésének és a Központi Statisztikai Hivatal részére történő felterjesztési gyakorlatának bemutatásával – az adott időszaknak megfelelően – érzékeltettem az egyes pozitívumokat és a felmerülő anomáliákat. Nem szabad elfelejteni, hogy a schengeni csatlakozás egy sor újabb feladatot jelentett és jelent mindazon szerveknek, főhatóságoknak és minisztériumoknak, melyek valamilyen szinten és módon érintettek az idegenforgalom kezelése és az adatgyűjtés terén. A nemzetközi és hazai elvárások és követelmények továbbra is adóttak. Nem volt célom és módom az idegenforgalmi statisztika hazai gyakorlatának minden idejű és irányú bemutatására vagy az idegenforgalmi statisztikai információs rendszer továbbfejlesztésének teljes körű ismertetésére, de az idegenforgalom makro hatásainak mérésére, és a turizmus GDP-re gyakorolt modellezésére sem.

A Határőrség és a Rendőrség integrációja a schengeni csatlakozásunk időszakáig megtörténik. A feladatellátás elmélete és gyakorlata több területen megváltozik. Mindegyik olyan markáns téma, mely további odafigyelést, ez irányú kutatómunkát érdemelne. Végezetül egyértelművé kell tennünk, hogy a turizmus (idegenforgalom) szerepének integrált elemzése és tervezése szükségessé teszi a gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti hatáselemzés módszertanának összehangolását. Emellett szükség van megfelelő információkra, adatgyűjtésekre, költség-haszonelemzésekre, hiszen a pozitív hatások mellett jelentős negatív jelenségek is mutatkozhatnak a turisztikai tevékenységek folytán. Nem elhanyagolható a jól megválasztott marketingjelenlét sem az egyes főbb küldő piacokon, melynek egyik eklatáns példája Budapest. Az idegenforgalmi ágazatban, Európában a legnagyobb fejlődést érte el a 2005. évben.

---

14 JAVASLAT a belső uniós határokon a járműforgalmat figyelő rendszer létesítéséről és üzemeltetéséről. (Előterjesztés a Határellenőrzési Tárcaközi Bizottság Részére.) Budapest. 2007. július 9.

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT

Horvátország az európai integráció és a csatlakozás felé vezető úton

1. Az Európai Unió bővítéseinek dinamikája és Horvátország esélyei

Az Európai Unió bővítési tapasztalatai meglehetősen nagyok, hiszen ez idáig túl van 23 sikeres csatlakozási tárgyaláson (Norvégia két esetben is hiába kapott zöld utat, a helyi népszavazás nemleges választ adott). Így 21 ország csatlakozott már a Közösséghez, ami valójában 5 hullámban valósult meg. Ugyanakkor a bővítések történetét két egymástól erősen elkülöníthető szakaszra bonthatjuk. 2004 előtt olyan országok csatlakoztak, melyek mind működő piacgazdaságukat, mind demokratikus berendezkedésüket illetően hasonlóak voltak. A keleti bővítés, illetve a napirenden lévő Nyugat-Balkán integrálása számtalan kérdést vet fel, hiszen a volt szocialista berendezkedésű, rendszerváltó, labilis politikai rendszerű országok kopogtattak az ajtón, s eltérő sajátosságaik miatt a Közösség nehezebb feltételeket támasztott.

A bővítések során az Unió akkor szigorította a kritériumokat, amikor egyébként is nehéz volt megfelelni az elvárásoknak a megnövekedett joganyag következtében. A korábbi bővítések esetében is át kellett venni a belső joganyagot, de ez lényegesen kevesebb volt, ugyanakkor általában hosszú átmeneti időszak állt rendelkezésre, amelynek megvalósításához jelentős pénzügyi transzfer is biztosított volt. 1973-ban még csak az alapító szerződéseket és azok értelmezéseit kellett a csatlakozó államoknak elfogadniuk. Mivel a déli bővülést megelőzte az integráció mélyülése, melynek jelei az egységes Európai okmány és az egységes belső piac kialakítására vonatkozó

joganyag, így a csatlakozóknak ezt a joganyag is beépült a csatlakozási szerződésekbe. Az EFTA-országoknak ez még kibővült a Maastrichti Szerződéssel, míg a keleti államok esetében Amszterdam és Nizza bővítette a sort.

A keleti – és a leendő horvát – bővítés esetében nemcsak az egyre bővülő joganyag átvétele jelentette/jelenti a gondot, hanem az is, hogy a rendszerváltás költségeit saját maguk állták, melyhez még hozzájárult a belső piac igényeihez való igazodás. A korábban csatlakozott kevésbé fejlett országok mindennek a megvalósítására jelentős pénzügyi támogatást is kaptak. Most az a helyzet állt elő, hogy a térség országainak a Közösségen kívül kell/ett „EU-éretté” válnia. Nehezítő körülmény, hogy a rendszerváltó országokkal kötött társulási szerződések, valamint a Horvátországgal aláírt Stabilizációs és Társulási Megállapodás, illetve életbe lépéséig az Ideiglenes Megállapodás megteremtették a szabad kereskedelmet, amely a tagállamok számára lehetővé tette a térség gazdasági előnyeinek egyoldalú kihasználását. Az így kialakult aszimmetrikus interdependencia – mely soha nem volt jellemző a korábbi bővítéseknél – negatívan hatott a tagjelöltek gazdasági viszonyaira.

Ez a bonyolult feltételrendszer lehetővé tette a Közösség számára, hogy a kritériumok bármikor alkalmazhatóak legyenek a keleti, és a jelenlegi balkáni bővítés magakadályozására, lassítására, esetleg elhalasztására. Az Unió többször is megfogalmazta, hogy csak a kritériumok maximális teljesítése esetén hajlandó újabb államok felvételére. Ez a csatlakozás előtt álló Horvátország esetében is igaz, sőt a feltételek halasztó hatályával is találkozhattunk, amikor 2005. március 16-án – egy nappal a tárgyalások megkezdése előtt – az Unió a tárgyalások elhalasztása mellett döntött azzal az indokkal, hogy Zágráb nem működött kellőképpen együtt a hágai Nemzetközi Törvénysszékkel.

2004 előtt a csatlakozó országok egy jóval biztosabb, szilárdabb Közösségbe integrálódtak. Napjainkban az Európai Uniónak magának is tisztázni kell olyan alapvető kérdéseket, mint a bővítés vagy mélyítés dilemmája, az intézményi reformok, az Alkotmány, az egyes szakpolitikákban bekövetkező változások.¹ Az Unió ezen belső feladatai álltak a háttérben a hosszúra nyúlt keleti bővítésnek, s részben ugyanezek az akadályai a horvát csatlakozásnak is. Nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy a Közösségen belül is jelentős súlyponteltolódásokra került sor a 90-es években, így a német egység és az EFTA-országok csatlakozása geopolitikai változásokat eredményezett, s ez a Közösség gravitációs központját keleti és északi irányba mozdította el. A keleti és a további bővítés előtt az Uniónak szembe kell/

---

1 Különös tekintettel a Közös Mezőgazdasági politikára, a Regionális Politikára és a Strukturális Alapokból való részesedésre.

ett néznie azzal a problémával, hogy ez a tendencia tovább fokozódik az újabb tagállamok felvételével, ezért a 2004-es és a Nyugat-Balkán országainak csatlakozása sokkal jobban megosztotta a tagállamokat, mint azt korábban tapasztalhattuk. A gyakran ellentétes tagállami érdekek miatt hosszú ideig tart a kompromisszum kialakítása; ez volt az egyik fő oka a keleti csatlakozás hosszúra nyúló folyamatának, valamint ez áll a háttérben a Balkán problematikájának.²

Soha nem volt aktuálisabb az a koppenhágai kitétel, hogy a Közösségnek is képesnek kell lennie az újabb tagállamok befogadására. A Nizzai Szerződésben végrehajtott intézményi reformok 27 tagú Unióval számoltak, s nem foglalkoztak a további bővítések problematikájával. Horvátország csatlakozásának dátuma nagy mértékben attól függ, hogy maga a Közösség mikor hajtja végre a szükséges intézményi reformokat, és mit tesz abszorpció kapacitásának kiszélesítése érdekében. Fokozta a bizonytalanságot az alkotmányozási folyamat megoldatlansága, s nagy kérdés, hogy milyen módon sikerül megoldani az integráció mélyülése folyamatán esett csorbát. Az Unió további bővítésére nem fog sor kerülni ezen problémák megnyugtató rendezése előtt.

Schimmelfennig és Sedelmeier a keleti bővítést tagállami oldalról befolyásoló tényezők közül kiemeli a geopolitikai és a gazdasági faktorokat, s ezen eltérő tagállami érdekek erősen meghatározták mind a bővítési folyamat sebességét, mind a csatlakozó országok körét. Megállapításaik a további bővítésre is igazak.³ A földrajzi elhelyezkedés sokat nyom a latban. Az Európai Unió eddigi bővítési során – kivéve Görögországot és a keleti bővítés során 7 országot – mindig vele szomszédos államokat integrált. Horvátország nem csak határos a Közösséggel, de az ország geopolitikailag, a kontinenshez fűződő történelmi, kulturális és vallási hagyományai miatt is része az európai térnek. Nyugaton és északon uniós országokkal határos, így földrajzi helyzete, a volt jugoszláv tagállamokkal való viszonya, a balkáni régióban betölthető stabilizációs szerepe miatt elsőrendűen fontos lehet az Unió számára. Ez megkönnyítheti az állam csatlakozását.

Horvátország esetében jól látható, hogy a vele szomszédos tagállamok (leszámítva a halászat miatt Szlovéniával elmérgesedő kapcsolatait), különösen Közép-Európa államai, így Ausztria, Németország és Magyarország mindent elkövetnek a csatlakozás meggyorsításáért. Ez természetes, hiszen a nemzetközi interdependencia a földrajzi közelséggel erősödik, így a térséggel szomszédos uniós államokat érzé-

---

2 Inotai András: Miért újszerű az Európai Unió keleti kibővülése? *Európai Tükör* 1997. június, II. évf. 3. sz. 1–11.

3 Schimmelfennig, Frank – Sedelmeier, Ulrich: Theorizing EU Enlargement: Research Focus, Hypotheses, and the State of Research. *Journal of European Policy* 9:4 August 2002. 500–528.

kenyebben érinti a régió fejlődése, ráadásul mélyebb kapcsolatok jönnek létre közöttük. Ténylegesen egyetlen tagállam sem ellenzi Horvátország csatlakozását, de láthatóan Hollandia, valamint az északi régió nem is sietteti azt. A tagállamok nem egyformán képzelik a bővítést, és eltérő rangsort állítanak fel, melynek háttérében különböző politikai preferenciáik, földrajzi elhelyezkedésük, kétoldali kapcsolataik, valamint történelmi, kulturális kötődéseik és hagyományaik játszanak szerepet. Az egységes kompromisszumos álláspont kialakítása nehéz és időigényes feladat – ezért volt egyszerűbb egységesen kezelni a Közép- és Kelet-Európát és a differenciálás helyett a blokkszerű csatlakozást támogatni. Ugyanezt a dilemmát olvashatjuk ki a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos uniós politika változásaiból, s időről időre előrevetítődik a horvátok azon félelme, hogy az eltérő érdekvizonyok miatt az Unió itt is az egyszerűbb megoldást választva, a horvát csatlakozást a térség többi államával együtt kezeli.⁴

2. A Közösség és a 90-es évek Horvátországa

Az 1992. január 15-e óta nemzetközileg is elismert Horvátország fő külpolitikai céljai közé már a kezdetek óta az ország euroatlanti integrációja tartozott. Franjo Tudjman elnök retorikájában ugyan mindvégig fontos szerepet kapott az Európai Unióhoz való csatlakozás gondolata, ugyanakkor az általa hangoztatott horvát nemzeti érdekek ezzel ellentétben álltak, s az integrációt ezeknek rendelte alá. Az általa kialakított erős elnöki-politikai hatalom, a háború, az ország Bosznia-Hercegovinával szembeni politikája, a szerb kisebbséggel és a menekültekkel kapcsolatos intézkedései, a horvát média helyzete nem kedvezett külpolitikai céljainak és ezek voltak az Európai Unió által is a legkifogásolhatóbb témakörök. Így a többször is elindult integrációs folyamat újból és újból elakadt.

Az ország a Tudjman-éra alatt nemzetközileg teljesen elszigetelődött, melyet szemléletesen érzékeltet Horvátország körülményes csatlakozása a demokratikus intézmények működését és az emberi jogok érvényesülését ellenőrző Európa Tanácshoz. Az állam 1992. május 4-én különleges vendég-státust kapott a szervezetben, mely szerint a Sabor öt tagú küldöttséggel képviseltethette magát az Európa Tanács Parlamentjében, valamint Jugoszláv utódállamként tíz konvenció munkájába is bekapcsolódhatott. Horvátország azonban a többi konvenciónak is részese szeretett volna lenni, s úgy tűnt törekvéseit siker koronázza, ugyanis az Európa Tanács 1992.

---

4 Wiener, Antje – Diez, Thomas: *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press. 2004. 75–94.

december 10-i határozata értelmében megkezdődhetett volna a teljes jogú tagságra vonatkozó eljárási folyamat. A feltétel az volt, hogy Horvátországnak tiszteletben kell tartania a demokratikus jogszabályokat és szabadságjogokat, az ellenzék és a kisebbségek jogait, illetve a sajtószabadságot. A háborús körülmények nem kedveztek ezen kérdések napirendre tűzésének és megoldásának, s mivel ezekben az ügyekben nem történt előrelépés, a csatlakozás is lekerült a napirendről.⁵

A Daytoni Egyezmény megkötése után ismét felvetődött a kapcsolatok szorosabbra fűzésének lehetősége. 1996. március 15-én a horvát köztársasági elnök, Franjo Tudjman és a házelnök Vlatko Pavleti aláírták azt a dokumentumot, amelyben kötelezettséget vállalnak a vitás kérdések megoldására. A legtöbb esetben ez a lépés a teljes jogú taggá válás utolsó aktusa, de Horvátország esetében nem ez történt. 1996. április 24-én az Európa Tanács értékelve Horvátország helyzetét megszabta a tagfelvétel feltételeit, melyeknek teljesítésére egy éves haladékot adott. A parlamenti közgyűlés azonban hiába javasolta a felvételt, és hiába tanácsolta a Miniszteri Bizottságnak annak támogatását, az – a szervezet történetében először – elutasította a felvételt. Végül hosszas viták után a Bizottság július 2-án megadta támogatását, s Horvátország 1996. november 6-án mégis az Európa Tanács teljes jogú tagja lett.⁶

Horvátország politikája problémát jelentett az Európai Uniónak is, s legalább ilyen göröngyös a Közösség felé vezető út is. Ennek egyik jele a 90-es években az Együttműködési Megállapodás és a PHARE-programból való részesedés többszöri elhalasztása. Valójában ennek az előzménye az Európai Közösség és a korábbi Jugoszlávia között 1980. április 2-án aláírt és 1983. április 1-én hatályba lépett Együttműködési Megállapodás volt, amely azonban Jugoszlávia széthullása után, 1991. november 25-én megszűnt. A kérdés azonban nem került le a napirendről. 1992 májusában a Bizottság javasolta a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek, hogy a PHARE segélyprogramot terjesszék ki Horvátországra (és Szlovéniára), de a Parlament ezt elutasította, s egészen a háború végéig nem is másította meg döntését. 1995 elején azonban úgy tűnt, hogy rendeződik az Európai Unió és Horvátország viszonya. 1995 júniusában elkezdődtek az Együttműködési Megállapodásról szóló tárgyalások, melyeken komoly eredményeket sikerült elérni.⁷

5 Benko, Daniel: A Croatian View. In.: *Integration, Regionalism, Minorities: What is the Link?* (International Conference, Bp., 6–7 September 1996). Hungarian Institute Of International Affairs, Bp., 1997. 25–37.

6 Szabó József: Horvátország: láthatáron az EU. *Európai Tükör*, 2005/2 február, 82–83.

7 Sanader, Ivo: *Discussion Paper Croatia's Course of Action to Achieve EU Membership*. Center for European Studies, Rheinische Friedrich Wilhelms Universität, Bonn, 1999, http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c59_sanader.pdf (2007. szeptember 15.)

A Tanács 1995. június 12-i döntése értelmében az állam részese lett a PHARE programnak is, melyben nem kis szerepe volt a horvát PHARE koordinátornak, Zlatko Matešának, aki 1995. július 27-én Horvátországban fogadta az Európai Bizottság PHARE-programért felelős vezetőjét. Ezt követően Brüsszelben a Hans van den Broek megbízottal való találkozó eredményeként aláírásra került a PHARE Program Keretmegállapodása. Amikor azonban Horvátország 1995 augusztusában megindította a szerbek elleni támadását, az Európai Unió Minisztertanácsa azonnal, vagyis augusztus 4-én felfüggesztette a PHARE pénzek folyósítását és befagyasztotta a tárgyalásokat.⁸

Innentől kezdve folyamatosan romlottak az Európai Unió és Horvátország közötti kapcsolatok. Horvátország azon kevés államok egyike volt, amely a 90-es években ezen rövid időt leszámítva nem részesült a PHARE-programból, vagyis Európai Uniónak a kelet-közép-európai átmeneti országok számára nyújtott legfőbb támogatásából.

Így mind a Stabilitási Megállapodás, mind a PHARE támogatásokból való részesedéstről való tárgyalásokat többször is elhalasztották, s egyre világosabbá vált, hogy amíg Tudjman elnök és a HDZ (Horvát Demokratikus Közösség) lesz hatalmon, addig elképzelhetetlen a közeledés. Ezt tükrözte az EU 1998-ban megjelenő első országjelentése is, amelyben megismételték az állammal szemben sokszor elhangzott kritikákat, többek között az emberi jogok és a média helyzetével, a menekültek visszatérésének ütemével, valamint a választási törvénnyel és a bankrendszer megváltoztatásával való elégedetlenségüket. 1999-ben az Európai Unió ugyan elégedettségét fejezte ki a Jugoszlávia bombázásával kapcsolatos horvát szerepvállalásért, de ez nem bizonyult elegendőnek a tárgyalások újraindításához.

Ugyanakkor Horvátország más téren tett lépéseivel igyekezett igazolni, hogy mennyire fontosnak tartja az integrációt. Így 1998-ban létrehozta az „Európai Unió Hivatalát”, Ljerka Mintas Hodak, a kormány alelnökének vezetésével. A hivatal feladata éppen az volt, hogy érzékeltesse a kormány integrációs törekvéseit, hogy a nyilvánosságot tájékoztassa a folyamatokról és végül, hogy összehangolja a kormány és az államigazgatási szervek integrációs tevékenységét. A hivatal valójában az európai uniós csatlakozással kapcsolatos két intézmény, a Minisztertanács és az Európai Integráció Koordinációs Tanácsa munkáját hivatott segíteni. Tevékenysége következtében a kormányzat előkészítette a tárgyalásokat, s ezzel magyarázhatjuk azt, hogy az új, 2000-ben megválasztott kormány olyan gyorsan tudott eredményeket felmutatni.⁹

---

8 Samardžija, Višnja – Staničić, Mladen – Nikić, Gorazd: Hrvatska i EU: Koristi i troškovi integriranja. *Croatia and the EU: Costs and Benefits of Integration*. IMO Zagreb, 2000. www.sabor.hr/default.asp?gl=200409030000002

9 Szilágyi, Imre: *Horvátország és az Európai Unió*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Bp. 2002.

3. Az Európai Unió Nyugat-Balkán politikája, a Stabilizációs és Társulási Folyamat

Az Európai Unió nem volt felkészülve a Közép- és Kelet-Európát érintő rendszerváltásra, majd azt követően a térség államainak csatlakozási igényeire. Még kevésbé tudott mit kezdeni a Jugoszlávia felbomlása utáni nemzetállami törekvésekkel és a régióban kibontakozó háborús cselekményekkel. A Maastrichtban kialakított hárompilléres Unió második pillére, a Közös Kül- és Biztonságpolitika számára hatalmas kihívást jelentett a jugoszláv háború. A CFSP azonban kudarcot vallott, hiszen nem volt sem közös, sem működőképes, teljes tanácsstalanság jellemezte a kérdés megoldásában. A holtpontról 1999-ben a koszovói válság kapcsán mozdult ki a helyzet, hiszen a Közösség közvetlen szomszédságában zajló harcok veszélyeztették az európai békét és biztonságot, így a megoldást nem lehetett tovább halogatni.

Az Európai Bizottság 1999. május 26-án a Nyugat-Balkán országai – Albánia, Volt Jugoszláv Köztársaság Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia és Montenegró) – számára meghirdette a Stabilizációs és Társulási Folyamatot (Stabilisation and Association Process = SAP), a közösség politikai programját a térség biztonságának és fejlődésének megvalósítására.¹⁰

Az Európai Tanács 2000. június 19-20-án, Santa Maria da Feiraban megtartott ülésén megerősítésre került az a javaslat, melynek középpontjában a jogállamiság megteremtése, a demokratikus és stabil intézményrendszer kialakítása, valamint a piacgazdaság létrehozása, s ennek érdekében a térség országai között kialakítandó regionális együttműködés álltak.¹¹ A SAP eszközeinek megnevezésére a 2000. november 24-én Zággráiban tartott csúcson került sor, ahol a 15 tagállam állam- és kormányfői, valamint a SAP államai vettek részt. A folyamat alapját egy progresszív partnerség képezte, melynek megvalósítására az Unió kereskedelmi engedményeket, gazdasági- és pénzügyi támogatásokat (CARDS), valamint Stabilizációs és Társulási Megállapodásokat (Stabilisation and Association Process, SAA) ajánlott a térség államainak. A SAP keretében minden ország a fenti célok elérése érdekében vállalásokat tett, s ezek teljesítése lett az előfeltétele az SAA megkötésének. Az előre-

---

10 European Commission (a továbbiakban COM): *Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association Process for the Countries of South-Eastern Europe*. COM(99) 235. Brussels. 26. 05. 99.

11 European Council (a továbbiakban EC): *Presidency Conclusions – Santa Maria de Feira European Council Meeting*, 19–20 June 2000, Press Release Nr: 2000/1/00, Santa Maria de Feira, 19 June 2000, point 67.

haladást az Európai Unió folyamatosan ellenőrzi, s erről éves jelentéseket készít. A Stabilizációs és Társulási Megállapodások a tíz közép- és kelet-európai tagjelölt országgal kötött Európai Megállapodásokhoz hasonlíthatóak, ugyanakkor lényegesen több és szigorúbb feltételeket szabnak az új államoknak. Szigora ellenére jelentősége rendkívül nagy, hiszen lehetővé teszi a szabadkereskedelmi övezetbe való bekapcsolódást és segíti az EU-tagsággal kecsegtető reformok teljesítését.

Az Európai Unió Feirában említette meg először a térség országainak lehetséges jövőbeni csatlakozását, majd a 2003 júniusában Thesszalonikiben tartott csúcson sokkal konkrétabban fogalmazva már uniós perspektívát ajánlott a Nyugat-Balkán államainak, melyet a 2005. évi Európai Tanács ülése is megerősített. Romano Prodi, az Európai Bizottság akkori elnöke Thesszalonikiben úgy fogalmazott, hogy „Európa egysége addig nem valósulhat meg, ameddig a Balkán országai nem lesznek az Unió tagjai”. A Thesszaloniki napirend új eszközökkel egészítette ki a Stabilizációs és Társulási Folyamatot, így az Európai Partnerség felkínálásával, a közös kül- és biztonságpolitika terén megerősített együttműködéssel, a gazdasági fejlődés és intézményi átalakulás fokozott támogatásával, az előcsatlakozási alapokból való részesedéssel és felvetette a térség számára egyes közösségi programokban való részvétel lehetőségét.¹² Az Európai Partnerségek a SAP országok számára külön-külön kerültek meghirdetésre, építve az országok speciális helyzetére és feladataira. A Partnerségek a rövid- és középtávú feladatok megfogalmazásával segítették a reformok véghezvitelét és a Nyugat-Balkán államainak felkészülését a csatlakozásra.¹³

Bár a 2004-es bővítés és az Alkotmány körüli problémák miatti bővítési „fáradtság” kialakulása nem kedvezett a régió országainak, s különösen a kritériumok teljesítésében élen járó Horvátországnak, mégis a Közösség többször is megerősítette a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos elkötelezettségét. Így az Európai Bizottság 2006 januárjában elfogadta a „Nyugat-balkáni országok az Európai Unióhoz vezető úton: a stabilitás megszilárdítása és a jólét megteremtése”¹⁴ című dokumentumát, melyben értékelték a Thesszaloniki óta elért eredményeket. Ennél is jelentősebb az Európai Tanács 2006 decemberi ülésén elfogadott bővítési stratégia,¹⁵ melyben az Európai Unió állam- és kormányfői konszenzusra jutottak, eloszlatták a mélyülés

---

12 EC: *The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration*. Presidency Conclusions of Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003, Document 11638/03, Brussels, 1 October 2003, point 40.

13 COM: *Proposal for a Council Regulation on the Establishment of European Partnerships in the framework of Stabilisation and Association Process*. COM(2003) 684 final.

14 COM: *The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity*. COM (2006) 27 final, Brussels, 27 January 2006.

15 COM: *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*. COM(2006) 649 final.

és/vagy bővülés körül kialakult bizonytalanságot, hitet tettek a bővítés további folytatása mellett. Megerősítették, hogy a csatlakozási tárgyalások minden szakaszában ragaszkodnak a szigorú feltételrendszerhez, s a bővítést alapvetően a leendő tagállamok kapacitása határozza meg. Pontos csatlakozási határidő megjelölésére az Unió addig nem vállalkozik, amíg a tárgyalások lezárása belátható időpontba nem kerül.

4. Horvátország és a Stabilizációs és Társulási Folyamat

Horvátországnak a 90-es évek elszigeteltségéből csak 2000-ben sikerült kitörni. A fordulat háttérében Tudjman elnök halála állt, illetve az, hogy a 2000 januárjában megtartott választásokon megbukott a HDZ és a Horvát Szociáldemokrata Párt (SDP) vezette baloldali koalíció alakított kormányt élén Ivica Račan miniszterelnökkel. A belpolitikai váltás kivezette az országot a nemzetközi elszigeteltségből és kedvezően hatott az euroatlanti integrációra. Az események viharos gyorsasággal követték egymást. Az új parlament 2000. február 5-én, megalakulása után szinte azonnal döntést hozott az Európai Integrációs Ügyek Minisztériumának felállításáról. A február 8-án elfogadott kormányprogram szerint az ország külpolitikai prioritása az euroatlanti integráció, s ennek érdekében a program számos olyan probléma megoldását tartalmazta, amelyek korábban a csatlakozás útjában álltak. Az sem véletlen, hogy az Európai Bizottság elnöke, Romano Prodi már 2000. január 14-én Zágrábba utazott és biztosította a horvátokat arról, hogy „országuk az európai család tagja”.¹⁶

Február 14–15-én az Európai Bizottság Brüsszelben fogadta a horvát kormányfőt, a külügyminisztert és az Európai Integrációs Ügyek miniszterét, s döntés született az Európai Unió és a Horvát Köztársaság Közös Konzultációs Munkacsoportjának felállításáról. Ennek alátámasztására a Bizottság delegációja már március 9-én megnyitotta horvátországi hivatalát, melynek elsődleges célja a Stabilizációs és Társulási Megállapodásról szóló tárgyalások megkezdésének elősegítése és felgyorsítása.¹⁷

Az Európai Bizottság 2000. május 24-re már el is készítette azt a tanulmányt, mely szerint Horvátország felkészült a tárgyalások megkezdésére.¹⁸

---

16 Ministry for European Integration: *Europa Bulletin Republic of Croatia* (2000) No. 9. January/February 2000. www.mei.hr/download/2002/08/28/January_February_2000.pdf (2005. október. 25.)

17 Ministry of Foreign Affairs and European Integration: *Croatia on the Road to the European Union*. Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, Zagreb, 2006. 9–13.

18 COM: *Report from the Commission on the Feasibility of Negotiating a Stabilisation and Association Agreement with the Republic of Croatia*. 2000 http://eurpoa.eu.int/eurlex/en/com/rpt/2000/com2000_0311en01.pdf

Mindezek alapján 2000. november 24-én a zágrábi csúcs keretében valóban megkezdődhetett a tárgyalási folyamat a Stabilitási és Társulási Megállapodásról. Az aláírásra 2001. október 29-én került sor, s a horvát parlament 2001. december 5-én, az Európai Parlament pedig december 12-én ratifikálta. Ezzel Horvátország és az Európai Unió között először jött létre szerződéses viszony, melynek életbe lépésére azonban még hosszú ideig – 2005. február 1-ig – várni kellett, hiszen minden tagállamnak ratifikálnia kellett. Az egyezményhez csatolt klauzulában megfogalmazták, hogy az ország elnyerte az EU-tagság potenciális jelöltjének státuszát.¹⁹

A SAA életbe lépéséig Ideiglenes Megállapodás megkötésére is sor került (2002. március 1.), melynek célja, hogy megkönnyítse a kereskedelmi kapcsolatokat Horvátország és az Unió között.²⁰ A horvát kormány 2002 decemberében fogadta el először – utána pedig évente jelentette a következő esztendőre vonatkozó „Nemzeti Program Horvátország európai uniós integrációjáról” című dokumentumát, amely a jogharmonizációt segítette elő.²¹

Az SAA életbe lépése után felgyorsultak a történések, s ezt 2005-ben számos esemény és közös testület felállítása is bizonyítja. Többek között a miniszteriális szinten működő Stabilizációs és Társulási Tanács 2005 áprilisában, míg a magas hivatali szinten tevékenykedő Stabilizációs és Társulási Bizottság 2005 júliusában tartotta első megbeszélését. Mindkét intézmény évente ülésezik. 2005 márciusában Zágrábban összeült az Európai Unió-Horvátország Közös Parlamenti Bizottság is, mely félévente tartja megbeszéléseit. 2005-ben számos olyan dokumentum látott napvilágot, melyek a csatlakozáshoz nélkülözhetetlenek voltak. Januárban a Horvát Parlament elfogadta a Horvát Köztársaság Európai Integrációs Nemzeti Programját (harmadikat), mely stratégiai dokumentum a közösségi normák alapján megfogalmazta a legfőbb politikai, gazdasági, jogi és adminisztratív reformokat. A kormány decemberi ülésén elfogadásra került a második Előcsatlakozási Gazdasági Program 2006-2008-ra, majd ezt követte a Kommunikációs Stratégia bevezetése. Ez utóbbira rendkívül nagy szükség volt, hiszen az elhúzódó csatlakozási procedúra, s különösen a csatlakozási tárgyalások kezdetének elnapolása miatt az Unió támogatottsága jelentősen megcsappant.²²

---

19 COM: *Council Decision Concerning the Signature of the SAA between the European Communities and its Member States and the Republic of Croatia on behalf of the European Community.* COM(2001) 371 final. Brussels, 9 July 2001.

20 COM: *Interim Agreement on trade and related issues between the European Community on one hand and the Republic of Croatia on the other.* COM(2001) 429 final, Brussels, 24 July 2001.

21 Government of the Republic of Croatia (2002) *National Programme for the Accession to the EU – 2003.* (NPPEU) Zagreb, 2002.

22 Samardzija, Visnja: *EU Relations with Croatia in 2005.* In: *MED 2006. 2005 in the Euro-Mediterranean Space.* 138–140.

5. Horvátország az európai integráció és a csatlakozás felé vezető úton

Horvátország volt az első nyugat-balkáni állam, mely hivatalos csatlakozási kérelmet nyújtott be az Európai Unió Tanácsának soros elnökségéhez (2003. február 21.) A Tanács 2003. április 14-én szólította fel a Bizottságot, hogy kezdje meg a Horvátország kérelmével kapcsolatos véleményének kidolgozását. Az Európai Bizottság 2003. július 10-én eljuttatta a horvát kormányhoz a 4560 kérdést tartalmazó kérdőívét, melyre Horvátország 2003. október 9-én válaszolt (mintegy 10 000 oldal). Ennek alapján a Bizottság 2004. április 20-án közzétette ország jelentését (avis), melyben elemezve a jelölt helyzetét, rámutatva az elért eredményekre, javaslatokat fogalmazott meg az ország számára. Az avis legfőbb megállapításai szerint Horvátországot működő demokrácia, stabil intézményrendszer, jogállamiság, középtávon az Európai Unióban uralkodó versennyel megbirkózni képes, működő piacgazdaság jellemzi és jól látható a megkezdett reformok folytatása. A jelentés ugyanakkor aláhúzza, hogy a csatlakozásig az országnak még több feltételnek meg kell felelnie, főként a közösségi vívmányok átvétele tekintetében. A jelentés alapvetően pozitív véleményt adott az országról, s javasolta, hogy kezdődjenek meg Horvátországgal a csatlakozási tárgyalások.²³

A Bizottság véleményével együtt felajánlották az országnak az Európai Partneriséget is, melynek keretein belül meghatározásra kerültek a csatlakozásra történő felkészülési időszak rövid- és középtávú prioritásai. A horvát sikereket erősíti Gunther Vertheugen 2003. november 13-án Zágrábban tett látogatása, ahol nyilatkozatában kiemelve a horvátok erőfeszítéseit, hitet tett amellett, hogy „Horvátország, amint teljesíti a feltételeket, azonnal csatlakozhat az Unióhoz, és nem kell bevárnia a Nyugat-Balkán többi államát.”²⁴

2004. június 18-án az Európai Tanács jóváhagyta a Bizottság javaslatát, s döntés született Horvátország tagjelölti státuszáról és a csatlakozási folyamat megindításáról. 2004. október 6-án a Bizottság megjelentette a csatlakozás folyamatáról szóló dokumentumát, ám ebben nem tett említést az ország felvételének várható időpontjáról. Az Európai Tanács 2004. december 16-17-i döntése értelmében a csatlakozási tárgyalások 2005. március 17-én kezdődhetnek volna meg, melynek legfőbb

---

23 COM: *Opinion on Croatia's Application for Membership of the European Union* COM(2004) 257 final, Brussels, 20 April 2004.

24 Vertheugen, Gunther: *Croatia in Europe: Prospects and Opportunities*. 2003. november 13. Zagreb. In: European Enlargement Newsletter No. 12. Zagreb December 2003, Delegation of the European Commission to the Republic of Croatia.

feltétele az ország teljes mértékű együttműködése lett volna a jugoszláviai háborús bűnök kivizsgálására létrehozott hágai Nemzetközi Törvényszékkel (UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in the Hague, ICTY). Miután azonban ez nem történt meg, s Zágráb nem tartóztatta le Ante Gotovina tábornokot, s Carla del Ponte, az ICTY főügyésze kevésnek találta az ország erőfeszítéseit az ügyben, így a tárgyalásokat elnapolták. Csak 2005. október 3-án született meg a döntés megkezdésükről, melyben fontos szerepet játszott, hogy a Törökország zöld utat kapott a tárgyalások megindítására.²⁵

A horvát delegáció vezetője a miniszterelnök, Ivo Sanader, tagjai pedig a Kül- és az Európai Integrációs Ügyek minisztere, Kolinda Grabar-Kitarović és a tárgyalások vezetője, Vladimir Drobnjak voltak. Az Európai Uniót a 25 tagállam külügyminisztere képviselte. Megállapodás született a tárgyalások menetéről, mely szerint a Horvátországgal történő tárgyalások során 35 fejezet kerül megvitatásra.

A lebonyolításban fontos szerepet játszott a Bizottság 2005 júniusában elfogadott Tárgyalási Keretprogramja is, mely aláhúzta, hogy a tárgyalások kizárólag attól függenek, hogy a horvátok milyen ütemben teljesítik a Koppenhágában kialakított csatlakozási kritériumokat. Ez a keretprogram hasonló volt a közép- és kelet-európai országok esetében kialakított stratégiával, ugyanakkor néhány esetben jelentős eltérést is tükrözött, többször is aláhúzva (mely nem valósult meg sem a 2004-es, sem a 2007-es bővítéskor), hogy csak a kritériumok maradéktalan teljesítése esetén kerülhet sor a csatlakozásra. A tárgyalási folyamatban magában is kisebb változások történtek, így az előző bővítések során kialakított 31 fejezettel ellentétben most több, 35 fejezetre osztották a csatlakozási folyamat tárgyát képező több mint 80 000 oldalas uniós joganyagot. Új témák, így az alapvető jogok, a közbeszerzés, a szellemi termékek jogvédelme és a transzeurópai hálózat kérdései önálló fejezetekben kerülnek megtárgyalásra. Ugyanakkor néhány esetben összevonásra, egyszerűsítésre is sor került, pl. az oktatás és kultúra egy témakörként jelentkezik. További nehezítést és a korábbi csatlakozásoktól eltérést jelent, hogy a Bizottság a Tanácsnak készülő jelentésében feltételhez kötheti valamely joganyag-fejezet megnyitását, de életbe lépéséhez szükség van a Tanács – a 25 tagállam – egyhangú egyetértésére. Ebben az esetben azonban a csatlakozás előtt álló országoknak kötelező a megszabott előzetes feltételek (benchmark) teljesítése egyes fejezetek megnyitása előtt, illetve a fejezet ideiglenes lezárásakor, sőt elviekben az is előfordulhat, hogy mindkettő esetében.²⁶

---

25 Ministry of Foreign Affairs and European Integration (2006) *Croatia on the Road to the European Union* Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, Zagreb 9–13.

26 COM: *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*. COM(2006) 649 final.

Horvátországban a sikeres tárgyalásokhoz feltétlenül szükséges volt intézményi változtatásokra. 2005 elején összevonták a csatlakozást addig irányító Európai Ügyek Minisztériumát és a Külügyminisztériumot, s így egy kézbe került az integráció külső és belső koordinációja. 2005. október 20-án elkezdődhetett a csatlakozási tárgyalások első szakasza, az átvilágítás (screening), melynek sikerei szerepet játszottak abban, hogy 2006. február 14-én a Tanács Csatlakozási Partnerséget fogadott el. Ez felváltotta a 2004 szeptembere óta Horvátországgal meglévő Európai Partnerséget. A Csatlakozási Partnerséget az országgal február 20-án írták alá, s ebben megfogalmazásra kerültek az új cselekvési prioritások, középpontjában a koppenhágai kritériumok teljesítésével és a SAP által megfogalmazott célokkal. Ezek megvalósítására az országnak el kellett készítenie a kivitelezés ütemtervét és a konkrét, egyedi intézkedéseket is tartalmazó tervezetet.

A screening sikerei lehetővé tették – annak ellenére, hogy az összes fejezet átvilágítása csak 2006. október 18-án fejeződött be²⁷ – a csatlakozási tárgyalások második szakaszának, az egyes fejezetek megnyitásának és tárgyalásának kezdetét. Lassítja és bonyolítja a helyzetet, hogy a tárgyalási fejezeteket csak akkor lehet megnyitni, ha a Bizottság által készített, az adott fejezet átvilágításáról szóló jelentést minden tagállam jóváhagyta. Nem véletlen, hogy a horvátok esetében is a viszonylag problémamentes témákat tartalmazó fejezetekkel kezdtek, és a 2006. június 12-én elsőként megnyitott kutatás és tudományos élet fejezetet még aznap lezárták. 2006-ban még egy témát, az oktatásról és kultúráról szólót sikerült ideiglenesen lezárnia, s összesen 5 fejezetet nyitottak meg, így a két lezárt mellett a gazdasági és monetáris unióról, a vállalati és iparpolitikáról és a vámunióról szólót.²⁸

2007-ben tovább folytatódtak a sikeres tárgyalások. Márciusban egy dosszié, a szellemi tulajdon védelme, júniusban újabb hat, a szolgáltatások szabadsága, a társasági jog, a pénzügyi szolgáltatások, az információs társadalom és média, a statisztika, valamint a pénzügyi ellenőrzés témájának megvitatása kezdődött. A horvát előmenetelt szíven viselő Németország elnöksége idején tehát szemmel láthatóan felgyorsultak a folyamatok. Az EU elnökségtől megváló Frank Walter Steinmeier német külügyminiszter nyilatkozata szerint „*a hat új fejezet megnyitása (júniusban)*

---

27 Már a keleti bővítés idején bevezették azt, hogy a tárgyalási folyamat három fő szakasza nem egymás után, hanem átfedésekkel valósult meg. Így a magyarázó szakasz még nem zárult le, amikor már elkezdődött néhány fejezet átvilágítása, illetve ugyan még tartott az átvilágítás, de elkezdődhetett a tényleges tárgyalása bizonyos, már átvilágított fejezeteknek.

28 Delegation of the European Commission to the Republic of Croatia (2007) *European Enlargement Newsletter* No. 32/33. Zagreb, July 2007.

erős jel, valódi áttörés.” „Remélem hasonló tempóban folytatódnak a tárgyalások a portugál elnökség ideje alatt is” – tette hozzá Olli Rehn bővítési biztos.²⁹

Október 12-én, Brüsszelben, a horvát csatlakozásról szóló kormányközi konferencián – melyen a horvát delegációt a külügyminiszter, Kolinda Grabar-Kitarović vezette – megnyitották az egészségügyről és a külkapcsolatokról szóló dossziékat.³⁰ Összegezve tehát eddig (2007. október végéig) 14 fejezetet nyitottak meg, kettő ideiglenesen lezárásra került, és további tíz témakör esetében a horvátoknak teljesíteniük kell bizonyos előzetes feltételeket a megnyitáshoz.

2007-ben a horvát integráció szempontjából fontos mérföldkövet jelentett, hogy az Európai Parlament – először és egyedülálló módon az EP történetében – napirendjére tűzte a horvát csatlakozás kérdését. Hannes Swoboda osztrák szocialista képviselő ország jelentését először a Külügyi Bizottság tárgyalta és csaknem egyhangúlag – 71-4 – szavazati arányban fogadta el. A képviselő a Horvátország 2006. évi ország jelentéséről című indítványát a parlament áprilisi plenáris ülésén vitatta meg és fogadta el. A jelentés hangsúlyozta, hogy Horvátország stabilizáló tényező lehet a Nyugat-Balkánon, mintaként szolgálhat a térség államainak, ezért mielőbbi csatlakozása az Uniónak is érdeke. Elismerték az ország eddigi eredményeit, különösen a gazdaság, a közigazgatás és részben az igazságügy terén. Ugyanakkor megfogalmazták a legfőbb tennivalókat is: az ICTY-vel való hatékonyabb együttműködés, az állami vállalatok privatizációja, bírósági reform, korrupcióellenes politika, menekültek visszatérésének támogatása, a szomszéd országokkal való kapcsolatok rendezése, különös tekintettel a Szlovéniával fennálló határvitákra, hatékonyabb kommunikáció az integráció csökkenő támogatottságának megfordítására.³¹

6. Konklúzió

Horvátország gazdasági fejlettsége, valamint integrációs felkészültsége alapján a SAP országok átlaga felett áll, s ezért előfutára lehet a térség integrációjának. Mint a régió egyedüli tagjelölt és a csatlakozási tárgyalásokat megkezdő országa modellként szolgálhat a Nyugat-Balkán államai számára, igazolva, hogy csak a kritériumok ma-

---

29 Hat újabb fejezet megnyitásával folytatódnak a horvát EU-csatlakozási tárgyalások. <http://www.evnonal.hu/nyomtat.php?modul=15&id=4213> (2007. október 30.)

30 Ministry of Foreign Affairs and European Integration: Press Release 261/07, Zagreb, 12 October 2007.

31 Európai Parlament (2007) Jelentés Horvátország 2006. évi ország jelentéséről. Plenárisülés dokumentum A6-0092/2007.

radéktalan teljesítése és a reformok véghezvitele juttatja közelebb őket az Európai Unió teljes jogú tagságának elnyeréséhez. A horvátoknak azonban hasonló intenzitással kell folytatniuk reformprogramjukat, hogy az általuk kifizűzött határidőt, a csatlakozási szerződés 2009. évi aláírását tartani tudják.

Irodalom

- BENKO, Daniel: A Croatian View. In: *Integration, Regionalism, Minorities: What is the Link?* (International Conference, Bp., 6–7 September 1996). Hungarian Institute Of International Affairs, Bp., 1997. 25–37.
- COM: *Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association Process for the Countries of South-Eastern Europe*. COM(99) 235. Brussels. 26. 05. 99.
- COM: *Council Decision Concerning the Signature of the SAA between the European Communities and its Member States and the Republic of Croatia on behalf of the European Community*. COM(2001) 371 final. Brussels, 9 July 2001.
- COM: *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*. COM(2006) 649 final.
- COM: *Interim Agreement on trade and related issues between the European Community on one hand and the Republic of Croatia on the other*. COM(2001) 429 final, Brussels, 24 July 2001.
- COM: *Opinion on Croatia's Application for Membership of the European Union* COM(2004) 257 final, Brussels, 20 April 2004.
- COM: *Proposal for a Council Regulation on the Establishment of European Partnerships in the framework of Stabilisation and Association Process*. COM(2003) 684 final.
- COM: *Report from the Commission on the Feasibility of Negotiating a Stabilisation and Association Agreement with the Republic of Croatia*. 2000 http://eurpoa.eu.int/eurlex/enl/com/rpt/2000/com2000_0311en01.pdf (2006. október 15.)
- COM: *The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity*. COM (2006) 27 final, Brussels, 27 January 2006.
- DELEGATION of the European Commission to the Republic of Croatia (2007) *European Enlargement Newsletter* No. 32/33. Zagreb, July 2007.
- EC: *Presidency Conclusions - Santa Maria de Feira European Council Meeting*, 19–20 June 2000, Press Release Nr: 2000/1/00, Santa Maria de Feira, 19 June 2000, point 67.;
- EC: *The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration*. Presidency Conclusions of Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003, Document 11638/03, Brussels, 1 October 2003, point 40.
- EURÓPAI PARLAMENT (2007) Jelentés Horvátország 2006. évi országjelentéséről. Plenárisülés dokumentum A6-0092/2007.

- GOVERNMENT of the Republic of Croatia (2002) *National Programme for the Accession to the EU – 2003*. (NPPEU) Zagreb, 2002.
- Hat újabb fejezet megnyitásával folytatódnak a horvát EU-csatlakozási tárgyalások. <http://www.euvoanal.hu/nyomtat.php?modul=15&id=4213> (2007. október 30.)
- INOTAI, András: Miért újszerű az Európai Unió keleti kibővülése? *Európai Tükör* 1997. június, II. évf. 3. sz. 1–11.
- MINISTRY for European Integration: *Europa Bulletin Republic of Croatia* (2000) No. 9. January/February 2000. www.mei.hr/ownload/2002/08/28/January_February_2000.pdf (2005. október. 25.)
- MINISTRY of Foreign Affairs and European Integration (2006) *Croatia on the Road to the European Union* Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, Zagreb 9–13.
- MINISTRY of Foreign Affairs and European Integration: Press Release 261/07, Zagreb, 12 October 2007.
- SAMARDŽIJA, Višnja – STANIČIĆ, Mladen – NIKIĆ, Gorazd: Hrvatska i EU: Koristi i troškovi integriranja. *Croatia and the EU: Costs and Benefits of Integration*. IMO Zagreb, 2000. www.sabor.hr/default.asp?gl=200409030000002 (2007. október 15.)
- SAMARDZIJA, Visnja: EU Relations with Croatia in 2005. In: *MED* 2006. 2005 in the Euro-Mediterranean Space. 138–140. (2007. június 30.)
- SANADER, Ivo: *Discussion Paper Croatias Course of Action to Achieve EU Membership*. Center for European Studies, Rheinische Friedrich Wilhelms Universität, Bonn, 1999. http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c59_sanader.pdf (2007. szeptember 15.)
- SCHIMMELFENNIG, Frank – SEDELMEIER, Ulrich: Theorizing EU Enlargement: Research Focus, Hypotheses, and the State of Research. *Journal of European Policy* 9:4 August 2002. 500–528.
- SZABÓ, József: Horvátország: láthatáron az EU. *Európai Tükör*, 2005/2 február, 82–83.
- SZILÁGYI, Imre: *Horvátország és az Európai Unió*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Bp. 2002.
- VERTHEUGEN, Günther: *Croatia in Europe: Prospects and Opportunities*. 2003. november 13. Zágráb. In: European Enlargement Newsletter No. 12. Zagreb December 2003, Delegation of the European Commission to the Republic of Croatia.
- WIENER, Antje – DIEZ, Thomas: *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press. 2004. 75–94.

SÁNDOR ILLÉS

International retirement movements in Hungary

1. Introduction

The recent literature echoes the multiple motivational system of international elderly migration, or IEM.¹ We can foretell that all of the relevant sciences could provide classification from their own logic.² Moreover, the taxonomy of IEM related to Hungary could be created from different angles.³

Firstly, we give an overview of recent literature of the types of IEM. Previous studies identified the main causes of IEM and separated some types to the others.⁴ Wiseman and Roseman wrote in their pioneer study the retirement migration was separated into three groups: based on kinship, return to place of origin, and amenity. The same factors were identified in Cribier's study: family re-unification, return to area of origin, and the search for places with high amenity values. Litwak and Longino's development model of later life stressed the role of time. They associated three successive phases of elderly migration with distinctive residential requirements and therefore migration reasons. The early retirement move is when environmental and amenity considerations prevail. The second is when frailty or ill-health begin, which increases the role of services and support. The third sort of migration marks the dependency when a person is unable to live independently.

---

1 Attias-Donfut and Wolff, 2005; Oliver, 2007.

2 Ainsaar, 2004.

3 Meyer and Speare, 1985; Withol de Wenden, 2001.

4 Wiseman and Roseman, 1979; Cribier 1982; Bell and Ward, 2000; Warnes, 2002; Walters, 2000; Attias-Donfut et al. 2005.

Karen O'Reilly's time perspective differed from Litwak and Longino's life course aspect. She underlined the time spent in the origin and destination areas and proposed a five-fold typology: expatriates, residents, seasonal visitors, returners and tourists. Blakemore's typology emphasised the reasons for migration and the possibilities for the near future development in the ethnic minority communities. Warnes et al. presented a more specific typology of the welfare position of international elderly migrants in a contemporary European context. In addition, the most recent literature was not able to form brand new types of IEM. Warnes pointed out that family oriented, place-of-origin led, amenity seeking and working life related factor form components crucial for later life migration.⁵ Thus, an in-depth understanding of the patterns of elderly migration requires attention not only to one popular or maybe most significant type but also to others. King's paper added another relatively new factor to the list mentioned above, namely the crisis related migration.

2. Selection of relevant types of IEM for the Hungarian case

Based on the analysis of register based comparable data given by the Hungarian Central Statistical Office from 1996 through 2004, the empirical results of the author survey in the Upper Balaton region in 2003 and the relevant literature highlighted above we can distinguish seven different groups fit for the Hungarian context: family oriented, work-related, return, amenity seeking, crisis-led, ethnic related and higher pension hunting. The typology will be useful to judge the distinct impact of each migrant type on the country of destination. After that we weight the types and compress the core elements of the typologies into a coherent motivational system, having the potential to make an international comparison.

The type of *higher pension hunting* seems unusual at first sight. Great numbers of retired immigrants coming from Romania and the Ukraine fall into this category. In the year 2004, 7206 international elderly immigrants from Romania, 1920 later life immigrants from the Ukraine and 278 old people with immigrant status from distant Russia stayed in Hungary. In contrast, there were less than 50 immigrants of retirement age living in Hungary from neighbouring Slovakia, which has a significant ethnic Hungarian population along the common borderline. The number of Ukrainian and Russian people resident in this country has grown five

---

5 Warnes 2002: 140.

to ten times since 1996. These are the two countries plus Romania with which Hungary has had a valid and functioning bilateral social political agreement, constructed on a territorial principle, ever since the early 1960's.⁶ The amount of pension is calculated by the social insurance organisation of the country where the beneficiary's permanent address is, on the basis of the years of service performed in both countries added together. There is not share-burdening, the final result is that one country pays the other does not pay. The pensioners arriving from Romania,⁷ the Ukraine and Russia made a rational individual decision based on a sound recognition of self-interest when immigrating to Hungary, as the Hungarian regulations granted them a far higher pension than they would have or could have got in their country of origin. In other words, a higher pension as a motivating factor was probably significant.

The *family-connected* immigrations absorb the types of family formation, family reunification and moving closer to the relatives. The most probable reason for the immigration of old persons is the intention to join families arriving from an Eastern direction. More specifically, the offspring who had immigrated previously, proceed to 'import' their parents as well, as soon as the time necessary for a bare minimum of their own integration was over. The dominance of family orientation as a motivation would be confirmed by the fact that the share of the sixty-and-over age group according to country of origin was very similar to the share of under 40's within the total number of both inactive age groups equivalent in the middle of the investigated period. (Romania 38.7%, 37.0%; Ukraine 9.9%, 7.0%; Serbia 8.6%, 7.3%; Russia 1.5%, 2.0% and Croatia 0.6%, 0.8%). We can conclude that not only the elderly followed the active immigrants, but also the children.

The family reunification of Eastern type (parents followed by children) had low probability in the case of German origin elderly immigrants but the other family related reasons could have a great significance due to the fact that the share of later-life immigrants with German citizenship was about equal to their pair in the total immigrant population in 2000 (6.1%, 6.2%). At the beginning of 2000, there were 908 immigrants of 60 years or older from Germany. There were 164 people from Austria and 121 people from Switzerland. If we compute the index of similarity of generations (share of national elderly immigrants within all immigrant elderly in Hungary divided by the share of national non-elderly immigrants within

---

6 Lukács, 2000.

7 In the case of Romania this possibility for Romanian pensioners has been cancelled since the accession to the European Union (January 1. 2007) because of the harmonization of community legal rules.

all immigrant non-elderly in Hungary minus 1) by countries we received 0,02 for Germans, 0,8 for Austrians and 2,6 for Swiss. The two greatest values in the case of Austria and Switzerland reflected the smaller importance of family reunification. Perhaps it was not accidental that these were the three countries with which Hungary had signed agreements on social security around the millennium, which can be considered EU-conform. Years of service were aggregated and it was also possible to transfer the benefits to the territory of the other contracting party in the case of immigration between the two countries. We can see from the above that people arriving from the West have their pension transferred to this country, come to own a property and maintain it,⁸ their consumptions take place in this country and cover their health and social care expenses from their own resources,⁹ obviously benefit the receiving country. On the other side, the cost of Hungarian pension, health and social insurance of people arriving from the East is perhaps counterbalanced by the capital they import, their potential consumption and activity, which serve the benefit of themselves and their relatives. However, the balance does not seem as nearly positive as in the case of Western arrivals from the angle of utilitarian international migration policy emerging in Hungary.¹⁰

The *work-related* type consists of elderly immigrants who made economic activity or worked in Hungary. The Polish and Bulgarian cases were special because they reflected the inheritance of pre-1988 small-scale labour migration within the socialist block.¹¹ Besides Polish men in mines, Bulgarians in agriculture, as well as Cuban, Vietnamese and Mongolian women worked in Hungary based on bilateral agreements.¹² The volume of Polish and Bulgarian elderly immigrants diminished reflecting the collapse of the former economic system and the economic disintegration of the region. Work-related immigrants could arrive from Russia because huge amount of military personnel had camped in Hungary. We suppose that former mixed marriages channelled partially this sort of immigration. The proportion of actives was greater than the proportions of elderly within the reference groups in the citizens of Poland (2.7%, 2.1%) and Russia (2.0%, 1.5%). Bulgarians are an exceptional case because the share of elderly is remarkably greater than share of non-elderly in 2000 (2.7% and 0.8%) and the score of index of similarity of generations, which reflects the distance from family oriented reasons

---

8 Illés – Michalkó, 2005.

9 Szőke, 2005.

10 Valkovics, 2007.

11 Iglicka, 2001

12 Hárs, 2002

is 2.4 just as Switzerland. The high value means the weak role of family connected motivations of staying in Hungary. The age structure of Bulgarian immigrants was the oldest among the eleven countries under examination. Citizens of Bulgaria with a former agricultural economic activity aged there and there was no new immigrant flux maintaining their number or rejuvenating their composition.¹³ In the former GDR many Hungarian guest workers were employed and similarly to the Russian case, intermarriage was the motivating factor of the immigration of mainly German wives. The migration back of husbands with Hungarian origin could be judged as international return migration.

Return migration is considered as a counter-flow of previous emigration. In other words, return migration is the end of emigration.¹⁴ The return is similar to the amenity-seeking type: an element of the most simple migration system forming. Recent return migration to Hungary is a sequel to the extensive emigration with few labour motivations that began after World War II. Due to the isolation of the Western and Eastern blocks, Hungarians did not move to West as guest workers.¹⁵ There was no chance to join the mass guest worker movements in a legal way. The connection to the Western labour migration system was intensive but unidirectional. At about 400,000 Hungarians left the country directly across the iron curtain or with tourist passport indirectly since 1956.¹⁶ As a result of the previous processes, elderly return migration immediately started since the collapse of the socialist political regime. This relatively fast start is a distinguishing feature of the return type because the family-oriented and amenity-seeking types started half a decade later. Return migration from Germany stemmed from several sources. Following the historical logic the first source would be the second generation of ethnic German emigrants who were forced from Hungary as a direct consequence of Second World War. The additional source would be the Hungarian emigrants after the 1956 Revolution who were admitted in Germany as political refugees in the greatest number in Europe. After that the 3-4 thousand illegal emigrants annually directed mainly to West Germany as the third source. Germany was the dominant receiving country of the emigration hump from 1988 till 1992 but due to the youth age structure of Hungarian emigrants it was not likely that the last wave would form the fourth group. The United States of America was the destination country of the emigration flow to the New World before the Second

---

13 M6d, 2003

14 Altamirano, 1995; Rodr6guez et al., 2002: 239

15 H6rs, 2002

16 Hablicsek-Ill6s, 2007

World War. After that significant number of emigrant population with Hungarian background developed in this country from sources mentioned in West Germany. It is interesting to note that according to Warnes¹⁷ contribution on US retired pension beneficiaries overseas, Hungary as a target area had a high growth rate (12.7%) between 1997 and 1999. This indicator showed an intensification of elderly migration to Hungary that is consistent with the Hungarian data. In 2000 according to the data of EUROSTAT 85,710 Hungarian emigrants lived in the EU member states. More than three-quarter emigrated to Germany (62%) and Austria (15%). The roots of the elderly return migration from Germany and Austria belong to the absolute numbers as a base mentioned above.

The *amenity seeking* form (hereafter IRM) is a new sort of international retirement migration with huge most recent literature.¹⁸ This form has increased rapidly since the 1980's and are growing faster than the other types of IRM in European North-South relation.¹⁹ The core of this form is the relative high independence of work-related, crisis-related reasons, and relative less importance of family-related motivations.²⁰ More or less, return to the country where positive former experiences had been gained except for the home countries. The amenity seeking elderly migration means that the environmental preferences and lifestyle led elderly migration with former tourist experiences in the destination area. High rates of multiple residence, multiple identity and peripatetic lifestyle are also common distinguishing features.²¹ In this case the migration is not a clearly separate action but an element of a mobility system what is generated by multiple spatial moves. King et al.²² pointed out that IRM is not necessarily the final stage in the migratory life course. It often involves back migration or somewhere stimulates derivative or following migrations.²³ It is a hard problem how to conceptualise a new phenomenon investigated in warm coastal areas in an inland country with dry continental climate and different histories of tourism?²⁴ What the attractive factors are?

The answer is as follows: attractions of Hungary pulled the tourists in Budapest, the overcrowded capital (no); Lake Balaton, the second attraction of the country

---

17 Warnes 2001: 382

18 King et al., 2000; O'Reilly 2000; Williams et al., 2000; Warnes, 2001; Casado-Díaz et al., 2004

19 Warnes, 2001

20 King et al., 1998: 101, 106

21 King et al., 2000

22 King et al., 1998: 93

23 Rodríguez et al. 1998; Casado-Díaz et al., 2004

24 Hervai Szabó, 2007

till the end of 1990s (maybe or already not); old and newly created spas (yes); cottages close to Lake Balaton or spas (yes); cheap farmhouses in remote small villages or the Great Hungarian Plain (yes).²⁵ The range of possible attractive factors were identified purely in accordance with the author's regional survey and relevant literature reviewed above. We are aware of not proving or cancelling the explanatory force of factors listed above entirely with the help of macro data on a country level. Therefore, there are two simple statistical methods which seek some insights into the amenity seeking IEM. First is the investigation of change in quantities some selected sending countries from the aspects of affluence. It is combined with the searching of over-representations of IEM in the context of elderly immigrant subpopulation to Hungary. According to the official data of the Hungarian Central Statistical Office, the German and Swiss dynamics were impressive, and belonged to the approximately 3.0 and 4.0 growth rate between 1996 and 2004. The volume of Austrian IEM did not increase considerably, the volume of American IEM diminished continuously. As second method, if we compare of the distribution of the sixty-and-over age group to forty-and below age group according to country of origin we received a big difference in the advantage of elderly of two countries of origin in the middle of the investigated period (Austria 1.1% and 0.6%, Switzerland 0.8% and 0.2%). The elderly proportions were a little bit lower in the case of Germany (6.1% and 6.2%) and USA (1.6% and 2.1%). The high dissimilarity from family related reasons reflects the significant role of amenity-seeking moves of Swiss and Austrian citizens (the index of similarity of generations: 2.6 and 0.8). We suppose that the amenity seeking motives play a significant role in the Swiss, Austrian and US citizens and have a small explanatory force on immigration of citizens of Germany.

Crisis-related IEM is the sixth category. It was constructed for the special purpose because the situation was more complex than classical refugee flows during the civil war in successor states of Yugoslavia.²⁶

3. Hypothetical motivational system

In the following section we anticipate that a purely one-motif form of IEM did not exist in reality and we emphasised again to the interconnectedness of different classes of IEM presented above. We weight the types by countries and compass typologies into a coherent motivational system in order to make an international comparison.

---

25 Rátz, 2004; Csordás, 2007; Michalkó 2007

26 King, 2002: 96–97

Indirect estimation was made for testing the relative weight of each type mentioned in the previous chapter on the one hand and to draw comparison with another research on the other hand. We construct a hierarchical motivational system on the citizens of top 11 sending countries (encompasses four-fifth of IEM in Hungary) in which we classify the elderly immigrants in Hungary by the most reliable three groups of IEM, supposedly that the fourth one that is the ethnic factor²⁷ related to all countries. In other words, we categorize the sending countries according to their firstly, secondly and thirdly dominant elderly migrant types living in Hungary completed with a constant fourth, namely ethnic Hungarian background. We suppose each migration class is associated with separable motivations for migration and had different effects to the receiving country but the type mirrored the main motive of migration. In the light of the distinct impacts that different types of IEM exert, we may create some conclusions in the form of hypotheses on the IEM related to Hungary. Table 1. below compasses the separate facts and ideas discussed earlier in a complex and coherent system.

*Table 1.
Types of international elderly migration (IEM)
in Hungary by citizenship of immigrants*

Citizenship	1. motive	2. motive	3. motive	4. motive
Romanian	family oriented	work related	higher pension hunting	ethnic related
Ukrainian	work related	family oriented	higher pension hunting	ethnic related
German	return	family oriented	amenity seeking	ethnic related
Serb	crisis related	family oriented	work related	ethnic related
Bulgarian	work related	family oriented	return	ethnic related
Russian	work related	higher pension hunting	family oriented	ethnic related
Polish	work related	family oriented	return	ethnic related
US	return	family oriented	amenity seeking	ethnic related
Austrian	return	amenity seeking	family oriented	ethnic related
Croatian	crisis related	family oriented	return	ethnic related
Swiss	return	amenity seeking	family oriented	ethnic related

27 Kocsis, 2004

In this section of the paper, we highlighted the significant structural and motivational differences between the inland and coastal later life migration. The high proportion of family orientation, return and work relation characterised the Hungarian situation. Additionally, we identify two peculiar motives namely, crisis relation and pension hunting. These processes reflect the otherness²⁸ of IEM to Hungary in comparison with the British IRM to Mediterranean. However, the system of motivations had complex features and not only the macro factors²⁹ but also the human agents³⁰ played important roles both cases.

4. Conclusions

The IEM is an emerging phenomenon of the second half of the 20th century. International elderly migrants were not a homogeneous group. We analysed this heterogeneous mass from a demographic, spatial, historical and legal point of views and divided IEM into seven motivational types: family-oriented, return, work-related, amenity-seeking, higher pension hunting, crisis-related and ethnic-related. We created a motivational system of the eleven most important sending countries after that using an indirect estimation method. The system of types of IEM based on empirical materials was a cognitive construction, in fact. But the system was extremely flexible, as its elements (sending countries, types, weights) were modified by the creator in accordance with a research aim. It takes into account more sending countries, from which we have trustworthy information, more types reliable from the point of view of receiving country. The absolute number of weights depends on the number of types investigated, but their values are changed as the researcher wishes. The method may extend other stages of life course (for instance childhood, students, active earners), too. Moreover, there is doubt about whether the method is suitable for all age bracket researched covered. As a result, the paper provides a method that is utilizable for comparative studies, first of all. The aims were to examine the Hungarian patterns of IEM and our results were embedded into an international research context.

The paper discussed a peculiar Hungarian type of IEM, namely the higher pension hunting type. This sort of migration has a potentially high policy relevance. We may state that a further increase in higher pension hunter immigrants is in no way desirable within the present legal regulatory framework. If this phenomenon continues

---

28 Williams and Baláz, 1999; Kovács, 2000; Nemes Nagy, 2000; Kuus, 2004

29 Nell, 2004

30 Ley, 2004

on a large scale, this will necessitate interference with the spontaneous processes. We propose that the Hungarian body might launch international negotiations with Ukraine and Russia and make decision on conversion from the old social political agreements based on territorial principle into new ones with shared burdens. The best method to solve the problem would be the bilateral agreements³¹ except for the accession of countries involved in the European Union (for instance Romania). As a general message addressed to policymakers: it was important to treat the various matters in a differentiated manner depending on the types of elderly immigrants.

Acknowledgements

The paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences.

Bibliography

- AINSAAR, M.: *Reasons for move: A study on trends and reasons of internal migration with particular interest in Estonia 1989–2000*, Turku, Turku University, 2004.
- ATTIAS-DONFUT, C., TESSIER, P., WOLFF, F.-C.: Immigrants at retirement. *Retraite et Société*, 44. (2005) (Best of 2005), 6–39.
- ATTIAS-DONFUT, C., WOLFF, F.-C.: Transmigration and life choices at retirement. *Retraite et Société*, 44. (2005) (Best of 2005), 41–67.
- ALTAMIRANO, A.T.: Return migration on the policy agenda in Sweden. *Applied Geography*, 15. (1995), 2. 267–278.
- BLAKEMORE, K.: International migration in later life: social care and policy implications. *Ageing and Society* 18.1(999) 6. 761–774.
- CASADO-DIAZ, M. A., KAISER, C., WARNES, A. M.: Northern European retired residents in nine Southern European areas: characteristics, motivations and adjustment. *Ageing and Society*, 24. (2004) 2. 353–381.
- CRIBIER, F.: Retirement migration in France, In: Kosinski, L.A., Prothero, R.M., (eds.) *People on the move*, London, Methuen, 1975. 361–363.
- CSORDÁS L., JURAY T.: A második otthonok mint térformáló tényezők, (Second homes as space-forming factors), *Földrajzi Közlemények*, 131. (2007) 3. 187–201.
- FREY, W.H., LIAW, K-L., LIN, G.: State magnets for different elderly migrant types in the United States. *International Journal of Population Geography*, 6. (2000) 1. 21–44.

---

31 Warnes, 2002, Rédei, 2007

- HABLICSEK L., ILLÉS S.: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai, (Demographic consequences of the 1956 exodus from Hungary), *Statistikai Szemle*, 85. (2007) 2. 157–172.
- HÁRS Á.: Channelling and filtering migration: Hungary's bilateral labour migration agreements. *International Journal of Population Geography*, 8. (2002) 2. 165–182.
- HERVAI SZABÓ GY.: Global migration processes, tourism and human rights. In: Rátz T., Sárdi Cs., (eds.) *Intercultural aspects of tourism development*, Székesfehérvár, Kodolányi János University College, 2007. 59–69.
- IGLICKA, K.: *Poland's Post-War Dynamic of Migration*, Aldershot, Ashgate, 2001.
- ILLÉS S., MICHALKÓ G.: Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon, (Foreigners in the Hungarian property market), *Kisebbségkutatás*, 14. (2005) 3. 345–352.
- KING, R., WARNES, A.M., WILLIAMS, A.M.: International retirement migration in Europe. *International Journal of Population Geography*, 4. (1998) 1. 91–111.
- KING, R., WARNES, A.M., WILLIAMS, A.M.: *Sunset Lives: British Retirement Migration to the Mediterranean*, Oxford, Berg, 2000.
- KING, R.: Towards a new map of European migration. *International Journal of Population Geography* 8. (2002) 1. 89–106.
- KOCSIS K.: Changing ethnic patterns in the Carpatho-Pannonian Region (1989–2002), In: Szarka L., (ed.) *Hungary and the Hungarian Minorities. Trends in the Past and in Our Time*, Highland Lakes, New Jersey, Atlantic Research and Publications, 2004. 36–63.
- KOVÁCS Z.: Hungary at the threshold of the new millennium: the human geography of transition, In: Kovács Z., (ed.) *Hungary Towards the 21st Century – The Human Geography of Transition*, Budapest, Geographical Research Institute of HAS, 2000. 11–27.
- KUUS, M.: Europe's eastern expansion and reinscription of otherness in East-Central Europe, *Progress in Human Geography*, 24. (2004) 3. 472–489.
- LEY, D.: Transnational spaces and everyday lives, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29. (2004) 2. 152–164.
- LITWAK, E., LONGINO, C.F.: Migration patterns among the elderly: developmental perspective, *Gerontologist* 27. (1987) 2. 266–272.
- LUKÁCS É., 2000, Wanderbewegungen als Folgen eines Beitrittes der MOE-Länder – die Sicht Ungarns, In: Hrbek, R., (Hrsg.) *Die Osterweiterung der Europäischen Union*, Tübingen, Europäisches Zentrum für Föderalismus-Forschung, 68–86.
- MEYER, J.W., SPEARE, A.: Distinctive elderly mobility: types and determinants, *Economic Geography*, 61. (1985) 1. 79–88.
- MICHALKÓ G., LÖRINCZ K.: A turizmus és az életminőség kapcsolatának nagyvárosi vetületei Magyarországon, (Urban aspects of the link between tourism and quality of life in Hungary), *Földrajzi Közlemények*, 131. (2007) 3. 157–169.
- MÓD L.: Bolgár kertészek Szentes környékén, (Bulgarian horticulturists in the region of Szentes), *Alföldi tanulmányok*, 19. (2003) 110–117.

- NELL, L.M.: Conceptualising the emergence of immigrants transnational communities, *Migration Letters*, 1. (2004) 1. 50–56.
- NEMES NAGY J.: Spatial gravity centres of the dynamics and the crisis in Hungary, *Hungarian Statistical Review*, 80. (2002) Special number 7. 75–85.
- OLIVER, C.: *Retirement migration: Paradoxes of ageing*, London, Routledge, 2007.
- O' REILLY, K.: A new trend in European migration: a contemporary British migration to Fuengirola, Costa del Sol, *Geographical Viewpoint*, 23. (1995) 4. 25–36.
- O' REILLY, K.: *The British in the Costa del Sol*. London, Routledge, 2000.
- RÁTZ T.: *European Tourism*. Székesfehérvár, Kodolányi János University College, 2004.
- RÉDEI M.: *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*, (World in motion. The geography of international migration), Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2007.
- RODRÍGUEZ, V., FERNÁNDEZ-MAYORALAS, G., ROJO, F.: European retirees on the Costa del Sol: A cross national comparison, *International Journal of Population Geography*, 4. (1998) 2. 183–200.
- SZŐKE A.: New forms of mobility among Western European retirees: German migrants in South-Western Hungary, In: Szczepaniková, A., Canek, M., Gril, J., (eds.): *Migration processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the diversity*, Prague, Multicultural Center, (2006) 42–45.
- VALKOVICS E.: Néhány gondolat a bevándorláspolitikai stratégiánk kialakításáról, (Some thoughts on the creation of the strategy of domestic immigration policy), In: Sik E., Tóth J., (eds): *Migráció és politika, (Migration and politics)*, Budapest, MTA PTI, (1997). 202–205.
- WALTERS, W.H.: Types and patterns of later-life migration, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 82. (2000) 3. 129–147.
- WARNES, A.M.: The international dispersal of pensioners of affluent countries, *International Journal of Population Geography*, 7. (2001) 3. 373–388.
- WARNES, A.M.: The challenge of intra-union and in-migration to 'Social Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28. (2002) 2. 135–152.
- WARNES, A.M., FRIEDRICH K., KELLAHER L., TORRES S.: The diversity and welfare of older migrants in Europe, *Ageing and Society*, 24. (2004) 2. 307–324.
- WILLIAMS, A. M., BALÁZ, V.: Transformation and division in Central Europe, In: Hudson, R., Williams, A. M., (eds): *Divided Europe*, London, Sage, (1999) 162–185.
- WILLIAMS, A. M., KING, R., WARNES, A., PATTERSON, G.: Tourism and international retirement migration: new forms and old relationship in Southern Europe, *Tourism Geographies*, 2., (2000) 1. 28–49.
- WISEMAN, R. F., ROSEMAN, C. C.: A typology of elderly migration based on the decision making process, *Economic Geography*, 55. (1979) 2. 324–337.
- WITHOL DE WENDEN C.: Un essai de typologie des nouvelles mobilités, *Hommes et Migrations*, 1233. (2001) 5–12.

BALÁZS KOTOSZ

Multicultural Narratives in the Ile-de-France Region (France)

Summary

France has got administratively four overseas departments (DOM – Département d’Outre-Mer) in the world: Guadeloupe, Martinique in the Antilles (Atlantic Ocean), Guyana on the South-American continent, and Reunion in the Indian Ocean. Their official category in the European Union is “outermost regions” (including the Spanish Canary Islands and the Acores and Madeira of Portugal).

From an economic point of view, all overseas departments are underdeveloped compared to France or the EU-25. This underdevelopment accompanied by the high unemployment rate (observed long ago) can be the reason of the considerable migration towards the metropolitan area. The most important destination of the migrants is the well-known developed Ile-de-France (Paris and its surroundings), where the chance to find a job is higher.

In the paper we analyse the sex, age and socio-professional situation of the immigrants and through these data we try to show the generated social tension that exploded in the autumn of 2005. A similar inner migration can be perceived in and around other European metropolises; the entreatment of the phenomenon also postulates the tools of the regional policy.

1. Introduction

The borders of Europe are malleable respecting any natural, political, and cultural aspect. Even the natural boundaries are contentious (we know at least three middle

points of Europe – in Poland, Slovakia and Ukraine); one of the most important debate about the future of the European Union is about its Christian past. The construction of the European Union allows that some parts are very far from the continent. Europe as a whole is multicultural, but there are a series of hubs where this multiculturalism is rather tense. Existing or past national boundaries and all metropolises are typical multicultural hubs.¹ In this paper we analyse the Paris example with a special focus on immigrants from the European Union coming from a largely different cultural milieu.

The expression of multiculturalism has a double meaning. First, it “is an ideology advocating that society should consist of, or at least allow and include, distinct cultural and religious groups, with equal status.”² Second, “the term ‘multiculturalism’ or *multicultural* is also used to describe demographic conditions of cultural and ethnic diversity where it occurs, whether or not it is officially supported by state policy.”³ As our analysis takes the demographic data as a basis, it refers to the second signification. We would like to beware of the judgement of the policy of the French state about any immigrants.

The construction of the paper is the following. In the first part we give an overview of the extensively multicultural overseas departments of France (Guadeloupe, Martinique in the Antilles [Atlantic Ocean], Guyana on the South-American continent, and Reunion in the Indian Ocean). In the second part we analyse the distribution of the population of Paris suburban area by different socio-economic criterion (sex, age, socio-professional situation). The third part is devoted to the special group of immigrants, to those who have moved from the overseas departments to Ile-de-France. Finally, we draw our conclusions relevant to the exploded social tension in autumn 2005.

The limits of the available data are hard constraints in our analysis. The most detailed information is from the last census (1999). During the census mainly the basic demographic and labour market indicators were collected, but we do not have information about two important cultural factor: religion and minority. The lack of these questions in the census is a sign of the predominance of *monocultural* view. Tables give information about nationality (in the case of French citizens there are two categories: native French and French by acquisition), and birthplace. We know that not all French citizens are fully assimilated or at least French-speaking people, but official statistics do not give more possibilities to estimate the characteristics of multicultural regions and settlements.

---

1 Bissoondath, Neil: *Selling Illusions: The Myth of Multiculturalism*. Toronto: Penguin, 2002.

2 <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism> (09/07/2007)

3 <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism> (09/07/2007)

2. The Overseas Departments of France

In Table 1. we summarize the main data of the French overseas territories. Table 2. concentrates on the economic indicators of the four overseas departments.

Table 1. Overseas territories of the French Republic

Administrative unit	Area		Population (1999)		Maritime zone	
	km ²	%	thousands	%	km ²	%
Metropolitan France	551,000	49.6	59,353	96.3	260,290	2.4
St-Pierre-and-Miquelon	242		6		54,900	
Guadeloupe	1,800	0.2	422	0.7	170,900	1.5
Martinique	1,100	0.1	381	0.6	-	-
French Guyana	90,000	8.1	157	0.3	130,140	1.2
French America	93,142	8.4	967	1.6	355,940	3.2
Mayotte	374		131		50,000	
Scattered islands	52		-		657,610	
Reunion	2,512	0.2	706	1.1	312,360	2.8
Australian lands and French Antarctic	439,600		-		1,751,690	
French Indian Ocean	442,538	39.9	838	1.4	2,771,660	25.0
New Caledonia	19,103		197		2,105,090	
Wallis and Futuna	280		14		271,050	
French Polynesia	4,000		220		4,867,370	
Clipperton Island	8		-		431,015	
French Oceania	23,391	2.1	431	0.7	7,674,525	69.4
French Overseas	599,701	50.4	2,236	3.7	10,802,125	97.6
Republic of France	1,110,071	100.0	61,589	100.0	11,062,415	100.0

Source: Pitte, 2001.⁴

4 Pitte, Jean-Robert: *La France*. Paris: Nathan, 2001.

Table 2. Economic indicators of the overseas departments (DOM, 2003)

Administrative unit	GDP		GDP/inhabitant			Unem- ployment rate %
	billions €	%	PPP	EU15 = 100%	EU25 = 100%	
Guadeloupe	6.7	0.4	14296.1	60.3	65.8	26.9
Martinique	6.6	0.4	15963.1	67.3	73.4	22.3
French Guyana	2.4	0.2	12516.4	52.8	57.6	24.5
Reunion	10.5	0.7	13093.3	55.2	60.2	32.9
DOMs	26.2	1.7	13968.8	58.9	64.3	28.3
France	1,585.2	100.0	24212.8	102.1	111.4	9.3

Source: Székely, 2007⁵, Eurostat, 2006.

Guadeloupe is an archipelago that comprises eight inhabited islands located in the Caribbean. The two main islands are Basse-Terre (848 km²) and Grande-Terre (590 km²) connected by a bridge.⁶ The major ethnic group is the Creole Guadeloupian (96%), other groups are French, Martiniquian, Haitian, etc.⁷ The Guadeloupian identity and the assimilation to European culture is not a resolved problem, mainly after the start of European integration. The flashiest argument of this fact is the independence of the Saint-Barthélemy and Saint-Martin islands from 2007. By the independence, they quit the European Union.

Martinique is one volcanic island located in the Caribbean. Its official language is French. The population of Martinique is colourful, the major group is the Creole Martiniquian, and other groups are French, Guadeloupians, Guyanians, and Reunionians. 9 % of the population is white; partly descendants of the first French colonizers, partly Metropolitans who work there for a fix term (generally 3 years) and do not speak the local dialect. The two francophone islands of Guadeloupe and Martinique are separated by the island of Dominica, where the official language is English.⁸

5 Székely Andrea: Overseas departments of France: administrative European regions far from Europe. In: *Region and Regionalism*, No 8. Vol 2 (2007). Lodz-Opole, Poland, 51–62.

6 <http://www.tlfg.ulaval.ca/axl/amsudant/guadeloupe.htm> (25/09/2005)

7 Lucchese, Anna (ed): *The Costs of Peripherality. European Parliament Working Papers*, Luxemburg, 2001.

8 <http://www.tlfg.ulaval.ca/axl/amsudant/martinique.htm> (25/09/2005)

French Guyana is located in South America between Suriname and Brazil. It has an equatorial climate and a dense and untraversable forest covers most of its territory. Its capital is Cayenne, the official language is French. The major ethnic groups are the Creoles, while white French, Portugal, Chinese and autochthon American Indians are the minorities.⁹

Reunion is a volcanic island located in the Indian Ocean. The island is affected by tropical storms during the Austral Winter. The surrounding islands belong to the Republic of Mauritius (ancient French colony, later British colony, independent since 1968). The capital of Reunion is Saint-Denis, the official language is French. The island was uninhabited when Pedro de Mascarenhas first discovered it in 1513. It was populated during the second half of the XVII century, but the population remained quite small until the end of the XVIII century. The origin of the population is much diversified – Europeans, Indians, Africans and Chinese,¹⁰ nowadays six seventh of the population forms the Creole majority.¹¹

As we can learn from the above description, the DOMs are colourful. If we take a look at the census data, where the information touches upon the citizenship, only Guyana seems to be mixed, and mainly Martinique and Reunion are dominated by French citizens. The proportion of European (other than French) citizens is neglectable in all DOMs.

Table 3. Citizenship in the DOMs (percent of the population of the department)

Department	Native French	French by acquisition	European	Other
Guadeloupe	93.9	1.1	0.6	4.4
Martinique	98.4	0.6	0.1	0.8
French Guyana	66.2	4.0	0.5	29.2
Reunion	98.5	1.0	0.1	0.4

Source: The author's calculation based on INSEE census data.¹²

9 <http://www.tfq.ulaval.ca/axl/amsudant/guyanefr.htm>, 28/09/2005)

10 Lucchese, 2001.

11 <http://www.tfq.ulaval.ca/axl/afrique/reunion.htm> (25/09/2005)

12 <http://www.recensement.insee.fr>, downloaded data by data from more than 300 subpages, (12/06/2007-17/07/2007)

Table 4. Average age in the DOMs (based on census data, by place of birth)

Department	Local	Other DOM	Metropolitan France	Foreign countries	Total
Guadeloupe	33.9	37.4	28.6	37.1	33.6
Martinique	36.0	33.0	27.8	39.1	35.3
French Guyana	21.4	37.2	30.8	33.3	26.7
Reunion	...	...	...	...	...

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The inhabitants of the DOMs are younger on the average than the inhabitants of the Paris region (see Table 8.), only people born in foreign countries (otherwise few in the whole population) are slightly older than the average.

From a socio-economic point of view, the economic activity rate is more interesting. Generally, the activity rate is lower than in metropolitan (continental) France. The highest activity rate is typical for people born out of France. French Guyana with its Space Centre has a special position in the labour market.

Table 5. The activity rate in the DOMs (based on census data, by place of birth)

Department	Local	Other DOM	Metropolitan France	Foreign countries	Total
Guadeloupe	55.6	62.2	52.8	66.8	56.1
Martinique	59.7	55.9	47.9	66.7	58.7
French Guyana	32.4	74.0	60.4	52.6	43.6
Reunion	47.6	30.3	54.0	65.6	48.6

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The census statistics gives the possibility to analyse the “never employed” category of unemployment. Generally, in the group of those born in metropolitan France, never employed persons are very rare. As Tables 5. and 6. show, the labour market of the Reunion island has surprising features. While the rate of local people who never had a job is higher than the actual unemployment rate of France, those who were born in other overseas territories of France have an extremely high rate. The migration among DOMs is governed sometimes by irrational motivations.

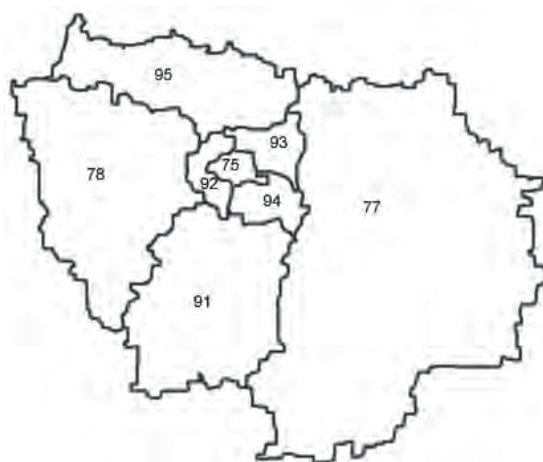
Table 6. The “never employed” unemployment rate in the DOMs
(based on census data, by place of birth)

Department	Local	Other DOM	Metropolitan France	Foreign countries	Total
Guadeloupe	8.9	4.1	4.6	9.6	8.4
Martinique	8.0	6.7	4.7	10.3	7.8
French Guyana	10.3	1.5	1.2	17.6	10.6
Reunion	11.3	30.8	3.3	10.1	10.6

Source: The author’s calculation based on INSEE census data.

3. Ile-de-France

Map 1. The Ile-de-France region

Source: <http://www.tourisme.fr/carte/map-region-ile-de-france.htm>, 2007/07/09

From the aspect of multiculturalism, one of the most important questions is the distribution of the population by citizenship. As Table 7. shows, more than 2 million of the 11.0 million inhabitants of Ile-de-France are not native French, and about 880 thousands are not citizens of the 15-member European Union. This picture is not homogeneous in the region. While in the South-Western and in the very Eastern part the ratio of French natives exceeds 86 percent, it is barely

72 percent in the North-Eastern Seine-Saint-Denis department. The latter has an outstanding rate of the population of Northern African countries. We can find that Paris and the adjoining three departments (Hauts-de-Seine, Seine-Saint-Denis and Val-de-Marne) have a stronger miscellaneous character than other departments lying in the outer ring of the region.

*Table 7. Citizenship in Ile-de-France
(percent of the population of the department)*

Department	Native French	French by acquisition	European Union	Maghreb	Other foreign
Paris (75)	78.14	7.36	4.30	3.52	6.68
Seine-et-Marne (77)	86.95	5.38	3.49	1.72	2.45
Yvelines (78)	86.15	4.95	3.98	2.80	2.11
Essone (91)	86.06	5.69	3.52	2.14	2.58
Hauts-de-Seine (92)	81.91	6.57	3.54	4.30	3.68
Seine-Saint-Denis (93)	72.13	9.15	4.05	7.06	7.60
Val-de-Marne (94)	80.58	7.61	4.48	3.40	3.93
Val d'Oise (95)	82.19	7.01	3.25	3.45	4.11
Total	81.33	6.79	3.88	3.62	4.39

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

In Table 8. we may have a look at the age differences of the departments by citizenship. The larger average age of French by acquisition than native French is the result of the acquisition process. The Maghrebians are older than the average, while other foreign people are younger. The main wave of the immigration of the Maghrebians was in the 60's of the last century, but their children already born in France are native French. Other foreign people arrived generally later to France.

Table 8. Average age in Ile-de-France (by citizenship, years)

Department	Native French	French by acquisition	European Union	Maghreb	Other foreign	Total
Paris (75)	39.1	44.9	41.1	40.7	35.6	39.5
Seine-et-Marne (77)	34.9	40.2	41.2	37.4	31.9	35.4
Yvelines (78)	35.8	39.1	39.5	37.6	32.7	36.1
Essone (91)	35.7	39.9	41.5	36.8	30.7	36.0
Hauts-de-Seine (92)	37.2	41.2	41.0	40.7	32.7	36.0
Seine-Saint-Denis (93)	34.5	38.1	43.1	39.1	32.1	35.3
Val-de-Marne (94)	36.7	40.9	42.5	39.6	32.9	37.3
Val d'Oise (95)	34.4	39.8	41.2	38.2	30.8	35.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The proportion of women is not only a demographic fact, but also an interesting cultural aspect. Generally, in the European cultures, the proportion of women is slightly over 50 percent. The Ile-de-France region altogether is good example, but if we consider the nationality, the situation is not so clear. While among French citizens, the rate is over 51 percent in all departments, there are more foreign men than foreign women. The picture is particularly sharp in the case of Maghrebians, where the proportion of men is over 55 percent. We can mention three reasons for this: first, a lot of men are working in France, while their families are at home (in Northern Africa), second, mixed couples (Maghrebian-French) are typically between French men and Maghrebian women (who – may – become French citizens by this act), third, in conventional Arab families, boys are better appreciated than girls (and they have the tools to have boys rather than girls).

Table 9. The proportion of women in different groups (percentage)

Department	Native French	French by acquisition	European Union	Maghreb	Other foreign	Total
Paris (75)	53.8	54.0	53.4	41.9	49.9	53.1
Seine-et-Mame (77)	50.9	52.9	46.3	44.4	51.4	50.7
Yvelines (78)	51.1	53.3	48.8	44.3	50.6	50.9
Essone (91)	51.1	52.2	46.7	41.7	49.0	50.7
Hauts-de-Seine (92)	52.7	53.7	51.3	42.1	51.9	52.2
Seine-Saint-Denis (93)	52.3	51.3	47.3	44.5	47.1	51.0
Val-de-Marne (94)	52.5	52.3	48.1	42.2	48.5	51.8
Val d'Oise (95)	51.4	52.0	47.2	45.1	49.9	51.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The last feature that we can learn from the census database is how many people live together. First, we can remark that getting out and out from the centre, more and more people live together. Second, people from typically Arab cultures (Maghreb and Turkey) have larger households than any other groups. Beyond its economic reason the cultural roots are clear.

Table 10. The average number of inhabitants per accommodation in Ile-de-France

Department	Native French	French by acquisition	EU-15	Maghreb	Turkish	Other foreign	Total
Paris (75)	1.76	2.24	2.13	2.52	2.88	2.39	1.87
Seine-et-Mame (77)	2.61	3.20	3.15	4.22	4.54	3.79	2.73
Yvelines (78)	2.53	2.99	3.08	4.32	4.30	3.79	2.65
Essone (91)	2.52	3.10	3.12	4.09	4.37	3.72	2.64

Hauts-de-Seine (92)	2.12	2.63	2.63	3.20	3.23	2.87	2.25
Seine-St-Denis (93)	2.27	3.13	2.95	3.78	4.12	3.55	2.59
Val-de-Marne (94)	2.23	2.89	2.95	3.61	3.68	3.29	2.41
Val d'Oise (95)	2.56	3.31	3.14	4.19	4.59	4.01	2.75

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Even if the census data are pretty narrow, it helps us to show some multicultural features of the Ile-de-France region. In the next part of the paper our focus is on a special group of the immigrants.

4. Immigrants from the Overseas Departments in the Ile-de-France Region

The immigrants from the Overseas Departments are inner and outer immigrants at the same time. By citizenship, they are generally French, but their cultural orientation is corresponding to their origin far from the European continent.

For the immigrants, we have two types of data series. First, by place of birth, second, by place of residence at the last census (for the 1999 census it is 1st of January, 1990). Both dissections are interesting, but the last gives more information about the actual dynamics.

Table 11. Average age in Ile-de-France (by place of birth, years)

Department	Same department	Same region	Metropolitan France	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	32.7	33.1	37.7	39.9	44.7	39.3
Seine-et-Marne (77)	28.4	30.3	34.0	38.5	43.8	35.3
Yvelines (78)	24.4	29.8	34.8	38.0	43.6	36.0
Essone (91)	23.3	29.9	34.6	37.6	43.7	35.9

Hauts-de-Seine (92)	25.2	31.0	36.0	37.8	44.3	37.5
Seine-St-Denis (93)	23.4	28.3	32.6	37.8	42.7	35.2
Val-de-Marne (94)	24.0	30.7	35.4	38.3	44.5	37.1
Val d'Oise (95)	23.3	28.9	33.1	38.7	43.2	34.9

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Before concluding that mobility is growing with the age, we must not forget that the mobility of children depends on the mobility of adults, the first voluntary (or at least self-decided) moving is typically after finishing their studies. The overseas or foreign immigrants' data suggests that this type of migration is stronger in the adult age (there are less young immigrants – see Table 11.).

Table 12. The proportion of women by place of birth (percentage)

Department	Same department	Same region	Metropolitan France	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	52.1	52.3	53.6	57.5	51.3	53.1
Seine-et-Marne (77)	49.9	50.0	50.8	51.2	49.8	50.7
Yvelines (78)	49.6	50.0	51.0	51.7	50.1	50.9
Essonne (91)	49.6	50.1	51.0	52.0	48.6	50.7
Hauts-de-Seine (92)	50.3	51.3	52.5	56.5	50.4	52.2
Seine-St-Denis (93)	50.1	50.9	52.0	54.7	47.6	51.0
Val-de-Marne (94)	50.2	51.0	52.4	54.2	49.0	51.8
Val d'Oise (95)	49.8	50.3	51.3	53.3	49.4	51.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The higher proportion of women among immigrants from overseas departments and territories (see Table 12.) can be explained by their “exoticism”. A lot of

bureaucrats working in the DOMs have found a wife there, and those women generally moved to Metropolitan France after the period of overseas service.

Table 13. Average age in Ile-de-France (by place of residence in 1990, years)

Department	Same accommodation	Same department	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries
Paris (75)	49.1	43.1	41.5	29.4	27.5	30.2
Seine-et-Marne (77)	42.3	37.5	36.0	29.0	24.9	26.5
Yvelines (78)	44.0	38.5	37.1	28.4	26.1	27.2
Essone (91)	43.7	38.2	36.8	28.2	24.3	26.5
Hauts-de-Seine (92)	47.0	41.2	39.0	28.5	25.9	28.1
Seine-St-Denis (93)	42.3	37.5	36.1	28.3	24.7	26.1
Val-de-Marne (94)	45.3	40.0	38.2	29.4	25.8	27.3
Val d'Oise (95)	41.8	37.0	35.6	28.7	24.1	26.1

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Table 13. tells more about immigrants. The Ile-de-France region is an attractive zone for young people. While migrants of the last ten years from other parts of France and from foreign countries have about the same age, the younger group of migrants comes from the overseas departments. Their decision is easier than that of immigrants from abroad, as they are generally French citizens (see Table 3.). As we will see from the next analysis, they are very active in the labour market.

Table 14. suggests the analysis of mobility in Ile-de-France. The first row indicates the rate of French citizens, and the second (*in italic*) that of foreign citizens. We can see that about 90 percent of French citizens are not new-comers in the Ile-de-France region, while around 20 percent of foreign citizens arrived to the region during the last ten years. This rate is beetling in Paris. The immigration of overseas citizens towards Seine-Saint-Denis is the heaviest, where one percent of the population arrived in the last ten years from the DOM-TOMs. As we have seen earlier,

Seine-Saint-Denis is the most colourful department of the Ile-de-France region. This department is an absorbent area, where the rate of immigrants is high, but the ratio of those who live in the same accommodation is also elevated. It is easy to get in there, but there is little chance to get out of the North-Eastern suburb of Paris.

Table 14. The distribution of population by place of residence in 1990
(French and foreign citizens)

Department	Same accommodation	Same department	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries
Paris (75)	44.6	71.8	83.5	13.2	0.5	2.8
	35.8	61.3	68.0	3.1	0.1	28.8
Seine-et-Marne (77)	48.2	75.8	91.8	6.9	0.3	0.9
	40.2	67.1	81.7	3.4	0.1	14.8
Yvelines (78)	47.0	76.2	88.8	9.4	0.4	1.5
	40.6	70.1	79.1	3.2	0.1	17.6
Essone (91)	48.9	77.9	91.3	7.0	0.5	1.1
	39.4	67.1	80.5	3.1	0.2	16.2
Hauts-de-Seine (92)	44.5	70.2	87.3	10.1	0.6	1.9
	37.9	62.3	75.9	2.8	0.2	21.0
Seine-St-Denis (93)	50.7	79.4	92.0	5.1	1.0	1.9
	40.0	66.2	81.9	2.7	0.3	15.1
Val-de-Marne (94)	48.3	74.8	90.4	7.4	0.7	1.5
	40.3	65.7	80.6	2.7	0.2	16.5
Val d'Oise (95)	49.3	77.9	92.0	6.3	0.5	1.2
	39.7	64.7	82.4	3.1	0.2	14.2

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

In the following, turn our attention to the labour market. We can find considerable differences of economic activity by place of birth (see Table 15.). In the entire Ile-de-France region those who were born elsewhere are more active than aboriginals. The role of the labour market pool of the capital is doubtless. The activity rate is extremely high in the circle of immigrants from DOM-TOMs. They are active, but how about their success in job finding? As Table 16. suggests, active DOM-TOM-born people have about the same chance to be unemployed as their local concurrents. With the extremely high activity rate, immigrants from DOM-TOMs are working in a much greater rate than local people. It is remarkable that the unemployment rate of DOM-TOM-borns is much lower than those who came from foreign countries. Their relative success in Seine-Saint-Denis is noteworthy.

Table 15. Activity rate (percent) in Ile-de-France by place of birth

Department	Same department	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	36.8	42.8	61.5	68.3	61.3	53.1
Seine-et-Mame (77)	37.2	42.7	59.0	78.5	63.0	49.2
Yvelines (78)	33.8	40.6	58.2	76.1	59.8	48.6
Essone (91)	31.8	41.9	59.1	76.2	62.3	49.6
Hauts-de-Seine (92)	36.1	41.4	61.0	75.4	61.6	50.9
Seine-St-Denis (93)	34.0	38.8	56.7	78.6	62.2	48.7
Val-de-Mame (94)	34.1	41.5	59.0	77.0	63.0	50.3
Val d'Oise (95)	32.4	41.1	57.8	77.9	61.5	48.8

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Table 16. Unemployment rate (percent) in Ile-de-France by place of birth

Department	Same department	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	12.5	11.6	8.4	14.6	17.4	12.0
Seine-et-Mame (77)	11.1	10.1	7.3	10.2	15.9	10.2
Yvelines (78)	10.1	9.0	5.9	10.4	13.3	8.7
Essone (91)	10.6	9.3	6.0	10.1	16.0	9.5
Hauts-de-Seine (92)	12.1	10.3	6.0	10.3	16.5	10.3
Seine-St-Denis (93)	17.1	15.1	9.8	13.6	25.2	17.2
Val-de-Mame (94)	12.4	11.2	7.1	10.3	18.5	11.8
Val d'Oise (95)	12.5	11.0	7.4	10.6	20.0	12.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

The situation is worse if we analyse the wave of immigrants of the last ten years (see Table 17. and 18.). Even if the activity rate is higher than the average, but it is lower by 18-20 percentage point than in the case of all immigrants from DOM-TOMs. There is also a tendency in geographical context; as we are getting out and out of Paris, the activity rate is lower and lower. The unemployment is the worst in the most multicultural Seine-Saint-Denis, mainly for overseas and foreign immigrants. Except for Paris, immigrants from DOM-TOMs are in better situation than others coming from abroad. The expectations of foreign immigrants in Seine-Saint-Denis are very poor, as only 28.9 percent of them are working.

Table 17. Activity rate (percent) in Ile-de-France by place of residence in 1990

Department	Same accommodation	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	43.4	51.1	68.7	55.8	50.1	53.1
Seine-et-Mame (77)	45.7	48.9	56.1	56.0	41.2	49.2

Yvelines (78)	44.0	47.9	57.3	56.9	41.2	48.6
Essone (91)	45.4	49.2	57.5	55.7	40.4	49.6
Hauts-de-Seine (92)	42.7	49.2	68.4	58.6	47.0	50.9
Seine-St-Denis (93)	44.5	48.2	62.2	60.0	43.0	48.7
Val-de-Marne (94)	44.3	49.4	63.5	58.1	45.2	50.3
Val d'Oise (95)	45.4	48.6	55.8	54.4	39.6	48.8

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Table 18. Unemployment rate (percent) in Ile-de-France by place of residence in 1990

Department	Same accommodation	Ile-de-France	Other Metropolitan region	DOM TOM	Foreign countries	Total
Paris (75)	13.2	12.4	8.6	17.4	15.6	12.0
Seine-et-Marne (77)	10.2	10.0	9.7	17.1	21.4	10.2
Yvelines (78)	9.6	8.8	6.4	11.9	13.3	8.7
Essone (91)	9.8	9.3	7.6	18.2	22.7	9.5
Hauts-de-Seine (92)	11.9	10.6	5.9	14.8	17.0	10.3
Seine-St-Denis (93)	17.1	16.6	13.5	22.2	32.7	17.2
Val-de-Marne (94)	12.5	11.7	8.1	17.6	22.8	11.8
Val d'Oise (95)	12.3	11.7	9.7	20.9	28.2	12.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Finally, we should take a look at the socio-professional status of the immigrants (see Tables 19. and 20.). First, we lay down that people are not going to the Ile-de-France region to spend their retired years there. The immigrants from other parts

of France were coming to do some intellectual work (including the executives). The typical status of the immigrants from DOM-TOMs is employee; there are fewer executives among them. The distribution of immigrants from foreign countries has a double feature. On the one part enterprise executives and highly educated persons were coming from abroad; on the other part, the scantily educated Maghrebians and Turkish, who can find a job as worker.

Table 19. Socio-professional status of immigrants in Ile-de-France (distribution, in percent, by place of residence in 1990)

Socio-professional status	Ile-de-France	Other France	DOM TOM	foreign countries
Active	48.6	62.4	54.4	43.2
Retired	15.7	3.9	1.7	2.2
Other inactive	35.7	33.7	43.9	54.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

Table 20. Socio-professional status of active immigrants in Ile-de-France (distribution, in percent, by place of residence in 1990)

Socio-professional status	Ile-de-France	Other France	DOM TOM	foreign countries
Farmer	0.2	0.0	0.0	0.0
Craft, shopkeeper	5.6	2.4	1.7	4.9
Executive, intellectual	20.2	30.5	10.1	24.8
Intermediate profession	24.9	27.4	19.5	17.4
Employee	30.1	29.9	47.7	29.6
Worker	19.0	9.8	21.0	23.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: The author's calculation based on INSEE census data.

5. Conclusion

Paris and its surroundings, the Ile-de-France region is a real multicultural region. The official census statistics originally do not give widespread information about this multiculturalism, because they lack the nationality and religion data. However, by the information of citizenship and of the migration, we may learn the main characteristics of different ethnic groups.

One of the most attractive virtues of Paris is its labour market pool. Hundreds of thousand people are coming to the Ile-de-France region in the hope of finding a job. The most colourful areas are in the worst situation, though they attract the most immigrants from the overseas and Maghrebian regions. Their concentration is not accidental; estate prices are the lowest in these towns and departments and the familial links have an inductive role, too.

This type of multiculturalism leads to monoculturalism by creating poor ghettos.¹³ The negative future outlook may be supported by the past tendencies. While former immigrants are in a relatively good situation in the labour market, the new wave has little chance to find a job. If the process continues, the social tension will grow and the events of November 2005 will flare up again and again.

The immigrants from the French overseas departments are in a special position. Their French citizenship – even if their cultural attitude is different – gives them more chance in metropolitan life. They form a middle course between really inner migration and Arab immigration both in the labour market and from a cultural aspect.

---

13 Gottfried, Paul Edward: *Multiculturalism and the Politics of Guilt: Toward a Secular Theocracy*, University of Missouri, 2002.

ANDREA SZÉKELY

Multicultural Narratives in the Cross-Border Twin City of Komárom/Komárno

Summary

Komárom is a cultural, touristic and trade centre on the right side of River Danube with about 20,000 inhabitants. Komárno has the same functions on the left side of the river with its 37,000 inhabitants. The roads of Hungarian mountains and roads running along smaller rivers of the Slovakian side meet each other there. The crossing point provides the linking together of these roads, the traffic and the trade since ancient times. Celts, Romans fighting against barbarians, settling Hungarians, Caesars, kings, tradesmen, craftsmen, travellers, sailors and grim soldiers found their homes there.

Komárno, located on the left side of River Danube and Újszőny (ancient name of Komárom) on the right side of the river formed a single town until the Trianon Peace Treaty and between 1939–1945. From 1920 to 1939 and from 1945 Komárom and Komárno have been border towns. Komárom and Komárno have a long history, as members of the two communities on the opposite sides of the river have always had a common destiny throughout history.

The common history, the crossing point and the separation after World War I. helped to create a series of multicultural situations. Nowadays, on the left side of the Danube, the proportion of the Hungarian-Slovakian population is around 70-30%, Komárno is the cultural centre of the Hungarian minority in Slovakia. This fact generates some tension between the two nations, even not at local, but mainly at national level. On the right side of the Danube, the recently installed Industrial Park has attracted multinational (partly Asian) companies to build their factories

there, and the foreign managers appeared also on the streets and in the shops of the cities. Their serving implies a multicultural challenge for the local service sector.

The aim of the paper is to show all multicultural faces of the cross-border twin city in the age of globalization.

1. Historical background

Komárom belongs to one of the oldest towns with a rich history, cultural tradition and economic development. Its importance was predetermined particularly by its advantageous geographical position. The ford usable in each season of the year was created at the confluence of the rivers Danube and Váh, thousand years ago. The routes leading from the valley of the rivers Váh, Nitra and Žitava crossed the international commercial route leading along the southern bank of the river Danube.

From the end of the 4th century B.C., Transdanubia was occupied by the Celts who founded several settlements also near the mouth of the river Vág/Váh. In the 1st century A.D. the Roman Empire extended her frontiers as far as the Danube. Roman camp and the town Brigetio were founded in the place of the former Celtic settlements (at the confluence of the rivers Nitra, Danube and Vág/Váh). From the end of the 4th century A.D. the Romans were gradually pushed out of Pannonia by the strengthening attacks of the barbarian tribes. According to archaeological finds, in the Early Middle Ages the Avars were staying in the area of Komárom/Komárno for a longer period.

During the 10th century the tribe of duke Ketel settled around the mouth of the river Vah. He built his winter residence at the confluence of the Danube and the Vah. His son, Alaptolma fortified it.

In the time of the forming of the Hungarian Kingdom, this place surrounded by fortified walls became the centre of the Komárno County. King Stephen created the county-system of the whole kingdom and fixed the castle of Komárno as the centre of the county.

A castle measuring 850 meters in length was built behind the walls of the fort and nearby, at the crossing of important land and water-ways, a settlement arose. In the earliest document the settlement is mentioned as Camarun (1075), Kamarn (1218), Camarun (1268), Kamar (1283), Camaron and Comaron (in several documents between years 1372-1498).

“Villa Camarun” was one of the 23 settlements, which belonged to the domain of Komárno castle.

Many among the kings of the Árpád dynasty stayed in Komárom and its surroundings. Several of them confirmed or extended the privileges of the town

for example: King Béla IV. granted the first significant privileges (belonging only to towns in those days) in his charter of April 1st, 1265.

In this year the town of Komárom/Komárno was established from the union of three villages („villa St. Andreae, villa Camarum, villa Kezu“) which was awarded the same town privileges as the town Buda (the capital of Hungary). Louis the Great, the ruler of Hungary and Poland, visited frequently the forests near the town and spent his free time hunting and fishing. Sigismund of Luxembourg spent the most significant period of his reign in the castle of nearby Tata (Hungary) where he arranged the luxurious court. In 1417 he confirmed and extended the town privileges of Komárom. As the German and Roman emperor and the Hungarian and Czech king he enjoyed the big power of the ruler applied within the framework of whole Europe.¹

During the reign of Matthias who ruled from 1458 as Matthias Corvinus Komárom/Komárno was living its days full of joy. King Matthias erected beautiful palaces and churches in Buda, Székesfehérvár, Visegrád and Komárom. Komárom received many important privileges from Matthias Corvinus.

In the 16th century, during the Turkish expansion, Komárom was squeezed between the Habsburgs and the Ottoman Empire. That is why in the middle of the 16th century, under the reign of Ferdinand I., the medieval castle was rebuilt into a well-fortified fort. The construction was ordered in 1544. The Old Fortress was built on the pentagon ground plan according to the plans of Pietro Ferrabosco in the years 1550-1560 in the territory between the rivers Danube and Vág/Váh. It was extended with the New Fortress in the middle of the 17th century and the Palatinus and Váh fortification lines were added. Both of these forts successfully resisted the attacks of the Turkish army.

The castle/fort as a central organising element of the whole city and its surrounding was practically established in its present form in the 1680s. On the course of extension – and this could have happened only in Western direction – the object shifted the city westwards. Due to the castle extension, a considerable part of the city was expropriated and demolished: the Town Hall, the church, the school, and two parochial buildings of Calvinists, and 61 dwelling houses. The city and their inhabitants had to make sacrifices while they had been continually exposed to the attacks, sharing the fate of the castle/fort.

Meanwhile on the other side of the river it's useless to seek any significant settlement. Although there were a few houses serving the ferry, opposite to the Old

---

1 Gráfel, 1999.

Castle, but these were destroyed during the Turkish wars. Later a bridge-head fortress was established on the site, and this object called St. Peter palisade is considered the premise of Star Fortress. A small village, consisting of only a few houses, was raised gradually on the south bridge abutment of the president highway bridge over the Danube, and this settlement was called Rév until 1777. This time it had become a sovereign entity under the name of Új-Szőny, but it joined to Komárom in 1896.

On the course of the 18th century the castle didn't play a significant role. Hence there wasn't any direct threat in sight, the always existing stress between the city and the castle came surface. Sometimes the quarrel of the civilian inhabitants and the fortress soldiers inflamed until violence. Although a larger scale renewal also took place until 1748, the castle was regarded as more and more serious burden on the city, not least caused by the fortress commanders liable to the tyranny.

The rise of civilian courage was markedly supported by the profit resulting from the revived trade and by the favourable situation that after many wars the time of peaceful building, accretion and rapid development had come. That was the century of craftsmen in Komárom: those of the conveyors, ship-owners, carpenters, and merchants. Simultaneously with the opportunities, the number of city dwellers also increased. In 1715, Komárom already had 8123 inhabitants, and with this number became the fifth largest city in Hungary of this age, after Brassó/Brasov, Buda, Kolozsvár/Cluj Napoca, Nagyszében/Sibiu.²

The old dream, the acquisition of rights of the Privileged Royal City, finally had come into reach. On 16th of March 1749 Queen Maria Theresa granted the town the status of a Privileged Royal City. This already long time awaited privilege providing for the highest town status guaranteed the further development of the town and released it from the jurisdiction and despotism of the castle commandant.

The accelerated development, however, was drawn back by a horrible natural disaster: in the 23rd of June, 1763 an extremely forceful earthquake shook Central Europe, and its epicentre was exactly under the territory of Komárom. The power of the earthquake can be illustrated by the fact that an area of approx. 88 thousand square kilometres was affected, the trembling had been felt in Dresden (Germany) of the North and in Belgrade (Serbia) to the South as well. The extent of destruction exceeded every imagination: Komárom was in ruins, and the after-quake had been held the inhabitants in dread for a year. In the years 1767, 1768 and in 1777 another disasters – fires – and in 1768 the earthquake again affected the town.³

---

2 Rédli – Varga, 2005.

3 Rédli – Varga, 2005.

The earthquake caused severe damages in the castle too, this time seeming to be irreparable. The Treasury declared its stance that the castles established against the Turkish invasion do not have a military significance any more; therefore their maintenance is totally unnecessary. The Council of Governor-general has announced in a rescript in October 1782 that the King (Joseph II.) terminated the military mission of the castle and ordered to disarm it. Joseph II. decided to wing the garrison, and donated the real estate to the city. The concept of “demilitarisation”, however, was short-lived. In 1790, the County of Komárom asked the Hungarian Parliament by a Delegate’s Report to restore the military nature of the castle.⁴

In spite of the earthquakes and many other destructive calamities as floods, fires, plague and cholera epidemics, Komárno continued to be an important trading centre up to the middle of the 19th century.

The wars of Napoleon were imminent, therefore the Austrians wanted to secure their defence lines urgently. The attention was focused again on the Castle of Komárom: military engineers had been surveying the few remains in 1807. Following this, the Old and the New Castle were completely renewed, the two bridge-head fortifications, i.e. the St. Peter palisade on the South bank of the Danube, and the St. Nicolas (later St. Philip) palisade on the left bank of the Vág/Vah, were reinforced. The extension of the New Castle proceeded with the expropriation and demolition of further 198 city houses, according to the well tried practice.

Meanwhile, Napoleon had been progressing victoriously and also captured Vienna, so Emperor Francis I. escaped first to Olmütz (today Olomouc, Bohemia), then to Komárom. Palatine Joseph was already there, trying to arrange the participants of the Noblemen’s Resurrection, who had run away from the defeat of Győr, in battle order again. The Castle of Komárom turned into a military operation centre again; fortification works were proceeding forcefully, supervised personally by the Emperor. According to the new concept of the ruler, beside the safe accommodation of 200 thousand soldiers, Komárom had to be transformed a gigantic central warehouse, serving the complete army of the Austro-Hungarian Monarchy. This settled that the city will be an eminent military site for a long time.⁵

When the news of Revolution (against the Habsburg) of the 15th March 1848 in Pest reached Komárom, it found an astonished Austrian officer, loyal to the Emperor, on the commander’s duty of the Castle of Komárom, General Mertz. He considered this position as the resting place before the well-deserved pension years, so the

---

4 Rédli – Varga, 2005.

5 Rédli – Varga, 2005.

commander was at a loss against the events. Later he had to face the royal descript of 9th May 1849, declaring that the ruler shifts the executive power over the army to the Hungarian Government. Anyway, the commander knew that times were to come when the fortification of the castle will be needed, therefore he asked for a support continually. He wanted bridges with pontoniers, further artillerists, moreover coaches and pairs for the transport of guns into the castle – but instead of these soldiers of the crew still remaining there were commanded away, and the food stocks of the castle were regularly curtailed. Mertz not in the least wishing to serve under the direction of the Hungarian ministry of Defence, attempted to resign twice, but unsuccessfully. When the order came to swear on the Hungarian Government, he escaped. The day of the prelude in Komárom coincided with the victorious premier of the young Hungarian (home-defence) Army, the Battle of Pákozd on the 29th September, 1848. This uplifted the citizens of Komárom burning in revolutionary fever. They supported the cause of the Revolution and later the War of Independence with exemplary self-sacrifice: the recruitment was successful and there were sufficient hands – initially money too – to continue the fortification works. Between October 1848 and January 1849 important events of the War of Independence did not happen.

The Austrian Lieutenant-General Simunich, captured the nearby Leopold Castle on 2nd February, 1849, and could turn against Komárom. The blockage of the city was complete in the beginning of March, and after the arrival of the siege-guns the bombing of the city had begun. This aimed primarily not to ruin the defence system rather to tune the citizens against the pertinacious castle defenders through the destruction of the town. But the inhabitants escaped to the more-or-less safe northern quarter called Cigánymező.

On the course of the events at Komárom, a bridge built of floats and boats had played an eminent role. The bridge connecting the Old castle and the Star Ramparts was assembled by the famous shipwrights and water-millers of the city on the initiation of the castle headquarters. They were also lifted up by the letter of Governor Lajos Kossuth, President of the Home-Defending Committee, who promised the arrival of the relief army. (The former bridge was shot into pieces by the Austrians.) It was a challenge to build a bridge over the Danube, at this point 500 metres wide with rapid currents, in the hail of bullets and grenades – but they succeeded. When the Austrians saw that the bridge is ready in spite of their efforts, directed boats and heavy floats loaded with grenades against it, but the bridge withstood the attack.

In the dawn of 26th April 1849 two Hungarian divisions marched through it, progressed into battle order on the flank of Star Redoubt and swung into attack. The Austrians were knocked out from their positions; during the battle of 16 hours the Austrian forces were strongly drawn back. This day opened a new chapter in

the history of Castle and its fortifications. György Klapka, commander of the castle since the 28th of May 1849, immediately ordered to build a stone fortress, secured by casemates on the Sand Hill. This is the beginning of Fort Monostor.

The fortification system of Komárno played a significant role during the revolution and fights connected with the national movements during the years 1848–1849. The castle under the command of General George Klapka gave up as the last one to the predominance of the Austrian troops supported by the Russian army – with advantageous conditions of capitulation. The vast majority of the town was in ruins after the fights.

In the 1870's, the construction of the fortified system was finished: Together with the Danube Fortress, Monostor and Igmand Fortresses (nowadays situated on the territory of Hungary) the biggest fortification system of the Austrian-Hungarian Monarchy was established. From a military-strategic point of view, it was the one of the most significant fortification systems of Europe at that time.

After the federalisation of the Hungarian and Austrian parts of the Monarchy in 1867 the town flourished again. New houses and public administration buildings were built, the town become even more beautiful. The Zichy palace (1885) and the Town Hall (1885) were rebuilt during this period. The seat of the First Savings Bank of Komárno (1884), the building of Local Savings Bank of Komárno (1902), the Benedictine Secondary School (1908), the building of the Palace of Justice (1912), the Cultural Palace (1913), the new wing of the Benedictine monastery and the Elizabeth Bridge connecting the northern and southern part of the town (1898) were also built during this period. This promising development of the town was stopped by the outbreak of World War I.

The southern part started to develop again only at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. New iron bridges were built over Danube and Vah rivers, first railway lines linked Komárom with other and further parts of the country, new industrial plants were also built. The little village on the right side of Danube, Újszóny, was amalgamated with Komárom (1896), so the town became larger and gained much-needed space for its development.

Within the framework of the Trianon Peace Treaty after the World War I. the Austro-Hungarian Monarchy was partitioned. The larger northern part of Komárom was annexed to Czechoslovakia; it became the seat of the nearby-formed Rába-Komárno-Esztergom County. By territorial reorganization in 1923 (in Czechoslovakia) this county was abolished and Komárom became the seat of the Komárno district. The southern quarter became Komárom-Újváros, a city with municipal rights and the county seat of the Curtailed Komárom County. According to the census of 1921, the inhabitants of the annexed Komárom (Komárno on Slovakian) totalled 17,715

persons, in the southern part there were 5963 people, and the settlement forced to be self-standing had rather village characteristics. There were no public buildings and institutions. The Hungarians escaping from the Czechoslovakian side in masses were temporarily accommodated in military barracks; the public administration was also settled by Hungarian clerks arriving from the other side.

According to the decision of the Vienna Arbitrage of 2nd November 1938, the town was added to the Hungarian Kingdom and it received the status of the seat of the county. The peace treaties finishing the World War II. annexed the northern part of the town again to Czechoslovakia and it became a seat of the district since that time.

In 1945, the Benes decrees were applied to the population of Komárom too. Despite many disputes it is generally assumed by both advocates and opponents of decrees that by their enforcement Czechoslovakia collectively punished the ethnic German and Hungarian minorities by expropriation and deportation to Germany, Austria and Hungary for their collaborationism with Nazi Germany and Hungary against Czechoslovakia in their struggle for secession of their ethnic area from Czechoslovakia and annexation of it by Nazi Germany and Hungary. Advocates of decrees describe that struggle as irredentism while opponents claim that the right of self-determination of minorities was denied and that their ethnic area was made part of Czechoslovakia against their wishes after World War I.

Some of the decrees concerned the expropriation of the property of wartime “traitors” and collaborators accused of treason, but all were Germans and Hungarians. They also ordered the removal of citizenship for people of German and Hungarian ethnic origin. The provisions were cancelled for the Hungarians in 1948.⁶

2. Actual situation

After World War II. the permeability of the national border measurably reduced. The number of the people (with Czechoslovakian nationality) who declared themselves Hungarian continually decreased.

The two largest fortresses in both cities were occupied by the Russian Army during the communism. It could have been a good example of multiculturalism but their activity in the fortresses was declared top secret thus the citizens of the

---

6 Wikipedia, 2007b.

two cities had no possibility to meet these soldiers on the streets. The two buildings turned inaccessible for almost half a century.

In reality, the Fortress of Monostor served the biggest ammunition-magazine of the Southern Army Group (of Russian Army).⁷

After the fall of communism the two cities had to face new challenges. Since the collapse of Czechoslovakia (1st of January 1993) Komárno belongs to the Slovak Republic. With its thirty-seven thousand inhabitants it is the cultural centre of almost six hundred thousand Hungarians living in Slovakia.

2.1. Main characteristics of the population and ethnicity

Table 1. The distribution of population by nationality in Komárno and Komárno district

	Komárno district		Komárno town	
	person	percent	person	percent
Slovak	30 079	27.71	12 959	34.68
Hungarian	74 976	69.07	22 453	60.09
Gipsy	1 211	1.12	460	1.23
Czech	705	0.65	366	0.98
Moravian	13	0.01	7	0.02
Ruthenian	10	0.01	4	0.01
Ukrainian	31	0.03	19	0.05
German	32	0.03	22	0.06
Polish	28	0.03	15	0.04
Croatian	8	0.01	...	...
Serbian	7	0.01	...	...
Russian	27	0.02	...	...
Bulgarian	27	0.02	...	...
Jewish	2	0.00	...	...
other	87	0.08	...	...
unknown	1 313	1.21	...	...
Total	108 556	100.0	37 366	100.0

Source: Statistical Office of the Slovak Republic, 2007.

7 Rédli – Varga, 2005.

As Table 1. shows, 60% of the inhabitants of Komárno city belong to the Hungarian minority. The proportion is higher in the case of the whole district (69%). These numbers show that the presence of the Hungarian minority is quite high in the city and in the district. (It is interesting to observe that in the Slovak statistics Jews are counted as a minority and not as a religion.)

Table 2. The distribution of population by nationality in Komárom-Esztergom county and in Komárom town

Nationality	Komárom-Esztergom county		Komárom town	
	person	percent	person	percent
Hungarian	292 209	92.30	18 850	96.10
Bulgarian	32	0.01	0	0.00
Gipsy	2 337	0.74	77	0.39
Greek	37	0.01	0	0.00
Croatian	40	0.01	2	0.01
Polish	126	0.04	6	0.03
German	5 119	1.62	25	0.13
Armenian	5	0.00	0	0.00
Romanian	140	0.04	7	0.04
Ruthenian	22	0.01	2	0.01
Serb	28	0.01	2	0.01
Slovakian	2 795	0.88	13	0.07
Slovenian	56	0.02	1	0.01
Ukrainian	133	0.04	16	0.08
Other	194	0.06	0	0.00
Not known	19 240	6.08	615	3.14
Total	316 590	100.00	19 616	100.00

Source: Hungarian Central Statistical Office, 2007.

On the Hungarian side, in the city of Komárom the majority of the population consists of Hungarians (96%). Three minority groups have the highest number of population: the Gipsy with 77 persons, the German (25 persons) and the Ukrainians (16 persons). Among the minorities, the Slovak minority is only in the

fourth place (13 persons). In Komárom-Esztergom county the Slovak minority is more determinant; after the German minority their proportion is the second highest.

Table 3. The distribution of population (percent) by religion in Komárno

Religion	Komárno district	Komárno town
Roman Catholic	61.1	53.5
Greek Catholic	0.3	0.6
Evangelic	3.5	4.4
Reformed Christian	16.7	...
Orthodox	0.1	0.2
Jehovah	0.5	...
Methodist	0.4	...
Baptist	0.5	...
Other or unknown	3.1	5.2
Without religion	13.8	22.4
Total	100.0	100.0

Source: Statistical Office of the Slovak Republic, 2007.

Table 4. The distribution of population by religion in Komárom

Religion	Komárom small region	Komárom town
Roman Catholic	51.2	46.9
Greek Catholic	0.6	0.6
Evangelic	1.6	1.7
Reformed Christian	23.6	21.0
Jewish	0.0	0.0
Other	0.6	0.2
Not willing to answer	7.7	9.9
Not known	0.7	0.7
Without religion	14.1	18.7
Total	100.00	100.00

Source: Hungarian Central Statistical Office, 2007.

If we analyse the distribution of population by religion, the two cities show quite the same situation. The Roman Catholic persons are dominant, a half of the inhabitants of both cities are Roman Catholic. From a multicultural point of view, the picture is mixed; there are Reformed Christian, Evangelic, Greek Catholic, Jehovah, Methodist, Baptist, and Orthodox persons too.

2.2. Economy and globalisation

During the socialism the inhabitants of Komárno worked in Czechoslovakia, the population of Komárom worked in Hungary. At that time, there was no important migration of the labour force. The active population of Komárom worked partly out of the city, in the sugar works of Ács, in the alum works of Almásfüzitő, or the producers' cooperative of Bábolna. In the city there were a flouring-mill, a brewery, a spinnery.⁸ After the fall of communism, on both sides of the border quite high unemployment emerged. For example on the Slovak side a ship-building factory survived the changing of the social system, but its need of working power decreased significantly (from 10 000 workers to 800).⁹ South-Komárom (HU) tried to (re)solve this problem with the creation an industrial park to attract Hungarian and foreign investors to the city that probably assures work places to the active population. The idea of the establishment an industrial park was ready in 1995, the concrete form of the park was realised in 1998 on 87.6 hectares. Nokia has been the biggest investor here so far: it established its mobile phone factory in 2000, with an investment of EUR 100 million, with 1,600 employees. Nokia was followed by Perlos, also a Finnish interest: in its plant 1,000 employees manufacture the front and back housing and other complementary parts of mobile phones. The Finnish Savcor also belongs to the circle of suppliers; it manufactures electromagnetic shielding for Nokia. Sunarrow Ltd., a Japanese interest, started production in September 2003. A company with 800 employees, it manufactures the keypads of mobile phones, and built a new hall in 2004. Foxconn of Taiwan, one of the biggest investors of the Komárom industrial park has started to build its plant in 2003. Here it produces spare parts for mobile phones, for computers, and consumer electronics. The park gives work to more than 16 000 people. (Based on the interview with István Bertalanits, project manager of the Industrial Park of Komárom, 2007.) Nowadays, the need of workforce of the industrial park exceeds

---

8 Bertalanits, 1997.

9 Tüba, 2004.

the labour supply of Komárom city. The workers arrive here to work in shifts from a circle of 50 kms by several buses. Among them there are a lot of Slovak citizens (from Komárno and Komárno district) who arrive daily en masse to work. Before Hungary's and Slovakia's EU accession, Slovakian labour power could work partly in illegal form in the industrial park. After the EU accession in 2004, the labour market of the two countries was totally opened, so there are no legal obstacles to employing Slovakian manpower in Hungary.

The shortage of manpower is one of the reasons why actually multiculturalism is present in the life of Komárom: Hungarians, Slovaks, Finns, Japanese, and people from Taiwan work together. The multiculturalism can be illustrated by the words of Mr. Jalasto, the first managing director of Nokia Komárom Ltd.: „We would like to take common actions, to think together. The life we live in this microenvironment is the living example of the fact that the doors of the world are more open than they used to be. And we ourselves are the example of co-living of so many nationalities in one location. Komárom city got the chance to experience this world and we do our best to bring the international world to the life of the town as well.”

3. Multicultural faces

As we could see in the historical background all kind of people, different minorities lived here during the long centuries. Actually, the inhabitants of both cities show mixed picture, and since a few years the local economy flourishes again thanks to the existence of enough work possibilities in the city of Komárom. The good functioned local economy warm up the city life of Komárom and create new additional challenges: the town had to resolve some problems caused by the presence of foreigners (workers, businessmen who do speak neither in Slovak nor in Hungarian). The local service sector (little shops, banks, hotels, hairdressings, cafés, and restaurants) has to accommodate to new circumstances and try to bridging over the language and any other (mainly cultural) difficulties. So, nowadays Hungarians, Slovaks, Finns, Asians live together without significant problems. Among the main goals of the city development the tourism is on the first place in both cities. They are strongly interested in the development of tourism and the development of infrastructure. At present there are three important points of tourism in the twin city: the fortress system (those elements are present on both side of the border with the same accent), the thermal spa on the Hungarian side and the Danube.

3.1. The fortress system

Since the partial reconstruction, the fortress system attracts more and more visitors on both sides. All elements of the fortress system are not yet renovated, but the biggest buildings and some bastions can be easily reached by tourists. Table 5. shows the number of visitors of the biggest fortress on the Hungarian side.

Table 5. The number of visitors of Fort Monostor between 1998 and 2006 (thousands)

1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
12	16	22	37	44	52	45	...	61

Source: Monostori Erőd Komárom, 2007.

The Fort Monostor – as a ruined monument and cultural event place – attracts many visitors: More than half of the visitors come from secondary schools and colleges (6–18 years old students) in organised group visits. The number of family and organised groups and individual visitors are increasingly important in the summer touristic season because of the big cultural events (creative and restoration-camps, festivals, concerts, trials). The additional utilization is frequented in the pre- and postseason, too (in spring and autumn): education and training course, professional and company meeting (Company Day, conference, workshops).¹⁰

Forts on both sides are individually, too, authentic historic and cultural values, representing the highest level of military architecture of their building age, without alteration from the 20th century. The forts or their predecessors were built and rebuilt during centuries, but their actual forms show the most complex building crafts and style of the 19th century (1852–1890). They keep alive the talent of the builders – architects, engineers, officers, masons and other craftsmen and workers – and that of “users” – soldiers, refugees, and deportees – from several nations and nationalities living in this region of Europe, representing in image, space and substance a unique cross-section of the continuous common history of Central Europe, from the Roman times till the Cold War.

¹⁰ Monostori Erőd Komárom, 2007.

3.2. Thermal spa

The bath offers relaxation and recuperation for the guests. The spa complex is an attraction mainly for Slovakian and German tourists. The thermal spa is based on the utilisation of a mineral spring of Komárom, the water of which is active with its calcium, magnesium, hydrocarbonate, alkali, chloride and sulphate content. The bath is under the management of KOMTHERMÁL Co. Ltd. **Spa facilities are:** 3 indoor swimming pools, 5 outdoor swimming pools and a jacuzzi. In the medical section, the tourist can find pelotherapy, physiotherapy, weight-bath, diagnostics, balneotherapy, electrotherapy, hydrotherapy and medical massages. In each open day, twice a day there is opportunity to do aquagym. Nearby the spa there is an apartment house, a motel and a camping. Komárom has got thermal water since 1967, the thermal spa was totally renewed in 2005.¹¹ Since then some new medical services can also be reached by the tourists.

3.3. The Danube

This river is an excellent link to connect different cultures and ethnicities from its beginning to the end. As it is well-known, this river flows through several different countries in Europe from Germany to Romania. Several organisations in the Danube Basin were founded with the main goal: make cooperate the territories along the Danube river. Among them, the Working Community of the Danube Regions ARGE Donauländer shows the most developed institutional form, which was founded in 1990 with the following objectives: to promote co-operation among its members for the development of the Danube area, to serve the interests of its inhabitants and to foster peaceful co-operation in Europe. This organisation was created by the initiative of German and Austrian “länder”. Its members are Baden Württemberg (Germany), Upper Austria, Lower Austria, Vienna, Burgenland (Austria), Slovak Republic, counties from Hungary, Croatia and Bulgaria, Union of Danube Regions of Romania (12 regions), Serb Republic, Republic of Moldavia, Odessa Region of Ukraine.¹² Among its activities we find international conferences, meetings, and some concrete projects.

The other organisation called „Cooperation Process on the Danube” works informally since 1989, officially since 1994. Nearby this organisation is in function

---

11 Komáromi Gyógyfürdő, 2007.

12 ARGE Donauländer, 2007.

the International Scientific Forum “Danube – River of Cooperation” (ISF “DRC”) which is to promote international cooperation in the Danube region for sustainable development. Its main goal is to intensify its efforts to develop stronger regional cooperation between the Danube countries, especially the Middle Danube countries.¹³ The founders were linked to Serbia and Montenegro that is why it is more comprehensible why its activity touches much more the Middle Danube Countries.

In the case of the twin city Komárom–Komárno, the Danube has a double function: separates and links the two cities at the same time.

The exploitation of the Danube River by Komárom (and on the whole length in Hungary) falls behind the real possibilities. Especially the touristic exploitation of the river (pleasure-boat, make alive the border of the Danube by some touristic and sport attractions) can enrich the multicultural aspect of the cities. Nowadays, touristic exploitation stands on a low level. The most important reason is the lack of waterside (waterfront) infrastructure. The multicultural face of the cities can be strengthened by active participation in the above mentioned international organisations too.

3.4. An emerging multicultural face of the cities

3.4.1. Europe Place in Komárno

The basic idea of establishing the Europe Place is linked closely to the Millennium and to the pursuit of Slovakia to accede in the European Union and it also shows the common roots of the European culture. The Europe Place was opened in 2000.

The essence of the architectonic solution is that the individual buildings of the square present the architectural signs of the European countries and regions of Europe in a styled form.

The EUROPALIA shopping centre with its small shops, supermarkets and with the fast food facilities is situated on the first floor under the square. The planners created the specific small underground town. An indoor garage with the space for 85 cars and technical devices of the building complex is situated on the second floor under the square. The Europe Place is situated on 6.500 m² and the built up space is 25.000 m² on all floors.

---

13 Stojić-Karanović, 2000.

The architects tried to create a place which is humane, well inhabitable, with surroundings where the inhabitant and the visitor both feel at home. Their next aim was to create an environment and place of living, where particular characteristics make it easy to get used to for the inhabitants. They have fit these houses built in the concentrated architectural style into the centre of the town not to be disturbing, as if they had always been standing here.

An open-air theatre can be found in front of the House of Germany, which commemorates the theatrical past of the building and it is also one place where the cultural events in the town take place (The Komárno Days, The Summer Cultural Festival). The Millennium Fountain is situated in the middle of the square; here the planners indicated the directions and the distances of the respective European capitals on the edge of the fountain. The Europe Place is linked with the centre by the Street of the Singing Sea from the eastern side.

On 23rd February 1999, when finally it was the turn of the town's modern history, a unique event happened: the laying of the foundation stone of the Europe Place. The triangle shaped foundation stone is decorated with the coat of arms of the town Komárno made of bronze with the inscription chiselled around it in four languages: Nádvorie Európy – Európa Udvar – Europa Platz – Europe Place. The guests coming from all parts of the world were welcomed by the living wall made of the members of Shipbuilder and Danube folk dance ensembles. The Order of Knights of Saint George from Visegrád (Hungary) entertained the participants of the ceremony on the Zichy courtyard.

The buildings created on the Place represent the following countries and regions: Island, Greenland (The Gate of Koloman the Erudite), Wales, Scotland, Ireland, England (The Gate of Belo IV.), Denmark, Norway, Netherlands, Friesland, Belgium, Finland, Sweden, Estonia (The Gate of Louis the Great), Latvia, Lithuania, Czech Republic (The Gate of Maria Theresa), Poland, Belarus, Ukraine, Russia, France, Luxembourg (The Tower of Sigismund of Luxembourg), Slovakia, Hungary, Austria, Spain (sightseeing tower), Turkey, Portugal, Vatican (The Gate of Saint Stephen), Malta, Italy, Switzerland, Liechtenstein, Romania, Transylvania (The Gate of Matthias Corvinus), Cyprus, Crete, Greece, Andorra (The Gate of Saint Ladislav), Monaco, Slovenia, Croatia, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, Germany, San Marino. In the second stage of the construction the buildings representing following countries will be built: Moldova, Serbia, Montenegro, Macedonia, Bulgaria, and Albania.¹⁴

---

14 Europe Place, 2007.

After the example of the Europe Place, a Europe Village project is planned in Neszmély (HU)/Buč (SK) 30 km from Komárom. The main goal of the planners is to show the different rural European architectural styles in one place. In the Europe Village a conference centre and hotels will be built for the touristic development of the region.¹⁵ From a multicultural point of view it is a good sign that the success of the Europe Place in Komárno stimulates other multicultural buildings and events in the micro-region of Komárom/Komárno.

3.4.2. Selye János University

The university opened its doors in 2001 in Komárno. It's most important special point is that the teaching language is Hungarian. Mostly young members of the Hungarian minority living in Slovakia and Slovak young citizens with a knowledge of the Hungarian language frequent the university. Due to the exchange programs among universities, the international students make the city most colourful from multicultural point of view. The growing number of students creates special demand on the estate market, and in transport, and special supply on the labour market.

3.4.3. Joining the UNESCO World Heritage List with a common project

The Ensemble of Historic Forts in Komárom (HU) and Komárno (SK) was admitted into the World Heritage Tentative List of Hungarian State in 2000. The Slovakian State accepted the application in 2002. The common project is to join the UNESCO World Heritage List in 2008.¹⁶

The huge empty spaces of casemates, gun-shelters, hospitals, bakeries, stables and other former military facilities are always captivating visitors from the youngest generation to the oldest veterans. Artists are fascinated by the wonderful images of sometimes surprisingly large and wide, sometimes incredibly long and narrow inner spaces, the sculptural surfaces of the external carved stone-made cyclop-walls and complicated vaults built of millions of yellow brick in the astonishing interiors, the game of lights and shadows of thousands of loop-holes and gun-smoke-windows. Collectors of historic objects as fans of historic militaria are excited by the idea of meeting and presenting their valuable collections here. Veterans of several nations, refugees from resistance and deportees of Jewish and Gipsy holocaust hope to have

---

15 Terra Stúdió, 2004.

16 MTI, 2007.

a deserved and befitting memorial place of the sacrificed. Intellectuals hope that this place could join all these “individualist” groups together and guide them to a morally more positive and complex vision of the future, toward the love of our common European Heritage by creating a “new” instrument to heal the deep wounds left by the twentieth century. Politicians hope to create here a place contributing to the dissolving of regional historic-rooted conflicts. All partners involved in this nomination deeply believe that this symbolic-mythic place is worth to be part of the World Heritage.¹⁷

The forts had not been besieged in recent wars of the 20th century, so they are suitable sites for peaceful messages and functions: museums, conference centres, places of cultural events and artistic auctions, craftsmen-training, non-profit workshops, art studios, memorial place and other cultural-tourist services. As proved by visitors from the entire world, the main attraction is and always will be the forts themselves as historic monuments: unique, intrinsic and authentic values even in their actual derelict state.¹⁸

4. SWOT analysis of the twin city from a multicultural aspect

Strengths	Opportunities
rich history of the twin city; excellent geographical position of the city (proximity of Vienna, Bratislava, Budapest); border crossing point; existence of the industrial park of Komárom; existing tourism.	development of tourism; successful joining the UNESCO World Heritage List with the common project; better exploitation of Danube River from economic, touristic point of view; strong co-operation of local institutions; successful application for funding multicultural projects (EU, Visegrád Fund); cooperation at regional level.
Weaknesses	Threats
relatively small size of the cities at national and at European level; lack of command of Slovakian language on the Hungarian side; lack of a complete integrity of the cities from an administrative point of view; lack of widespread common interest.	shutdown of the Nokia; isolation between the two neighbouring countries: Slovakia and Hungary; clash of different cultures; temporary/permanent conflict between the Hungarian and Slovakian population of the cities.

17 Application, 2007.

18 Monostori Erőd Komárom, 2007.

5. Conclusion

In this case study multiculturalism is present (through globalisation) in small dimension. First, the two cities are small cities by any international typology of cities. Second, the proportion of inhabitants who represent different cultures is not significant if we analyse the number of the total town populations (except for the Slovakian-Hungarian relation). In the case of the Hungarian-Slovakian relation, they are in high percent in the total population number of the towns.

The culturally and linguistically different local population lives in balance, but this balance is fragile. Generally, the balance breakers are outsiders. The outsiders can be divided into two groups. To the first groups belong people who do not live in the border area, they arrive from the middle of the countries, and exploit the tension between Hungarians and Slovaks to create more problems. To the second group belong people who arrive by globalisation, and are able to create cultural tension indirectly.

Three narratives can be realised for the future:

Version	Characteristics
1. The pessimist	the industrial park of Komárom shut down; consequently in the town the unemployment will grow; after the unsuccessful common project joining the UNESCO World Heritage List, the two cities abandon the common development of tourism; the population of the cities turns against one another.
2. The realist	economic growth is average; tourism develops slowly; in 10–15 years the local institutions will co-operate.
3. The optimist	the economic growth is excellent; the tourism and the tourism infrastructure develop explosively; strong co-operation of local institutions.

References

- Bertalanits I. 1997, *Komárom város, mimeo.*
 Gráfel L. 1999, *Nec arte – nec marte*, NEC ARTE s.r.o.
 Hardi T. 2002, A Duna menti területek regionális különbségei, együttműködési lehetőségei.
 In: Dövényi Zoltán – Hajdú Zoltán (szerk.): *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Hungary-Slovakia Territorial Co-operation Programme 2007–2013*. Final Draft, 2007.
- Litomericzky N. 2001, *Europe place*, Civic association Palatinus, Komárno.
- Nordregio: ESPON 111 2005, *Potentials for polycentric development in Europe*, Stockholm.
- Rédli M. – Varga I. 2005, *A Monostori Erőd*, Monostori Erőd Hadkultúra Központ Kht, Komárom.
- Stojić-Karanović E. 2000, *Prospects for International Cooperation in the Danube Region*, Introductory paper at the XI conference “Danube – River of Cooperation”, November, 17–19 2000, Belgrade <http://www.danube-cooperation.org/library/2000edita.htm>, 09/07/2007.
- Szabó I. 2005, *Komárom, a formálódó egyetemváros*, Selye János Egyetem, Révkomárom.
- Terra Stúdió 2004, *A Duna Eurorégió idegenforgalmi programja*, Budapest.
- Tuba L. 2004, A révkomáromi hajógyár megmentése, Úsztatások. *Heti Világgazdaság*, 2004/10. 29–30. o.

Internet

- Application 2007. Application by the Republic of Hungary for the inclusion of the complex of 3 buildings of the Ensemble of Historic Forts in Komárom and Komárno (SK) into the World Heritage List 2000 <http://www.fort-monostor.hu/A418a01aaa1dde.php>, 23/08/2007.
- ARGE Donauländer. <http://www.argedonau.at>, 09/07/2007
- The city of Komárno. http://www.infokomarno.sk/komarno_eng.html, 23/08/2007.
- The city of Komárom. <http://www.komarom.hu/index2.html>, 28/06/2007.
- „Cooperation Process on the Danube”. <http://www.danube-cooperation.org/>, 25/08/2007.
- Europe Place of Komárno. <http://www.europeplace.com>, 23/08/2007.
- Historic Fort Monostor Non-profit organisation. <http://english.fortmonostor.hu/> 23/08/2007.
- Komáromi Gyógyfürdő. <http://www.komthermal.hu>, 28/08/2007
- Monostori Erőd Komárom. <http://www.fort-monostor.hu>, 28/04/2007
- MTI 2007. <http://www.okm.gov.hu/main.php?folderID=771&articleID=228421&ctag=articlelist&uid=1> (Világörökségre jelölik a Komárom-Révkomárom erődrendszert, 2007. jan. 15.)
- Selye János University. <http://www.selyeuni.sk>, 25/08/2007.
- Wikipedia 2007a, Multiculturalism. <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism>, 09/07/2007.
- Wikipedia 2007b, Beneš decrees http://en.wikipedia.org/wiki/Bene%C5%A1_decrees, 13/08/2007.
- Human Rights For Minorities in Central Europe, *Ethnic cleansing in post World War II. Czechoslovakia: the presidential decrees of Edward Benes, 1945–1948*. <http://hungarianhistory.com/lib/ethnic/ethnic.doc>, 13/08/2007.

IGOR YEGOROV

Ukrainian 'EU-oriented policy': Internal and external problems on the way of integration

1. Introduction

The last EU enlargement brought substantial benefits for the Central and Eastern European countries (CEE), as it has created new impulses for further integration of these states into European economic structures.¹

The process of EU enlargement had serious impact not only on the economies of the Central and Eastern European countries, but on the post-Soviet states too. This process will be especially important for Western post-Soviet states that have a common border with the EU. For all these countries, economic relations with the EU has become a priority. Moldova and Ukraine have even proclaimed their intention to be members of the European Union in the future.

In recent years, Ukraine has become notoriously known for its political instability and controversial behavior of its leaders. However, the Ukrainian society and Ukrainian authorities are united in their intention to join the EU in the future. According to different surveys, more than 70% of the Ukrainian population sees the country in the EU, while the support of possible NATO membership is almost three times lower. Strategy of the Social and Economic Development of Ukraine till 2015, which was approved by the Parliament in 2004, clearly states that the EU membership is the key goal of national development. It is interesting to note that

---

1 Levai I. Small States in the Complex World System and the European Sub-System. *Foreign Policy Review*, Budapest, 2007. Vol. 4. 104–121.

this document was passed in the period of the President Leonid Kuchma and the government of Victor Yanukovich, who are considered as 'pro-Russian' by many Western analysts. After the so-called 'Orange Revolution' of 2004-2005, almost all political leaders of Ukraine have made their announcements about their intention to work more actively with the European Union and proclaimed their intention to see the country within the EU as soon as possible.

It is important to stress that some Western states, including new EU members have expressed their support to such intentions. It is based on the concept that the European stability could not be preserved, if the European continent would be divided by the enlargement process. According to this view, there would be rational to continue and even to expand existing environmental, infrastructure and humanitarian projects with countries outside from enlargement group. This policy could bring substantial benefits for both the EU and the post-Soviet states, including Ukraine.² In fact, this position has received only 'partial' support and the progress on the way of Ukrainian integration to the EU was limited in recent years. Unfortunately, a number of the EU states do not consider Ukraine as the member of the Union, even in the remote future.

Ukraine is not closer to the membership now than it was five-six years ago. It would be possible to assume that there are two groups of reasons for such conclusion. First, the EU needs time and substantial efforts 'to integrate' new member states by closing the gap in economic development between them and the 'old members'.³ We will not focus on these aspects, as a vast literature exists on the subject, although, of course, it would not be possible to ignore the experience of the East European countries completely.

The second group of reasons is related to the economic and social development of Ukraine itself, the genesis and contradictions of this process in recent decades. The paper will be focused predominantly on this side of the integration process.

---

2 Inotai A. Suchestvuet li ugroza «Big Bang»? Strategia rasshirenia produmana nedostatochno horosho – *Internationale Politik*, N.1, 2002, 32–40. (in Russian).

3 New Neighbourhood – New Association. Ukraine and the European Union at the beginning of 21st century. *On the Future of Europe. Policy Paper N. 6.*, Stefan Batory Foundation, Warsaw, March 2002. Henkerson M., Torstensson J., Torstensson R., Growth effects on European integration. *European Economic Review*, vol. 41, 2000, 1537–1557.

2. Main tendencies of the economic development of Ukraine in recent decades

For many centuries of its history, Ukraine was an integral part of the Russian Empire and later of the Soviet Union. If we compare Ukraine with Poland, Hungary or some other Eastern European countries, they played a role of daughter company or 'subsidiary' in the Soviet-type Communist plan system, while Ukraine was like a shop in an industrial enterprise. In the Soviet period the country had some formal attributes of a sovereign state, but more than 90% of the economy was governed from central all-union ministries in Moscow. In contrast with Moscow ministries, Ukrainian ones, including Ukrainian Gosplan, focused their efforts not on the redistribution of resources, but on information collection in the interests of central planning bodies. Institutional structure of the Ukrainian economy was not ready for an independent functioning at the moment of the collapse of the Soviet Union. However, the chaotic developments in social and economic spheres in Moscow in the early 1990s forced Ukrainian leaders to take power over economy in their hands.

As to the industry, very few full technological production cycles were situated in Ukraine. So, for instance, even defence industry, that comprised more than 30% of the Ukrainian industrial potential, could produce only 3% of the final goods without cooperation with enterprises in other Soviet republics, especially in Russia. From the other hand, coal-mining, metallurgy and some other industries were less technologically dependent from external supplies. However, they received substantial subsidies from the all-union budget.

Ukrainian economy in the pre-independence period (including data about its structure) was described in details in a joint book, written by Ukrainian and foreign economists.⁴ This publication gives a more or less balanced view on the situation in Ukraine at the moment of the collapse of the Soviet Union. However, unfortunately, on the wave of euphoria of gaining independence, positive aspects of this (and similar) analysis were overestimated, while negative ones were undervalued. Routine support and reproduction on an increasing scale of structural imbalances was a characteristic of the Soviet economic system from the early 1930s. Focus on industrial growth in accordance with the Marxist and Leninist ideas of the production of means of production as an undisputed priority led to the hypertrophy

---

4 Koropecykj I.S., ed. *The Ukrainian Economy: Achievements, Problems, Challenges*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts. 1992, 436.

of the investment and raw material complexes, and underdevelopment of sectors producing consumer goods and services that suffered from a lack of resources.

The obsolete industrial base with a lot of potentially loss-making enterprises, vast subsidized regions with Russian-speaking population, substantial negative trade balance (if world prices are applied) with the rest of the Soviet Union were among the negative factors, which determined the economic situation in Ukraine in the early 1990s. From the formal point of view, even relative positions of the Ukrainian economy were not so good, as it could be expected. So, in 1970 Ukraine had 17.7% of capital assets of the Soviet Union; in 1980, 11.6%, and in 1987, only 10.1% as a result of the outflow of centralized investment to the Eastern regions of the USSR. At the same time, national per capita income in Ukraine became 91% in 1987 with that of the average level in the Soviet Union sliding down from 95% in 1970.

Positive factors were also obvious: rich soil and mild climate, educated labour force, relatively developed infrastructure. It is also true that in 1989, Ukraine produced 34 % of the Soviet steel, 23.5% of coal, 46% of iron ore, 56% of sugar and 36% of TV sets. Enterprises of the military-industrial complex supplied nearly half of the Soviet tanks and missiles, and a significant proportion of the electronic equipment. Data about production per capita of some goods were also impressive. So, for example, Ukraine produced more than one ton of wheat per capita, and more energy per capita than its neighbours; and so on.

Some formal criteria, such as the level of inflation, or rate of the industrial decline were also in favour of Ukraine in the late 1980s – early 1990s. In October 1990, Deutsche Bank published a special report that examined the economic strengths and weaknesses of each of the Soviet republic. The authors considered the following aspects: current degree of industrial development; the capacity to earn hard currency; the level of agricultural development; the degree of self-sufficiency; deposits of mineral resources; inclination of the population to be active in market conditions; homogeneity of the population; conditions of infrastructure. The authors of the report used a heuristic procedure to assess the level of possibility of successful economic reforms in each country. Ukraine possessed the first place with 83 points from 100, ahead of the Baltic states with 77 points, Russia with 72, Georgia with 61 and Belarus with 55.⁵ It is worth mentioning that this evidence was the only reference you could find about the best ‘propensity’ of Ukraine to successful transformation among post-Communist states, published by independent Western

---

5 Nahaylo B. *The New Ukraine*. – The Royal Institute of International Affairs. London, UK, 1992, 47.

experts. To some extent, these assumptions were based on the fact that till 1991 the Ukrainian economy performed relatively well. So, in 1990 Ukrainian national income declined by only 1.5%, while the All-Union one dropped by 4%; in 1991 the corresponding figures were 11% and 15%. The deficit of budget was 14% in 1991 in Ukraine, and 18% in Russia.

Actually, at the beginning of the economic transformation, Ukraine had several variants of economic policy between the two extremes.

The first option included the breaking up of many economically inefficient ties with Russia and energetic implementation of some market-oriented reforms that took place in Poland at this time. This way required determination, a strong support of radical reforms from the side of the population and political consensus in the society on the future of the country. As a result, Ukraine could go through the complications of structural transformation more quickly.

The second way was connected with the preservation of the existing economic system with some cosmetic changes. This also assumed a high level of political integration with Russia to enjoy low energy prices and already established contacts between enterprises and consumers of Ukrainian goods. In this case, Ukraine had to follow Russia in its economic transformation without any possibility to form an independent economic policy.

However, in reality, Ukrainian leadership has chosen a strange combination of the two extreme variants. After the Moscow coup in August 1991, communism was defeated in Russia, but in Ukraine a strong alliance between the Communist apparatchiks and the part of nationalistically-oriented parties emerged with the domination of former communists, who had a majority in Ukrainian Parliament and whose representative, Leonid Kravchuk, became the first post-Soviet Ukrainian president in December 1991. Leaders of the new Ukraine started to build up an economic system that was similar to the old Soviet one. Centres of decision-making were moved from Moscow to Kiev and, despite all proclamations of liberal economic policy, the practice of strict state control over economic activity received a second breadth in 1992–1993, when the share of GNP distributed through state budget was larger than in Soviet times. Economic relations with Moscow worsened, but remaining economic ties with Russia (first of all, the preservation of the Russian Rouble in non-cash transactions till the second half of 1992) led to forced Russian-type price shocks without adequate preparations. Reliance on Soviet-type regulatory methods have not justified themselves.⁶

---

6 de Simone F.D. Ukraine's New Currency and the Unstable Rouble Currency Area. *Communist Economies and Economic Transformation*, Vol. 6, No. 1, 1994, 99–112.

At the same time, Ukrainian leaders hoped that it would be possible to continue to finance the budget deficit from external sources directly or indirectly. As Johnston showed, in 1991–1992 more than 25% of the Ukrainian budget was financed by Russia.⁷

But since 1992 (the first full year of independence), the situation changed dramatically, and Ukrainian economic performance became worse than in many other post-Soviet states, when Ukraine introduced its own quasi-currency, and the country was pulled out from the ‘Rouble zone’. Ukraine was the only post-Soviet country that did not have a single year of economic growth during the decade. Hyperinflation in the mid-1990s was very high.

Syrquin, who analyzed main features of successful economic transformation, stresses that the main indication of a positive structural change is the shift of resource allocation from low productivity to higher productivity sectors. “In final demand, the best established trends are the decline in the share of food in consumption and the rise in the share of resources allocated to investment”.⁸ In Ukraine it was possible to observe just the opposite picture.

Mismanagement and miscalculations led Ukrainian economy to the brink of catastrophe. The low qualification of the Ukrainian leaders could be illustrated by the views of the former President Leonid Kravchuk, who expressed an opinion that it would be better to introduce a new currency as early as possible, even despite the economic decline and high inflation, because the delay could provoke the looting of Ukraine by other countries.

The data show that overall decline in GDP and industrial production was more than 60% in 1990–1999, and even in 2008 it did not reach the pre-reform level. However, the situation differs from sector to sector. So banking activity was flourishing until the start of financial crisis in the second half of 2008: more than 200 new commercial banks have emerged during less than 5 years. At the same time, electronic enterprises collapsed, the light industry shrunk to the 10–20% of the initial level of the late of 1980s. The engineering industry is doing slightly better (20–50% from the initial level), but not much better than the light industry.

---

7 Johnston S. Russian Financial System in 1990s. Paper to the Workshop on Post-Soviet Economies in Georgetown University, April 6, 1996, 26.

8 Syrquin M. Notes on Comparative Analysis of Structural Change for Economies in Transition. Economies in Transition: Statistical Measures Now and in the Future. Proceedings of the Sochi International Forum October 1990, Aven P. (ed.) CP-91-014, IIASA, Laxenburg, Austria, 1991, 129–142. 133.

In 1991, the engineering industry had 26.4% of the industrial production, and only 13.5% in 2007. The light and food industries have suffered too. But the problem also lies in the fact that in the 1990s the latter two industries provided around 40% of the budget revenues, and their decline affected the state's ability to fulfil its functions.

The pattern of external economic relations has also changed significantly. If in 1990 more than three quarters of Ukrainian trade was connected with other Soviet republics, in 1998, 55% of Ukrainian export and 57% of import were to and from CIS states. In 2008 the situation has changed, as export was much more diversified, but, anyway, Ukraine received up to 40% of its import from Russia last year.

The highly subsidised coal industry remains one of the main problems for the Ukrainian government. Since 1990, it has declined from 164,8 million tons to 80million tons in 2007. The state provided special technical credit to build 93 new pits but the industry was at the brink of bankruptcy, anyway. The price of coal exceeded the world level in 1992, and in mid-1990s it was established at \$32.5 per ton, in 2008 it was twice as high as in the world market.

Transition has led to the unprecedented polarization of the Ukrainian society. The difference between the 10% of the citizens with the highest income and the 10% who have the lowest one, reached 18 times in Ukraine (!) instead 3 times in the mid 1980-s. Now it is possible to talk about 'the new poor' in the Ukrainian society. As WB report 'The Poor in Ukraine' showed in mid-1990s that the Eastern industrial regions (Donetskaya, Luganskaya and Kharkovskaya oblast) have the highest rate of poor people in the country – 35% of the total population. Situation is not so bad in the West of the country, where conditions for agriculture are better, and where people used to work in foreign countries. The bulk of this money (more than 80%) poor Ukrainians are spending on food products. This pattern of consumption is typical for the so-called 'third world' countries.

Low income pushed approximately one third of all labour force into gray economy as full-time employees. At the same time, low income of the majority of the population made production of many goods and services useless. It provoked another interesting phenomenon of the Ukrainian economy – a huge increase of Ukrainian foreign trade: to more than 60% of GDP in the first half of the 2000s.

There was some important difference in the economic situation in the most successful Eastern European countries and in Ukraine. So, in Poland the higher the capital/employment ratio was in a branch industry, the smaller the reduction in employment was after the transition to the new economic environment in 1990.⁹

---

9 Mickiewicz T. Structural Response to Economic Transformation. *Communist Economies and Economic Transformation*, Vol. 6, No. 2, 1994, 247–253.

For Ukraine, this was only partially true. Industries responded to the changes in different ways. The highest reduction rates were observed in the light, electronic and engineering industries. Coal, food and metallurgy industries looked much better in this respect.

The demographic situation in Ukraine remains very complicated. The average annual growth of Ukraine's population has dropped since 1959. From the beginning of the 1990s the depopulation of the country has continued. While the death rate grew in 1991–2005, the birth rate dropped from 12.7 to 9.6 children born for 1000 people in 1990–2005. Every year the country's population declines by approximately 250,000–350,000. Only in recent years did the situation start to change, when the special measures on stimulating child-bearing have been introduced. However, according to demographic forecasts, Ukrainian the population could decline by 44% till 2050.

Social degradation became one of the main results of the transformation process. The state could not carry the costs of social services. It is interesting to mention that the social structure became fragmented. University professors were in the same social group in the 1990s with semi-skilled workers with respect to income. Only in 2000s did the situation start to change.

Thanks to the economic decline and the disappearance of whole industrial sectors, 'grey' economy became one of the most important factors of the social and economic picture of modern Ukraine. It involves not only small businesses, but permeates every cell of Ukrainian society. In accordance with the expert estimations, the Ukrainian population had 40% of cash out of the banking sphere. The average level of consumption of a Ukrainian family is at least twice higher than its official income. Thus, the state can not control a substantial part of the economy. Money does not flow into national economy, first of all productive sectors, they can not be used to support social infrastructure, because grey income is hard to tax. Grey economy leads to ignoring norms and rules established by the state. In public perception, market relations are associated with different types of illegal activity that creates resistance to reforms.

3. Recent economic trends

In 2001–2007 the Ukrainian economy grew rapidly at an average annual rate of 7.0% but the country still needs several more years to reach the GDP level of Soviet times. Due to political fighting between different political forces within the country, economic policy changes quite often. This leads to instability of economic growth, reflected in the annual GDP growth rate fluctuating from 2.7% to 12.1% per year.

Investment grew by a healthy 12.0% per year in real terms in 2001–2007 and labour productivity grew by more than 50% in 1997–2007. The World Bank's absolute poverty line fell from a peak of 31.7% in 2001 to just 5.7% in 2007.

Key reason for the growth is an expansion of export and stable demand for the main Ukrainian export products (metals, basic chemicals, some agricultural products) and services (transportation of Russian oil and gas) to the world market. In recent years, the internal market has played a growing role in economic development with salaries growing at a faster rate than GDP as a whole.

The situation with external markets still determines the main parameters of the economy. As a result, the proportion of foreign trade to nominal GDP was about 90% (If the official exchange rate, not PPP is used) in 2005–2006. This is real evidence of the longtime 'external' orientation of the Ukrainian economy and the comparative weakness of the internal market. Later, in 2007 this proportion decreased to 81.7%. However, the share of high-tech and medium-tech sectors (mainly, machine-building industry) relative to total exports was around 15% and stable during 2001–2007.¹⁰ The relatively high share of this export could be explained by the export of heavy machinery to Russia and some other post-Soviet states.

Slowdown in the world economy in the second half of 2008 had a serious impact on the Ukrainian economy. A lot of Ukrainian enterprises had to stop their production. Crisis created great problems in the financial sphere, especially for the heavily indebted private companies, although the overall government deficit is still well below the critical mark. Decline of industrial production in February 2009 reached 32%, if compared with February 2008. Export dropped by 40% and import by 57% during the same period.

Another source of problems was that the growth in 2001–2007 was based on existing capacities. As specialists from the Institute for Economic Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine stress, the metallurgy sector, which brings the lion's share of export revenues (up to 42.2% in 2007) has a limited capacity for further expansion. More than 50% of its capital assets needed substitution and the introduction of new technologies, especially in the light of the government's intention to force metallurgy plants to pay full price for the inputs of their production and repay debts to the energy sector. Ukraine is one of the most energy-intensive economies in the world: the energy intensity of Ukrainian GDP is close to triple of the OECD average and higher even than in neighbouring Russia and Belarus.

---

10 Sobkevich O.V. Posylennia roli fondovogo rynku u formuvanni inovatsyynogo potencialu ekonomiki. *Naukovo-tehnichna informatsia*. 2006. №4. 33–37. (Growing Role of Stock Market in Formation of the Innovative Potential of the Economy – in Ukrainian).

Corruption remains a serious problem. The return of VAT for faked export contracts brings hundreds of millions of dollars to the participants of corruption schemes. It was only recently that plans have been introduced to stop this practice through the introduction of special mechanisms of registration, monitoring and checking of such contracts. It is not clear how these new procedures will work. In addition, attempts to create 'one window' for enterprise registration and measures aimed at the clarification of officials' duties and the rights of entrepreneurs have been met with fierce resistance from the side of bureaucrats.

It is estimated that between 2.1–2.7 million Ukrainians work abroad (permanently or temporarily). Sometimes, Ukrainian officials mention much higher figures – up to seven million – but these figures have not been confirmed through sociological surveys and other independent sources.

As OECD experts stress, 'Ukraine is lagging behind the more advanced transition countries of Central Europe with respect to market-oriented reforms, as governments often focused more on preventing structural changes than facilitating them'.¹¹ State-owned enterprises, especially in the gas, electricity and coal-mining sectors, still do not face hard budget constraints.

The stock of FDI per capita reached only 641 USD in 2007, just over 22% of the corresponding figure for neighbouring Poland.¹² As OECD experts note, given the potentially substantial positive effect of FDI on domestic total factor productivity (TFP) growth, Ukraine is missing a major opportunity to facilitate industrial modernization.

The permanent political crisis has had a serious negative effect on the Ukrainian economy, irrespective of who wins. In the near future, the new government will have to implement unpopular economic measures, associated with dramatic price rises and the need to fulfill populist promises. It seems unlikely that the 'economic miracle of the mid 2000s', with double-digit figures of growth in some years, will be repeated. Most specialists, including experts from the Ministry of Economy expect that the Ukrainian economy will decline by more than 5% in 2009.

According to the World Economic Forum Global Competitiveness Index, Ukraine was ranked at 73rd place in 2007 among 131 countries (between Brazil and Romania), which was established by experts.¹³ The country's position had dropped

---

11 Ukraine: Economic Assessment. OECD, Paris, 2007, 114.

12 UNCTAD. – World Investment Report 2008. www.unctad.org/fdistatistics.

13 Key features of the Report on Competitiveness of Ukraine, 2008. To the economic growth and prosperity. WEF, Geneva, 2008. 73. (in Ukrainian)

five places compared to 2005.¹⁴ It is a similar situation with the Business Competitiveness Index (BCI). Whereas Ukraine was ranked 56th position in 2001, by 2006 it had dropped to the 81st place.¹⁵ There are two main reasons for such a decline. First, economic growth in 2005–2007 was lower than in the previous years, while some other countries have demonstrated a much better pace of development. The second reason is that ‘soft’ components of these indicators, associated with the level of freedom and political stability and the quality of institutions were in decline. It is also worth noting that components associated with the new technologies reflect an even worse situation. Ukraine possesses the 93rd position only, although the innovation sub-index gives the country the 65th place.

On the other hand, as Table 1. shows, progress in some areas of economic development is evident.

*Table 1.
Some comparable indicators of economic performance:
Ukraine and the EU, 2001–2007.*

Indicator	National performance		EU 27 average	
	2001	2007	2001	2007
GDP per capita in PPP (EU27=100)	21.3	26.1***	100*	100*
Real GDP growth rate (% change previous year)	9.2	7.6	2.0	2.9
Labour productivity per person employed (EU27=100)	17.8**	24.2**	100*	100*
Total employment growth (annual % change)	-0.36	0.24**	1.0	1.8
Inflation rate (average annual)	12.0	12.8	2.2	2.3
Unit labour costs (growth rate)	4.3**	7.2**	0.2	-0.8

14 http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Report/gcr_2008/gcr2008_rankings.pdf

15 http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Report/gcr_2008/BCI.pdf

Public balance (net borrowing/lending) as a % of GDP	3.8	-0.5	:	-0.9
General government debt as a % of GDP	26.8	13.2	61.0	58.7
Unemployment rate (as % of active population)	11.7	6.4	8.4	7.1
Foreign direct investment intensity	10.5**	7.5****	:	3.4
Business investment as a percentage of GDP	19.7	16.3	17.8*	18.7

Sources: Eurostat – Structural Indicators and Long-term Indicators¹⁶

Key:

(*) EU25 in 2001 or EU27 in 2007 average, (^) or latest available year for example: 2001; (:) not available

** – estimates

*** – estimates for 2006

**** – based on data from the World Investment Report 2008 database.¹⁷

It is evident that despite all difficulties, Ukraine could narrow the gap between itself and the EU in some positions during the 2000s. On the other hand, it also is worth noting that the figures for 2008 and the beginning of 2009 do not look so optimistic.

4. Economic relations of Ukraine with the EU

Despite all differences in approaches, relations between the EU and Ukraine have had positive dynamics in recent years. Trade with the EU accounted for more than 40% of the total foreign trade in 2000s. The structure of this trade is generally favorable for the EU countries. Ukrainian export to the EU consists of ferrous metals (32%), textile and textile products (16%), chemical products (10%), minerals (11.2%), and production of engineering industry (5.5%). At the same time, Ukrainian import from the EU includes 32.1% of engineering industry products, 15.6% chemical industry products, and 8.5% transport equipment. Ukrainian trade with the EU and the candidate countries is of growing importance

¹⁶ <http://epp.eurostat.cec.eu.int> and OECD Ukraine: Economic Assessment 2008.

¹⁷ www.unctad.org/fdistatistics

for the country. Since 2001, total trade surpassed the trade with Russia, but if we consider export only, the significance of the relations with EU countries is much higher. The total export to these states comprises more than one third of Ukrainian export, while export to Russia is less than one quarter of the total Ukrainian export. The tendencies in changing export shares are in favor of the western, not eastern trading partners. In addition to this picture, the EU has almost 50% of all FDI in the Ukrainian economy.

There are a number of agreements in different areas between Ukraine and the European Union. The first one on co-operation was signed in 1994. The total number of different agreements reached almost 60. Ukraine became a WTO member in 2008, which opens some new perspectives for further co-operation.

The EU enlargement has created a new situation that moves the Community eastward to the borders of Ukraine. This opens new perspectives for deepening co-operation, but creates problems at the same time.

Countries of the CEE are more or less successfully transforming their economies. However, they had already better initial positions in terms of integration into the international economic system. As Boeri and Martins note, by 1989 only a quarter of the international trade of CEE countries was with the former Soviet Union, while interregional trade accounted for 15%-16% of the trade turnover. Trade with OECD countries accounted for more than 40% of total trade and the rest of the world for another 16%. In mid-1995, trade with Russian Federation represented only 10% of total export and about 15% of total import of these countries, while the EU accounted for almost 70% of total trade.¹⁸ The Ukrainian case is 'worse', as the level of integration to the Soviet economy was much higher, and the country had no international experience in the economic sphere as an independent state.

The enlargement process has created a new situation that had a serious impact on trade relations between Ukraine and the EU countries. It would be worth mentioning several important moments related to this process.

1. As companies from the CEE countries focus more on the EU market, Ukrainian firms improve their positions in the markets of the third countries. For instance, Ukrainian food-producing companies have substituted some Eastern European firms in the Russian market, especially when the price 'harmonization' within EU level was relatively quick and 'successful'.

---

18 Boeri T., Martins J.O. Variety, Jobs and EU Enlargement. *Transition*, March-April, 2002, 40-41.

2. As to the trade regime, Ukraine has already special agreements with the EU about the promotion of trade with its members. Custom tariffs between Ukraine and EU countries were usually lower than the tariffs between Ukraine and Eastern European countries. This helped some exporters from Ukraine to improve their positions in the markets of the new members.
3. Thanks to rising costs in CEE countries, companies including Volkswagen, Opel and some others have started to move production to Ukraine, especially to neighboring border regions.
4. EU influences and fosters the process of proper certification and introduction of EU standards into practice in the country. This work is under way in Ukraine, but the attractiveness of the EU market compels Ukrainian authorities and private companies to intensify the process.

On the other hand, Russia makes efforts to increase its influence in the post-Soviet states. There are attempts to create regional trade organizations by the countries of the former Soviet Union. In many cases they have complementary industrial structures, but relations between these enterprises are much weaker now than it was ten years ago. Some countries are often competing in the third markets with each other. This is especially evident in the case of the Russian and Ukrainian military and metallurgy sectors. At the same time, Russia is trying to build its relations with the former Soviet republics on the 'purely' economic basis that leads to the growth of energy prices.

5. Labor Migration, Ukrainian Euroregions and tensions in relations with neighbouring countries

Every year almost one million Ukrainians, mostly from the Western parts of the country, are working at least several weeks in Poland, Hungary, Slovakia and Czech Republic. In the 'old' EU member states the number of Ukrainian employees is lower, but several hundred thousands are working in these countries too, most of them illegally. The last enlargement will make the life of these people harder.

The majority of Ukrainian experts notes that Schengen rules had no significant impact on the regular trade between Ukraine and these countries, but will be much more important for individual traders and hundreds of thousands of Ukrainians who are trying to find jobs in Central and Western Europe.

For many Ukrainians from the Western regions of the country possibilities of work or trade in the EU countries such as Portugal, Poland or Hungary are critically important.

Since the early 1990s, Ukraine is involved in the process of Euroregion creation. Every post-Soviet state takes part in several such projects. Ukraine participates in the Euroregion Partnership Program since 1993. The country is a member of four Euroregions: Bug, Lower Danube, Upper Prut, Carpathian Euroregion.

All Euroregions include territories in the neighbouring countries. The status of these regions suggest co-operation in different spheres of economic and social policy. In fact, Ukraine can not participate actively in these programs as the country and local communities have no money for this. Very few initiatives have been implemented. Ukrainian participants of the surveys made by Hungarian experts in 2000s mentioned a relatively weak interest for co-operation from the side of their CEE partners and relative lack of money from EU funds. CEE countries had much better condition for obtaining EU money than Ukraine.¹⁹

So, Ukrainian regions have received about several millions Euros for development of small business and 23 million Euros for reconstruction of border crossing points and local roads. Regional authorities co-operate in activities related to the prevention of floods in the Tisza river.

Despite all negative experience and failed expectations, Ukraine approved of a special program on the development of Euroregions in the mid-2000s, which is aimed at further development of cooperation with neighbouring countries. The country has an intention to attract more capital for the development of the regions. Four special groups have been created to foster cooperation: transport infrastructure; energy policy; cross-border regional projects; economic cooperation and ties between commercial chambers.

Euroregions could play an important role in:

- a) diminishing mistrust between nations and ethnic groups;
- b) promoting understanding between participants;
- c) stimulating the flow of goods and knowledge.

In any case, it is evident that it is possible to develop different types of regional cooperation, especially in bordering areas. There are a number of enterprises in the western areas of Ukraine that are working on orders from Polish, Slovakian or Hungarian light industry companies. Labor costs in Ukraine are still much lower than in neighboring countries that creates some opportunities for entrepreneurs in

---

19 Ludvig Z. Carpathian Euroregion – Results, Problems and prospects with special regard to EU Accession. Ukrainian Approach. Paper for the International Conference 'The Future of Europe. Relations between the Enlarging Union and Russia and Ukraine. Institute for World Economics. Budapest, June 7–8, 2002.

labor-intensive sectors with semi-skilled workforce. Another sphere of possible co-operation is related to ecological projects. This could be important especially for the Tisza river basin in Ukrainian – Romanian – Hungarian borders.

Despite numerous declarations about the friendship between Ukraine and neighboring countries, relations with them have started to deteriorate in recent years, especially in the political sphere. On the one hand, these countries met with enthusiasm the change of political power in Ukraine in early 2005. On the other hand, the policy of the new authorities has revitalized some old political and humanitarian problems, which are rooted in the past. So President Yushchenko made the rehabilitation of the Ukrainian nationalistic movement of 1930-1950s in the Western Ukraine the key issue of his political agenda. However, leaders of this movement are famous for their collaboration with Nazis and for ethnic cleansing and mass killings in areas with Polish populations. This creates a complicated situation in relations with the largest Western neighbour of the country.

The Ukrainian government does not want to recognize the rights of Rusin ethnic group, while Slovakia and some other countries consider them as national minorities in their countries. This creates another contradiction in relations with CEE countries.

Some problems with Hungary in the humanitarian sphere have emerged recently, when the Ukrainian government reinforced its policy of accelerated ‘Ukrainization’ in the educational sphere. Now it is impossible to pass graduation exams at schools in Hungarian or any other language. This creates problems in the Transcarpathian region with a compact Hungarian population.

Problems with Romania have become especially ‘visible’, when the Romanian government started to provide Romanian passports to Ukrainian citizens in the North Bukovina and Bessarabia regions, while double citizenship is not permitted in Ukraine. Another problems with Romania are the regime of exploitation of the Duna river and local territorial disputes.

All these problems along with illegal migration create extra tensions in relation of Ukraine with its neighbors.

6. Further development of relations between the EU and Ukraine

Probably, the rational decisions on further co-operation would include development of a more active EU policy towards involvement of Ukraine into the orbit of its influence. In general, in political and organizational spheres, it would be important to make the following first steps in two areas:

- realization of already existing agreements between the EU and Ukraine;
- ‘harmonization’ of trade relations.

To deepen relations in other areas, Ukraine needs programs that are similar to the EU PHARE Program for the CEE countries.

The growing proximity with the common border with the EU decreases the transaction costs between Ukraine and the European Union.

Economic measures have to be supplemented by other steps in other areas. It could be a stimulation of exchange programs, different stipends for students, post-graduate students and young scientists. This will help to strengthen the European orientation of Ukraine.

Later it would be important to give Ukrainians the right to go to the EU countries without visas for short-term periods (up to 3 months), as Europeans can do now.

On the other hand, Ukraine has to make important steps to improve its positions in relations with the EU.

First of all, there is a need to follow the WTO rules and trade agreements between Ukraine and the EU.

Second, Ukraine needs more internal institutional changes in the national economy to improve the structure of production and trade. At the moment, the list of exportable goods is relatively short. The internal economic system in Ukraine still needs serious amendments to be compatible with the corresponding systems in the EU countries. Unification of rules and regulations with the EU regulation will serve the business interests of Ukraine in the region.

Third, companies from Ukraine have to do their best to increase the level of diversification of goods and services that could be delivered to the EU market with the idea to increase the share of value-added products. The government has to introduce special measures in support of such diversification. For instance, clauses 21 and 22 of the Law on Innovation, which stimulates innovation production, have to be brought into operations.

Fourth, it would be important to develop the market for services, including creation of new transit corridors between the EU and Asian region through Ukrainian territory. Ukraine remains a key transit country for Russian gas supplies to Europe. This role has to be reinforced by coordinated actions of the EU, Ukraine and Russia.

Further unification of the institutional structures in Ukraine to the corresponding structures of the CEE and EU states and fostering economic growth would serve Ukraine enormously. Development of new businesses could speed up this process. It is evident that economic growth is slower, the higher barriers to entry

to new firms. Destruction of these barriers accelerates the transition processes and reduces its costs in terms of forgone output.

Problems with the visa regime could be partially solved by administrative tools but the key will be the acceleration of economic reforms in Ukraine and the introduction of norms and rules that will correspond with similar regulations in the EU and accession countries.

In any case, for Ukraine it is very important to promote “the integration from inside”, as Norway and Switzerland do. The country has to be ready for the integration when the EU will be ready for further enlargement.

But there are a lot of barriers on the way of achieving these goals. It will not be easy to overcome them without permanent and serious efforts from both the EU and Ukrainian sides.

7. Conclusion

Ukraine is considering itself as a member of the EU in the future. The country made substantial progress in the transformation of its economy in recent years.

However, economic recovery and financial stabilization in the 2000s was predominantly a result of the activities of Ukrainian entrepreneurs, not the efforts of the state authorities. Despite economic growth in the 2000s, simplification of production, orientation on export of low value-added goods and withdrawal from some traditional markets in the former Soviet republics became the main trends in Ukrainian industrial development in recent years.

To be successful, the country needs more profound institutional changes and a predictable internal political situation. At the moment, the country has a significant share of grey economy, overall control of the state bureaucracy over economic activities, fast-growing debts, decline of industry and huge polarization in material wealth distribution in the Ukrainian society. These features are the typical of the less developed countries of Latin America, Asia and Africa. Is Ukraine on the way to this group, not to the EU?

*Társadalmi narratívák
a nemzetközi Európában*

BORDÁS SÁNDOR

Szocializációs folyamatok, nyelvi kódok nemzeti gondolkodás

Niklas Luhmann¹ gondolkodásában a társadalom legkisebb egysége a kommunikáció, és véleménye szerint minden kultúra a kommunikációján keresztül leírható. A kommunikáción keresztül épülnek be a személyiségbe a kultúra értékei, szabályai, attól függetlenül, hogy ezek az értékek, szabályok mennyire sértenek más kultúrákat. Sok esetben a konfliktusmegoldás tehetetlensége mögött kirobbant háború, vagy polgárháború kapcsán jön felszínre az eltérő szocializációs folyamatokban rejlő értékek különbözősége, ahol talán az egyik kultúra tanult folyamatiban kezdettől fogva ott van a másik kultúra elpusztításának lehetősége, vagy egy korábbi sérelem megbosszulása, revans formájában. De nézzük meg közelebbről ezt az állítást.

Kultúra és szocializáció

A kultúra értékeinek elsajátítása szocializációs folyamatok következménye,² a szocializációs folyamatok pedig közvetve vagy közvetlenül kommunikáción keresztül zajlanak.³ Véleménye szerint a modern társadalmakban nyolc különböző szocializációs ágensről beszélnek:

-
- 1 KARÁCSONY A.: A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában. In: Szabó Márton (szerk.): Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete), Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest, 2000.
  - 2 MEAD M.: National Character. In Tax, S. (ed.): Anthropology Today, Chicago, 1962.
  - 3 ROSENGREN K.E.: *Kommunikáció*, Typotex, Budapest, 2004.

- a család, kortárs csoport, munkahelyi közösségek;
- iskolák, egyházak, törvényességért felelős hatóságok;
- tömegmozgalmak és a média.

A családban folyó szocializáció a legalapvetőbb, ezért ezt elsődleges szocializációnak nevezik, az összes többi másodlagos szocializációnak hívják – a folyamatok fő eszköze a kommunikáció.

A szocializáció ágensei mindegyike specifikus feladatokkal rendelkezik és többé-kevésbé hierarchikusan szervezett csoportokon, és szervezeteken belül helyezkedik el. Ezek időnként nagy hálózatok is lehetnek: pl. családi-rokonsági rendszerek, gazdasági szervezetek, oktatási rendszerek, egyházkerületek, megyei önkormányzatok, fellebbviteli bíróságok, médiacsoportok stb.

A szocializáció környezetbe ágyazottan és nem vákuumban történik, azaz az ember fejlődése mindig egy adott kultúrán belül zajlik. Ennél fogva a pszichológiai realitás teljes egészében csak a kontextus ismeretében értelmezhető. Az állítás evidenciának tűnik, mivel „...ritkán (vagy sohasem) fordul elő, hogy az ember viselkedésével ne a kultúra valamelyik aspektusára válaszoljon”.⁴

Az adott kultúra maga szolgáltathat támpontokat az ott zajló szocializáció megértéséhez⁵, ezért véleménye szerint ismerni kell a specifikus szülői vélekedéseket, a népi hiedelmeket és gyakorlatot, a vallási szabályokat, a szülői stratégiákat, a születési arányokat és számtalan más társadalmi-demográfiai tényezőt. Tudni kell, milyen kép él az adott közösségben a gyerekekről, és a gyerekek milyen szerepet játszanak az adott társadalomban. Tisztában kell lenni az adott közösség társas szerveződéseinek szabályaival és struktúrájával.

Ily módon az adott időre és helyre jellemző „kulturális szerkezet” és a kívánatos kulturális célok elérése érdekében alkalmazott eljárások adják a szocializáció tervrajzát.

A szocializációs modellek kutatása különösen a XX. század második felében produkált jelentősebb eredményeket, mutatott fejlődést. Bronfenbrenner – Crouter⁶ történetileg három, bizonyos mértékig egymásra épülő elméletről számol be. Az első paradigma az alapvetően különböző szociális környezetben (social address) ne-

---

4 VAJDA Zs. – Kósa É.: *Neveléslélektan*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

5 OGBU J.: *Origins of human competence*, A cultural-ecological perspective, Child Development, 1981.

6 BRONFENBRENNER U. – CROUTER A. C.: The evolution of environmental models in developmental research. In: Mussen, P. (ed.): *Handbook of child psychology*. Vol 1. History, theory and method, John Wiley and Sons, 1983.

velkedő gyerekek összehasonlításában merült ki, de átható és hosszan tartó hatást gyakorolt az emberi fejlődésre vonatkozó kutatásokra. A második szakasz a XX. század harmincas éveinek elejére tehető, amikor a kezdeti strukturalista modell dinamikus modellté formálódott, melyben az egyéni fejlődés és a környezet bizonyos sajátosságai között összefüggést, kapcsolatot tételeztek fel. Ilyen jelentős paradigmaalkotók voltak: Freud, Piaget és Lewin, majd Vigotszkij, Lurija, Hull és mások. Központi teret kapott a gyermeket körülvevő csoportnak, mint fejlődési kontextusnak a vizsgálata. Ezek a vizsgálatok részben a gyerek és a vele kapcsolatban levő felnőttek, másrészt a gyerekek egymás közti kapcsolatának fejlődésében betöltött szerepét elemezték, főleg Moreno szociometriai módszerének hatására.

Ennél a szakasznál kell megemlíteni G. H. Mead⁷ és tanítványa Herbert Blumer⁸ által kidolgozott szimbolikus interakciós elméletét, melyből inspirációt nyertek a szocializációs elméletek. A szimbolikus interakcionizmus kifejezés magába foglalja azt, amit Mead a legfőbb emberi tevékenységnek tartott, és az embert emberré teszi – a beszélgetést. Blumer a szimbolikus interakcionizmus három alapelvét fogalmazta meg, melyek a jelentéssel, a nyelvvel és a gondolattal foglalkoznak. Blumer szerint a jelentés az emberek közötti társadalmi interakciókból ered, tehát a jelentés nem velejárója a tárgyknak. A jelentés a nyelv használata során alakul ki. A szavak esetenként hangzásukban hasonlítanak arra, amit leírnak, de általában semmilyen logikai kapcsolatban nem állnak a jelölt tárggyal. A szimbólumok önkényesen kialakított jelek. „Csak az egymással folytatott beszélgetés – szimbolikus interakcionizmus – során ruházzuk fel a szót a jelentéssel, és így alkotjuk meg a diskurzusok univerzumát”.⁹ Ha a szimbólumok önkényesen kialakított jelek, akkor a kultúra ezt az önkényt mennyire határozza meg? Vajon melyik kultúra nem lenne képes soha Douglas Hofstadter rejtvényét megfejteni, amely a következő. *Apa és a fia egy meccsre igyekeztek, amikor autójuk lefulladt a vasúti síneken. A távolból közeledő vonat leadott egy figyelmeztető fűttszót. Az apa rémülten próbálta beindítani az autót, de annyira pánikba esett, hogy képtelen volt elfordítani a kulcsot. Az autót maga alá gyűrte a robogó vonat. A mentő ugyan hamar a baleset helyszínére érkezett, de az apa útban a kórház felé meghalt. A fiú is életveszélyes állapotban volt, azonnal meg kellett operálni. Ahogy megérkeztek a kórházba, rögtön a műtőbe vitték. Az ügyeletes sebész rutinműtétre számított, de mihelyt meglátta a fiút, elfehéredett és ezt sutogta: „Nem operálhatom meg ezt a fiút – mert ő az én fiam”.* Valószínű az a kultúra nem

7 MEAD G. H.: *Mind, Self and Society*. Chicago, University of Chicago Press, 1970. (Magyarul: *A pszichikum, az én és a társadalom*.) Budapest, Gondolat, 1973).

8 BLUMER H.: *Symbolic Interactionism*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1969.

9 GRIFFIN E.: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Harmat, Budapest, 2001.

képes megfejteti a rejtvényt, amely nagyon elnyomja a női nemet, és még véletlenül sem képzelhető el tagjai számára, hogy nő is lehet sebész, mint a történetben, ahol a sebész a fiú anyja. Kutatásainkban számos hasonló „rejtvényel” találkoztunk, amikor pl. A Párkány–Esztergom híd megépítése Szlovákia és Magyarország között a szlovákságban félelmet váltott ki, mivel veszélyeztetve érezte magát a magyar csapatoktól, akik a hídon átkelve könnyen Szlovákia szívébe kerülhetnek, míg a magyarok kereskedelmi lehetőséget láttak a híd megépítésében.¹⁰ Beszélgetések, diskurzusok által került sor a megoldásra, és ma áll a híd.

Itt említjük meg a nyelvi relativitáselméletet, melyet Edward Sapir és tanítványa Benjamin Lee Whorf dolgozott ki. Szerintük egy kultúra nyelvének szerkezete formálja az emberek gondolatait és tetteit. „A 'valódi világ' jelentős részben öntudatlanul is az adott csoport nyelvi szokásain alapul.” Szembeszállnak azzal a feltevéssel, hogy minden nyelv hasonló, és a szavak csupán a jelentés hordozására szolgáló különböző eszközök. A többi kutatóval ellentétben azt állítják, hogy a nyelv határozza meg, hogyan észleljük a valóságot, és nem a különböző nyelvek szóincsei tükrözik a kapcsolatok közötti kulturális különbségeket. Kutatásaink szerint Szlovákiában a szlovákok és a magyarok között a konfliktus a nyelv területén bontakozik ki leginkább.¹¹ Egyrészt a nyelv használatában, hogy mely területeken milyen nyelven beszéljenek, másrészt a szlovákok szinte rendszeresen nehezményezik, hogy a magyarok rosszul beszélnek a szlovák nyelvet: Sapir és Whorf gondolatmenetében ez azt jelentené, hogy nem úgy gondolkodnak, mint mi, márpedig „megengedhetem-e, hogy másként gondolkodjanak, mint én?”¹² Tehát a szlovákok és a magyarok nyelvi konfliktusa mögött a fentiek értelmében gondolkodásbeli különbségek húzódnak meg, melyek feloldása most még diskurzusokkal megoldható.

A harmadik szakasz az általános rendszerelméletnek a pszichológia tudományára gyakorolt hatását mutatja, amely többek között a fejlődés ökológiai elméletének kiforrásával jellemezhető. A fejlődés ökológiai teóriája a környezetet a struktúrák olyan hierarchikus, egymásba illeszkedő rendszerének tartja, melyben mindegyik

10 BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: FER (*Feszültség-előrejelző rendszer*), Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1999. (Megtalálható a Széchenyi Könyvtár honlapján is.)

11 BORDÁS Sándor – FRIC P. – HAIDOVÁ K. – HUNČÍK P. – MÁTHÉ R.: *Ellenpróbák* (A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában), Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1995. BORDÁS Sándor. – CSEPELI Gy. – HAGENDOORN L. – HUNČÍK P. – KAPOSVÁRI A. – ÖRKÉNY A. – RADULY – ZÖRGŐ É. – SZÉKELYI M. – TINICA S. – YOUNG J. – ZÁNKAY A.: *Confidence Building in the Carpathian Basin*, Sándor Márai Foundation, Bratislava, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2000.

12 ROGERS C. R.: *Valakivé válni: a személyiség születése*, Edge, Budapest, 2003

rendszer benne rejlik a következőben. Bronfenbrenner – Crouter¹³ az egyes rendszereket mikro-, mezo-, exo- és makroszisztémának nevezik, hangsúlyozva ezzel az egyes rendszerek egymásba illő, egymásra épülő, benne foglaló rendszerét. Egy interjúban a rendszer szemléltetéséeként az egymásba rakható orosz játék babát, a Matrjozskát hozza fel Bronfenbrenner hasonlatul, ahol egy rendszer elemzése vagy értelmezése során tudatosítani kell a többretegű befolyásoltságot. Az egyén és környezete közötti összetett kapcsolatrendszer főbb jellemzői a következők:

- A mikrorendszer – a gyermeket körülvevő (a korábbiaknál jóval differenciáltabban értelmezett) közvetlen környezet, a maga sajátos jellemzőivel, aktivitásával, szerepeivel, mely magában foglalja: a környezet fizikai tárgyait, azt, ahogyan a környezetet a felnőttek fizikailag és időbelileg szervezik, és azt az interperszonális struktúrát, melyben a gyermek más személyekkel interakcióba kerül.
- A mezorendszer tartalmazza a főbb környezeti színterek közötti kapcsolatot a személy fejlődésének egy adott pontján, azaz az egyén életterébe belépő, az életkor előrehaladtával egyre bővülő különböző csoportok, környezeti helyszínek együttélése.
- Az exorendszer azt a szélesebb, a mezorendszereket magába ágyazó szociális struktúrát tartalmazza, mely közvetve vagy közvetlenül hatást gyakorol a gyermek életére: a munka világa, a tömegkommunikáció, a szülők társas kapcsolatai és szociális hatóerejük, az iskolarendszer, a közlekedési lehetőségek, a szociálpolitika stb.
- A makrorendszer egyrészt az adott kultúrát átfogó gazdasági, szociális, politikai intézményrendszer (melynek konkrét kifejeződései az exo-, mezo- és mikrorendszerek), másrészt az adott kultúra legszélesebben vett normái és értékrendszere, mely megadja a szociális viselkedés „tervrajzát”: azok az eszmék és minták, amelyeket az adott társadalomban élő emberek természetesnek vesznek.

Tréningjeinken ezeket a matrjozskaszerű rendszereket, azok hatásait próbáljuk megtalálni és megfogalmazni. Különösen a mikrorendszerek esetében sikeresek a feltárások a pszichodráma módszer alkalmazásával, de mivel ezek a rendszerek egymáson keresztül is hatnak, a be nem fejezett történések is felszínre kerülhetnek más

---

13 BRONFENBRENNER U. – CROUTER A. C.: The evolution of enviromental models in developmental research. In: Mussen, P. (ed.): Handbook of child psychology. Vol 1. History, theory and method, John Wiley and Sons, 1983.

rendszerekből, és ahhoz, hogy a be nem fejezett történet feszültsége csökkenjen, a pszichodrázában lejátszásra kerülnek (bővebben a 4. fejezetben).

Fontos kérdése a szocializáció folyamatainak, hogy a benne részt vevő felek mit, hogyan és miért tanulnak. LeVine (1971) felfogása szerint a környezeti és kulturális különbségek hatása a szocializációban a szülők szocializációra vonatkozó kogníciójának különbözőségére vezethető vissza. Úgy gondolja, hogy a szocializáció ágenseinek kognitív struktúrája mintegy közvetítő láncszem a környezet szabta lehetőségek, követelmények és a gyerekek szocializációs folyamata között. Az, hogy a felnőtt világ környezetre vonatkozó tapasztalatai milyen módon és mértékig fordulnak át konkrét gyermeknevelési eljárásokba, függ attól, hogy „a szülő szocializációra vonatkozó fogalma absztrakt vagy konkrét, differenciált vagy differenciálatlan, verbalizált vagy reflektálatlan, ideologizált vagy racionalizált, abszolút vagy relativisztikus, deduktív vagy pragmatikus, merev vagy rugalmas, koherens vagy széteső. A kultúrák nagymértékben különböznek a szülői kogníció dimenziója mentén”.¹⁴

Chaffee és tsai.¹⁵ a szocializációs folyamatokat a család kommunikációs klímájával bővítik ki, amely szerintük lehet társas és fogalmi orientációjú. A társas orientáció hangsúlyozza a harmóniát és kerüli a vitákat, míg a fogalmi orientáció az intellektuális értékeket helyezi a középpontba, bátorítja a rugalmasságot és mások nézeteinek a megkérdőjelezését, akár a státusz-, a képesség, a tudásbeli különbség ellenére is. E két dimenzió keresztezéséből négy különböző kommunikációs klímát vezetnek le:

- A laissez-faire családokban az aktív és a tudatos szocializáció a lehető leg-minimálisabb, éppen csak annyi, amennyi elengedhetetlenül szükséges a család összetartásához.
- A protektív (védő) családokban a gyermekeket védik a külvilágból érkező és a családban nem elfogadott véleményekkel szemben.
- A konszenzusos családokban a szülők és gyerekek véleménye az élet alapvető dolgaival megegyezik, a családban egyetértés uralkodik.
- A pluralisztikus családokban a gyermekeket kifejezetten bátorítják, hogy új ismereteket szerezzenek, hogy azokat saját belátásuk alapján elfogadják, vagy elutasítsák, hogy legyen véleményük, és képesek legyenek azt megvédeni még akkor is, ha az nem esik egybe a szülők nézeteivel.

---

14 LEVINE R. A.: Culture, Personality and Socialization: An Evolutionary View. In: Goslin, D. A. (ed.). Handbook of Socialization Theory and Research, Rand McNally and Company, 1971.

15 CHAFFEE S. H. – MCLEOD J. M. – WACKMAN D. B.: Parental influences on adolescent media use, American Behavioral Scientist, 1971.

Más családssocializációs folyamatok más eredményeket hoznak, melyeket empirikus kommunikációvizsgálatok és pszichológiai vizsgálatok kimutattak, pl. a laissez-faire családokban felnövő gyerekek önképe negatívabb, mint a más családokból jövőké.

Az említett családssocializációs kommunikációs klímák nem kizárólag a családokra jellemzők, hanem más kis csoportokra is, vagy pl. szomszédokra – más egy falusi szomszédság kontrollja és más egy lepusztult nagyvárosi negyed, de más lehet más nemzetek, etnikumok esetében is.

Hendin H.¹⁶ az öngyilkosság motivációs hátterének kutatása kapcsán feltételezi, hogy különböző családssocializációs típusok léteznek a különböző kultúrákban. Dániában és Svédországban végzett vizsgálatai szerint a dánoknál a szeretett hozzátartozó elvesztése sokkal gyakrabban vált ki öngyilkosságot, mint Svédországban, ahol inkább a teljesítményben ért kudarc számít suicidogen faktornak. Hendin szerint léteznek teljesítményre orientált családssocializációs típusok és emocionális kapcsolatokra orientált családssocializációs típusok. A családssocializációs típusok abban különböznek egymástól, hogy szocializációs funkciójukat másképp gyakorolják. Más a szülő-gyerek kapcsolat emocionális tartalma, különbözőek az érintkezés formái, a nevelésben érvényesülő autoritási módszerek, a büntetés vagy jutalmazás formái. A motivációk és ideálok – melyeket a család épít be a gyermek személyiségébe – szocializációs típusonként szintén különböznek. Ugyancsak különböző mértékű a stresszhatás, hiszen az egyén élete során valószínűleg hasonló szocializációs típusokhoz tartozókkal érintkezett. Ebből a szocializációs típusból kikerülők közül választ barátot, házastársat stb. Ezt a gondolatmenetet felhasználva Szlovákiában folytatott kutatásaink alapján a szlovák nemzetiségű személyeknél, függetlenül attól, hogy milyen típusú vidékről származnak, az érzelmekre, ill. az érzelmekre és a hagyományokra orientált családssocializációs típus dominál. A magyar nemzetiségűek között több volt az érzelmekre és teljesítményre orientált típus. Ennek ismeretében feltételezhető, hogy a szlovákok cselekedeteit nagyobb mértékben befolyásolják az emóciók (bővebben a 3. fejezetben, vagy Bordás et al. 1995).

A kommunikáció kulturális stílusfajtáit vizsgálták még C. Kiewitz et al.¹⁷ és arra a következtetésre jutottak, hogy a németek a cselekvésorientált kommunikációs stílust, az izraeliek a tartalmat, míg az amerikaiak a kommunikáció személyes és időbeli aspektusát preferálják. E mögött a stílusok mögött egyértelműen kimutathatók

---

16 HENDIN H.: A psychoanalytic study of culture and character, suicide and Scandinavia, Grune and Stratton inc., USA, 1964.

17 KIEWITZ C. – WEAVER J. B. – WEIMANN G.: *Cultural differences in listening style preferences*, International Journal of Public Opinion Research, 1997.

a szocializációs folyamatok. Hozzá tették még, hogy a kommunikációs stílust még 3 fő társadalmi változó befolyásolja, az életkor, a nem és a társadalmi osztály.

A szocializáció más megfogalmazásban szereptanulást jelent, a szerepekkel kapcsolatos magatartássémák, valamint kognitív képek, helyzetfelismerési támpontok kialakulását foglalja magába. Az említett szocializációs folyamatok mögött az azonosulás mechanizmusa húzódik meg. Ebben nagy szerepe van a gyakorlatnak, különböző szerephelyzetekben a próbálkozásnak, a legfőbb mechanizmus azonban az azonosulás (identifikáció) a szerepet már zökkenőmentesen élő felnőtt magatartásmodellekkel. A szerepek helyes eltanulása és megvalósítása kapcsolatban van a személyiség éréseivel, és mintegy feltétele a felnőtt identitás kialakulásának.

Az identifikációt a pszichoanalízis írta le, amely végső soron egy különleges kapcsolatforma egy érettebb és egy kevésbé érett, fejlődésben lévő személyiség között, valójában egy sajátos kommunikációs sorozat. Az identifikáció különleges humán tanulási mechanizmus, ennek révén a személyiségbe más személyiségek modelljeinek viszonylag nagy egységei épülnek be. Az identifikáció egyike a pszichoanalízis olyan tételeinek, melynek kommunikációelméleti magyarázata még várta magára.¹⁸

Az identifikációval a személyiségbe épített normák valójában előírások sorozata, amelyek megszabják, hogy egy adott személyiségnek adott helyzetben és viszonylatban hogyan lehet, szabad, kívánatos vagy kötelező viselkednie. A normák egy családi rendszerben lehetnek közösek, tudatosak, mindenki számára vállaltak, ugyanakkor lehetnek rejtettek is (pl. delegációk).¹⁹ A norma a személyiségben, mint kép él.

A törvények, a jogszabályok, az illemszabályok, a hagyomány és a szokás egyes normái többnyire tudatosak, de lehetnek nem tudatos normák is, melyek mögött szintén feltételezhetjük a kognitív képet. A tudattalan normák, mint viselkedésautomatizmusok alakulnak ki, és ilyen értelemben a személyiség kénytelen megvalósítani őket, illetve csak ritkán szegi meg a bennük rejlő előírásokat, talán ezért is enyhébbek, bizonytalanok a megszegésükért járó szankciók.

Újabb teoretikusok normatív paradigmáról, normatív társadalomképről beszélnek. A normatív elképzelés szerint a normák tényleges hatásmódját és szociális funkcióját a normaelmélet egy speciális ága, a szerepteória fejezi ki. Eszerint a normák sajátos csoportokba, fűrtökbe rendeződve megszabják az emberi magatartást úgy, hogy meghatározzák, milyen helyzetben és milyen viszonylatban kinek hogyan kell viselkednie.

---

18 BUDA Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei, 3. átdolgozott és bővített kiadás, Animula, Budapest, 1994.

19 STIERLIN H.: Delegation und Familie, Beiträge zum Heidelberger Familiendynamischen Konzept, Schrankamp Verlag, Frankfurt am Main, 1978.

A szerep általánosságban, egy viszonyformában vagy interakcióban az egyik személyre érvényes normák összessége. A normák a „lehet–kötelező” dimenzióban különböző helyet foglalnak el. Egyszerre, egyidejűleg többféle szerep megvalósítása is lehetséges, az időfolyamatban a viselkedés pedig rendszerint egymás után, több szerepben is jelentkezik.

A struktúrában az ember megszabott helyet tölt be, ez a társadalmi státusz. Egy ember többféle státusz birtokosa is lehet attól függően, hogy a társadalmi struktúráltság milyen rendszereiben vesz részt. E rendszerek összessége képezi a társadalmi kommunikáció legáltalánosabb kontextusát.

A szerepek osztályozása:

1. Pervazív szerepek²⁰. Az életkor és a nem szerepe, ez az egyén állandó jellemzője a társadalmi szisztémában.
2. Családi szerepek. A családban betöltött pozíció a személyiség alapvető jellemzője. Pl. szülő, anya, apa, a gyermek szerepe. A rokonsági rendszer szerepeit is ide sorolják.
3. Organizációs vagy foglalkozási szerepek. Ezek a szerepek hivatásszerű foglalkozások esetén (pap, orvos stb.) pervazív szerepek is lehetnek.
4. Szituációs szerepek. A modern társadalomban szituációs szerepek nagy számban fordulnak elő, pl. vevő, járókelő, vendég, kliens, ügyfél stb. Minden ilyen helyzethez meghatározott magatartásnormák tartoznak, melyeket a környezet elvár.
5. A privátszféra szerepei. Ezek többnyire az egyén felvállalt szerepei, ezért kulturális szerepeknek is nevezhetjük, pl. barát, ismerős, szerető stb.

A szerepek helyes eltanulása és megvalósítása kapcsolatban van a személyiség éréseivel, és mintegy feltétele a felnőtt identitás kialakulásának.

Spranger úgy tartja, hogy az emberek nem annyira tulajdonságaikban, temperamentumukban különböznek egymástól, hanem inkább az értékorientációban, amely szintén lehet a kulturális hatások eredménye. Hogy ki milyen szerepet választ a társadalomban, az függvénye értékorientációjának. Spranger hat szerepben gondolkodik:

1. Hatalmi típus: irányítani akar, befolyásolni az embereket, hatalomra törekszik.
2. Gazdasági típus: vagyont, pénzt gyűjt, a gazdasági történésekre figyel.

---

20 HARTLEY E. L. – HARTLEY R. E.. *Fundamentals of Social Psychology*. A. A. Knopf, New York, 1961.

3. Teoretikus típus: mindent a törvényszerűsége épít, amit tiszteletben tart.
4. Esztétikai típus: mindenben a harmóniát, a minőséget és az egyensúlyt keresi.
5. Vallási típus: az élet értelmét, küldetését keresi függetlenül a vallásoktól.
6. Szociális típus: feladatát úgy éli meg, hogy segíteni kell másokon és másoknak.

Ha a fenti értékek ütköznek, konfliktus az eredménye. Fontos kérdés, hogy egy társadalomban melyikből van több, ha a gazdasági és hatalmi típusból van több, a szociálisból kevés, akkor a társadalmi konfliktus adott (bővebben lásd a 4. fejezetet).

1. Negatív kód – agresszív kód

A kultúra és a szocializációs folyamatainak fenti megfogalmazása (Luhmann, Geertz, Rosengren, Hendin, Bronfenbrenner stb.) lehetővé tesz egy olyan hipotézis felállítását, hogy a kultúra kommunikációs folyamatain keresztül tanítja meg tagjaival a konfliktusok, krízisek kezelési módját. Ez a „kezelési” mód az egyénre, az adott kultúrára nézve akár önmegsemmisítő is lehet, különösen akkor, ha a kultúra kommunikációjában a „megoldás” jel vagy kód szintjén is jelen van. Ellis D. G.²¹ megfogalmazásában a kód a jelek kollekcója, amely olyan pragmatikus elvek szerint szerveződik, mint a kontextus, a megfelelés, a plauzabilitás a nemek és szituatív tulajdonságok. A kód különösen érzékeny a nyelvi tapasztalatok fejlődési és kognitív következményeire. A kódok a jelrelációk olyan rendszerét képezik, amelyek szabályozzák a jelentést, és az interakciókban keletkeznek. Az interakció hívja elő a kódot. Néhány kód olyan jelrendszer, amely kiváltképpen érzékeny a kontextusra és a csoportok tapasztalataira.

Kézdi Balázs: A negatív kód – Kultúra és öngyilkosság (1995) című munkájában abból indult ki, hogy a krízis kommunikációja egyben a kommunikáció krízise is, és mivel lehetetlen nem kommunikálni, ahogy fentebb láttuk, egy adott kulturális kontextusban, fellelhetők az öngyilkosság diskurzusának karakterisztikus nyelvi és szemantikai vonásai. Adottnak vették azt is, hogy a nyelv a kultúra viszonylag konstans reprezentációja, valamint azt, hogy a nyelv a kultúra formája, a kultúra a nyelv tartalma. A következő hipotézisekből indult ki: „... ahhoz, hogy az egyént közvetlenül fenyegető öndestrukció kommunikatív jelei *fel nem ismertek* maradjanak, a következő három feltétel egyikének teljesülnie kell:

---

21 Ellis D. G.: *From Language to Communication*. Lawrence Erlbaum Ass. Publ., Hillsdale, N. J. Hove and London, 1992.

1. Az üzenet kódja kulturálisan ismeretlen.
2. A kódolt üzenet megfelelő eszközök híján nem megfejthető.
3. Nincs lehetőség információátvitelre az üzenet forrása (feladó) és a címzett (vevő) között.

Ad 1. Pszicholingvisztikai és pszichoterápiás kutatások egyértelműen tisztázták, hogy:

- A gondolkodás és a viselkedés általános mintázatai összefüggésben vannak a beszéd stílusával.
- Stresszhelyzetben (pl. krízisben) a beszélők olyan nyelvi változókkal operálnak, melyek tükrözik az egyén „coping”, illetve elhárító mechanizmusokat
- Egy-egy személyre jellemző beszédstílus csak nehezen változik, s mintegy tükrözi pl. a pszichoterápiás folyamat hatékonyságát.
- Azok között, akik lelki folyamataik sajátosságait illetően azonosak, hasonló izomorfia mutatható ki a nyelv használatának „habitusában” is.

A verbális kód kulturális hiánya, mint hipotézis, tehát elvethető.

Ad 2. 'A megfelelő eszközök hiánya' szintén elvethető az információelmélet, kommunikációelmélet, kulturális antropológia, pszichiátria, pszichológia, pszicholingvisztika, pszichoterápia, rendszerelmélet, szociológia stb., mint diszciplínák létezése alapján. Viszont szükséges – éppen e létezés alapján – az öngyilkosság veszélyeztetettsége szempontjából *releváns kódok* és kódolási mintázatok felismerése, erre alkalmas perceptuális séma tervezése és tanulása, új támpontok strukturálása révén.

Ad 3. Az emberi létezés egyik princípiuma, hogy *„lehetetlen nem kommunikálni”*, s mivel ez csak a jelekhez adekvát csatornákon keresztül lehetséges, a kommunikáció léte azonos a csatornák meglétével. Ebből következik, hogy *a szuicid veszélyeztetettségre vonatkozó információk átvitelét ez a hiány nem gátolhatja, ha a jel mégsem jár jelentéstulajdonítási aktivitással (felismeréssel, megértéssel), akkor ez a csatornák belső vagy külső „zajának” köszönhető csak.* A külső zaj forrása ugyan lehet természeti vagy technikai jellegű, azonban ez ritka. E zajnak elsősorban az adott kultúra adja a hátteret az öngyilkossággal kapcsolatos diskurzus vonatkozó problémái miatt.

A releváns információk átvitele szempontjából azonban sokkal fontosabbnak tűnik *a feladó és a vevő belső zaja.* A feladó zaja az 1. pontban foglaltakkal, a vevő zaja pedig a 2. pontban foglaltakkal van lényegi összefüggésben.” Kézdí később így folytatja: „A szuicid hívók beszédmódját a *tagadó grammatika* uralja, emellett a veszteségekre, a megszűnésre utaló általános, ill. konkrét tartalom, s természetesen az esetek többségében megjelenik a direkt szuicid fantáziálás is. Nagyon fontos, hogy a tagadó grammatika akkor is végig jelen van ezekben a megnyilvánulásokban, amikor a szuicidalitásra vonatkozó szemantika még utalás formájában sem fedezhető

fel - a beszélgetések bevezető fázisában. A továbbiakban ezt a kapott faktort, mint jelet s mint *kódot* is értelmezem, és úgy nevezem meg: *negatív kód*. A negatív kód mint nyelvi jelenség a magyar öngyilkos beszédmódban egyben a magyar kultúra jele is, egy olyan jel, amely a mindennapi beszédesemények során vagy olyan sajtós beszédaktusokban, mint amilyen a 'cry for help' jellegű megnyilatkozás – az önpusztítás kódja. Ez, mint jelkollekció, egyszerre reprezentál egy világgépet s lehet ugyanakkor a személyiségdinamika nyelvi jele.”

Kézdi a negatív kód cselekvés szintjén történő megjelenésére Austin J. L.²² beszédaktus elméletét hívja segítségül, aki úgy tartja, hogy a verbális kommunikáció nem csupán a cselekvés irányítója, hanem maga ez a megnyilvánulás is cselekvés. Egy-egy megnyilatkozásban elhatároljuk egymástól azt, hogy valaki valamit tesz, cselekszik abban, amit mond, miközben mondja. A megnyilatkozásoknak ezt a két formáját lokúciónak illetve illokúciónak nevezik. A lokúció terminust egy nyelvtanilag értelmezhető hangsorra, illetve annak kimondására vonatkoztatjuk, az illokúció terminust pedig egy nyelvtanilag értelmezhető hangsornak valamilyen cselekvési, azaz illokúciós erővel való kimondására utal, vagyis arra az aspektusra, amelyet egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor kimondásában hajtunk végre. Minden verbális cselekvés tehát lokúció és illokúció egyszerre.

Niklas Luhmann a kód mellett feltételez egy programot, amely alapján a szelekció is történik. Karácsony András²³ erről a következőket írja: „Amikor azt mondjuk, hogy egy társadalmi rendszer egy meghatározott kód alapján dolgozza fel a valóság eseményeit, akkor azokra a rendszerhatárookra utalunk, melyen belül egy-egy rendszer képes rezonálni a környezeti eseményekre. A kód mellett a rendszer másik jellemzője a program, mely fogalommal Luhmann a rendszerek nyitottságára, változóképességére utal. Ugyanis a programtól függ, hogy minek alapján történik a szelekció.” Pl. az öngyilkosság témakörében gondolkodva tovább, tudjuk, hogy a protestánsok körében jóval gyakoribb az öngyilkosság, mint a katolikusok körében. Valószínű azért is, mert a katolikusok „programjában” benne van, hogy az öngyilkosság megbocsáthatatlan bűnnek számít, még a protestánsoknál ez nincs így megfogalmazva, tehát a katolikusoknál jelen levő program szelektál, és az öngyilkosság cselekvésbe történő átfordulása ritkábban jön létre.

Ha elfogadjuk Kézdi következtetéseit és a negatív kód jelenségét a magyar kultúrára vonatkozóan, ahol a kód az önmegsemmisítés kódja, akkor feltételezhetjük,

---

22 AUSTIN J. L.: *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

23 KARÁCSONY A.: *A politika kommunikációelméleti megközelítése* Niklas Luhmann munkásságában. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.

hogy létezhet olyan kultúra, ahol a kód a másik kultúra megsemmisítéséről szól. Feltehetjük a kérdést, hogy találunk-e olyan kultúrát, melynek verbális viselkedésében jellemzően olyan sajátosságok artikulálódnak, melyek más nemzet vagy etnikum megsemmisítésére irányul? Vegyük példának a polgárháború következtében darabokra hullott Jugoszláviát. A polgárháború kirobbanásában többen a Szerb Tudományos Akadémia Memorandumában meghirdetett Nagy Szerbia létrehozásának megfogalmazását látják²⁴, melynek kivitelezését Slobodan Milosevic magáévá tette, azzal a kettős arccal, hogy kifelé a Memorandumot bírálta, de közvetlen munkatársaival Nagy Szerbia létrehozását illetően szolidáris volt. A háttérben valóban terjeszkedési, gazdasági érdekek álltak, vagy valami másról volt szó, hiszen tudjuk, hogy az akkori Jugoszlávia a térség gazdaságilag és katonailag is egyik legfejlettebb országa volt? Úgy véljük, hogy a valódi háttér sokkal mélyebb, melynek egyrészt történelmi-lélektani, másrészt kommunikációs okai vannak.

Vamik Volkan²⁵ „választott dicsőségről” és „választott traumáról” beszél egy nagycsoport (nemzet) esetében. Véleménye szerint sok nemzet ünnepli meg függetlenségének napját, és minden nagycsoportnak vannak rituális emlékei bizonyos eseményekről és hősokról, amelyeknek, illetve akiknek a mentális reprezentációi a siker és a győzelem közös élményét nyújtják a csoport tagjai számára. Az ilyen emlékekben felidézett események és személyiségek az idők során erősen mitologizálódnak és a nagycsoport (nemzet) indikátoraivá válnak, melyeket „választott dicsőségnek” nevezett. Volkannál a „választott trauma” fogalma egy olyan esemény mentális reprezentációját jelöli, amely során a nemzet (nagycsoport) drámai veszteségeket szenvedett el, miközben tehetetlennek és egy másik nagycsoport áldozatának érezték magukat, és a nagycsoport minden tagja megalázó sértésnek élt meg. Volkan úgy tartja, hogy a szerbek „választott traumája” az 1389-es rigómezei csatához kötődik. A rigómezei csatában mindkét oldal vezetője meghalt, az oszmán I. Murát szultán és Lázár szerb fejedelem is, és mind a török, mind pedig a szerb seregek hatalmas veszteségeket szenvedtek. Lázár testét bebalzsamozták, őt magát pedig szentté avatták. Az évek és az évszázadok során a rigómezei csata a szerbek legnagyobb választott traumájává vált, amely a szerb uralom dicsőséges szakaszának végét és az oszmánoknak való alávetettség kezdetét jelölte. Lázár fejedelem képe a török hódoltság idején arra szolgált, hogy a szerbek áldozati önazonosságának közösségi érzését megteremtse. Később annak a kívánságnak a szimbólumává vált, hogy az elszenvedett megaláztatást megfordítva visszafoglalják Koszovót. Bár Koszovót a 19. század végén visszahódították az oszmánoktól, Lázár „szelleme” még mindig nem tudott megnyu-

---

24 DUKIC Slavoljub: Kraj srpske bajke, Beograd (Standard 2), 1999.

25 VOLKAN V. D.: Ha ellenségek beszélnek: az arab – izraeli tárgyalások pszichoanalitikus megfontolásai, In: Pannonhalmi Szemle, 2002 X/1.

godni. A kommunista rendszer összeomlása után a rigómezei csata traumájával együtt ismét elevenné vált, amikor Slobodan Milosevics és Radovan Karadzics a propaganda minden módját bevetette, hogy felébressze a hatszáz éves emlékeket. Az időérzékelés ilyen módon elősegített összeomlása érzelmileg felkészítette a szerbeket azokra a rémtettekre, amelyeket a háború során a bosnyák muzulmánokkal szemben követtek el, akiket az oszmán törökök örököseinek tekintettek. A szerbek csoportidentitását ennek a távoli régmúltban történt eseménynek a töretlen érzelmi hatalma megerősítette, és új étellel töltötte el a nem szerbek rovására.

Ha Volkannak igaza van, akkor feltehetjük a kérdést, hogy 600 éven keresztül hogyan tudott a szerbekben fennmaradni a revans motivációja? Feltételezhetjük, hogy kommunikáción keresztül, hiszen Luhmann kissé provokatív megfogalmazásában a társadalom nem emberekből, hanem kommunikációkból áll. „Ami persze semmiféle emberellenességet nem jelent, csak azt, hogy az 'ember' komplex fogalom (egyszerre utal biológiai, pszichikai és szociális vonatkozásra), ami már feltételezi a szó szociális összetevőjét is. S ha csak ezt a szociális összetevőt akarjuk megragadni, azaz a szocialitás elméletét akarjuk kifejteni, akkor az 'ember'-nek, ha úgy tetszik, csak egyetlen dimenziójára kell koncentrálni. Ez pedig az emberek közötti kapcsolat maga, ami nem testünk biologikuma önmagában, nem is az agyunk mélyén rejtőző tudat (most tekintsünk el a tudatok közvetlen kapcsolatát feltételező parapszichológiai megállapításoktól), hanem a kommunikáció. A kommunikáció persze lehet nyelvi és nem nyelvi, de a nyelvi kommunikációk sikerének nagyobb a valószínűsége. Siker alatt csupán azt értve, hogy a nyelvi közlésben rejlő információs tartalmat könnyebben megértjük, mint a nem nyelvi közlés üzenetét”.

Feltételezhetjük, hogy sajátos a szerbek nyelvi kommunikációja, ha 600 év elteltével olyan cselekedetekre voltak képesek vezetőik buzdítására, melyek a Tito-rendszer akkorra már kialakult viszonylagos jólétét képesek voltak felrúgni. Milovan Gyilas, a Tito-rendszer ellenzéki politikusa tette fel a kérdést egy TV interjúban, az 1980-as évek közepén, nem sokkal a házi őrizete megszűnte után, a szerbekre vonatkozóan: „Milyen nemzet lehet az, amikor két szerb férfi meglát egy csinos nőt az utcán, akkor általában úgy reagálnak, hogy olyan jó, mint a puskám?” A fegyverük karbantartása, működésének tökéletessége, szépsége, mint az agresszív cselekedetek tárgya, társadalmi békében is rendszeresen jelen van a nyelvi kommunikációban és cselekedetekben, mintha valamilyen pszichológiai indítéknak jelölné a készenléti állapotát. Itt érdemes megjegyezni Grice, H. P.²⁶ két szabályát, melyek

---

26 GRICE H. P.: A társalgás logikája. I: Pléh Cs. – Siklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

a pszichológiai indítékokat beszédaktussá formálják. Két konstitutív és két restriktív szabályt ír le. Konstitutív szabályok 1. a grammatika, 2. a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere. Vagyis: mikor, milyen körülmények között, milyen beszédcselekvéseket lehet végrehajtani, illetve, hogy adott szituációban kimondott megnyilatkozás milyen tetteknek számít. Restriktív szabályok: 1. nyelvhelyességi, 2. társalgási szabályok gyűjteménye.

A szerbek fegyverimádatát erősíti az a nagyon régi szerb mondás is, mely szerint, a szerb férfi nem férfi fegyver nélkül, így szinte minden férfinak van legálisan, vagy illegálisan tartott fegyvere. Nehéz volna elképzelni a magyar kultúrában, hogy egy pár hetes fiú csecsemőnek a nagybácsi egy gravírozott 9mm-es pisztolyt adjon ajándékba, mint ahogy az a szerb kultúrában természetes és elfogadott. A titói rendszer alatt a „felfegyverzett nép” szerbektől jövő koncepció volt az elfogadott. Ez azt jelentette, hogy az egyéni fegyvertartási engedélyek kiadása nagyon szigorú volt, ugyanakkor a félkatonai szervezetek fel voltak fegyverezve és oldalági kapcsolatban voltak a hadsereggel. Ezek a félkatonai szervezetek rendszeresen, kötelező jelleggel gyakorolták a fegyverhasználatot, főleg Szerbia területén. A polgárháború után, Szerbiában 1998-ban hoztak egy szigorú törvényt a fegyvertartásról, melynek a liberalizációját próbálja elérni a NAOS (Nemzeti Asszociáció a Fegyverekért Szerbiában) és annak vezetője Zorica Subotic. Ez a szervezet nonprofit, pártokon és kormányon kívüli és a Kalibar folyóirat 2006-os, 122-es, decemberi számában arról nyilatkoznak, hogy Szerbiában rengeteg az illegálisan tartott fegyver okozta baleset, és az azokkal történő visszaélés, ezért a fegyvertartási engedélyek kiadásának liberalizálását szorgalmazzák. Arra hivatkoznak, hogy Szerbiában a fegyver ősidők óta fontos jelképe a nemzeti identitásnak, és lehetővé kell tenni, hogy mindenki, aki akar, legálisan tarthasson otthon fegyvert. A szervezet azzal is érvel, hogy az EU országaiban, a legálisan tartott fegyverek száma jóval magasabb, mint Szerbiában, pl.: Franciaországban 35 millió lakosra 16 millió regisztrált fegyver esik, ami 46%-ot, Németországban 85 millió lakosra 27 millió, ami 32%-ot, Szerbiában 7,5 millió lakosra 1,13 millió regisztrált fegyver esik, ami 15%-ot tesz ki. Az asszociáció a továbbiakban azt szeretné elérni, hogy a fiataloknak oktatást szervezzen a fegyverismeretről és a fegyverkezelésről, mert véleményük szerint az illegálisan otthon tartott fegyverekkel tudatlanságból történik a legtöbb baleset.

Milosevics a rigómezei csata 600 éves évfordulóján, Jugoszlávia tagköztársaságainak legfelsőbb vezetői és közel kétmillió ember előtt, így fogalmazott: „600 évvel a rigómezei csata után ismét csatákban vagyunk, melyek nem fegyveres csaták, de azok sem kizártak” (Dukic, S. 1999), később javasolja a szerb népnek, hogy hajoljon meg Lázár fejedelem sírja előtt, és visszatér majd a szerbek nemzeti dicsősége. Olyan erős propagandát váltott ki maga körül, hogy az emberek vásárolták képeit,

és nagyon sokan a lakásukban szerb zászlóval díszítve, ereklyeként tartották. Szinte azonosul Lázár fejedelemmel, és megrészegülve a hatalomtól már olyan mondókák keltek szárnyra, melynek gyártásában nyilván a propagandagépezete működött közre, mint pl. „Lázár fejedelem nem volt szerencséd, mert Slobo nem melletted vágta” (a törököt – megjegyzés: B. S.). Sikerült elhítenni az emberekkel azt is, hogy ha ő vezeti a csatát Lázár fejedelem helyett 600 évvel korábban, akkor a rigómezei csatának más kimenetele lett volna (Dukic, S. 1999). Beszédét a TV-adók, a rádióállomások egyenes adásban közvetítették, majd az újságok másnap főcímben hozták. Valószínűsíthető, hogy a szerbek által akkor nagy százalékban elfogadott Milosevics beszéde mobilizálta a szerb nép kommunikációjában 600 éven keresztül fenntartott (valószínű a szocializációs folyamatoknak köszönhetően) agresszív jelek kollekcióját (nevezhetjük agresszív kódnak), racionális teret biztosítva a pszichológiai indítékoknak. Az agresszív kód mellett álló program valódi célja valószínű a revans volt a rigómezei veszteségek miatt, Nagy Szerbia létrehozásának köntösébe csomagolva, hiszen józan ésszel, senki nem feltételezhette, hogy a szlovéneket, horvátokat, macedónokat, bosnyákokat és a területeiken élő kisebbségeket Nagy Szerbia igája alá lehet vonni a 20. század végén. Milosevics beszédével a tömeg valószínűen azonosult, hiszen a meggyőzés elengedhetetlen eszköze Kenneth Burke²⁷ szerint az azonosulás. A kommunikációkutatók nem tudják tisztelni Burke állítását, miszerint az öntudatlan azonosulás viselkedésbeli változásokat eredményez, azt viszont megerősítik, hogy a szónok és hallgatósága közötti nyilvánvaló hasonlóságok elősegítik a közönség meggyőzését. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy Burke több kutatóval együtt azt vallja, hogy a nyelv az ember stratégiai jelentőségű válasza egy adott szituációra, a verbális jelek pedig olyan jelentéssel bíró cselekedetek, melyekből a motivációkra következtethetünk. /Milosevics személyiségének patológiájáról annyit érdemes megjegyezni, hogy mindkét szülője öngyilkos lett, akkor, amikor Szerbia öngyilkossági gyakorisága, főleg az északi területek miatt, megegyezett Jugoszlávia országos átlagával, (11,00 százalékkal körül mozgott kisebb-nagyobb eltérésekkel, szinte folyamatosan) tehát a szerb kultúrát nem jellemzi az öngyilkosság. Apját a kötélről az az Ivan Stambolic vágta le, aki a család jó barátja volt, Szerbia elnöke, és akit később Milosevics meggyilkoltatott./

Az általunk feltételezett agresszív kód jelenlétét a szerb kultúrában, a szerb nyelvben és gondolkodásban bővebb analízis igényelné, mivel a tettekkel történt kommunikáció, mely Jugoszlávia széteséséhez és Szerbia elszigeteléséhez vezetett,

---

27 BURKE K.: *Language as Symbolic Action, Essays on Life, Literature and Method*, University of California, Berkeley, 1966.

nem elég bizonyíték a nyelvben lévő agresszív kód jelenlétére. Viszont érdemes lenne más kultúrák nyelvi analízise az agresszív kód keresése szempontjából, különösen az olyanoké, melyek az utóbbi időben etnikai vagy társadalmi konfliktusokat robbantottak ki.

Valószínű Kézdi Balázs negatív kód elmélete sem teljesen bizonyított, és kérdés, hogy a nyelvi kódok mennyire képesek az agresszió kifele, vagy befele történő mobilizálására, akkor, amikor eléggé szubtilisek. Az agresszió kifele, vagy befele vetítése egy nagyon bonyolult tanulási folyamaton megy keresztül, melyben a kultúra kommunikációjának óriási szerepe van. Ha lehetetlen nem kommunikálni (melyet elfogadunk a kommunikáció definíciójának meghatározásától függően), akkor az egyén, a kultúrát mátrixszerűen behálózó információs áradatban, annak az információnak ad prioritást, melyet a szocializációs modellek (a 8 szocializációs ágens közül bármelyik lehet – Rosengren, 2004) ilyen, vagy olyan formában számára megerősítettek. Hiszen a kultúra kommunikációs sajátosságában a csatornák külső és/vagy belső „zaja” is azt a háttérrel adja, amely az agresszió kifele és/vagy befele vetüléséről szól, kultúrától függően, amely véleményünk szerint, a diskurzusok mentén is nyomon követhető. A kommunikációban lévő negatív kód és/vagy agresszív kód szubtilitásuknál fogva elindítói („elsütő szerkezetei”) lehetnek a szocializációs folyamatokban eltanult viselkedési formák kiváltásának.

Az empirikus vizsgálataink tárgyát főleg Szlovákia képezte (lásd a későbbi fejezeteket), mivel Szlovákiában a többség - kisebbség viszonya egyáltalán nem nevezhető kiegyensúlyozottnak, és kicsit hasonlít a Vamik Volkan (2002) által megfogalmazott „harmonika-jelenségre”. Volkan az arab–izraeli konfliktus kutatásánál fogalmazta meg ezt a jelenséget, mivel úgy látta, hogy van időszak, amikor az ellenséges csoportok képviselői „barátságosan” fordulnak egymás felé, majd a közeledést hirtelen eltávolodás követi, ami után újabb közeledés következik. Ez a mozgás többször megismétlődik, ami Volkant a harmonikajátékra emlékeztette. Volkan ezt írja: „A harmonika-jelenség okát elsősorban az agressziós ösztön következményeiben lelhetjük meg, az ilyen találkozókra mindkét fél magával hozza történelmi sérüléseit, konfliktusait, és tudatosan vagy tudattalanul az agresszió érzéseit éli meg az „ellenséggel” szemben. A kezdeti eltávolodás tehát valójában védekező hadmozdulat, amely azt szolgálja, hogy az agresszív beállítódást és érzelmeket ellenőrzés alatt lehessen tartani, mivel az ellenségek találkozása magába rejti az elképzelt, szimbolikus vagy nagyon is valóságos erőszak, illetve megtorlás lehetőségét. Ha az ellenséges tárgyalófelek vállalják, hogy intenzíven és tudatosan tesznek a békéért, le kell tagadniuk saját agresszív érzéseiket, mivel egyfajta átmeneti, bár nem egészen szabad közösséget alkotnak. Ez a közösség azonban fenyegetést jelent, amennyiben a közelség veszélyezteti a partnerek identitását. A csoportidentitás eltűnését tudato-

san vagy tudattalanul mindkét fél veszélyesnek érzi, ami ismét távolodáshoz vezet. A hivatalos tárgyalásokon az ilyen pszichopolitikai félelmeket kiszámított érvekkel, tárgyalási stratégiákkal és módszerekkel igyekeznek a legmagasabb szinten legyőzni. Amint a tárgyalófelek veszélyben érzik csoportidentitásukat, nyomban megpróbálnak felülemelkedni azon a pszichológiai igényükön, hogy megvédjék ezt az identitást. A 'racionális' gondolkodás éppen ezáltal értheti meg, hogy milyen következményekkel jár a változások elferdítése, a békével szembeni ellenállás”.

Szlovákiában ez a harmonika-jelenség az 1989-es változások után nyomon követhető. A kezdeti eufórikus állapotot viszonylag gyorsan követte egy nacionalista, kisebbségellenes program, melyet a rövid ideig tartó Moravčík-kormány lecsendesített, hogy újult erővel törjön elő főleg a magyarellenesség az 1994 – 1998 időszakban, a második Mečiar-kormány idején. 1998-2006 között, a két Dzurinda-kormány ideje alatt egy enyhülési folyamat kezdődött a szlovákok és a magyarok között, melyet a 2006-os választások megtörttek, és újra erős magyarellenességi időszak kezdődött a szélsőséges Szlovák Nemzeti Párt kormányba kerülésével.

Az 1994-98-as időszakban a második Mečiar-kormány mindent megtett azért, hogy a magyarok elleni erőszak jogként megjelenjen a jogi rendszerben. Gondoljunk csak a nyelvtörvényre, Szlovákia területi átszervezésére, amely egyértelműen a magyarlakta területek szétverésére irányult, a magyar iskolák felszámolására tett törekvésekre vagy később, az 1998-ban létrejött Magyar Koalíció Pártját ért támadásokra, amikor megkérdőjelezték annak legitimitását, mivel etnikai alapon jött létre. A Szlovák Nemzeti Tanács ülésein többek között ilyen kijelentések hangzottak el, melyeket a Szlovák Állami Televízió is közvetített: „A Magyar Koalíció Pártja nemcsak politikai párt, hanem magyar nacionalista-soviniszta párt, és azért van itt, hogy bebiztosítsa a szlovák nemzet kiirtását”²⁸, „A Magyar Koalíció Pártjának létezése kínai falat von a magyar választópolgárok köré”, „Jogi úton meg kell szüntetni a Magyar Koalíció Pártját, mert etnikai és nemzeti alapon jött létre”²⁹.

Niklas Luhmann³⁰ szerint a modern társadalomban korlátozott az erőszak hatóköre. Úgy fogalmaz, hogy a fizikai erőszak a hatalom alapja, de nem az erőszak ellenőrzi a modern társadalmat, mivel ott az erőszak temporalizálódott, ugyanis olyan valami, ami, miután már megjelent a társadalom életébe, a jövőben újból megjelenhet, tehát az erőszak egy lehetséges esemény. A mindenkor itt és mostban az erőszak nincs közvetlenül és reálisan jelen, hanem csak lehetőségként, ám lehetőségként épp azért képes funkcióját teljesíteni, mert a múltban már alkalmazták és

---

28 V. Moric, in: Jelentés a Szlovák Nemzeti Tanács 4. üléséről, 1998.

29 P. Brňák, in: Jelentés a Szlovák Nemzeti Tanács 4. üléséről, 1998.

30 LUHMANN N.: *Soziale Systeme*, Frankfurt/M., Shurkamp, 1984.

a jövőben is alkalmazható. „A fizikai erőszak csak akkor képes hatalom alapjaként szolgálni, ha és ameddig nem használják, hanem csupán mint lehetőség van jelen”.

Azt a luhmanni gondolatmenetet, mely szerint a fizikai erőszak lehetőségét lebegtetni kell és nem alkalmazni, a második Mečiar-kormány kitűnően alkalmazta akkor, amikor a magyar kisebbség előtt ennek lehetőségét lebegtette, és hatásai mérhetőek voltak vizsgálatainkban országszerte (lásd az 5. fejezetet, vagy bővebben: Bordás – Hunčík, FER, 1999). A későbbi Dzurinda-kormány ideje alatt is találkozni lehetett magyarelles hangvétellel mind a szlovák törvényhozásban, mind pedig más társadalmi területeken. Főleg az alábbi kifejezések voltak gyakoriak: Szlovákia a szlovákoké, Szlovákiában szlovácul, magyarok a Duna mögé, a Szlovák Nemzeti Párt 2006-os választási plakátján megjelent az a mondat, hogy a magyarok paraziták stb. Ami nagyon elgondolkodtató, hogy a Szlovák Nemzeti Párt szélsőséges magyarellenességétől egyik szlovák párt sem határolódott el.

Feltehetjük a kérdést, hogy honnan jön ez a magyarellenesség? Mi volt a magyarok és a szlovákok történelmi múltjában olyan, ami a szlovákok kommunikációjában fenntartott egy, a szerbek esetében már megfogalmazott és feltételezett agresszív kódot?

Menjünk egy kicsit vissza a történelemben, és vegyük sorjában a dolgokat.

1861 júniusában a Habsburg Monarchia területén megjelenik: A szlovák nemzet memoranduma, amely követeli a szlovák nemzet létének elismerését és egyenjogúságát, a Felső-magyarországi Szlovák Kerület kialakítását, valamint a szlovákok nyelvi és adminisztratív jogainak elismerést. Mivel követelésüket elutasították, 1862-ben megalakították a Matica Slovenská-t, a magyarországi szlovákok irodalmi egyesületét.

1868 novemberében a magyar országgyűlés elfogadja a nemzetiségi törvényt, amely jóval több lehetőséget nyújtott anyanyelvük használatára a nem magyar nemzetiségűeknek, mint az 1848 előtti törvények. Ugyanakkor nem teljesítette a nem magyar népek legfontosabb politikai kívánságát, mivel nem ismerte el nemzeti létüket, nem engedélyezett számukra kollektív nemzetiségi jogokat és politikai intézményeket, és erősen korlátozta a nemzeti nyelvek érvényesülését a törvényhatósági önkormányzat keretei között. Az egész nemzetiségi törvény a gyakorlatban soha nem érvényesült.

1874 tavaszán Grünwald Béla Zólyom vármegye alispánja javasolja a kormánynak a turocszentmártoni evangélikus, a zmióváraljai katolikus, a nagyőröcei evangélikus gimnáziumok bezárását és a szlovák alapiskolák megszüntetését, amit a kormány elfogad.

1875 novemberében Tisza Kálmán, Magyarország miniszterelnöke felosztatja a Matica Slovenská-t.

1907 júniusában életbe lép az úgynevezett lex Apponyi, melynek lényege az volt, hogy a nemzetiségi iskolákban 4 év alatt, szóban és írásban, meg kellett tanulni magyarul. Ennek következtében 14 év alatt a szlovákul is oktató iskolák majdnem fele megszűnt.

1907. október 27.-én volt az egyedüli fegyveres konfliktus a szlovákok és a magyarok között, amely a csernovai sortűzként került be a szlovák-magyar történelembe. A Rózsahegy melletti Csernován, Andrej Hlinka szülőfalujában, az általa kezdeményezett templomot a helybéliek nem engedték más pap által felszentelni, ezért a rózsahegy-i szolgabíró a kivezényelt csendőrökkel az utat elálló falusiak közé lövetett, és 15-en meghaltak.

1938-ban, a bécsi döntés értelmében, Horthy hadserege elfoglalta Dél-Szlovákiát, ami a szlovákokban komoly félelmeket váltott ki.

A szlovákok a magyaroktól elszenvedett legnagyobb sérelmeiket valójában 1861-től 1918-ig, Csehszlovákia megalakulásáig terjedő időszakra teszik, de a Szlovák Nemzeti Párt vezető politikusai ezeréves magyar elnyomásról beszélnek, viszont kevés tényel tudnak szolgálni az 1861 előtti időszakról.

A szlovák nyelvben a magyar ellenségkép artikulálódott, de az ellenséggel való bánásmódra nem a fizikai erőszak kivitelezése, nem a fegyveres konfliktus kiváltása válik gyakorlattá, hanem az erőszaknak a jogi rendszerben történő megjelenése. Valószínű, hogy ehhez az is hozzájárul, hogy a szlovákoknak a fegyverhez való kötődése, a fegyvernek a nyelvben való megjelenése, mellyel az ellenséget megsemmisítheti, nem fordul elő olyan szinten, mit a szerb nyelvben, és szerb gondolkodásban. Tehát, ha létezik agresszív kód, akkor a szlovákoknál a kód mellett lévő program célja itt is valószínű a revans az 57 év alatt történt magyar elnyomás miatt, de a diskurzusok mentén a szocializáltabb megoldások mellett jön létre a döntés, elkerülve a fegyveres konfliktust.

Az már egy következő kérdés, hogy hogyan reagáltak/reagálnak a szerbiai és a szlovákiai magyarok a többség erőszakos megnyilvánulásaira. Gondoljuk csak végig, hogy a szerbiai magyarok emlékezetében ott él az 1945-ös mészárlás, amikor a partizánok 40 – 50 ezer magyart mészároltak le, csak azért, mert magyarok voltak, vagy a szlovákiai magyarok emlékei, amelyek az 1947–48-as kitelepítésekről szólnak. Mentálhigiénés statisztikák birtokában sem a szerbiai, sem pedig a szlovákiai magyarok között nem jó a helyzet. A szerbiai magyarokra ható nagyon erős frusztráció valószínű hozzájárult ahhoz, hogy 1953 és 1966 között a vajdasági magyarok (Szabadka és környéke) 66,4 százalékkal világszerte volt az öngyilkossági statisztikában, megelőzve akkor Magyarországot. A zárt, vertikális, a magyar családokra jellemző kommunikációs kapcsolatok ennek köszönhetően válhattak még zártabbakká, ahol a családi szocializációs modell a szubmisszivitás volt a túlélés miatt, így nem tanít-

hatták meg gyermekeiket az agresszió kezelésére és az alárendelődő, engedelmeskedő, mindent tiltó és tagadó magatartásra szocializálták őket. A később jelentkező frusztrációkra autoagresszióval reagáltak, hiszen a negatív kód – a tagadó reakciók sokaságának (Kézdi B., 1995) létrejöttéhez a szocializációs folyamatok nagymértékben hozzájárultak. Ez a magas öngyilkossági arányszám jelentősen később sem változott, és a Jugoszláv polgárháború (1991–92) kezdetén, majd a későbbi évek folyamán a szerbiai magyarok közel fele (ma sincs pontos adat) elmenekült otthonából, Magyarországon és Európa más országaiban találtak megélhetési lehetőséget.

Szlovákiában sem volt jobb helyzet, a különbség annyi, hogy a volt Csehszlovákia nagyon ügyelt arra, hogy ne készüljenek olyan statisztikák (ha készültek, nem váltak hozzáférhetővé), amelyben lebontva kimutatható a csehszlovákiai magyarok magas öngyilkossági aránya, amelyet mi gyakorló pszichológusok, a pszichiáter kollégákkal csak sejtethünk, hiszen rendszeresen találkoztunk öngyilkossággal és öngyilkossági kísérellettel. Az anyanyelvi pszichoterápia akkor sem volt, és ma sincs megoldva, márpedig az anyanyelven történő pszichoterápiás kommunikációnak van hatékonysága. A szlovákiai lakosság egészségi és mentálhigiénés állapotának vizsgálatára viszont készültek kutatások Peter Pažitný³¹ jóvoltából, kinek eredményeiből a szlovákiai magyarság egészségi állapota is értelmezhető. Pažitný kimutatta, hogy a magyarok születéskor várható élettartama a nők esetében 0.8, a férfiak esetében 1.1 évvel kevesebb, mint a szlovák átlag, a keringési rendszer betegségei következtében kialakult halálok 20%-al magasabb a magyarok körében a szlovák átlagnál, a halállal végződő daganatos megbetegedések 15%-al magasabbak a szlovák átlagtól. Tudjuk, hogy sok tényező hozzájárul a fenti halálokokhoz, de a lélektani tényezők egyik esetben sem hanyagolhatók el. Egyetemi hallgatók körében folytatott vizsgálataink kimutatták, hogy a Selye János Egyetem hallgatói depressziósabbak és szorongóbbak a magyarországi egyetemek hallgatóinál³².

Feltehetjük a hipotetikus provokatív kérdést, hogy ha létezik agresszív kód, akkor annak a következménye a negatív kód létrejötte, amely az egészségi és mentálhigiénés területekre csapódik tovább? A fenti összefüggések értelmében elképzelhető.

---

31 PAŽITNÝ P.: Az egészségügy és a déli régiók lakosságának egészségi állapota. In: Fazekas-Huncík (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004) – Összefoglaló jelentés A rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásáig. I. kötet, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja-Dunaszerdahely, 2004.

32 BORDÁS Sándor – LISZNYAI Sándor: *Az egészséges felsőoktatásért határon innen is túl*, Koldányi János Főiskola, 2007.

Irodalom

- AUSTIN J. L.: *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- BLUMER H.: *Symbolic Interactionism*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1969.
- BODA Zs.: *A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó M.: (szerk.): Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, Józsoveg Műhely Kiadó, 2000.
- BORDÁS Sándor – FRIČ P. – HAIDOVÁ K. – HUNČÍK P. – MÁTHÉ R.: *Ellenpróbák (A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában)*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1995.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK P. – MIKULÁS D. – STREDLT T.: *Együttlét (Egy interetnikus tréning tapasztalatai)*, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana, Budapest, 2004.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *Barát- és ellenségkép vizsgálatok Szlovákiában*, kézirat, 1998.
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *Etnopszichológiai felmérés a Kárpát-medence nyolc országában*, (1996, kézirat).
- BORDÁS Sándor – HUNČÍK Péter: *FER (Feszültség-előrejelző rendszer)*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1999. (Megtalálható a Széchenyi Könyvtár honlapján is.)
- BORDÁS Sándor – LISZNYAI Sándor: *Az egészséges felsőoktatásért határon innen is túl*, Kodolányi János Főiskola, 2007.
- BORDÁS Sándor. – CSEPELI Gy. – HAGENDOORN L. – HUNČÍK P. – KAPOSVÁRI A. – ÖRKÉNY A. – RADULY - Zörgő É. – SZÉKELYI M. – TINICA S. – YOUNG J. – ZÁNKAY A.: *Confidence Building in the Carpathian Basin*, Sándor Márai Foundation, Bratislava, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2000.
- BORDÁS Sándor: *Diszkrimináció az EU küszöbén. Diszkrimináljuk-e a romákat?* In: Európaiság és magyarság. Tanulmánykötet, MTA VEAB, Komárom. 2003.
- BORDÁS Sándor: *Lelkünk útvesztői*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994.
- BORDÁS Sándor: *Öngyilkosságot megkísérelt személyek motivációs hátterének interkulturális vizsgálata magyarországi magyar, jugoszláviai magyar és jugoszláviai szláv közösségekben*, Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, 1979.
- BRONFENBRENNER U. – CROUTER A. C.: *The evolution of enviromental models in developmental research. In: Mussen, P. (ed.): Handbook of child psychology. Vol 1. History, theory and method*, John Wiley and Sons, 1983.
- BRONFENBRENNER U. : *Az azonosulás Freud – féle elméletei és azok származékai. In: Buda Béla szerk. : A pszichoanalízis és modern irányzatai*, Budapest, 1971.
- BURKE K.: *Language as Symbolic Action, Essays on Life, Literature and Method*, University of California, Berkeley, 1966.

- CAGLAR A.: *Hyphenated Identities and the Limits of „Culture”*. In Modood, T. – Werbner P. (eds.): *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*. London, 1997.
- CHAFEE S. H. – MCLEOD J. M. – WACKMAN D. B.: *Parental influences on adolescent media use*, *American Behavioral Scientist*, 1971.
- CSEPELI György: *Szociálpszichológia*, Osiris, Budapest, 1997.
- DAHRENDORF Ralf: *Class and class conflict in industrial society*, London – Henley, Routledge and Kegan Paul, 1976.
- DUKIC Slavoljub: *Kraj srpske bajke*, Beograd (Standard 2), 1999.
- ELLIS D. G.: *From Language to Communication*. Lawrence Erlbaum Ass. Publ., Hillsdale, N. J. Hove and London, 1992.
- ERIKSON E. H.: *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.
- FREUD A.: *Az én és az elhárító mechanizmusok (Párbeszéd Könyvek)*, Párbeszéd, Budapest, 1994.
- FREUD A.: *Die Identifizierung mit dem Angreifer*. In: *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, Kindler Verlag Imb. H München, 1971.
- GEERTZ C.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Századvég, Budapest, 1994.
- GRICE H. P.: *A társalgás logikája. I: Pléh Cs. – Siklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- GRIFFIN E.: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Harmat, Budapest, 2001.
- HABERMAS J.: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- HABERMAS J.: *Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, 1994.
- HARTLEY E. L. – HARTLEY R. E.: *Fundamentals of Social Psychology*. A. A. Knopf, New York, 1961.
- HENDIN H.: *A psychoanalytic study of culture and character, suicide and Scandinavia*, Grune and Stratton inc., USA, 1964.
- HORÁNYI Özséb. (szerk.): *Kommunikáció I-II.*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- HORÁNYI Özséb.: *Jel, jelentés, információ*, Budapest, 1975.
- HUNTINGTON S.: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*, Európa, Budapest, 1998.
- KARÁCSONY A.: *A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában*. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.
- KÉZDI B.: *A negatív kód (Kultúra és öngyilkosság)*, Pannónia Könyvek, 1995.
- KIEWITZ C. – WEAVER J. B. – WEIMANN G.: *Cultural differences in listening style preferences I*, *International Journal of Public Opinion Research*, 1997.

- LEVINE R. A.: *Culture, Personality and Socialization: An Evolutionary View*. In: Goslin, D. A. (ed.). *Handbook of Socialization Theory and Research*, Rand McNally and Company, 1971.
- LUHMANN N.: *Látom azt, amit te nem látsz*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- LUHMANN N.: *Macht*, Stuttgart: Enke Verlag, 1975.
- LUHMANN N.: *Soziale Systeme*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1984.
- LUHMANN N.: *Szerelem, szenvedély (Az intimitás kódolásáról)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 1997.
- MEAD G. H.: *Mind, Self and Society*. Chicago, University of Chicago Press, 1970. (Magyarul: *A pszichikum, az én és a társadalom*.) Budapest, Gondolat, 1973).
- MEAD M.: *National Character*. In Tax, S. (ed.): *Anthropology Today*, Chicago, 1962.
- Národná rada Slovenskej republiky, II. volebné obdobie, Správa o 4. schodzí Národnej rady Slovenskej republiky, 1998.
- OGBU J.: *Origins of human competence*, A cultural-ecological perspective, Child Development, 1981.
- PAŽITNÝ P.: *Az egészségügy és a déli régiók lakosságának egészségi állapota*. In: Fazekas-Hunčík (szerk.): *Magyarok Szlovákiában (1989-2004) – Összefoglaló jelentés A rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig. I. kötet*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Liliom Aurum Könyvkiadó, Somorja-Dunaszerdahely, 2004.
- PILLING J. (szerk.): *Gyász. Medicina Könyvkiadó Rt.*, Budapest, 2003.
- RICOEUR P.: *Temps et récit. Tome III. Paris: Éditions du Seuil*. In: Boda Zs.: *A kommunárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés*. In: Szabó M. (szerk.): *Beszélő politika (A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete)*, József Műhely Kiadó, 2000.
- ROSENGREN K.E.: *Kommunikáció*, Typotex, Budapest, 2004.
- STIERLIN H.: *Delegation und Familie, Beiträge zum Heidelberger Familiendynamischen Konzept*, Schrank Verlag, Frankfurt am Main, 1978.
- VOLKAN V. D.: *Ha ellenségek beszélnek: az arab – izraeli tárgyalások pszichoanalitikus megfontolásai*, In: Pannonhalmi Szemle, 2002 X/1.

KISS ENDRE

Európai perspektívák vagy Európa perspektívái?

Magyarország útja az EU-ba számos szempontból is kimeríthetetlen téma a politikai elmélet számára.¹ Időben azért, mert ez a szűk két évtized történeti távlatból nem hosszú idő, miközben ugyanebben a korszakban tizenöt évben annyi fontos esemény és fordulat történt, amennyit csak perspektivisztikus lerövidítésekkel lehetséges megjelenítenünk. Egy ilyen jellegű és immár egy teljes történeti korszakot átívelő történelmi átmenet magától értetődő módon terjed ki a társadalmi lét és a nemzetközi politika összes összefüggésére.

Az egykori létező szocializmussal szemben álló nyugati világ az Európai Unió létrehozásával egyedülálló történelmi teljesítményt hajtott végre. 1989 után, a létező szocializmus bukása után azután mind a nyugati világ egésze, mind az Európai Unió is jelentős változásokon ment keresztül. Az átmenet folytonossá és általánossá vált, s ez visszahatott a poszt-szocialista átalakulás folyamatára is.

A világméretű kettéosztottság korszaka két eltérő periódusra bomlott. A kettéosztásnak ez a „dialektika”-ja meghatározó politikai tartalmakat hordozott.²

---

1 E sorok szerzőjének erre vonatkozó tanulmányai közül elsősorban a következőre hívnánk fel a figyelmet:

KISS Endre, *Magyarország útja az EU-ba*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2004. 1–51.
– A mai EU-val foglalkozó értelmezések egyik legfontosabb módszertani nehézségét a téma kivételes komplexitásában, és minden elemzés ebből fakadó szelektivitásában látjuk (amellyel lehetőségeink szerint igyekeztünk is megküzdeni). A másik legfontosabb teoretikus szempontból módszertani nehézségre a 2. lábjegyzetben utalunk.

2 E második korszak valódi státusa további kutatásokra váró komplex probléma. Egyrészt e korszak olyan egyértelműséggel származott Joszif Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálából, hogy semmiképpen sem lehet minden további nélkül „organikus” folyamatnak tekinteni. Mindezzel együtt a számos erőszakos, akaratlagos, Carl Schmitt szavával, „decizív” aktus eredménye lassan önelvű korszakot alapozott meg.

A kettéosztott világban megvalósuló első periódus találóan foglalható össze a „hidegháború” fogalmának igénybevételével. Amíg azonban a két rész-világ nemcsak a fent ismertetett „totalizáló” módon, de a szó szoros értelmében halálos ellenségként állott egymással szemben, sajátos *kettős kategorizáció* alakult ki. Miközben ugyanis az egyik „világ” a másik „világ” összes elemét maradéktalan és „halálos” ellenségként kategorizálta, mindkét „világ” (mindkettő a maga módján) úgy kezelte a másik „világ” társadalmát, a másik világ polgárait, mint ami (aki) „tulajdonképpen” nem azonos önmagával, tulajdonképpen nem is ellenség, csupán a körülmények kényszere tették őket azzá. Így a keleti propaganda kategorizációja alapján a nyugati társadalom olyan sajátos úr-szolga-viszonyokra épült, amely nem engedte kibontakozni a dolgozók spontán vágyát a létező szocializmusra. Hasonló módon jelent meg a nyugati propagandában a keleti társadalom olyanként, mint ami „tulajdonképpen” nem azonos önmagával, csak az elnyomás hatására viselkedik úgy, ahogy viselkedik.³

A kettéosztott világ *második* nagy korszaka az ún. „békés egymás mellett élés” jegyében indult. A látszólag ugyancsak teljesen egyértelműen kategorizált korszak azonban ugyancsak kitermelte a maga dialektikáját. A felszínen immár nem az örök és mindenre kiterjedő szembenállás, de a hasonlóság, a közös emberiségmértetű célokra való törekvés jelent meg. Mindezzel együtt azonban az együttműködő másik fél az együttműködés viszonya mögött mint *verseny társ* lépett fel, pontosan az a „tulajdonképpeniség” szűnt meg tehát, ami a hidegháború legvadabb szembenállása mögött is a szemlélet érintett dialektikájában meghúzódott. Ebben az új szemléleti keretben a kooperáció és kommunikáció a legbonyolultabban fonódott össze a kíméletlen (új és régi) ellenségességi viszonyal. Ronald *Reagan* velejéig ideologikus és kizáróan fekete-fehér politikai világgépe éppen a második korszakban, a békés egymásmellettiség idején válhatott uralkodóvá. A korlátozott, ám stratégiai fontosságú célok megszerzéséért folytatott harc különösen is nagy energiákat mozgósíthatott a maga céljainak érdekében, hiszen ezek a küzdelmek immár deklaráltan nem voltak totálisak. Amíg „Kelet” modellértékűen „pragmatikus” elemeket épített magatartásába, a „Nyugat” ideologikus elemeket asszimilált.

Kelet és Nyugat ezt követő, új kapcsolatrendszere számos viszony bonyolult konglomerátumával egyenlő. E viszonyok közül három tűnik történelmi léptékűen

3 Ha a hegel-kojeve-i értelemben vett úr-szolga-viszonyt a megfelelő tágassággal értelmezzük, úgy kimondható, hogy mindkét nagy rendszer a másik rendszert sajátos „úr-szolga-viszony“-nak látta, ráadásul olyannak, amelyik maga már túlhaladta a másik rendszer meghatározó alapproblémáit.

meghatározónak Ezek közül az első a *szabadság*, a második a *kollektív bűnösség* és a harmadik az *eladósodás* viszonylatrendszer.

A szabadság viszonya mindenekelőtt Kelet és a ma az EU-ban megtestesülő Nyugat 1989-ben közössé vált alapértékeiben jelenik meg, mégpedig a liberális-demokratikus alapértékek 1989-es világtörténelmi győzelmének folyományaként. E viszonylat alapján az egykori kettéosztás két része ma már egységet alkot. Ez az alapértékekben való közösség alapozza meg az integráció különböző folyamatait és mindazt, ami, mint reálfolyamat és mint távlati cél, meghatározza világunk szellemi univerzumát.

E viszonylat mellett megjelenik Kelet és Nyugat második meghatározó viszonylata, a látens kollektív bűnösség, vagy legalábbis a kollektív gyanú viszonylata. Miközben azonban a látens vagy a szimbolikus kollektív bűnösség pusztá léte súlyos demokráciaelméleti problémákat vet fel, nyomban a lehető legnagyobb világossággal jelennek meg mind az átvilágítás, mind pedig az „eredményhirdetés” súlyos demokráciaelméleti problémái és következményei is.

Kelet és Nyugat harmadik alapvető új viszonylata az adós és a hitelező relációja. A reálszocialista államok eladósodása a kettéosztott világ nyugati felének irányában természetesen önmagában is rendkívül fontos jelenség. Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy éppen a humorista Hofi Géza kötötte össze egyik monológjában a helyzetben rejlő, mindaddig közvetíthetetlennek tűnő két elemet, amikor feltette a kérdést, illik-e egy haldoklótól kölcsönöket kérni. A létező szocializmus összeomlásával az eladósodás-problematika is új arcainak teljességével jelent meg a nemzetközi politika porondján és alakította ki új Kelet-Nyugat-viszony meghatározó harmadik elemét

A kétpólusú világ számottevő részének átmenete az Európai Unió homogénnek tetsző világába, kényszerűen aktualizálja az Európáról kialakult fogalmak ismételten újratermelődő kettős karakterét. Európa a világ nagyobb része, különösen pedig Közép- vagy Kelet-Európa szemében, *esszencialista* jellegű fogalom. Fontos, értékekkel mélyen áthatott tulajdonságok komplex hordozója, egyesíti magában a kivételes történelmi fejlődés pozitívumainak kimerítő, egymással szervesen össze is épített jegyeit. A megfelelő távlattal rendelkező történelmi szemlélet számára Európa ki is érdemli a kivételes tulajdonságoknak ezt a kivételes együttesét.

Az esszenciális, történelmi célként kitűzött Európa és az ugyanezeket az esszenciális jegyeket nemcsak meg nem valósító, de magát ezt a célkitűzést is magától határozottan elutasító Európai Unió erőteljesen ütköznek össze az újonnan csatlakozott társadalmak tudatában. Mintha most az újonnan jötteknek nekik kellene bizonyítaniuk, hogy ilyen teleologikus és esszencialista Európa-kép létezett *s e nélkül, mint történelmi erő nélkül az Európai Uniónak esélye sem lett volna a megvalósulásra.*

E bizonyítás helyett e tanulmányban a demonstrativitás gesztusával mutatnánk rá a modernség egyik (ha éppen nem a) legnagyobb filozófusa, *Friedrich Nietzsche Európa-képére*, mint az esszencialista Európa-vízió egyik legújabb és legkiemelkedőbb példájára.

A politikai filozófiákat tipológiai érvénnyel rendező pozitív tartalmak közül alighanem az érdemli a legnagyobb figyelmet, amelyik az egyes politika-filozófiai koncepciókat *demokráciaelméleti* (szerződéselméleti), illetve *hatalomelméleti* megközelítésekre választja ketté. A két kiindulópont két egymástól alaposan eltérő paradigmát épít ki, amely paradigmák a maguk fejlett formájában eltávolodnak egymástól, kérdésfeltevéseik csak távolról vonatkoznak egymásra.

Nietzsche kiemelkedő sajtószerevése ebben a vonatkozásban a következő elemek együtteséből adódik össze: 1) klasszikusan és egyértelműen a politikai hatalom problematikáját tekinti a politikum megalapozó tényének, 2) olyan hatalomközpontú teoretikus, aki nem a marxista paradigmában (vagy annak ellenlábasában) dolgozza ki a politikai hatalom problematikáját, 3) olyan hatalomközpontú politikai teoretikus, aki maradéktalanul elfogadja a demokratikus politikai rendszer történelmi felemelkedését, az ő politikai teóriája túlnyomó többségében a demokratikus politikai hatalom elemzéséből áll.

A kezdetektől fogva nyitott kérdés volt, hogy egy európai integráció politika-elméletileg demokrácia- vagy hatalomelméleti alapokon jön-e majd létre. A mai Európa sajátos kereszteződése ennek a két modellnek. A nemzetállamok szintjén demokrácia-alapú, Európa-szinten módosítottan hatalomközpontú. Nietzsche szemében Európa megszabadulás a politikai filozófia hatalmi paradigmájának kényszerétől, megoldás arra (a lentebb ugyancsak ismertetendő) helyzetre, miszerint „Európa” modern politikai rendszerének nincs optimális integráló ideológiája.

A „jó európaiság” egy magasabb szinten meg tudná tehát szabadítani a politikai rendszert az alsóbb szintek hatalmi kényszerpályáitól és Európát tenné annak a kínzó dilemmának a megoldásává, hogy a modern demokráciának nincs optimális politikai ideológiája. Európa politikai terében egy optimális és emancipatív integráció ideológia körvonalai bontakoznak rajzolódnak ki.

„Európa demokratizálása feltartóztathatatlan”, szögezi le politikai filozófiájának sarokpontjaként Friedrich Nietzsche.⁴ Nietzsche mély bepillantása Európa feltartóztathatatlan demokratizálódásába annál is figyelemreméltóbb kiinduló bázis, mert – megmaradva a hetvenes évek történelmi eseményeinél és azok horizontjára

---

4 NIETZSCHE, Friedrich, *Menschliches-Allzumenschliches*. in: Kritische Studienausgabe in 15 Bänden. Berlin-New York, De Gruyter, 1967. Band 2, 671.

nál – Nietzsche korszaka egyáltalán nem tartozott a valóságos politikai történések szintjén a politikai demokrácia nagy, ünnepi korszakaihoz. Az 1848-as forradalmak szerre Európában nem vezetnek a maguk közvetlenül meghirdetett, transzparen- sen megjelenő eredményeihez, sőt, a nagy politikai rendszerek konkrét fejlődése mintha éppen ezzel ellentétes irányokat mutatna. Franciaországban *Louis Bonaparte* bonapartizmusa, az 1871-ben alakuló egységes Németországban a hohenzollern-i uralom *Bismarck* fémjelezte változata olyan új, elméletben és a politikai rendszerek egyes elemeinek gyakorlatában szinte máig fel-nem-tárt és korántsem demokratikus mozzanatot tartalmaz, amik korántsem könnyítették meg azt, hogy Nietzsche a „demokrácia feltartóztathatatlan előrehaladása”-ban pillantsa meg a kor meghatá- rozó alaptendenciáját.

Ahogy az „Isten halott”, úgy a „feltartóztathatatlan demokrácia” is Nietzsche számára mindenekelőtt nagy történelmi lehetőség. A hatalmas összemberi lehetőséget a „feltartóztathatatlan” demokráciának kell valóra váltania, már csak azért is, mert más legitim politikai berendezkedés Nietzsche számára nem létezik.

A „feltartóztathatatlan” demokrácia összemberi-nembeli vizsgálata nyomban kiemelkedő politikaelméleti felismerésekhez jut. A demokratikus berendezkedés ugyanis sajátosan „rövidtávú”, „rövidlélegzetű” berendezkedésekből összeálló poli- tikai rendszer. Nietzsche ökumenikus gondolkodása számára mindennek a legna- gyobb gyakorlati fontossága van: „...az emberek és pártok túlságosan gyorsan válta- koznak, túlságosan vadul taszítják ismét a mélybe egymást, épphogy megérkeztek csak a magasba. Egy kormány egyik intézkedésének sincs meg a hosszútávúság biztosítéka. Visszariadunk olyan vállalkozásoktól, amelyeknek évtizedeken, évszá- zadokon keresztül tartó csendes növekedésre lenne szükségük ahhoz, hogy érett gyümölcsöket hozzanak. Senki nem érez már másféle kötelezettséget egy törvény iránt, minthogy pillanatnyilag meghajtsa fejét az előtt a hatalom előtt, amelyet egy törvény hívott életre: nyomban ezután azonban arra törekszünk, hogy ezt a törvényt egy új hatalom, új többség eszközeivel aknázzuk alá”.⁵ A „pártok és emberek” gyors váltakozása nemcsak egy közelebről meg nem határozott rövidtávúság, az egyes kötöttségek fellazulásának kritikus mivolta miatt kell foglalkoztassa a nembeli-öku- menikus perspektíva alá helyezett demokrácia teoretikusát, de a modern demok- rácia viszonyai között új, ha nem is legyőzhetetlen akadályokkal néznek szembe az emberi-nembeli alkotás hosszú távú, nagy „építményei”.

Nietzsche ökumenikus, összemberi szemlélete sajátos indirekt *történetfilozó- fia*, amely – nyilván nem függetlenül Nietzsche filozófiai analíziseinek egyenkénti

---

5 NIETZSCHE, 702.

nagyszerűségétől – kivételesen produktívvá is váltak a politikai filozófia számára. Ez a *látens történetfilozófiai* háttér mutatkozik meg Európa összefüggésében is: „Úgy tűnik, Európa demokratizálása egy láncszem azoknak a hatalmas profilaktikus intézkedéseknek a sorában, amely az új kor gondolkodásának terméke és amelyek segítségével elhatároljuk magunkat a középkortól...A fundamentumok végleges biztonsága, hogy minden jövő veszélyek nélkül építhessen rájuk!...Kőgátak és védőfalak a barbárok ellen, a járványok ellen, a testi és szellemi szolgaság ellen! És mindez kezdetben szó szerint véve és durván, lassanként azonban egyre magasabb és szellemibb értelemben véve...”⁶ (Kiemelés az eredetiben – K.E.)

Nietzsche különleges éleslátásával mutat rá arra a tényre, hogy a versengő politikai ideológiák és ajánlások egy része, így a *konzervatív* és *nacionalista* irányok, tudásszociológiailag alkalmatlan, olyan mértékben támaszkodik a hamis tudat alapelemeire. A politikai ideológiák és ajánlások másik része pedig az egyetemes progressziónak és a nembeli fejlődésnek csupán részleteit képesek megragadni. A *szocialisztikus* irányzatok konkrét ajánlásai nem triviális módon állnak szemben a társadalmi gyakorlat alapjaival, a politikai hatalom illegitim megragadásának eredendő bűnéről (amit Nietzsche még nem vizionál) nem is beszélve. A *liberális* típusú ideológiák és ajánlások felszabadítják ugyan a társadalmi cselekvést, de össztársadalmi opciókat még csak körvonalazni sem képesek. *A modern demokrácia olyan pluralizmus tehát, amely eredendően hiányos ideológiák és ajánlások versengenek egymással.*

Éppen ez az alaphelyzet az Európa-gondolat, a „jó európaiság” nietzschei koncepcióinak kiindulópontja, *Európa az előre-menekülés az egyes nagy ideológiák deficitjeiből származó problémák elől.* A tudatosan felépített új Európa Nietzsche számára az éppen csak elért új civilizáció túlélésének, netán továbbélésének egyedüli lehetséges biztosítéka is. Nietzsche Európát érintő politikai önmeghatározásainak legfontosabbika így hangzik: „Mi nem ’konzerválunk’ semmit, egy múltba sem szeretnénk visszamenni, egyáltalán nem vagyunk ’liberálisok’, nem dolgozunk a ’haladás’-ért, még arra sincs szükségünk, hogy betömjük fülünket a piac jövőt daloló sziréneinek dala elől – , énekük, az ’egyenlő jogok’, ’szabad társadalom’, ’nincsenek többé urak, de szolgák sem’, nem vonz bennünket...’A részvét vallása’, amire rá szeretnének beszélni minket – oh, mily elégségesen ismerjük azokat az apró hisztérikus urakat és hölgyeket, akik napjainkban éppen ezt a vallást szorgalmazzák fátyolként és ékességként! Nem vagyunk humanitárius beállítottságúak; sohasem engednénk meg önmagunknak, hogy az ’emberiség’ iránt érzett ’szeretetünk’-ről beszéljünk – ehhez a magunkfajta nem eléggé színész! Vagy nem eléggé saint-

---

6 NIETZSCHE, 672.

simoniánus, nem eléggé francia...másképp azonban 'németek' sem vagyunk eléggé, abban az értelemben, ahogy manapság a 'német' szót mindenki a szájára veszi, hogy a nacionalizmus és a fajgyűlölet nyelvét beszéljük, hogy örömeinket lelhessük a fába karcolt nemzeti szívekben és vérmérgezésben, amelynek kedvéért most Európában az egyik nép vesztegzárakkal határolja és zárja el magát a másiktól...Mi, hontalanok, fajtánk és leszármazásunk szerint nagyon is sokfélék és túlságosan is keverékek vagyunk mint 'modern emberek', s következésképpen kevés kísértést érzünk arra, hogy részt vegyünk abban hazug faji öntömjánezésben és kicsapongásban, ami ama Németországban a német érzület megnyilvánulásaként tekintetünk elé tárul...Mi, egy szóval,...jó európaiak vagyunk..."⁷

A Nietzsche Európa-gondolatai mögött álló civilizációs és emancipációs tartalmakat a tudományos paradigmák teljessé válása, a kritikai tudományosság rendszerének kialakulása, a kritikai tudományosság és az evilági identitás alapkérdéseinek tisztázása, új emancipatív, önmegvalósító individuális irányzatok elterjedése és magától értetődő jelentkezése alapozta meg. Mindezt a társadalmi lét összemérei, evilágian univerzalizisztikus felfogása, az utópia világának a jelenben való megjelenése, az utópia szellemében közvetlen megjelenése egészítette ki az emancipatív individualizmus miliójében. Az utópia találkozott nála az életreformmal. A felmerülő problémák civilizációs szintű érzékelése és megoldási kísérletei az ember, mint az önteremtés terméke és mint műalkotás jól ismert képzeletében öltöttek testet. *Az európai kultúra emberi felszabadítás teljessé tételét ígérte az emancipáció eredményeinek érintetlenül hagyásával*, miközben a történelem és a jelen összes eseménye e civilizációs vívmányok elvesztésével is fenyegetett. Ezért lesz Európa Nietzschénél nemcsak a civilizáció és emancipáció, de a politikai elemzés teljesértékű horizontja és viszonyítási alapja is. *Az európai történelem emancipatív Európa-program nélkül nem rendelkezik optimális jövőképpel és adekvát integrációs ideológiával*. Nietzsche Európa gyökeresen modern esszencialitásának és finalitásának legszebb összefoglalását adja. *S Európa ezen normaadó esszencialitása korántsem csak a nietzschei filozófia recepciójával került be az európai tudatba!*

A legitim történelmi ideáltípus azonban nem egyenlő egy történelmi szereplő hétköznapi arcával. A színpadi Hamlet nem azonos az őt játszó színésszel. Az aktuális római pápa nem azonos a pápaság ezredéves hatalmával.

A mai valóságos Európa, a maga tökéletesen artikulált pragmatikus érdekeivel, rettentettségében máig fel nem fogott XX. századi történelmével, életformáinak véglegesen

7 NIETZSCHE, Friedrich, Die fröhliche Wissenschaft, in: Kritische Studienausgabe. in 15 Bänden. Berlin-New York, De Gruyter, 1967. Band 3, 629–631.

kikristályosodott befejezettségével egyáltalán nem erőltethető bele a két lábon járó esszencia, az ideáltípus, vagyis a kivételes történelmi tulajdonságok aktuális megjelenítőjének szerepébe.

Európa kivételessége elvakítja a felé fordított pillantást, pragmatikus fogalma azután kijózanítóan hat a valósággal már valamelyest megismerkedő új tagállamokra. Ez a perspektíva objektív és elkerülhetetlen, ami azonban nem jelenti azt, hogy ez eleve felmentést adna az esszenciális Európa-kép varázsát kisszerűen monetarizáló, reálisan létező európaiak számára, de ugyanúgy nem menti fel az esszencialitás varázsában elvakult újonnan jöttöket sem a maguk hajmeresztő pragmatikus igényeinek felelőssége alól.

Ez az aszimmetria nem újkeletű, s kizárólag a kommunizmus hatalmas építménye tudta némiképpen háttérbe szorítani az esszenciális és a mindenkor más módon pragmatikus Európa 1945 után is megnyilvánuló kettősségét.⁸

A Kelet szempontjából természetesen még ennek a kettősségnek is meg lettek a maga funkcionális előnyei. Az esszenciális Európa kivételessége alapvető legitimációs funkciót töltött be az Európához való csatlakozás problémamentes előkészítésében. Közép- vagy Kelet-Európa összes transzformációs válságában az esszenciális Nyugat közvetlensége jelentette a további magyarázatokra már nem szoruló kiutat. Még akkor is így volt ez, ha ezeket a válságokat éppen maga a pragmatikus Nyugat okozta.

A jelen egy a jelentékeny történelmi pillanatok közül. Meghatározottságai ezért vajmi kevésbé általánosíthatóak. Ez az a pillanat, amikor a pragmatikus Nyugat már majdnem felismeri az esszenciális Nyugatról megfogalmazandó kép szükségszerűségét, ebbe a feladatba azonban nyomban és egyértelműen belebukik.

A pillanat esetlegessége mögött összefüggő távlatok is láthatóvá válnak. Egyrészt az, hogy az esszenciális Nyugat képe éppen a Nyugat számára bizonyult egész korszakokon át közömbösnek, helyenként teljesen érdektelennek is. Másrészt, hogy az esszencialitás megjelenítésének kelletlenül magukra vett feladata törvényszerűen hiúsult meg. A pragmatikus Nyugat Nyugat saját maga által is vállalt igazi arcának bizonyult. Az esszenciális Nyugat megmaradt Közép- és Kelet-Európa cselekvésvezérlő perspektívájának. Nyugat képtelensége az esszencialitás megjelenítésére ennek

---

8 Ez utal egyben a mai Európa-diskussziók egyik legfontosabb olyan módszertani nehézségére, amelyet valóban hosszú és elmélyült (filozófiai reflexiókkal ugyancsak megerősített) elemzésekkel oldhatunk csak fel. A mai Európa problémáiban a politika, a gazdaság és a társadalom vetületeiben az 1945 utáni fejlődés koordinátarendszere jelenik meg, maga Európa azonban egyáltalán nem 1945-ben születik meg s valódi esélye van olyan értelmezéseknek is, amelyek a mai Európa alap-dilemmáit mondjuk a tizenkilencedik század egyes problémáira vezetnék vissza.

megfelelően jottányit sem csökkentette Közép- és Kelet-Európa elkötelezettségének erejét az esszencialitás iránt.

Instrumentálisan Kelet Nyugat e csődjét is pontosan arra használta, mint azelőtt Nyugat eredményeit: alkalmazkodásra. Az esszenciális Nyugat ezen a ponton mutatja fel igazi funkcióját Kelet számára. Kelet meg sem próbálkozik egy saját út kialakításával, olyan mélyen van átitatva az esszenciális Nyugat varázsával. Mindebben nem zavarja, hogy az esszenciális Nyugat maga sem tudja és akarja magát már esszenciálisan értelmezni.

A múlt uralkodik a jelen fölött, s teszi ezt úgy, hogy közben nem csorbítja a valóságos aktorok valóságos játéktérét. A legszebb hegelianus nézőpont látszik érvényesülni: valóságos és filozófiailag szabad történelmi erők láthatatlan perspektívák, beállítódások, értéktételezések nyomvonalán cselekednek.

Különös élességgel mutatkozik meg ez a posztoszocialista transzformáció modellnélküliségének tényében. Maga ez a modellnélküliség, *mint tény*, alig szorulhat bizonyításra. Ha azonban csak némiképpen is értelmes magyarázatot keresnénk erre (miközben az aktorok oldaláról nem tudjuk kizárni akár még a tudatos destrukció szándékát sem) nyilvánvalóan találkozunk kellene az esszenciális Európa meghatározó hatalmával.

Éppen ez az esszenciális Európa volt az, ami a legfontosabb keleti aktorok fejében hatékony módon helyettesítette a modellalkotás nehéz szellemi és még nehezebb politikai munkáját.⁹ Miképp is lehetne másként *megmagyarázni a saját transzformációs modell ennyire látványos hiányát*, ha nem azzal, hogy az esszenciális Európa, mint célképzet, kielégítően játszotta el a modell szerepét magát. A transzformáció egész története szemléltetheti, hogy az esszenciális Európa-modellből nem vezettek utak a pragmatikus Európa-modellhez.

Ilyen előzmények után akár még szerencsének is volt mondható 2001. szeptember 11-ének bekövetkezése. Ez a kataklizma ismét esélyt adott Európa esszencialitásának. Ismét a külső szemlélő (Kelet- és Közép-Európát beleértve) szemében állt helyre ez az esszencialitás, hiszen magában a pragmatikus Európában az államok – éppen ellenkező módon – *megoszlottak* az esemény értelmezésének tengelyén. A történelmi katasztrófa egyetlen lehetséges, sőt, egyenesen kézenfekvő irányban sem változtatta az esszenciális Európa történelmi léptékben hatékonnyá válásának esélyét valósággá.

---

9 Már a létező szocializmus alapvetően már nyugatias értékrendszerű fiatalabb nemzedékei (illetve a nem fiatal nemzedékek családtagjai) fájdalmas előérzettel élték át még a létező szocializmus utolsó korszakában, hogy a civilizációs csatlakozás a történelem jelenéhez önálló és önálló értéket képviselő érték. És a történelem jelene Európa volt.

Az esszencialista Európa-önkép hiánya idővel kritikusnak bizonyulhat. A történelmi pillanatban Európa, önmaga számára is váratlanul, két tűz közé került. Egyrészt, kelet-európai perspektívából nézve természetes ez, meg kellett volna birkóznia azzal a feladattal, hogy a perifériákon vitális erővel élő esszenciális Európa-kép szellemében integráljon, azaz megalkossa (ki emlékszik már erre a terminusra?) az Egyesült Európa valamelyik változatát. Másrészt valamilyen arculattal meg kellett volna jelennie a világ nyilvánossága előtt, amit még akkor nem kellett minden áron globalizációnak nevezni.

Az esszencialista önkép nélküli integráció, a nem-egyenlők integrációja, az egyenlőség gesztusainak és fogalmainak elkerülése és azon funkcionális folyamatok jelentőségének túlhangsúlyozása, amelyekben a Nyugat kiinduló pozíciója annyival előnyösebb volt Keleténél, hogy még véletlenül sem kellett tartania az egyenlőség bármiféle kísértetétől – ezek a vonások, így együttesen, nem tekinthetők véletlenek egybeesésének. Az ész csele azonban most is megnyilvánult: *az esszencialista Európa-önkép hiánya olyan oldalról vált kritikussá, ahonnan azt senki sem várta*. Kicsit külvárosi nyelven kifejezve, Európa már megrendítő ütésekkel kapott a globális ökolívómérkőzésen, miközben még nem döntötte el, hogy őt mint boxolót hogy hívják, mit akar, mit fog írni a mérkőzésről a sajtó és végső soron miért is verik meg.

Az esszencialista önkép hiányában megnyilvánuló számítás, a történelmi távlatú önzés nem arról az oldalról nyerte el tehát büntetését, ahonnan az majdhogynem kiszámítható, sőt, egyenesen elvárható is lett volna, hanem egy olyan váratlan irányból, amelyet a szó szoros értelmében nem is láthatott előre senki. Mindez azonban, nem változtat a helyzet lényegén: az esszencialista önkép nélküli Európa két tűz között van. Az ezekre a kihívásokra adott reakciói mintha előrevinnék az esszencialista önkép kialakítását is. Úgy gondoljuk azonban, hogy ez csak a felszín. Egy valódi Európa-önkép kialakításához ugyanis már csak komoly tettek megtételével lehetne eljutni.

A két tűz közé szorítottság metaforáját még két további történelmi méretű deficitel kell kiegészítenünk.

Az első deficit abban áll, hogy mindazok a spontán folyamatok, spontán érzések, önkéntes szimpátiák, az együvé tartozás magától jövő érzelmei érdemileg *elhasználódtak* az elmúlt tizenöt évben. Az, hogy ilyen spontán együvé tartozás létezett, sok történelmi példa, így például a magyar 1956 is bizonyíthatja. Az önmagunkat másban való felismerés érzésének ereje egy pillanatig sem tűnt el a hidegháború legdurvább szembenállásában sem. Amíg ugyanis ebben a korszakban az egyik világ a másik világ teljes egészét halálos ellenségként kategorizálta, a spontán együvé tartozás kialakította a „tulajdonképpeniség” nyelvét, úgy kezelte az ellenség társadalmát. Sajnálatos módon a szabad európai társadalmak szabad uniójában nagyon nehéz

már felfedezni a „tulajdonképpeniség” nyelvét, a franciaországi vagy a hollandiai európai népszavazás negatív eredménye elég látványosan igazolja ezt.

A második deficit az esszenciális önkép nélküli, két tűz közé szorított Európa lassú lefelé csúszása a világ fejlődő központjaihoz viszonyítva. Ennek pusztán tényénél jelen pillanatban nem is érdemes többet mondani, hiszen ilyen hatalmas és komplex összefüggéseknél éppen a statisztikai adatok mondanak néha a legkevesebbet. Nem akarjuk temetni Európát, de mozog a lefelé köröző spirál.

Az EU pillanatnyilag egy viszonylag absztrakt és közvetlen lépésekben kevésbé érvényesülő biztonságban egyesíti egymással a *neoliberalizmus*, a *szociális* koncepció, sőt, s ezt is már ki kell mondanunk, a *“Harmadik Út”* egyes elemeit is. Minél egységesebb lesz azonban, annál határozottabban el kell döntenie, hogy e három nagy modell valamelyikét (esetleg ezek keverékét) válassza-e majd a jövőre nézve. *A csatlakozni vágyó országok azonban nem lesznek már a modellek közötti választás kitüntetett helyzetében.*

Az új EU-modellek variációgazdagságát csak növeli, hogy elképzelhető egy olyan szerkezet, amelynek közös alapelveit valamelyik szociálisan érzékeny koncepció, egyes államainak politikáját a *“Harmadik Út”* vagy éppen a neoliberalizmus határozza már meg. Ez természetesen nem közvetlenül a csatlakozásra váró országok problémája, a *modellek ilyen eklektikája* azonban bizonyosan nem marad következmények nélkül az EU jövőjére sem.

Az európai identitás problematikáját természetesen számos, egyként is igen fontos perspektívából lehet vizsgálni. A jelenlegi vita lényege, az alapkérdés, a véglegessé váló európai szimbólumvilág megteremtése *valódi alapprobléma*. Napi élményünk e végeérhetetlen diskusszió két végső álláspontjának összecsapása: a *szimbólumok nominalistáinak* és *realistáinak* állandó birkózása a nyilvánosság csatornáin. Amíg előzőek a társadalmi-politikai szimbólumvilágban pusztán neveket, korszerűbben kifejezve “jeleket” látnak, a realisták a társadalmi-politikai szimbólumvilág összes eleme mögött nem egyszerűen valóságos, de e fogalom lényegének megfelelően, egyenesen *esszenciális* tartalmakat és más értelemadó mozzanatokat pillantanak meg. A nominalisták és a realisták harca szakadatlanul folyik, érdemileg tér el azonban jelen problémánktól, a közös szimbólumalapítás (ha tetszik, *szimbólumbeiktatás*) jelenségétől. A különbség nem abban áll, hogy a nagy ellentét megszűnne vagy akár csak gyengülne is. A különbség lényege *pragmatikus*: a szimbólumok megnevezése és beiktatása a társadalmi lét transzparens pillanata. Nemcsak annak az ideje, hogy az eltérő nézetek összecsapjanak, az igazság pillanata a valóságos társadalmi erőviszonyok kérdésében is. *Nem az elvek, de a valóságos hatalmi helyzet tesztje.*

Gondolatmenetünk középpontjában ezért nem annak tárgyalása áll, milyen arányban kellene megjeleníteniük keresztény szimbólumoknak az európai identitás

különböző dokumentumaiban, de az, hogy milyen összefüggésben áll a szimbólumok e szankcionálása az integrációs folyamat jelenlegi állásával. A kérdés tehát valójában nem az, mi a kereszténység viszonya Európához, hanem az, hogy egy ilyen fontos történelmi pillanatban, ami, ha tetszik, az igazság pillanatában, mi a viszonya keresztény szimbólumrendszernek más szimbólumrendszerekhez, *egy történelmi folyamat melyik szakaszának viszonyait örökíti meg a szimbólumok világának rögzítése.*

E kivételes pillanatnak van egy *külső*, Európán túlmutató és egy *belső*, európai dimenziója. A külső vonatkozást a globálissá vált világ többi nagyobb egységéhez, illetve azok szimbolikájához való viszony teszi ki. Az új európai szimbólumvilág ezen külső vonatkozása a globális világ más nagy egységeinek vallási vagy vallásias színezetű átfogó meghatározottságából eredeztethető, ez elkerülhetetlenné teszi az európai identitás vallási elemeinek a globális összevetésben érzékelhető, a külső érzékelést is orientáló felmutatását.

Talán még ennél is fontosabb a *belső* viszonyrendszer, az, hogy miként viszonyuljanak az átláthatóság e kivételes pillanatában az európai identitás keresztény és felvilágosodott elemei egymáshoz a szimbólumok ezen új univerzumában. *Eszenciális szelekció* és essenciális pillanat ez. Egy olyan döntés pillanata, ami talán történelmi dimenziókban határozza meg az európai identitás jövőjét, ezenkívül orientálja a globális világ más nagy egységeinek Európára vonatkozó érzékelésmódját, azt, ahogy azok Európát látni fogják, mindezeket túl azonban még meg is szabhatja a keresztény és a felvilágosodott Európát egymással összefűző további viszonyokat.

Könnyű vagy nehéz pillanat-e ez? A kérdés lényege mondanivalónk lényegével is egyenlő. Ez a lehetetlenül nehéz feladat azonban egyben szélsőségesen könnyű is, amennyiben 1989-ban már manifeszten megoldottnak volt tekinthető. 1989 fordulatának egyik nagy történelmi üzenet éppen az európai identitás elvi és gyakorlati újrafogalmazása volt, azaz konkrétan az európai identitás keresztény és felvilágosodott elemeinek *véglegesnek tűnő harmonizálása.*

Ezért a kérdés, könnyű vagy nehéz pillanat-e ez, minden látszat ellenére nem az igazi kérdés, de amikor felteszik, számos okból kell úgy tennünk, mintha ez lenne az igazi feladvány az értelemben, mintha az európai identitás szimbolikájának rögzítése szakmai vagy tárgyi problémák értelmezésén vagy megoldásán nyugodna. Az identitás tartalmainak rögzítése részben mindenképpen bonyolult szakmai probléma (különösen, ha hozzátesszük, hogy ezek szintetizálásakor és szinkronizálásakor korántsem csak a kereszténység vagy a felvilágosodás értékei vannak érintve, de ugyanúgy a nemzet, a szociális értékek és minden más identitásképző központ kihatásai is). Ezen túlmenően azonban bizonyos történelmi helyzetekben, meghatározott szakmai felismerések, politikai tapasztalatok és filozófiai belátások ered-

ményeképpen az értékek optimális harmonizációja spontán módon, önmagától is valósággá válhat (mint erre 1989 egésze volt éppen a legkiemelkedőbb példa).

A valósággá váló identitás-szintézis kiemelkedő példáját a közép-európai identitás történetének példáján kisebb dimenziókban egyszer már kimerítően tanulmányozhattuk. A szemünk láttára emelkedett fel egy modern, emancipatórikus közép-európai magaskultúra, amelyik mély kapcsolatban állt a közép-európai életvilággal és e régió egykori és jelenlegi egzisztenciális problematikájával. A közép-európai identitáselemek a maguk kiterjedt és átfogó mivoltában egyenesen összefüggő szocializációvá kezdtek terebélyesedni, amikor 1989 után, részben az akkori új hivatalos erők hiányos közép-európai szocializáltsága, részben a rendszerváltó más erők érdeklődési irányának megváltozása miatt hihetetlennek tűnő sebességgel váltunk meg egy már-már véglegesnek tűnő identitásrétegtől.

A közép-európai identitás felemelkedése és bukása mindenképpen arra utal, hogy a valóságos identitásnak akár a legfontosabb kérdései is milyen sebességgel válhatnak tartalmatlanná a politikai érdekek erőterének sebes átalakulásában. Az identitás rekonstrukciója rendkívül nehéz és komplex feladat, igazán kivételes teoretikus és tudományos kihívás. Az identitás rekonstrukciójának eredménye azonban a valóságos politikai térben egyáltalán nem rendelkezik a tudományos vagy a teoretikus eredményeknek kijáró méltósággal és bizonyossággal, minden igazságtartalmával együtt is könnyen áldozatul esik a politikai tér átalakulásának.

1989 többszörösen és új módon tette világossá, hogy az európai identitás szerves történeti egysége a kereszténység és a felvilágosodás értékeinek és elemeinek. Az értékek és elemek együttesét és sokszoros történelmi viszonyukat lehet elemezni, ezen elemzés esetleg egymástól eltérő kimenetelei nem válhatnak azonban döntővé az identitás-meghatározás szempontjából.

Mivel napjaink gondolkodását a posztmodern (és kisebb mértékben a nem-posztmodern) *konstrukcionizmus* hatja át, nekünk is fel kell tennünk a kérdést, vajon a sajátosan európai identitás fenti felfogása maga is nem konstrukció-e? E kérdés feloldásakor rá kell mutatnunk arra, hogy konstrukció és konstrukció között van különbség. E differenciát a *felszínen* jól adja vissza a szerves és a nem-szerves megkülönböztetés metaforája. A történelem tele van sikertelen, bukott konstrukciókkal. A másik oldalon nem a siker pusztá ténye (mint az esetleg megkérdőjelezhetetlen legitimáció) a meghatározó, hanem az, hogy a látszat ellenére mégsem lehet teljesen önkényesen konstruálni, mint ahogy nem lehet tetszés szerint bármikor megismételni a történelem sikeres konstrukcióit. A tizenkilencedik század eleji *nation building*-konstrukciók (minden konstrukciók legsikeresebbjei) többek között azért voltak maradandóak, mert megfeleleltek egy sor kényszerítő vezető képzetnek és követelménynek (a nemzetállami határok kialakításától a nemzeti piac és a kulturális

identitás megteremtéséig), ezen kívül még azért is, mert elkötelezett képviselőik szemében a konstrukció még a maga konstrukció mivoltában is *igazabb* volt mint maga a tényszerű történelmi igazság: A konstruált nemzet konstruált történelme valójában ugyanis „*kijavította*” a történelmet, amelynek, ha a história tragédiái és negatív fejleményei nem következtek volna be, hajszállra olyannak kellett volna lennie, mint a konstrukciónak.

A konstrukció és konstrukció közötti különbség tehát korántsem csak felszíni okoktól függ. A sikeressé, azaz maradandóvá válás mélyén valóságos és rendre egyenként is valamelyes legitimitációt jelentő elemek húzódnak meg. A konstrukciók e különféle fajtái ismét új oldalról mutatják az identitáskonstrukció tartalmi-tárgyi és politikai-motivációs összetevőinek lényeges különbségét. A jelképek nyilvános megválasztása egyrészt arról szól, hogy milyen esszenciális tartalmakat jelenítenek meg a jelképek és azok miként viszonyulnak más esszenciális tartalmakhoz.

A jelképek közös, processzuális kijelölése azonban váratlan hatalmi teszt is, ami kiélezi a rejtett különbségeket. Ez a feladat új értelmet ad a szimbolikus politika legszélesebb fogalmának is. A szemiotikai viszony ellenkezőjére fordul. A jel nem a tartalmat jelöli elsősorban, de a jelölő-jelölt-viszony *in statu nascendi* való processzualitása áttetszővé teszi a nem-szimbolikus, a tartalmak mögött meghúzódó viszonyokat. Nem tartalmakat fejeznek ki a szimbólumok kizárólagosan, de visszahatóan transzparenssé tesznek olyan viszonyokat, melyek egyébként nem szoktak transzparensnek lenni. A váratlanul érzékelhetővé váló transzparencia fellebbenti a konszenzushiány fátylát a politika arcába elöl. Akkor mondja ki a konszenzus hiányát, amikor a szimbólumok processzuális megújítása éppen a konszenzus erejét lett volna hivatott megjeleníteni.

1989 fordulata teljes egyértelműséggel jutott el az európai identitás optimumának tudatos kimondásához. Ez az optimum egyben egy konszenzus optimumát is jelentette. A sajátosan mai helyzet tehát nem az, hogy a valódi konszenzuskérésnek esszenciális nehézségei lennének, inkább az, hogy a történelmi folyamattal már-már teljesen összenőtt és ebből evidenciát nyert harmonikus konszenzus olyan politikai erőterbe kerül, amelynek konszenzusnélküliség visszamenőleg szétrághatja a már teljesen evidenssé vált optimális megoldást.

1989 nagy pillanata az volt, hogy az európai identitáson belül harmonikus viszonyba tudta hozni a keresztény és a felvilágosodás gondolkodás elemeit egy történelmi helyzetben és egy átfogó humanista-antitotalitáriánus összefüggésben. Abuladze *Vezeklés* című filmjének zárása, hová máshová lehetne menni, mint a templomba, ebben az esetben egyáltalán nem irányult a szabadgondolkodás tartalmai és hagyományai ellen. Korántsem véletlen, hogy maga a zsidó-keresztény szóösszetétel (legalábbis annak elterjedése) is ennek a történelmi pillanatnak a terméke. Mindez

feleleveníti az európai identitás történetének legfontosabb vonalát, éppen azt a vonalat, amelynek vetületében a kereszténység és a felvilágosodás mintegy egymásra épül. Ez nem más, mint a *humanizálás* és az *emancipáció* vonala. Eltekintve most a Római Birodalom és a klasszikus antikvitás számos sajátos problémájától, világos, hogy a kereszténység nagy feladata a népvándorlás korabeli Európa civilizálása és humanizálása volt. Mivel a felvilágosodás ugyancsak emancipációs és humanizáló mozzanat volt, e kettő kontinuitása elégséges alapot teremtett ahhoz, hogy az európai identitást ennek alapján hozzák létre.

Megvan azonban annak valamilyen formális vagy akár valóságos veszélye is, hogy nem győz a jó, hogy elmulasztjuk az európai fejlődés csillagóráját. A veszély eredete az, hogy 1989 alapkonszenzusai az azt követő politikai gyakorlat során meggingotak, nem tűntek el, nem cáfolódtak meg, mindenképpen azonban meggingotak. Megingott a vezető aktorok akarata is a konszenzusképzésre, így az 1989 utáni magyar politika eljutott a teljesen világos konszenzuskényszertől a manifeszt konszenzushiányig. A *manifeszt konszenzushiány* pedig, különösen akkor, ha összekapcsolódik a *differenciagondolkodás* aktuális formáival, erőteljesen veszélybe sodorhatja az optimális európai identitás már biztosnak és örökérvényűnek vélt tartalmát.

A közös európai szimbólumrendszer megalkotásának elmaradása még szinte halk és alig érzékelhető jele volt az Unió később szaporodó válságjelenségeinek. Az Európai Unió a maga tárgyi meghatározottságai miatt eleve rendkívül sok egyidejű tudományos kutatás és vizsgálat tárgya lehet.

A neoliberális azonosság és differencia logikái 1989-cel leváltották mind a szocialista, mind pedig a keresztény *azonosság* és *differencia* alapfogalmait. Ez azt jelenti, hogy sem a szocialista szolidaritás, sem a keresztény felebaráti szeretet (mint a magunkban a másikkal “közös”-nek, “azonos”-nak a felismerése) nem enyhíti a differencia brutális hatalmát, a neoliberális azonosság pedig nem áll másból, mint az egyéni szabadság és emberi jogok feltétlen tiszteletéből és ezek biztosításából, amely jogok a társadalmi különbségek egy nagyságrendjének fennállása esetén majdhogynem teljesen formálissá válnak. Ilyen esetekben a differencia már nem egyszerű különbség, érték vagy ideológia, hanem ontológia, sőt logikai karakterre tesz szert (miközben a fogalmi változatok ilyen ontologizálása joggal vethető össze a filozófiai hagyomány hasonló korszakaival, így akár még a hegeli logikával is, miközben ez, a látszattal szemben, de egyáltalán nem spekulatív, hanem gyakorlati mozzanat). A differenciamozzanat nagy súlya nem lehet független attól, hogy egy olyan korszakban élünk, amikor a kettéosztás egy világát az egypólusú világ váltotta fel. Amíg a kettéosztott világban a differenciát a rejtett azonosság alapozta meg, most a neoliberális-emberi jogi azonosságot a kibékíthetetlen differencia tölti meg konkrét tartalommal. A differencia hatalma *a másság végleges mivolta, annak*

abszolút foka és mértéke. Ezt fedezhetjük fel szeptember 11. értékelésében éppúgy, mint a nemzetközi politikai rendszer, az “új világrend” politikai eszközökkel való kialakításának elmulasztásában. Ez jelenik meg az Amerika–Róma párhuzamban is, ahol Rómához képest mindenki kolónia – azaz legalábbis a “differencia” elvével közelíthető csak meg csupán. A differencia hatalma az azonosság fölött egyben merev és statikus viszonyokat eredményez, a differencia mértékének egy nagyságrendet való meghaladása megöli a közvetítés (a kommunikáció) dimenzióit, a differencia viszony két pólusa nem tud interakcióba lépni egymással. Ha a jelen helyzet alapvonalait az “azonosság” és a “differencia” viszonylataiban kívánjuk leírni, nyomban világossá válik, hogy *nemcsak az európai tradíció általában, de az EU különösen is az “azonosság” logikáján és kulturáján épült fel!*¹⁰.

A „nominalisták” és a „realisták” harca szakadatlanul folyik, érdemileg tér el azonban jelen problémánktól, a közös európai szimbólumalapítás (ha tetszik, szimbólumbeiktatás) jelenségétől. A különbség nem abban áll, hogy a nagy ellentét megszűnne vagy akár csak gyengülne is. A különbség lényege pragmatikus: a szimbólumok megnevezése és beiktatása a társadalmi lét transzparens pillanata. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy a vita több eltérő szintje mintegy egymásra is kopírozódik. A kérdés valójában nem az, mi a kereszténység viszonya Európához, hanem az, hogy egy ilyen fontos történelmi pillanatban, ami, ha tetszik, az igazság pillanatában, mi a viszonya keresztény szimbólumrendszernek más szimbólumrendszerekhez.

A valósággá váló identitás-szintézis kiemelkedő példáját a közép-európai identitás történetének példáján kisebb dimenziókban egyszer már kimerítően tanulmányozhattuk. Szemünk láttára emelkedett fel (nem is először) egy modern, emancipatórikus közép-európai magaskultúra, amelyik mély kapcsolatban állt a közép-európai életvilággal és e régió egykori és jelenlegi egzisztenciális problematikájával. A közép-európai identításelemek a maguk kiterjedt és átfogó mivoltában egyenesen összefüggő szocializációvá kezdtek terebélyesedni, amikor 1989 után, részben az akkori új hivatalos erők hiányos közép-európai szocializáltsága, részben a rendszerváltó más erők érdeklődési irányának megváltozása miatt hihetetlennek tűnő sebességgel váltunk meg egy már-már véglegesnek tűnő identitásrétegtől.

A közép-európai identitás felemelkedése és bukása mindenképpen arra utal, hogy *a valóságos identitásnak akár a legfontosabb kérdései is milyen sebességgel válhatnak tartalmatlanná a politikai érdekek erőterének sebes átalakulásában.* Így ér-

10 Az azonosság és a differencia kettősségében az európai kultúra nagy terméke a differencia elismerése és reflexiója után kiharcolt azonosság, metaforikusan szólva, az azonosnak és a nem-azonosnak az azonossága.

telmezhető álláspontunk eddigi karakterisztikus kettőssége. Egyrészt az identitás rekonstrukciója rendkívül nehéz és komplex feladat, igazán kivételes teoretikus és tudományos kihívás. Az identitás rekonstrukciójának eredménye azonban a valóságos politikai térben egyáltalán nem rendelkezik a tudományos vagy a teoretikus eredményeknek kijáró méltósággal és bizonyossággal, minden igazságtartalmával együtt is könnyen áldozatul esik a politikai tér átalakulásának.¹¹

A látszat ellenére azonban nem lehet teljesen önkényesen konstruálni, mint ahogy nem lehet tetszés szerint bármikor megismételni a történelem sikeres konstrukcióit. A tizenkilencedik század eleji *nation building*-konstrukciók (minden konstrukciók legsikeresebbjei) többek között azért voltak maradandóak, mert megfeleleltek egy sor kényszerítő vezető képzetnek és követelménynek, ezen kívül még azért is, mert elkötelezett képviselőik szemében a konstrukció még a maga konstrukció mivoltában is igazabb volt mint maga a tényszerű történelmi igazság: A konstruált nemzet konstruált történelme valójában ugyanis "kijavította" a történelmet, amelynek, ha a história tragédiái és negatív fejleményei nem következtek volna be, hajszála olyannak kellett volna lennie, mint a konstrukciónak.

A konstrukció és konstrukció közötti különbség tehát korántsem csak felszíni okoktól függ. A sikeressé, azaz maradandóvá válás mélyén valóságos és rendre egyenként is valamelyes legitimációt jelentő elemek húzódnak meg.

Ha *ma* Európáról beszélünk, mindig egy állapotról beszélünk, az új világ új állapotainak aktuális fázisairól. Európa olyan földrész, amelynek nincsenek látható tájai, Európa folyamat, amely minden percben valamelyik stádiumának körét futja. Európa önálló és öntörvényű folyamat, mert ami abból látható, annak nem kell igazolni e folyamat kivételes kvalitásait.

Az „irányítás” funkciójára redukált Európa e tautologikus, körkörösön önmagát dicserő apológiájával azonban nemcsak az a probléma, hogy egyre több oldalról egyre több tény szól e tökéletesség feltevése ellen. Még nagyobb probléma talán, hogy a funkcionálisként elképzelt irányítási folyamat mindenféle más dimenziót nélkülöz, az Einsteinből kiinduló feltételezésekkel szemben nem háromnál több, de egyetlen dimenzióban, mindenekelőtt önmaga dimenziójában mozog. Mindez diametrálisan van ellentétben Nietzsche Európa-fogalmával, amelynek pusztá létrejövele már a politikai alrendszer lehetséges korszerű optimumának meghatározásainak volt köszönhető.

---

11 Az azonban magától értetődik, hogy az identitásrekonstrukciókat megfontolás nélkül állandóan kioltó politikai tér megfizeti az identitásuktól állandóan megfosztott politikai közösség létezéséből származó bizonyosra vehető politikai árat, igaz, a politikai árat maguk a társadalmak és az egyének fizetik meg valójában.

Az alkotmánnyal indul az a sorozat, ami élesen elválasztja egymástól az irányítás összeurópai szintjeit az egyes nemzetállamok szintjétől. Az Uniót alkotó államok büszkén alkotmányosak, az Unió nem az. Az Uniót alkotó államokban a pártok világnézeti és értékalapon különböznek egymástól, az Unióban nincs így. Az az érzés alakulhat ki bennünk, hogy amit az egyes államokban művelnek, azt az Unióban nem lehet, amit pedig az Unióban praktizálnak, az az egyes államokban nem gyakorolható.

Folytathatnánk tovább a mai európai folyamatok elemzését, elsősorban azonban azt akartuk kimutatni, hogy a saját kiteljesedésének folyamatára redukált (valóságosan létező) Európa távoli kapcsolatban sem áll Nietzsche (esszenciális) Európájával. Ez természetesen sok összefüggésben teljesen érthető is, más vetületekben azonban még a mai körülményeket szem előtt tartva sem az. Mindenesetre Nietzsche bizonyíthatja, hogy (egy) esszenciális Európa nemcsak a történelem sivatagában bolyongó kelet-európaiak *fata morgana*ja.

LÉVAI IMRE

Európai Unió: a modern világrendszer komplex alrendszere

A Rajna-vidéki régióként definiált¹ kontinentális Nyugat-Európa történelmi fejlődése és vállalkozása, az 1992 óta Európai Unióként működő intézményesített regionális integráció fokozatos bővülése vélhetően elágazási ponthoz érkezett: a kelet-európai félperiféria (egy része) jogi-intézményi keretekben is integrálódott az angolszász régióval szemben alcentrum szerepet játszó Rajna-vidéki régióhoz. Legáltalábbis metaforikus szinten fölvetődik tehát a bifurkáció lehetősége: a lehetséges stabil integrációs pályán külső és belső hatások olyan elágazási pontokat hozhatnak létre, amelyek hosszú időre (történelmileg visszafordíthatatlan módon) meghatározhatják az egész európai fejlődési út és az egész Rajna-vidéki modernizációs vállalkozás kimenetelét, ami viszont a világrendszer egészének átalakulására messzemenő következményekkel járhat.²

Az Európai Unió, mint a komplex világrendszer egyik meghatározó és dinamikus alcentruma az 1951-es Párizsi és az 1957-es Római Szerződés aláírása óta maga is rendkívül összetett, a szó valódi értelmében „komplex” (al)rendszerré vált.³ Több mint fél évszázados evolúcióját az eredeti hat tagállamból álló önszabályozó szektorális, illetve regionális gazdasági szervezetből immár 27 tagállamot

-
- 1 ALBERT, Michel: *Capitalism against Capitalism*. Whurr Publishers Ltd., London, 1993. (Translated by Paul Haviland); ALBERT, Michel: The Rhine Model of Capitalism: An Investigation. In: NICOLL, Sir William – NORBURG, David – SCHOENBERG, Richard (eds): *Perspectives on European Business*. Whurr Publishers, London, 1995. 103–117.
  - 2 LÉVAI Imre: A komplex világrendszer evolúciója. A globális és regionális politikai gazdaságtan alapvonalai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
  - 3 GEYER, Robert: European Integration, the Problem of Complexity and the Revision of Theory. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41. No. 1. 2003. 15–35.

integráló, „félállami” (föderális és konföderális) vonásokat mutató társadalmi-politikai szerveződéssé válás, az „önszervezés” jellemezte. Az intra- és interregionális interdependenciák és interakciók fokozódó komplexitása, nemlineáris dinamikája következtében az Unió jövőbeli fejlődésének prognosztizálása a következő fél évszázadra, de még a következő fél évtizedre sem lehetséges, legfőljebb a fejlődési pályák (trajektóriák) adott viszonyok között („állapottérben”) belátható elágazásai („forgatókönyvei”) körvonalazhatóak.

A tőkefölhalmozás globális és regionális mintáinak módosulása a világgazdasági és világpolitikai erőviszonyok átalakítása révén az olyan kis, „közép-európainak” titulált államok és nemzetgazdaságok evolúcióját is mélyrehatóan befolyásolhatják, mint Magyarország, illetve a magyar nemzetgazdaság. Az egyetlen elfogadható és ésszerű magatartás ilyen körülmények között: a fejlődési alternatívák (forgatókönyvek) fölvezetése a társadalmi-gazdasági állapotér által behatárolt lehetőségek között, az egyébként az EU által is megkövetelt „nemzeti fejlesztési terv” variánsainak kidolgozása és az adott föltételekhez alkalmazkodó végrehajtása. Nem katasztrófa-forgatókönyvek kigondolásáról van tehát szó, hanem a kisállami létből fakadó korlátok felismeréséről és a korlátozó föltételekhez való alkalmazkodásról. A modernizáció magyarországi társadalmi folyamata a komplex rendszerekben rejlő adaptív és evolutív, a változó környezethez való alkalmazkodó- és önszervező-képesség kiteljesítését és kihasználását jelenheti. Ez az „integrációs politika” nemcsak a nemzet rendelkezésére álló tőke, hanem a munkaerő „hatékony” mozgósítását, azaz a differenciált önszerveződés előmozdítását is magában foglalná: a nemzetközi integráció a nemzeti integráció támogatója lehetne – és viszont.⁴

A kelet-európai régió dilemmája ez idő szerint az, hogy hajlandó és képes lesz/lehet-e szervesen integrálódni a világrendszer „Rajna-vidékinek” nevezett alcentrumához, s így módon a jelenleginél kedvezőbb alközponti helyet elfoglalni a centrum-alcentrum-félperiféria-periféria viszonyrendszer által átszőtt világban, minthogy központi(bb) szerepet a tőke globális expanziója kínálta lehetőségek, a mai hierarchikus világrend keretében aligha tölthet be. Avagy nem hajlandó vagy képes kedvezni az egymást feltételező és átható globalizációnak és regionalizációnak, azaz a modernizációnak és az integrációnak, a hazai tőke megszerveződésének és a külföldi tőke beáramlásának – és a félperifériák perifériájára sodródik, ezzel a „rajnai” vívmányokat is veszélybe sodorván. Ez nagyrészt politikai kérdés.

4 LÉVAI Imre: Kelet-európai modernizáció: a nemzeti és nemzetközi integráció programja. *Egyenlítő*, I. évf. 5–6. sz. 2003. 51–58.

Nincs arról szó azonban, hogy a „Rajna-vidék” merőben politikai megfontolásból mindenképpen magához szándékozna csatolni a régió országait, vagy hogy a többségben nem-zsidó, nem-ortodox, nem-muzulmán, stb. Kelet-Európa valamiféle civilizációs vagy politikai küldetést teljesítene/tejesíthetne a keresztény/keresztényen Nyugat újraintegrálásában. A közép-európai identitás megteremtését nemcsak az Unió formális határainak keletre tolódása, hanem a „rajnai” szerves felhalmozási minta (vagy kultúra) reális térhódítása mozdíthatja elő. Törökország európai identitásának kialakulása vagy kialakítása sem egyszerűen elhatározás kérdése: az eredeti tőkefelhalmozás mintáinak túlélése és fennmaradása minden politikai jó szándékot keresztelhet, a nemzeti és a nemzetközi (regionális) integráció programját pedig mindkét oldalon súlyosan veszélyeztetheti.

A második számú – inkább gazdasági – kérdés: hogyan választ/választhat Kelet-Európa a fennmaradás és túlélés ésszerűségén túl a modernizáció és a „közép-európaivá” válás szempontja és igénye alapján? A válasz lehet liberális technokrata: az önszabályozó szabadpiaci mechanizmusokra hagyja az egészet, azok minden társadalmi-gazdasági hatásával és mellékhatásával. Ám válaszolhat humánusabb (szociáldemokrata) módon: a hátrányos helyzetű térségek és közösségek felzárkózása érdekében a piaci erők szabad működését ötvözi a közösségvállalás és esélyegyenlőség elveinek érvényesítésével. Az Európai Unió regionális (strukturális és kohéziós) fejlesztési programjai is ebben, a szolidaritás és a méltányosság szellemében születtek – a már csatlakozott és a még csatlakozásra váró kelet-európai államoknak éppen ezt kellene kihasználniuk Közép-Európa-hoz való szerves gazdasági és kulturális integrálódásuk érdekében. Minthogy az európai integráció lényegében és valójában az európai tőke integrációját: globalizációját és akkumulációját célozza, be kellene látniuk végre, hogy immár nem elsősorban atlanti elkötelezettségüket vagy az európai kultúrkörhöz való tartozásukat kellene bizonygatni, hanem mindenekelőtt a belső szellemi erőforrásokat és anyagi felhalmozási forrásokat lenne célszerű megszervezni és mozgósítani – az Európai Unió társfinanszírozási elvárásainak is megfelelően. Ennek mikéntje azonban már nem a politikai gazdaságtan, hanem a gazdaságpolitika tárgykörébe tartozó témakör.

Annak tudatában, hogy a politikai gazdaságtan (legyen akár globális vagy regionális, nemzetközi vagy nemzeti) elméleti megállapításaiból gazdaságpolitikai tervek és programok közvetlenül nem levezethetőek, az alábbiakban mégis néhány rövid észrevételt kockáztatunk meg a döntéshozók figyelmébe ajánlva:

Az alapvetően belülről indukált, „alulról fölfelé” építkező regionális együttműködési politikát folytató, a munkavállalás és az üzleti vállalkozás (önszerveződés) szabadságát a társadalmi szolidaritás és méltányosság integráló elveivel kondicionáló európai kis államok példájának, pl. az észak-európai szubregióban a munka-

erő-piacon alkalmazott *flexikurítás* elvének⁵ (Jensen – Larsen, 2005) követésére természetesen senkit sem lehet „rábeszélni”, annak előnyeiről „meggyőzni”. Ha a specifikusan tőkés (szerves) fölhalmozás belső társadalmi és gazdasági föltételei nem adottak, vagy történelmileg nem alakultak ki, akkor a polgári demokrácia laza, formális keretei között a már meghaladottnak vélt tradicionális („félfeudális”) viszonyok, elitista („dzsentroid”) magatartási minták az eredeti (primitív) tőkefölhalmozás struktúrába integrálódva, retrográd („újnacionalista”) vonásokkal kiegészülve újraéledhetnek. Neokonzervatív (elmélettörténetileg: neoliberális) gazdaságpolitikák iránymutatása alapján a magántőkés fejlődés azonban nagy társadalmi költségeket követelő, a nemzeti (szellemi és anyagi) erőforrásokat disszipáló, devolutív és involutív kanyarokkal (krízisekkel és stagnálással) tarkított ciklikus fejlődési pályára vezethet. A félperifériás mintából való kitörést (elágazást) a demokratikus (önszervező) kormányzati és önkormányzati szerepvállalással, a munkaerő bővített újratermelésébe történő növekvő arányú társadalmi befektetéssel, a humán infrastruktúra (környezet- és egészségvédelem, közlekedés és távközlés) és szuperstruktúra (oktatás és kutatás, művészet és kultúra) megteremtésében és fönntartásában való differenciált (demokratikus), intézményes önszerveződés révén lehet megcélózni – az önszabályozó (szinergikus) piaci verseny szabadságát a gazdaság más szféráiban nem korlátozva, de a globális és regionális integráció kínálta *emergenciák* előnyeit messzemenően figyelembe véve.

Mint ahogy az Európai Unió fejlett szubrégióiban a hagyományosan nagyarányú költségvetési elvonások (adók és járulékok) pozitív visszacsatolása a fejlesztési erőforrások terhelésének fiskális kiegyenlítését (társadalmi „szétterítését”) szolgálják, úgy a „költségvetési kizsákmányolás” kelet-európai mintáinak is célszerűbb lenne a szociális biztonság alsó határán élő munkaerő adóterhelését a társadalmi lét megkönnyítésének igényeihez szabni (differenciálni) – és hogy a fiskus is értse: az adóbevételeket az adófizetők „terhelhetőségének” növelésére fordítani. Kelet-Európában tehát elsősorban közvetlenül „fölülről lefele” lehet és érdemes (makrogazdasági szinten) vezérelni, a globális, regionális (és szubregionális) integráció dinamikus komparatív előnyeit előre csatolni, az együttműködés különböző formáit adaptív módon intézményesíteni, a piaci verseny- (mikro-) szférát pedig a gazdaságpolitika közvetett eszközeivel „alulról fölfelé” a nemzeti és nemzetközi erőforrások hatékony (forráskímélő) fölhasználásának irányába, az önszerveződés felé terelni, visszacsatolni.

5 JENSEN, Hans – LARSEN, Jørn Neergaard: The Nordic Labour Markets and the Concept of Flexicurity. In: SCHUBERT, Carlos Buhigas – MARTENS, Hans (eds): *The Nordic Model: Recipe for European Success?* EPC Working Paper, No. 20, Brussels, September 2005. 56–65.

GERGÓ ZSUZSANNA

Mozaikok a szociális gazdaság fogalom- és fejlődéstörténetéből – „top down” és „bottom up”

1. Szociális gazdaság – a fogalomról röviden

„Nincs általánosan elfogadott fogalmi apparátus azoknak a tevékenységeknek a leírására, amelyek nem tartoznak sem a profit maximalizálásra törekvő, piacorientált vállalatok közé, sem pedig a már intézménysült közszférába. Sokféle névvel illetik őket, pl.: szociális gazdaság, harmadik szektor, informális gazdaság, szövetkezeti szektor, önkéntes gazdaság, helyi kezdeményezések, kísérleti munkaerő-piaci projektek, kollektív önszolgálat, alternatív szektor stb.¹ olvasható a témakör legavatottabb magyar szakértője; Frey Mária által szerkesztett kutatási összefoglalóban. Ez a fogalmi „nagyvonalúság”, a politikatudományból kölcsönzött „csillámló sokszínűség” azt jelzi, hogy a „szociális gazdaság” fogalma is a „porózus terminus technicus”-ok közé tartozik, megnehezítve a kutató számára a korrekt fogalomhasználatot, másrészt viszont inspirálva arra, hogy a rendkívül színes gyakorlati palettát számba vegye – legalább a kísérlet szintjén.

Attól függően, hogy a fogalomhasználatban a hangsúlyt hová helyezik társadalomkutatók között megkülönböztethetjük az ún. angolszász és az európai iskola híveit.² Az angol/amerikai fogalomhasználat a „*non-profit*” kifejezés köré szerveződik és „a profit szétosztása mellőzésének” filozófiáját hangsúlyozza. A *szociális vállalkozás* (Social Enterprise) kifejezést gyűjtőfogalomként használják minden, a szociális

---

1 *Szociális gazdaság kézikönyv*. Szerk.: FREY Mária. Budapest, OFA-ROP, 2006. 20.

2 FREY 2006. 19–22.o. és LLOYD, Peter: *The Social Economy: A European Perspective*. 2007. ECOTEC Research and Consulting

gazdaság területén létrejövő organizáció megnevezésére amely „nyereségét főként ettől a céltől [elsődlegesen szociális céllal bíró szervezet – G.Zs.] – s nem pedig a tulajdonosok vagy részvényesek profitmaximalizálási szempontjai által – vezérelve fekteti be újra üzleti tevékenységének, vagy a közösség fejlesztésének érdekében.”³

A latin nyelvterületen használatos *szociális gazdaság* (économie sociale) a *tevékenység szolidaritás jellegét hangsúlyozza* inkább – utalva a történelmi gyökerekre⁴ hasonlóan gyűjtőfogalomként magába olvasztva a szövetkezeteket (coopératives), segélyegyleteket (mutuelles), alapítványokat (foundation) ill. szociális elhivatottságú egyesületeket (association). Közös jellemzőjük az államtól való függetlenség, a tagok önkéntes csatlakozása, a demokratikus hatalmi struktúra, a vállalati tőke elidegeníthetetlen és kollektív volta, illetve a tőkejavadalmazás hiánya. Céljuk a termékek és szolgáltatások beszerzési áron történő kínálata, hogy ezáltal olyan, a tagjaik kölcsönös érdekét, vagy tágabb értelemben az egész közösség számára hasznos szolgáltatást biztosítsanak, amelyet (megfelelő eszközök hiányában vagy anyagi megtérülés nélkül) az állam vagy a magánszektor nem tud, esetleg nem akar ellátni.⁵

A „harmadik szektor” (Third System) fogalma egyaránt átfedi mind az angolszász non-profit, mind pedig a francia szociális gazdaság kategóriákat.⁶ A hangsúlyt a „köztes” (interface) jellegre helyezi a piaci (profitérdekelt), a köz/állami és a szociális (társadalmi) szektor között, melyek révén új „vegyes” szervezeti formák, partnerség, innovációk jönnek létre a három pólus találkozásánál.

A „harmadik szektor” egyre növekvő szerepet tölt be a lakossági szükségletek kielégítésében. Már a 90-es évek közepén 9 millió embernek, a foglalkoztatottak 7%-ának biztosított munkahelyet szövetkezetek, biztosító pénztárak, közhasznú társaságok, szociális szervezetek, alapítványok, egyletek, szociális vállalatok formájában. Minden 3. európai igénybe veszi az önkéntes biztosítótársaságok szolgáltatását, legyen szó gazdasági kockázatról vagy öregkori betegségről. Ez 78–150 millióra becsült népességet jelentett a 15 tagú Európai Unióban. A kölcsönös segélyező szervezetek és biztosítási szövetkezetek piaci részesedését 29%-ra, a szövetkezeti bankokét 17%-ra becsülték.⁷ Hasonlóan nagy aránnyal vannak jelen a szövetkezetek

3 MTA RKK EMO, 2006. 9.

4 Belorgey, Jean-Michel: *Cent ans de vie associative*. Paris, Prsses de Sciences Po, 200. 15–24.

5 Ridley-Duff, Rory: *Enterprise as a Socially Rational Business*. Conference paper. 3rd Social Entrepreneurship Research Conference, Southbank University, London, 2006.

6 SALAmon, Lester M – Sokolowski, Wojciech – List, Regina: *Global Civil Society. An overview*. The John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project. The John Hopkins University Institute for Policy Studies, Centre for Civil Society Studies, Baltimore, 2003. 8.

7 Kémerl András – ifj. Szántai János: *A szociális gazdaság az Európai Unióban és kezdetei Magyarországon*. http://www.iridium.hu/mop/Sz%ntai_KE9meri_Szocgazd.ppt. 11. (2007. júl. 18.)

is.⁸ Spanyolországban oktatási, Olaszországban szociális (megváltozott munkaképességű emberek számára), Finnországban gyorsétkező (franchise), Franciaországban E-commerce (termékek világhálós értékesítése) szövetkezetek. A francia bankrendszerben részesedésük meghaladja az 50%-ot, Ausztriában a 31 %-ot, a holland mezőgazdaságban pedig a 83%-ot.⁹

A „harmadik szektor”-hoz hasonlóan tág határok között, de eltérő megközelítésben – a betöltött funkció specifikuma szerint – használja a Westlund és Westerdahl szerzőpáros is az általuk a 90-es években alkotott „új” *szociális gazdaság* fogalmát.¹⁰ Felfogásuk szerint az „új” szociális gazdaság szereplőink tevékenységeiben három fő funkciót ötvöztök:

- *Védő funkció* (a tartósan munkanélküliek, hátrányos helyzetűek fokozatos, tartós vagy időszakos beintegrálása a „védett” munkaerőpiacra, melyhez kormányzati stb. támogatást vesznek igénybe)
- *Híd funkció* (a munkaerőpiacról kiszorultak visszaintegrálása az elsődleges munkaerőpiacra, átmenti foglalkoztatás felajánlásához kapcsolódó képzéssel, személyre szabott tanácsadással, melyet vállalat is nyújthat)
- *Üzleti funkció* (inkubációs időszakot magába foglaló, piaci szolgáltatást támogató tevékenységek, amelyek segítik az önálló vállalkozóvá/üzleti vállalkozássá válást).¹¹

A témában publikáló szerzők abban egyetértenek, hogy a 20. század végére „*kiépített*” (established) *szociális gazdaságról beszélhetünk* Franciaországban, Spanyolországban, Belgiumban, Luxemburgban, „*kialakuló*” (emerging) Dániában, Finnországban, Írországban, Olaszországban, Svédországban, Portugáliában és Nagy-Britanniában. A fejlődési pályát befolyásolja a politikai hajlandóság, az intézményi környezet és a finanszírozási (pénzügyi) háttér.

---

8 A 132 ezer szövetkezeti vállalkozás 2,3 millió embernek biztosít megélhetést változatos tevékenységek keretében.

9 KémerI, Szántai. 2007. 24.

10 Lásd részletesen: Westlund, Hans – Westerdahl, Stefan: *Contribution of the Social Economy to Local Employment*. The Swedish Co-operative Institute and the Institute for Social Economy, Stockholm, 1997.

11 Idézi: FREY. 2006. 21.

2. Szociális gazdaság – és az Európai Unió

Az Európai Közösség szintjén a 80-as évek közepétől – a közösségi és tagállami szintű szorosabb szociális- és foglalkoztatáspolitikai együttműködés szükségességének felismerése részeként¹² – jelenik meg nagyobb hangsúllyal a lokális szintű kezdeményezések támogatásának fontossága. Egyre több nyilatkozatban és dokumentumban esik szó a partnerség kialakításának fontosságáról, a hálózatokról, melyek egyidejűleg töltenek be munkahelyteremtő és közösségépítő funkciót. Fontos mérföldkőnek tekinthető a Bizottság 1993-as „Fehér Könyve”¹³ majd pedig az 1997-es Európai Foglalkoztatási Stratégia (és Irányelvek) megfogalmazása.¹⁴

A „Fehér Könyv szociális gazdaságra vonatkozó ajánlásai öt fő területre oszthatók:¹⁵ Személyi szolgáltatások (idősgondozás, háztartási alkalmazotti tevékenységek, gyermekfelügyelet, tanulási nehézséggel küzdő fiatalok korrepetálása, szabadidős programok szervezése, portaszolgálat, kereskedelmi tevékenység, áruszállítás)

- Audiovizuális szolgáltatások
- Szabadidős, kulturális programok szervezése
- Környezet gondozása (épületfelújítás, közlekedési szolgáltatások, szelektív hulladékgyűjtés)
- Környezetvédelem (természetvédelmi területek gondozása, csatornázás, energiatakarékos eljárások elterjesztése)

A Fehér Könyv ajánlásaiba beépültek az akkor még 12 tagú Európai Közösség tagállamainak a szociális gazdaság megvalósítása érdekében tett gyakorlati lépései, tagállami modelljei. Ezek közül a legnagyobb figyelmet a magyar kutatók körében a francia és belga modell váltotta ki.¹⁶

12 Gergő Zsuzsanna: Foglalkoztatáspolitikai stratégiák az Európai Unióban. In: *A munka világa. Érdekvédelem, neokorporatizmus, szociális jogok Európában és Magyarországon*. Európai Füzetek 1. Veszprém, Tallér Kiadó, 1999. 43–51. és GERGŐ: Az Európai Unió szociális dimenziója. In: *Gazdasági és szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban. Elmélet és gyakorlat*. Szerk.: GERGŐ Zsuzsanna – SZILÁGYI István. Veszprémi Egyetem Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék, Veszprém, 2002. 101–112.

13 European Commission: *Growth, Competitiveness Employment. The Challenges and Ways forward into the 21st Century*. The White Paper, ECSC-EC-EAEC, Brussels-Luxembourg, 1994.

14 *Council Resolution of 22 February 1999 on the 1999 Employment Guidelines*. OJ C69, 12.3.1999. 2–8.

15 Lásd EC 1994 és idézi: dr. FrEy Mária: *Munkahely-teremtés a munkaerőpiac fő áramlatain kívül*. Budapest, OFA, 1997. 25.

16 Lásd: FREY Mária: *A szociális gazdaság célja, funkciói, keletkezéstörténete az Európai Unió tagállamaiban*. Budapest, OFA, 2006. ápr., FREY Mária: *Külföldi példák a szociális gazdaság*

Az Amszterdami Szerződés a tagállami foglalkoztatáspolitikák összehangolásának lehetősége mellett a szociális gazdaság pénzügyi finanszírozását is megteremtette.¹⁷ Az Európai Tanács 1998 decemberi bécsi ülésén üdvözölte a Bizottság 1999-re megfogalmazott Irányelveit, melyek a foglalkoztatáspolitikai átfogó megközelítésnek részeként ismét felhívták a figyelmet a szociális gazdaságban rejlő lehetőségekre¹⁸ helyi szinten, a környezetvédelem területén, a piaci szükségletek alternatív kielégítése területén stb.

2001-től az Európai Foglalkoztatási Stratégia szerves részét képezi a foglalkoztatás helyi dimenziójának fejlesztése, a lokális szintű vállalkozásfejlesztés, a szociális gazdaság támogatása, a helyi, tagállami és közösségi intézmények közötti partnerség erősítése, a foglalkoztatási paktumok,¹⁹ szoros összefüggésben a *foglalkoztathatóság* (employability) és a *vállalkozói készségek* (entrepreneurship) javításával.²⁰

Számos kezdeményezéssel találkozhatunk az Európai Parlament részéről is. A meginduló széleskörű kommunikációba bekapcsolódott a Gazdasági és Szociális valamint a Régiók Bizottsága.

A problémakör megjelenik az EU Lisszaboni Stratégiájában és a Stratégia felülvizsgálata²¹ során is. A Bizottság elismeréssel szolt a szociális gazdaság növekvő és egyre sokoldalúbbá váló jelenlétéről (szövetkezetek, önszervező társaságok, szövetségek, alapítványok és szociális vállalkozások). Kiemelte a helyi foglalkoztatásban és térségi gazdasági növekedésben játszott szerepüket, mellyel meglévő – helyi szintű – szükségleteket elégítenek ki. Mivel létrejöttükben az állampolgári részvétel és az önkéntesség játszik meghatározó szerepet, nagy mértékben hozzájárul(hat)nak a helyi közösségi kapcsolatok erősítéséhez, a demokratikus magatartásminták elsajátításához.²² *Konkrétabb formában az Unió vállalkozáspolitikájában találkozhatunk a szociális gazdasággal, ahol* részletesen tárgyalják a határon átnyúló ill. transznacionális gazdasági szereplők közötti kooperáció lehetőségeit, az összehangolt adatgyűjtést,

---

megszerveződéséből. Budapest, OFA-ROP, 2007. jún., Szociális gazdaság kézikönyv. 2006. 36–50. és Bevers, Tom: Szolgáltatási utalványok Belgiumban. In: *Fenntartható szociális gazdaság Kelet-Közép-Európában.* Budapest, OFA, 2007.

17 *ESF 2000–2006*, Article 3.1

18 „Exploiting new opportunities for job creation” Guideline 12.

19 *COM (2001) 629*

20 *Guideline 11.*

21 *Facing the Challenge. The Lisbon strategy for growth and employment.* Report from the High Level Group chaired by Vim Kok. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, November 2004.

22 Lévai Márta: *A szociális gazdaság az EU Lisszaboni Stratégiája tükrében.* Kézirat. Budapest, OFA-ROP, 2007.09.12.

valamint a vállalkozóbarát környezet megteremtése során az azonos elbírálás elvének erőteljesebb gyakorlati érvényesítését.²³

A Strukturális Alapok 2007-2013-ra vonatkozó Általános Szabályai előírják, hogy az összes vertikális és horizontális szereplőt be kell vonni a helyi foglalkoztatási fejlesztési elképzelések kidolgozásába és megvalósításába – hangsúlyozta Sue Bird az EB Foglalkoztatási, Szociális és Esélyegyenlőségi Igazgatóság munkatársa, idézve a Bizottság elnökének José Manuel Barroso-nak a Lisszaboni Stratégia végrehajtásának értékelése során tett kijelentését: „a partnerség arra való, hogy igazi tulajdonost rendeljen a stratégiához Európa valamennyi igazgatási szintjén.”²⁴

A szociális gazdaság területén működő szervezetek közös jellemzőjeként az alábbiakat rögzíthetjük:

- Elsődlegesen nem profitszerzés céljából létrejött szervezetek,
- Általában az egy tag- egy szavazat elv alapján működnek,
- Rugalmas, innovatív vállalkozások, amelyek igazodnak a változó gazdasági és társadalmi környezethez,
- Az önkéntes tagság és az elkötelezettség jellemzi őket.

Jelentőségük abban összegezhető, hogy

- Létrehozzák a munkahelyteremtés és a vállalkozóvá válás új formáit,
- Hozzájárulnak a hatékony piaci versenyhez,
- Alkalmazkodnak az új szükségletekhez,
- Elősegítik az állampolgári részvételt és önkéntességet,
- Fokozzák a lokális szintű szolidaritást és a kohéziót.

Leggyakrabban előforduló szervezeti formáik:

- *Szövetkezetek* (Co-operatives): önkéntes tagságon alapuló, autonóm szervezetek, ahol a tagok nemcsak tulajdonosai, de ellenőrzői is a szövetkezeteknek, melyek leginkább a mezőgazdaságban, a feldolgozóiparban, a bank-szektorban, kiskereskedelemben és a szolgáltatások területén működnek.
- *Kölcsönös (Biztosítási) Társaságok* (Mutual societies): önkéntes tagságon alapuló, autonóm szervezetek, leginkább az egészség- és betegbiztosítás területén vannak jelen.
- *Egyesületek/ Önkéntes szervezetek* (Associations/Voluntary Organisations): önkéntes tagságon alapuló, autonóm szervezetek, melyek az egészségügy, a

---

23 *Communication to the Spring European Council. Working together for growth and jobs. A new start for the Lisbon Strategy. Brussels, 2.2. 2005. COM (2005) 24 final. 12–14.*

24 Bird, Sue: A szociális gazdaság szerepe Európában: Európai Bizottság és helyi foglalkoztatási fejlesztések. In: *Fenntartható szociális gazdaság Kelet-Közép-Európában*. Budapest, OFA, 2007.

beteg-, öreg- gyermekellátás, a sport és érdekképviseltek valamint a szociális szolgáltatás területén tevékenykednek.

- *Alapítványok* (Foundations): magán- vagy közhasznú cél érdekében szerveződnek.²⁵ Országoként változó, hogy létrehozásukkor szükséges-e indulótőke igazolása. A 90-s évektől számuk ugrásszerűen növekedett, Írorszáiban 6 év alatt 257 %-kal, Szlovákiában 10 év alatt megháromszorozódott, Németországban naponta átlagosan két alapítványt hoznak létre. Tevékenységüket vizsgálva Hollandiában főként a nemzetközi kapcsolatok ápolására, Svédországban a tudományos kutatásokra, Németországban pedig a szociális szolgáltatások támogatására koncentrálnak. Uniós átlagban az alapítók többsége természetes személy (egyének vagy magánszemélyek kisebb csoportja). A legtöbb magánalapítványt Angliában találjuk, míg másutt inkább a helyi, regionális, országos vagy nemzetközi szintű hatósági testületek biztosítják az induló tőkét, esetleg évente utalnak át támogatást. Ritkábban, de találunk vállalatok által létrehozott alapítványokat is (pl. a dániai Carlsberg Fondet). Az alapítványok számára kézenfekvő lehetőség a más nonprofit szervezetekkel való együttműködés, partnerség. Az alapítványok egyesületek felé irányuló társadalmi beruházása kölcsön, mikrohitel, forgó- vagy fejlesztési tőke formájában ölthet testet.²⁶
- *Szociális vállalkozások* (Social enterprises): nincs általánosan elfogadott definíciója. Üzleti funkciót töltenek be, stabil munkaerővel dolgoznak, terméket vagy szolgáltatást nyújtanak, s középtávon önfinanszírozhatóvá válhatnak (pl. szociál-ökonómiai üzemek, termelő-szolgáltató üzemek).²⁷

A szociális gazdaság szereplőinek uniós szintű képviselőjét a – hivatalosan²⁸ – 1998 márciusában létrejött „*Szövetkezetek, Kölcsönös Önszolgáltató Társaságok, Egyesületek és Alapítványok Tanácsadó Bizottsága*” (Consultative Committee for Co-operatives, Mutual societies, Associations and Foundations – CCCMAF) látja el. 2000 novemberétől a szervezeti átalakítások eredményeként a Tanácsadó Bizottság helyébe lépő Európai Állandó Konferencia (*European Standing Conference of Co-*

25 *Az Európai Közösség Bizottságának Közleménye az önkéntes szervezetek és alapítványok szerepének erősítéséről Európában.* Budapest, Az Európa Ház gondozásában megjelent, nem hivatalos fordítás. 1998. 23.o.

26 *Foundation in the EU: Facts and Figures.* European Foundation Centre, Brussels, 2008.

27 Lásd még: FREY Mária: *A szociális gazdaság célja, funkciói...* 2006. és Szociális gazdaság kézikönyv 63–68.

28 Decision of 13 March 1998, the Consultative Committee for Co-operatives, Mutual societies, Associations and Foundations.

operatives, Mutual societies, Associations and Foundations – CEP-CMAF) egyre fontosabb partnerévé válik a Bizottságnak a szociális gazdaság zavartalan működését lehetővé tevő jogszabályi környezet európai szintű megalkotásában, valamint annak tudatosításában, hogy a szociális gazdaság olyan szektor, amely egyaránt előmozdítja a gazdasági versenyképességet és a szociális jólétet.²⁹

Az elmúlt évtizedben mind nagyobb számban kerültek meghirdetésre a szociális gazdaság és a helyi foglalkoztatás megvalósulását segítő – Strukturális Alapokból finanszírozott – *kísérleti (pilot) jellegű projektek*.

A tagállamok közötti információcserét megkönnyítő hálózatok; MISEP³⁰, SYSD³¹EM³¹ működtetése mellett a modell értékű projektek és „jó gyakorlat”-ok megismertetésére is egyre nagyobb hangsúlyt kapott – amint erről a Bizottság 2008. május 30-i zárójelentése is beszámolt.³² Ezen projektek közé tartozik az *IDELE* (Identification, Dissemination and Exchange of good practice Local Employment development) is. A projekt célja a „jó gyakorlatok” disszeminációja⁵ mellett, ajánlások, elvek megfogalmazása a politikai döntéshozók számára, szemináriumok szervezése, tanulmányok készítése.

A projekt tevékenységéről, eredményeiről tájékoztató web-lap rendkívül informatív.³³ A teljesség igénye nélkül emelünk ki a 2004–2004 között megrendezésre kerülő tematikus szemináriumok témái közül néhányat: „*Successful local millieux and the Lisbon process: local employment development in the context of the Lisbon Strategy*” (2004), „*Positioning the local in multi-level governance systems: added value for employment and job creation*” (2005), „*Fresh approaches to employment activation and sustainable communities: lessons for the competitiveness and employment regions*” (2006), *Sustainable rural communities: local approaches to jobs generation and learning and skills development* (2006). A közzétett „good practice”-szek sora

29 2008 januárjától a CEP-CMAF elnevezése Szociális Gazdaság Európában (Social Economy Europe) elnevezésre módosult.

30 MISEP – Európai foglalkoztatási politikára vonatkozó kölcsönös információs rendszer – honlapja: http://europa.eu.int/comm/employment_social/employment_analysis/observatory_en.htm

31 SYSD³¹EM – A foglalkoztatásra vonatkozó dokumentációk közösségi rendszere – honlapja: <http://www.SYSD³¹EM.com>

32 *A Bizottság Közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának a foglalkoztatás területére vonatkozó közösségi ösztönző intézkedésről, szóló zárójelentésről (2002–2006)*. COM/2008/0328 végleges. EUR-Lex – 52008DC0328 – HU

33 <http://www.ecotec.com/idele/>

is rendkívül gazdag.³⁴ A projekt tapasztalatait összegző zárkonferencia során tett megállapítások a szociális gazdaság szempontjából is relevánsak.³⁵

- *Tudás, rugalmasság, alkalmazkodóképesség lokális szintű megteremtésének fontossága* (a sikeres projektek kiemelt figyelmet fordítottak a humán kapacitás fejlesztésére, a munkaerő mobilitásának erősítésére, az alternatív vállalkozási formák (szociális vállalkozások) támogatására).
- *Vállalkozások ösztönzése, megújítása* (a vállalkozások sikerét nagyban elősegítette a helyi közreműködők autonómiája).
- *Minél több ember visszaintegrálása a munka világába, illetve bent tartása* (ennek során egyre nagyobb hangsúly kapott a partnerség és a "flexicurity", a rugalmasság és biztonság egyidejű megteremtése³⁶)
- *Foglalkoztatáspolitikai a többszintű kormányzati rendszerben* (a Bizottság Foglalkoztatáspolitikai Irányelveivel³⁷ összhangban egyre fontosabbá válnak a döntéshozatal különböző szintű szereplőit tömörítő hálózatok (network).
- *Az emberi erőforrások megújítása, az élethosszig tartó tanulás szerepe* (a gazdaság és munkaerőpiac változásaira történő gyors és rugalmas alkalmazkodás lehet az egyetlen sikeres eszköz – mind az egyének, mind a helyi közösségek számára –, hogy munkaerőpiaci pozíciók végletes romlását megakadályozhassák. Ennek eszköze az ismeretek és kompetenciák folyamatos fejlesztése, amely segít átlépni egyik élethelyzetből a másikba, segít felelősen részt venni a helyi döntéshozatalban, erősítve ezzel a demokratikus kisközösségeket.

34 Például: Anglia (Accrington) – „Hyndburn FIRST Local Strategic Partnership”, Németország (Brandenburg) – „Innopunt”, Svédország (Trangsviken) – „Trangsviksbolaget AB”, Franciaország (Lille) – „Plan Locaux de l’Insertion et de l’Emploi, PLIE”.

35 Török Ágnes: *IDELE-zárókonferencia. Brüsszel 2006. 08.* Budapest, OFA-Rop Hálózat. 13–14.

36 Lásd erről: EUROPEAN COMMISSION: *Toward Common Principles of Flexicurity. More and better jobs through flexibility and security.* Office for Official Publications of the EC, Luxembourg, 2007., Björklund, Anders: *Going Different Ways: Labour Market Policies in Denmark and Sweden.* In: *Why Deregulate Labour Markets?* (eds) Esping-Andersen, Gosta-Regini, Marino. Oxford, Oxford University Press, 2000., Wilthagen, Ton – Tros, Frank: *The concept of 'Flexicurity': a new approach to regulating employment and labour markets.* In: *Flexicurity: Conceptual Issues and Political Implementation in Europe.* Transfer, *European Review of labour and research*, vol. 10, No.2.

37 EUROPEAN COMMISSION: *Working Together for Growth and Jobs. Integrated Guidelines for Growth and Jobs (2005–2008).* Office for Official Publications of the EC, Luxembourg, 2005

3. Szociális gazdaság – és Kelet-Közép-Európa

Az alapítványok, egyesületek, szövetkezetek viszonylag szép számban működtek már a két világháború közötti időszakban is a térség országaiban. Az államszocializmus időszakában törvényszerűen szorultak vissza, haltak el, hogy a rendszerváltások idején valóságos robbanás következzen be ezen a területen is. Gyors tempóban alakultak meg a civil szervezetek, különböző egyesületek, alapítványok – többnyire külföldi szponzorok (uniós pályázatok, ESF) támogatásával. Ehhez képest a szövetkezeti szektor jóval gyengébbnek tekinthető, ami részben politikai előítéletekkel, részben a jogi szabályozatlansággal magyarázható. Erősödni látszanak viszont a szociális vállalkozások, melyek szövetkezeti, vállalati és nyílt formájú modellekben öltenek testet.³⁸

Peter Tatarko OECD LEED koordinátor szerint nemcsak a fogalomhasználatban, de a gyakorlati tevékenységben is megmutatkozik a kettősség. Az angolszász modellt követőknél a „non-profit szektor pénzügyi szabályozása arra ösztönzi a szociális vállalkozásokat, hogy kereskedelmi vállalkozásokat alapítsanak a profitszerzésre, és ebből finanszírozzák a szociális küldetésüket.”³⁹ Nilda Bullai az Európai Nonprofit Jogi Központ munkatársa szerint az angolszász modell az egyéni teljesítményt állítja a középpontba – még a vállalkozóknál is. A nonprofit szektornak üzletszerűbb a menedzsmentje, bevételeiket piaci alapokra helyezik, törekszenek az innovatív megoldásokra (a környezetvédelemtől az emberi jogokig). S bár vannak kedvezmények a szektor számára, nem részesülnek közvetlen állami támogatásban. Az ún. európai modell követői viszont a szociális vállalkozások működésének „a megszokottól teljesen eltérő módját jelentik”.⁴⁰ Itt a közösségi elem áll a középpontban, a profitelosztás demokratikusságán van a hangsúly, döntő mértékben a szociális területen működnek (kiegészítve az állami ellátást) és állami támogatás nélkül létük végveszélybe kerül.

A „Van-e kelet-európai modell, és ha igen, mivel jellemezhető? – kérdésre Bullain válasza az alábbiakban összegezhető:

---

38 A szociális/társadalmi vállalkozás magán vagy nonprofit szervezet, amely közhasznú javakat vagy szolgáltatásokat állít elő ill. forgalmaz, azzal a céllal, hogy közérdeket szolgáljon állandó és fő gazdasági tevékenységként.

39 Tatarko, Peter: *Fenntartható szociális gazdaság Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, OFA, 2007.

40 Bullain, Nilda: Társadalmi vállalkozások fejlődése és finanszírozása. Az új EU-tagországok tapasztalatai. In: *Fenntartható szociális gazdaság Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, OFA, 2007. július.

A szociális vállalkozások mindenütt a rendszerváltozás táján jelentek meg, elindításukban külföldi (döntően) amerikai szponzorok játszottak szerepet. Ezeknek az adományoknak a szerepét azután fokozatosan az uniós fejlesztési források vették át, ami az európai modell irányába terelte a szektort. „Még nem teljesen fejlődött ki a sikerorientált vállalkozási kultúra”, sok a kényszervállalkozás, s mindenütt fellelhető a korrupció, az adóelkerülés, a szürkegazdaság.

A jó példák között említi a

- A piaci alapú szociális vállalkozásokat (pl. ételszállítás és biokertészet összekapcsolása),
- Az üzleti partnerséget (biztosítói funkció ötvözése a szociális ellátással),
- A helyi közösségi finanszírozást (alapítványok, adományok 1%-a),
- A helyi önkormányzati együttműködést (szociális központok közös működtetése),
- Az állami támogatást.

Jövőbeni sikerességük biztosítékát tevékenységük diverzifikálásában és a több lábon állásban (saját bevétel, közösségi hozzájárulás, önkormányzati feladat-kiszéredés piaci megrendelés stb.) jelölte meg. A javuló feltételek között sorolta fel a növekvő számú jogszabályi garanciát, az adókedvezményeket, a befektetési alapok által kínált hiteleket, az állami garanciákat és az egyre több pályázati lehetőséget.

A szociális gazdaság törvényi keretei országonként változnak, végleges formájukat még nem nyerték el Kelet-Közép-Európában. Túlszabályozottsággal és a jogszabályi háttér hiányával egyaránt találkozhatunk. A foglalkoztatás terén rejlő lehetőségeiről, a társadalmi integrációban betöltött szerepéről, a helyi demokrácia és közösségi hálózatok kialakításában való részvételéről is csak az elmúlt 4-5 évben esik szó komolyabban. A jövőben leküzdendő akadályokat Tatarko az alábbiakban összegzi:

- A szektor ismertségének/elismertségének hiánya,
- Kedvezőtlen jogi környezet, széttagozott jogi szabályozás,
- Elégtelen finanszírozás,
- A szektorban foglalkoztatottak alacsony képzettsége,
- Kormányzati/politikai támogatás esetlegessége,
- Gyenge hálózatépítő képesség és szándék a szociális gazdaság aktorain belül,
- A partnerség kezdetlegessége a szociális gazdaság különböző szintű/területű szereplői között.⁴¹

---

41 További információk a <http://www.trento.oecd.org> honlapon.

A regionális témákat bemutató előadásokat Jaroslava Stastna, a prágai Károly Egyetem szociológia professzorának csehországi esettanulmánya egészítette ki.⁴² A szociális gazdaság megerősödésének útjában álló – általa felsorolt – akadályok többsége Magyarországon is megfigyelhető.

- A szociális és munkanélküli ellátórendszer ellenőrző hatása,
- Jogi szabályozás hiányossága,
- Pénzügyi finanszírozási háttér gyengesége, estenként hiánya,
- A szociális gazdaság koncepciójának félreértelmezése,
- A vállalkozói környezet alulfejlettsége a non-profit szektorban,
- A közreműködő szervezetek erőteljes érdekérvényesítő tevékenysége,
- Kutatóműhelyek, információk hiányossága.

A nonprofit szervezetek oldaláról megközelítve Bullein a transzparencia és professzionalizmus hiányát, a finanszírozási gondokat és a korrupció miatti alacsony társadalmi presztízst tartotta fontosnak hangsúlyozni.

4. Szociális gazdaság – Magyarország

A fogalmi többértelműség a magyar köz- és szaknyelvben is tapasztalható. G. Fekete Éva, Solymári Gábor zárótanulmányában⁴³ a fogalmi elkülönítést az alábbiak szerint teszi meg: „[a szociális piacgazdasággal] szemben a szociális gazdaság a kirekesztettség által veszélyeztetettek számára biztosít munkalehetőséget. Nem azonosítható a nonprofit szektorral, de nem is választható el sem a közszférától, sem a versenyszférától. Potenciális munkahelyteremtő, új igényeket elégít ki, igényli az önkéntes munkát és erősíti a szolidaritást.”

Szervezeti oldalról megközelítve „a szociális gazdaság szervezetekből, hálózatokból, olyan államtól független gazdasági vállalkozásokból áll, amelyek – társadalmi irányultságú célkitűzésekkel – kereskedelmi és nem kereskedelmi termékeket, szolgáltatásokat állítanak elő, (...) a benne dolgozók demokratikus részvételén és a tagok iránti szolidaritáson alapszik. Eredményérdekeltek, de a közösen elért eredményt közösen, közös célok érdekében használják fel, ha úgy tetszik, a nyereségből nem lesz profit.”⁴⁴

---

42 Stastna, Jaroslava: Politikai erőfeszítések a szociális gazdaság fenntarthatóságáért Csehországban. In: *Fenntartható szociális gazdaság Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, OFA, 2007. július.

43 G. Fekete Éva dr., dr. Solymári Gábor: *A szociális gazdaság regionális feltételrendszere Magyarországon. c. kutatás zárótanulmánya*. Miskolc, OFA, 2006. 7.

44 Retter Bertalan dr.: *A szociális gazdaság*. [http://nfh.hu/index.nfh?r=&p=5007562360&1=letoltes-A szociális_gazdasag_hatterdoc](http://nfh.hu/index.nfh?r=&p=5007562360&1=letoltes-A%20szocialis_gazdasag_hatterdoc). (2007. aug. 14.)

A szociális gazdaság szereplőinek (szociális vállalkozások, szociális szervezetek, alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, önkéntes szervezetek illetve ezekből létrejövő hálózatok) tevékenységét Frey Mária négy fő területre bontja.⁴⁵ Szociális vállalkozás céljából létrejövő (üzleti funkciót betöltő, pl. termelő-szolgáltató üzemek)

- *Tranzit foglalkoztatás* funkciót betöltő („híd” szerep, nem profitorientált, pl. foglalkoztatási társaságok)
- *Munkaerő-közvetítő* funkciót ellátó (részmunkaidős vagy határozott idejű szerződések, a már említett belga voucher)
- *Védett-munkahely* funkciót betöltő szerep (olyan társadalmi csoportok számára, akiknek semmi lehetőségük az elsődleges munkaerőpicra lépésre és az önfenntartásra, pl. célszervezetek)

A rendszerváltozást követő évek Magyarországon is a civil társadalom reneszánszát jelentették. Non-profit szervezetek sokasága jött létre, keresve helyét, generálva a vitát arról, hogy ki is az „igazi civil”? 1993–1998 között a nonprofit szférában foglalkoztatottak száma 50 ezerről 80 ezerre nőtt, s ezen belül 70%-kal emelkedett a teljes munkaidőben alkalmazottak száma. Jelentőségét akkor tudjuk igazán értékelni, ha nem tévesztjük szem elől, hogy a növekedés egy folyamatosan csökkenő foglalkozási ráta és növekvő munkanélküliség mellett következett be.⁴⁶

A témakör kutatói egyetértenek abban, hogy a szociális gazdaság hazai megalapozásában a harmadik (nonprofit) szektor tevékenysége játszotta a döntő szerepet, mert itt jelent meg alapkövetelményként „az erős és határozott civil részvétel, a helyi igények megfogalmazása és kielégítése, a hátrányos csoportok integrációja, új piacok felfedezése... Lényege, hogy civilek alapítanak szervezetet a közös érdekért, melyek lehetnek profittermelő kisebb vállalkozások is, de főként nonprofit szervezetekről van szó.”⁴⁷

A 90-es évektől a kifejezetten foglalkoztatás célú nonprofit szervezetek stabilizálásában számos szereplő működött közre az alapítványoktól (Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Jóléti Szolgálati Alapítvány, Nonprofit vállalkozásokért a Népjóléti Szférában Alapítvány, Autónia Alapítvány) az Uniós pénzügyi alapokig (PHARE, ESF, EQUAL). A foglalkoztatási célú nonprofit szervezetek száma 1998-

---

45 Frey. 2006. április.

46 FREY Mária: *Szociális gazdaság, alternatívák a munkahely-teremtésben, a szociális munkahely-teremtő szektor*. Kézirat. Budapest, OFA, 2006.

47 Mitró Katalin – Árpácssy Miklós – Götz Eszter: *Nonprofit Foglalkoztatás a szociális gazdaságban*. Szentendrei Ipartestület, Szentendre, 2005. 45.

ban meghaladta a 200-at. Fele alapítványként, fele társas nonprofit szervezetként (egyesület, érdekképviselő) működött. (Arányuk viszont a civil szektor szervezetein belül nem érte el az 1%-ot.)

A szociális gazdaság szereplőinek a *partnerségben való részvételt meghatározó motivációi* szerint a fenti tanulmány szerzője megkülönböztet: közösségi vállalkozásokat (szervezeti formájukat tekintve lehetnek egyesületek, alapítványok, szövetkezetek, kölcsönös pénztárak, hitelszövetkezetek, fejlesztési alapítványok), önkéntes és közösségi szervezeteket, a közszolgálati szektort (kormányzati, regionális megyei és/vagy lokális önkormányzatok), profitorientált vállalkozásokat (pénzintézetek, vállalkozói egyesületek), szakmai szervezeteket, fejlesztési ügynökségeket és lakossági célcsoportokat.⁴⁸

Az itt létesülő munkahelyek előnyeit összegző tanulmány szerint:

- Olyan személyek foglalkoztatása valósítható meg, akik az elsődleges munkaerőpiacon nem tudnak érvényesülni (hátrányos helyzetűek stb.)
- Olyan vállalkozásokat indíthat be, melyek tőketermelő ereje csekély, a szolgáltatás iránt viszont valós helyi szükséglet létezik
- Csökkenti a közösség (önkormányzat) költségeit,

Erősíti a helyi együttműködést, fejleszti a közösség konszenzus-kereső képességét.⁴⁹ A *2006-os év jó gyakorlatait bemutató kötet*⁵⁰ a tranzit foglalkoztatás jó példájaként nevesíti a nem profitorientált, de a későbbi piacralépés esélyét hordozó miskolci RECIK-et (roma fiatalok szakmához juttatása), a szekszárdi Kék Madár (fogyatékosok szakképzése) illetve a kőbányai „Emberbarát Alapítvány”-t (hátrányos helyzetű fiatalok számára garantálja az első szakmát). *A termelőtevékenységre alapozott projektek* közül – ugyancsak a teljesség igénye nélkül – említhetjük a Móri Civis Kht.-t, az oszkói Hegypásztor Kört, vagy a péceli „Egymást Segítő Egyesület”-et. *A szolgáltatások kiépítésére alapozott foglalkoztatási projektek* között mutatja be a kötet az Algyői Nőegyletet, amely a 40 év feletti nők számára szervez átképzést (szociális gondozók) illetve a Neszmély Barátainak Körét, ahol ugyancsak a női munkaerő szakképzése (idősgondozás) volt a cél. Az *önkormányzati támogatással megvalósuló projektek* között olvashatunk az Abaiúj Területfejlesztési Önkormányzatok Szövetsége roma foglalkoztatási ill. a zalaszentgróti CELODIN Zalai Alapítvány fiatal diplomások szakmai tapasztalatszerzését lehetővé tevő „jó gyakorlatáról”.

---

48 Szociális gazdaság kézikönyv. 2006. 63–68.

49 Lásd erről részletesen: Mitró–ÁrpásY–Götz. 2005.

50 *A szociális gazdaság szervezetei Magyarországon – követésre méltó példák a 2006-os esztendőből.* Szerk.: FREY Mária. Budapest, OFA-ROP, 2007.

5. A „tökéletlen kapitalizmus” – és a szociális gazdaság

A 70-es évektől hosszabb-rövidebb időszakonként ismétlődő gazdasági recesz-szió, a növekvő számú és a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló, vagy oda belépni sem tudó munkanélküli, a mind inkább túlterhelt szociális ellátórendszerek, az új technológiai/informatikai kihívásokra késve és felemás módon reagáló oktatási/szakképzési rendszerek, a társadalmi szolidaritás szétfoslása, a demokratikus társadalmak „demokráciadeficitje” társadalomtudósok gondolatébresztő tanulmányainak sokaságát és a politikai elit (nemzeti és európai unió) gyakorlati tevé/sdöntéskényszerének korábban nem tapasztalt sokszínűségét tárta az ezredforduló európai polgára elé. A sokszínűség napjaink jelenséges is. A kérdések egy részére ugyan születtek válaszok, de helyettük új kérdések fogalmazódtak, s az elmúlt hónapok pénzügyi/gazdasági válsága inkább a bizonytalanságot, mintsem a biztonságot nyújtó válaszok számát növelte.

A 90-es évek izgalmas társadalomtudományi írásai arról szóltak, hogy a konzerválódni látszó foglalkoztatási gondok: munkanélküliség, alacsony foglalkoztatási ráta stb. versus növekvő életkor, előregedő európai társadalom feszítő ellentétének megoldására tett kormányzati passzív (segélyek) és aktív munkaerőpiaci intézkedések (korkedvezményes nyugdíj, részmunkaidős foglalkoztatás, átképzés, vállalatoknak nyújtott támogatás, adókedvezmények) csak enyhítették, de megoldani nem tudták az alapproblémát, miként lehet ismét munkahelyhez (és munkajövedelemhez juttatni) a munkaerőpiacról kiszorultakat, oda belépni akarókat – sőt, miként lehet aktivizálni a munkát már nem is keresőket?

A kormányzati lépések hosszú távú eredményességét a társadalomtudósok egy része eleve megkérdőjelezte. „Effajta barkácsolás nem képes megoldást adni a problémára” – írta egy évtizde Castel⁵¹, míg Beck kategorikusan kijelentette, hogy „aki receptet ígér a munkanélküliségre, az nem mond igazat.”⁵²

Miközben az Európai Unió közösségi akcióprogramjai után eljutott a foglalkoztatáspolitikára „közösségiesítéséhez” Amszterdamban, a globalizáció előnyei mellett hátrányait is megfogalmazó és egyre erőteljesebb kritikával kinyilvánító társadalomkutatók kemény következetességgel hangoztatták, hogy a munkaképes korúak közel felének munkaerejére ... a gazdasági rendszernek nincs vagy nem

---

51 Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. (Fordította: Léderer Pál) Max Weber Alapítvány Könyvtára, Kávé Kiadó, Budapest, 1996. 413.

52 Beck, Ulrich: *Schöne neue Arbeitswelt. Vision Weltbürgergesellschaft*. Campus, Frankfurt am Main, 2000. 7.

rendszeresen van csak szüksége.⁵³ Osztotta Gorz véleményét Vobruba is azt állítva, hogy „a teljes foglalkoztatás egy földrajzi és történeti különlegesség”⁵⁴ volt.

Mások – kritikai véleményük fenntartása mellett – kevésbé voltak pesszimisták a végkifejletet illetően. Közéjük tartozik az elmúlt hónapokban sokat hivatkozott Soros György is, aki szerint, ha a gazdaság (globális gazdaság) meghatározó erői belátják, hogy a rövid távú profitmaximalizálás helyett a hosszú távú, a gazdaság stabilitását szem előtt tartó érdekeket kell követniük, akkor van esély a nagyobb arányú foglalkoztatásbővítésre.⁵⁵

Az alulról építkező, a profithajszolással szemben más – közösségi – érdekeket (is) követő, alternatív gazdaság modelljeként fogalmazódott meg a szociális gazdaság, melynek elemei nem voltak ismeretlenek sem Európában, sem Európán kívül. (Igaz, nem is voltak dominánsak soha.) „Létezik... a normális foglalkoztatás és a segélyezés, a társadalmi beilleszkedés és a szakmai átképzés, a piaci szektor és a támogatott szektor közé beékelve egy olyan „harmadik szektor”, melyet olykor szociális gazdaságnak” hívnak – írta Castel. Funkcióját tekintve ugyan kételyei voltak: „nehéz eldönteni, hogy a kitűzött cél az újbóli munkához juttatás-e, vagy pedig olyan helyzet rögzítése, amely éppenséggel ’félúton’ van a munka és a segélyezés között.” Terjedését, eredményeit azonban elismerte, ám inkább „egy katasztrófa helyzet” kezelésére tartotta alkalmasnak, s amint írta: „merő eufemizmus, ha „foglalkoztatáspolitikának minősítjük.”⁵⁶

Az eltelt évtized – és az elmúlt hónapok – nem cáfolták meg a társadalomtudós egyik állítását sem.

---

53 Lásd erről részletesen: Gorz, Adré: *Und jetzt wohin? Zur Zukunft der linken in Berlin*, Berlin 1991.

54 Vobruba, Georg: *Alternativen zur Vollbeschäftigung. Diese Transformation von Arbeit und Einkommen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000. 14.

55 Lásd erről részletesen: Soros György: *A globális kapitalizmus válsága*. Scolar Kiadó, Budapest, 1999.

56 Castel. 1998. 406.

PÁBLE ADRIENN

A civil szervezetek szerepe a várostérségek versenyképességében

Előszó

A Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás keretében a Kodolányi János Főiskola kapta a feladatot, hogy megvizsgálja, vajon a várostérségben működő civil szervezetek tevékenysége hogyan járul hozzá a település versenyképességéhez. A kutatás feldolgozása az én feladatom volt, mely eredményekről e tanulmány keretében számolok be.

A vizsgálatba közcélú tevékenységet folytató alapítványokat és egyesületeket vontunk be. Elemzési módszernek a primer adatgyűjtést, ezen belül is a kérdőíves lekérdezést választottuk.¹ A feladat megvalósításához elkészítettük a konzorcium többi tagjával közösen a kérdőívet, majd meghatároztuk a vizsgálatba bevont mintát.

A kutatásba bevont városok – Budapest, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár – legfontosabb civil szervezetei mellett a mintába bekerültek az agglomeráció területén tevékenykedő közcélú szervezetek is.

---

1 A tanulmány Prof. Dr. Szirmai Viktória D. Sc. projektvezetésével a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás keretében készített és lekérdezett kérdőívek kiértékelésén alapul.

Városteréséget a versenyképességben

Napjainkban már nem elkülönült gazdasági szereplők, hanem hálózatok, klaszterek, területi egységek, országok versenyeznek egymással a világgazdaság színpadán. Az Európai Unió ennek ismeretében fogalmazta meg a versenyképesség egységes fogalmát.

„A versenyképesség egységes fogalma a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottság szint tartós létrehozására, miközben a nemzetközi versenynek ki vannak téve.”²

E versenyben komoly szerepet kapnak a városok és azok agglomerációi, valamint a városokban működő, tevékenykedő civil szervezetek.

A civil szervezetek szerepvállalása

A nyolcvanas években kezdődő társadalmi-gazdasági-politikai változásoknak köszönhetően hazánkban is megjelentek az egyre nagyobb társadalmi támogatottsággal és növekvő gazdasági potenciállal rendelkező non-profit szervezetek.³

E szervezetek a klasszikus fogalom meghatározás szerint hagyományosan a szabad időben történő, fizetés nélküli önkéntes tevékenységet folytatnak.⁴E három fő elem azonban ma már nem elegendő a civil tevékenységek leírásához. Napjainkban már elfogadott, hogy létezésükhöz pénzügyi és szakmai háttér egyaránt szükséges. E szervezetek fokozott mértékben igényelnek állandó jelenlétet, szakmai tudást, másrészt az általuk végzett tevékenység is kikényszeríti a szakértők alkalmazását.⁵

Bóhm Antal szerint a civil szervezetek életében a legfontosabb, hogy tevékenységüket saját közösségük érdekében fejtik ki, ezért közcselekvésnek mondhatjuk. A közcselekvés alatt a saját közösségben végzett munkát értünk, melyet az érdeklődési körnek megfelelően végeznek érdekérvényesítéssel összevontan.⁶

2 OECD, illetve EU hatodik regionális és második kohéziós jelentése alapján. Lengyel Imre (2001): A versenyképesség háttere és egységes fogalma. (kézirat) SZTE Gazdaságtudományi Kar Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék, Szeged 2001. december. 5.

3 Nárái Márta (2005): Civil szervezetek szerepvállalása a szociális ellátás, szolgáltatás területén. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat. Budapest, 2005. (16. évf.) 1. sz. 111–133.

4 Beke Pál (2001): Méltóságkereső. Editio plurilingua. Budapest-Kaposvár. 249–266., illetve Mezei István (2007): Városi civil szervezetek 2006 tavaszán. Polgári szemle, 2007. szeptember, 3. évf. 9. szám

5 Mezei István (2007): Városi civil szervezetek 2006 tavaszán. Polgári szemle, 2007. szeptember, 3. évf. 9. szám

6 Bóhm Antal (1996): A helyi társadalom. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Kaposvár. 21–24.

A megkérdezett civil szervezetek

A vizsgálatba bevont civil szervezetektől összesen 30 kiértékelhető kérdőív érkezett vissza. A megkérdezettek általában az adott civil szervezet képviselői voltak. Bár a minta elég kicsi, de talán jól reprezentálja, hogy milyen minőségi ismérvekkel rendelkeznek a magyar civil szervezeteknél munkát vállaló egyének.

A megkérdezettek 60 %-a férfi, láthatóan e területen is még a férfiak vannak többségben a vezető beosztásokban, de a helyzet itt nem olyan szélsőséges, mint más intézmények esetében. A megkérdezettek átlagéletkora 50 év, és jellemző iskolai végzettségük felsőfokú, ezen belül is inkább egyetemi végzettséggel rendelkeznek. A magas képzettségi szint egyrészt azt jelenti, hogy a magasabb iskolai végzettségűek jobban átértik a civil szervezetek szükségességét, másrészt e feladatok minőségi ellátása magasan kvalifikált szakembereket kíván.

Jó hír, hogy a vizsgált civil szervezetek többségének (57%) már legalább egy teljes állású alkalmazottja van, ezáltal biztosított a szervezet folyamatos működése, céljainak megvalósítása.

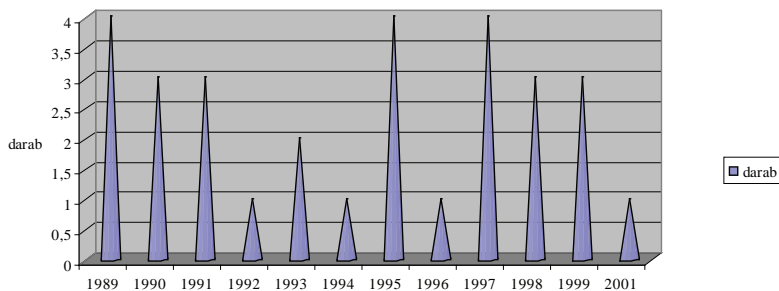
A civil szervezetek általános helyzetképe

A civil szervezetek alapításának körülményei

A vizsgált szervezetek többsége alapítványi formában látja el céljául választott tevékenységét, és általában a rendszerváltás idején, illetve azt követően a kilencvenes évek elején kezdték meg működésüket. Ekkor értékelődött fel és kerültek felszínre olyan szociális problémák, melyek megoldását az állam, illetve a helyi önkormányzatok a piactgazdaság keretei között már nem akarták, illetve nem voltak képesek magukra vállalni. (1. számú ábra)

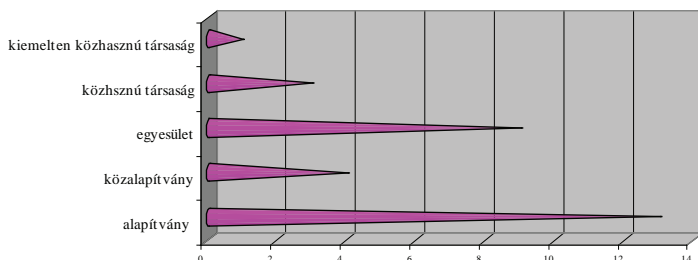
1. számú ábra

A vizsgálatba bevont civil szervezetek alapításának éve

Az alapítványi működési forma mellett szívesen alkalmazott szervezeti forma még az egyesület, közhasznú társaság is. (2. számú ábra)

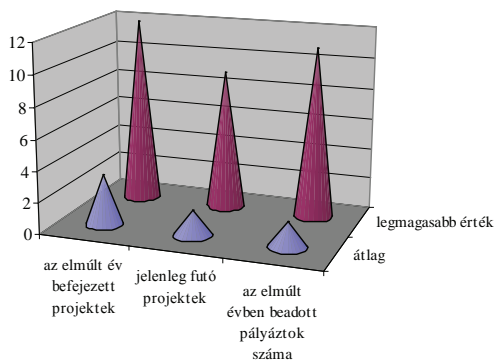
2. számú ábra
Civil szervezetek működési forma szerinti megoszlása

A civilek tevékenysége

A civil szervezetek ma Magyarországon még nem töltenek be olyan fontos szerepet, mint az Európai Unió más, fejlettebb országaiban, ahol komoly hagyományai vannak e non-profit jellegű tevékenységeknek. Főleg a szociális-társadalmi egyenlőtlenségek oldásában jelentősek. (3. számú ábra)

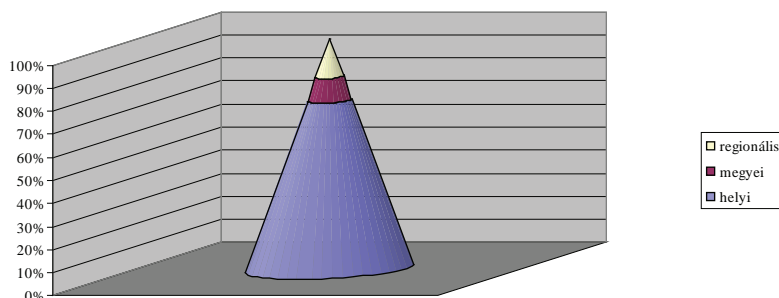
3. számú ábra
A civil szervezetek aktivitása

A civil szervezetek többsége csak lokális szinten látja el közhasznú feladatait. Jellemzően inkább a Dunántúli várostérségekben (Székesfehérvár, Mosonmagyaróvár) székelő szervezetek működnek megyei, illetve regionális szinten. Ez visszavezethető az egyéb gazdasági, illetve társadalmi kapcsolatok fejlettségére. (4. számú ábra)

4. számú ábra

A civil szervezetek tevékenységének kiterjedtsége

A magyar civil szervezetek munkájában elég a társadalomnak csak szűk köre vesz részt. A legtöbb taggal a Józsi Településfejlesztő Egyesület (102 fő, Debrecen), a legtöbb alkalmazottal a székesfehérvári székhelyű KD-RFÜ Kht. (57 fő) rendelkezik. Ennek talán fő oka az, hogy e szervezet a Fejlesztési Ügynökség szárnyai alatt működik. A Szentivániai Szentivánért Alapítvány (80 fő, Győr) pedig a legaktívabb, a lakóhelyükért „tenni akarók” száma 80 fő. (1. számú táblázat)

1. számú táblázat

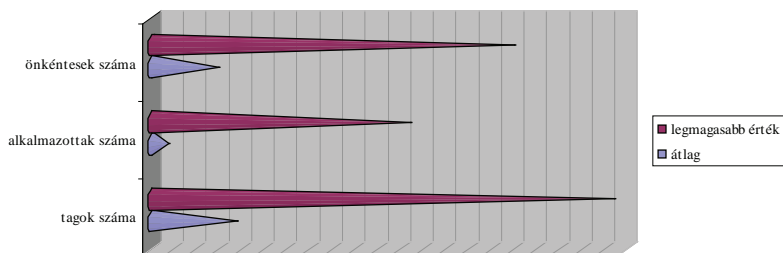
A civil szervezetek munkájában résztvevők létszáma

	fő
tagok száma	19
alkalmazottak száma	4
önkéntesek száma	15

Ezek az adatok jelentős eltérést mutatnak az átlagtól, tehát látható, hogy a civil szervezetek még csak korlátozott tevékenységi körrel, és humán erőforrás potenciállal rendelkeznek ma Magyarországon. (5. számú ábra)

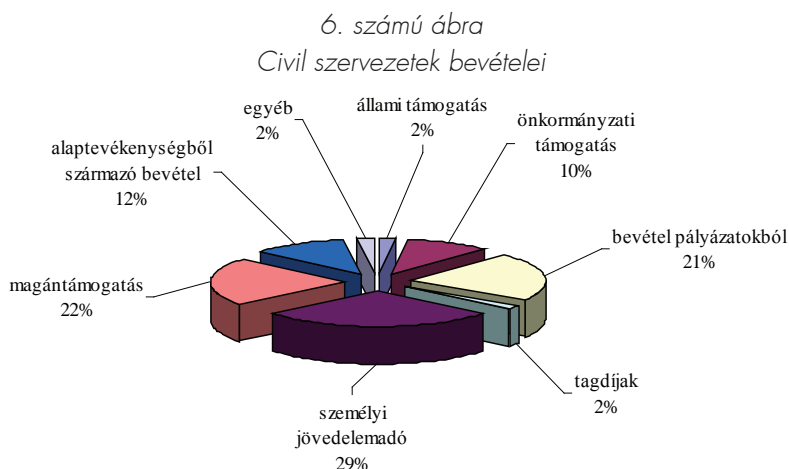
5. számú ábra

A civil szervezetek munkájában résztvevők

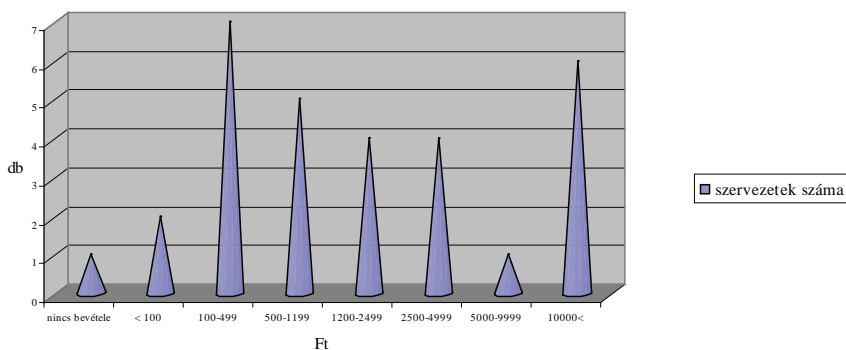
A civil szervezetek bevételei

A civil szervezetek bevételei általában a társadalom szereplőinek támogatásaiból állnak. Legjelentősebb bevételi forrásuk – a kutatás eredményei alapján – a személyi jövedelemadó 1%-ából származik, de egyre fontosabb bevételi forrássá válnak a pályázatokból származó bevételek. (6. számú ábra)

Pozitív, hogy a civil szervezetek képesek e bevételi források igénybevételére, de összességében e bevételek még nem nagy jelentőségűek. A non-profit szervezetek többsége még mindig csak „pár száz ezer forintot” tud tevékenységére fordítani, bár szerencsére van egy szűk kör, amely komoly pénzüsszegek elhelyezéséről dönt. (7. számú ábra)

7. számú ábra
Civil szervezetek bevételei

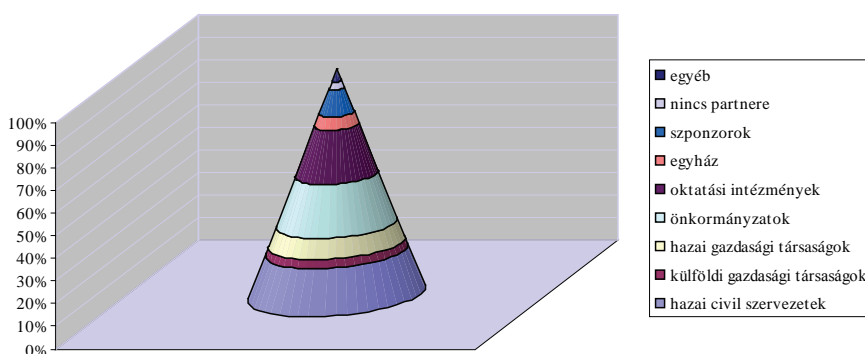

A civil szervezetek és kooperáció

A civil szervezetek kapcsolatai, és azok irányultsága

A mai magyar non-profit szervezetek esetében a lokális kooperációk a legjelentősebbek. A várostérségen belül jellemzően más civil szervezetekkel, illetve a helyi önkormányzatokkal, illetve a helyi oktatási intézményekkel ápol szorosabb kapcsolatot. Szinte hiányzik az együttműködő partnerek közül a gazdasági szféra, mely komoly forrásokkal tudna hozzájárulni e szervezetek munkájához. (8. számú ábra)

8. számú ábra
A civilek és a partnerség

A civil szervezetek a társadalom többi tagjával alapvetően szakmai indíttatásból tartanak fenn kapcsolatot, bizonyos esetekben e szervezeteknek van szüksége szakmai támogatásra, azonban többségében inkább ők nyújtanak ilyenfajta segítséget másoknak, ez a magas kvalifikációjukból is adódik. A kapcsolatok keresése mindkét fél oldaláról megjelenő igény.

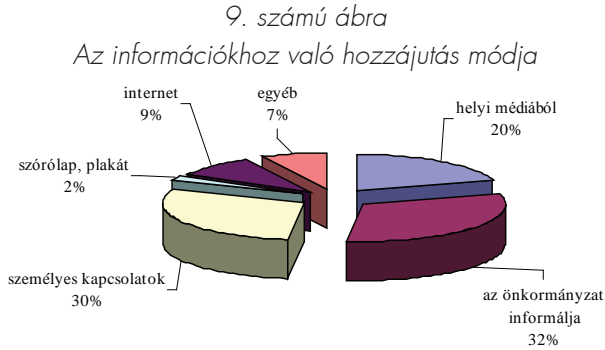
Közös pályázatok, fejlesztések érdekében is elég gyakran születik együttműködés a civilek és az egyéb intézmények között, jellemzően várostérségen belül. Ezen együttműködési területek súlyának emelkedése az uniós elvárásokkal összhangban alakultak, hiszen érvényre jut a szubszidiaritás, a partnerség és megjelenik a programozás elve is.

A várostérségen, régió kívüli kapcsolatok nem jellemzőek.

A szervezet céljainak, érdekeinek érvényesítésének módja általában a személyes kapcsolatfelvétel, mely a lokalizáció egyik legnagyobb előnyének tekinthető, hiszen a közvetlen kapcsolatok által az információáramlás gyorsabb a konfliktusok hamarabb felszínre hozhatók, a problémák gyorsan, rugalmasan orvosolhatók. A várostérségek versenyképességének fő forrása pedig pont ezekre a lokalizációs előnyökre vezethető vissza.

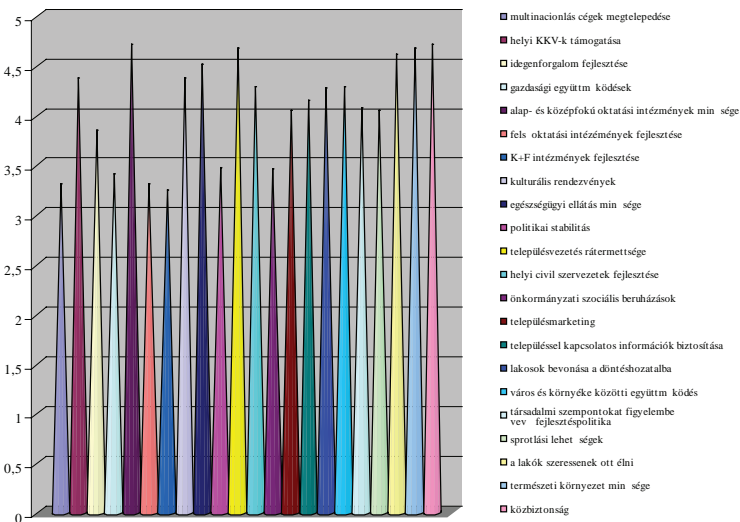
A szervezetek informális kapcsolatain kívül jelentős az interneten keresztüli informálódás. (9. számú ábra)

A civilek és a településfejlesztés

A civilek a településfejlesztés endogén eszköztárának alkalmazásában és hatékonyságában bíznak. Megítélésük szerint egy várostérség versenyképességének motorja a helyi KKV-kban, az helyi politikai elitben rejlenek, emellett az „élhetőbb” környezet megteremtésére helyezik a hangsúlyt. Az oktatás fejlesztését is fontosnak tartják, de többre értékelhetőnek tartják az alapfokú, illetve a középfokú oktatás, és kevésbé a felsőoktatás fejlesztését. (10. számú ábra)

10. számú ábra
A civil szervezetek véleménye a településfejlesztési eszközök hatékonyságáról

Összegzés

A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás keretében készült. A kutatás országos hatókörű volt, így annak ellenére képet kaphattunk a civil szervezetek helyzetéről, hogy csak elenyésző részük volt hajlandó a kérdőívet kitölteni és visszaküldeni. A minta kis mérete ellenére jól reprezentálta az ország egyes területeit jellemző sajátosságokat.

A civil szervezetek szerepe – a fejlettebb országok tapasztalatai alapján, valamint az Európai Unió elvárásai szerint – Magyarországon is egyre jobban felértékelődik.

E szervezetek nagy része azonban még életpályája elején áll, a kezdeti fázisban van, s bár többségük már több mint egy évtizedes múltra tekint vissza, mégis sokuknak nem sikerült átlépni a növekedési fázisba.

Ezt a tényt e szervezetek is felismerték és ennek érdekében saját maguk számára is elsődlegesen fejlesztendő területként jelölik meg a pénzügyi feltételek megteremtését, továbbá az információs rendszerük fejlesztését tűzték ki célul.

Ez annál is inkább fontos, mert a '70-es évektől kezdődően a globális folyamatokkal jellemezhető versengés már városversenynek is tekinthető, melynek eredményeként a városok versenyképességének javítása és az alulról szerveződő várospolitika került előtérbe.⁷

A politikai és jogi keretek megteremtésével tehát a civil szervezet egyre szélesebb körben vállalnak aktív szerepet. Minőségi tevékenységükkel hozzájárulnak a társadalom fejlődéséhez, ezáltal hazánk gazdaságának versenyképességéhez, annak növekedéséhez.

Irodalom

- Beke Pál (2001): Méltóságkereső. Editio plurilingua. Budapest – Kaposvár. pp. 249–266.
- Bóhm Antal (1996): A helyi társadalom. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Kaposvár. pp. 21–24.
- Kodolányi János Főiskola (2005): A Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás keretében készült civil szervezetek kérdőíves felmérés eredményei, Székesfehérvár, 2005.

---

7 Lengyel Imre – Rechnitzer János (2000): A városok versenyképességéről. In: Horváth Gyula – Rechnitzer János: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 131–152.

- Lengyel Imre – Rechnitzer János (2000): A városok versenyképességéről. In: Horváth Gyula – Rechnitzer János: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000 pp. 131–152.
- Lengyel Imre (2001): A versenyképesség háttere és egységes fogalma. (kézirat) SZTE Gazdaságtudományi Kar Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék, Szeged 2001. december pp 1–8.
- Mezei István (2007): Városi civil szervezetek 2006 tavaszán. Polgári szemle, 2007. szeptember, 3. évf. 9. szám
- Nárai Márta (2005): Civil szervezetek szerepvállalása a szociális ellátás, szolgáltatás területén. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat. Budapest, 2005. (16. évf.) 1. sz. pp. 111–133.
- Szirmai Viktória (szerk.) 2006: Várostérségi társadalmi konfliktusok. Kutatási részelemzés. Készült a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás keretében. Budapest, 2006.

MILE CSILLA

Innováció a gazdaságpolitikában – Magyarország helye az európai versenyterben

1. Bevezetés

Az innováció kifejezést Joseph Alois Schumpeter használta először egy 1910-ben megjelent gazdasági fejlődéssel foglalkozó cikkében. A kifejezés egy olyan folyamatot jelöl, amely a kreativitásból kiinduló új ötlet megszületésétől annak megvalósításáig tart. Nem azonos a reformmal, hiszen a fejlesztések mikroszinten zajlanak, amelyek eredményei később átvezethetők a makroszintű modernizáció folyamatába.

Az innováció a vállalati szféra versenyképességének növelésén keresztül a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb mozgatórugója. Az egyes gazdaságok helytállása különösen fontos napjaink globalizált világában, ahol a hagyományosan tőkére és munkára alapuló extenzív fejlődés egyre kevésbé járul hozzá az előrehaladáshoz.¹ A fentiekből adódóan a gazdaság számára nélkülözhetetlen a belső erőforrásokra támaszkodó, megalapozott innovációs politika megteremtése, amelynek következetes alkalmazása a hosszú távú gazdasági fejlődés záloga.

2. Az innovációs politika céljai és eszközei

Egy eredményes, innováció-orientált gazdaságpolitika egyaránt figyelmet fordít a tudomány fejlődésére, a vállalkozói szféra innováció-ösztönző gazdasági környe-

---

1 *Innovációs Menedzsment Kézikönyv*. Szerk: PAKUCS János – PAPANÉK Gábor. Budapest. Magyar Innovációs Szövetség, 2006. 5.

zetének kialakítására, valamint az új tudományos eredmények gyakorlatba történő átültetésére. Kiemelten fontos a színvonalas, versenyképes munkaerőt kibocsátó oktatás, a korszerű szakképzés megteremtése. Kisebb nemzetek esetében, mint amilyen hazánk is, a képzés nélkülözhetetlen részét képezi az idegen nyelvek elsajátítása.

Az innovációs politika nélkülözhetetlen részét képezi a *tudománypolitika*. A kutatások támogatását illetően a legtöbb európai országban jellemző az állami kutatóhelyek intézményfinanszírozása. Ezzel szemben a „tudásteremtés” támogatását az Egyesült Államokban vállalati-, vagy egyetemi kutatóhelyeknek juttatott állami támogatásokon keresztül valósítják meg. Utóbbi azért is hatékonyabb, mivel a kormányzati támogatások ez esetben a sikeres, alkalmazható eredményeket felmutató kutatóhelyek további fejlődését teszik lehetővé. A hatékony kutatói munka elengedhetetlen feltétele a kutató tevékenységek összefogása, a több helyen párhuzamosan folyó kutatások összehangolása, valamint az eredmények gyakorlati alkalmazásának előmozdítása.

A *vállalati innováció ösztönzése* közvetlenül hat a szektor versenyképességére, ugyanakkor az innovatív vállalkozások tevékenysége a gazdaságpolitikai célok megvalósításához is jelentős mértékben hozzájárul. A célok elérése érdekében mindenekelőtt a *vállalkozást ösztönző politika* szerepét kell kiemelni, amely különösen fontos lenne hazánkban, ahol a vállalkozási hajlandóság alacsony szinten áll. Itt jelenik meg egyrészt az oktatás kiemelkedő szerepe, a tőkefelhalmozás akadályainak leküzdése, valamint a kis- és középvállalkozások értékesítő-, de akár termelő-értékesítő szövetkezéseinek előmozdítása.²

A nemzeti gazdaságpolitikák feladata továbbá az ország gazdaságának optimális elhelyezése az átalakuló termelési és szolgáltatási mezőben, a technológiai és innovációs erőterben a globális piacok keretein belül. Ez egyben azt is jelenti, hogy olyan szektorok, profilok, kutatások piac-konform menedzselésére van szükség, amelyek a világ élvonalát jelentik, vagy jelenthetik. A kívánatosnak ítélt szerkezet kialakítását célzó és támogató struktúrapolitika szerepe ez esetben – még az adott politika szükségtelenségét hirdető országokban is előtérbe kerül.³

Az innovációs tevékenység sikerre vitelének általános állami eszközrendszerét vizsgálva természetesen nem szabad megfeledkezünk a megfelelő *intézményrendszer és infrastruktúra* kiépítéséről és fenntartásáról sem, amelyek alapját képezik egy hatékony innovációs politika végrehajtásának.⁴

---

2 BÖRJE JOHANSSON, CHARLIE KARLSSON, MIKAELA BACKMAN: *Innovation Policy Instruments*. CESIS. Electronic Working Paper Series, 2007. 6–15 (A továbbiakban: JOHANSSON–KARLSSON–BACKMAN, 2007)

3 Az USA, amely az iparpolitika szükségességét elméletileg tagadja, a „jövő-iparok” fejlődését határozottan támogatja (*Magyar Innovációs Szövetség*, 2006).

4 JOHANSSON–KARLSSON–BACKMAN, 2007. 6–15.

3. Lisszaboni stratégia

2000 márciusában a „lisszaboni stratégia” keretében az unió állam- és kormányfői azt a nagyléptékű célt tűzték maguk elé, hogy az Európai Uniót a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává alakítják át, amely a fenntartható gazdasági növekedést több és jobb munkahelyekkel és nagyobb társadalmi összetartással képes párosítani. Az unió tagállamai egyetértettek abban, hogy rugalmasabbá kell tenni a munkaerőpiacot, ösztönözni az innovációt, bátorítani a vállalkozó szellemet, és többet költeni a kutatásra-fejlesztésre, hiszen ezen a téren a globális versenyterben mind az Egyesült Államok, mind pedig Japán az EU előtt jár.⁵

A stratégia nem titkolt célja volt a fent említett két ország megelőzése mind a K+F+I, mind pedig a gazdasági teljesítmény terén. A célkitűzések értelmében 2010-re 70 százalékos általános foglalkoztatási ráta, a női foglalkoztatottak esetében pedig legalább 60 százalékos ráta elérése jelentette a jövőképet. Az eredmények azonban nem találtak a várakozásokkal: már a 2002-es Barcelonai Csúcson megállapították, hogy a gazdasági növekedés lelassult, a lisszaboni célok időarányosan nem teljesültek. 2003 márciusában a Brüsszeli Európai Tanács arra kérte fel az Európai Bizottságot, hogy egy külön munkacsoportot létrehozva vizsgálja meg mennyire megalapozottak azok az aggályok, miszerint a tagállamok nem képesek eredményesen megbirkózni az előttük álló foglalkoztatási kihívásokkal. A Tanács kezdeményezésére felállított Foglalkoztatási Speciális Munkacsoport vezetésére Wim Kok, korábbi holland miniszterelnököt kérték fel. A Kok-jelentés számot vetve az addig elért eredményekkel, felhívta az uniós tagállamok figyelmét, hogy az ambiciózus lisszaboni célok elérése érdekében meg kell sokszorozniuk addigi erőfeszítéseiket.⁶

4. Innovációs politika az Európai Unió országaiban – célok és eredmények.

A Lisszaboni Stratégia céldátumához közelítve az EU felmutathat ugyan némi előrelépést az innováció és a gazdaság fellendítése tekintetében, elmaradása azonban az USA-hoz és Japánhoz képest még mindig jelentős. Az innovációs teljesítményt

---

5 HANS AKKER, KEES BOEF: Miért nélkülözhetetlen Lisszabon egy erős és tisztességes Európához? http://www.progresszivpolitika.hu/pdf/106_pp_01.pdf, 2005. (2009. február 11.)

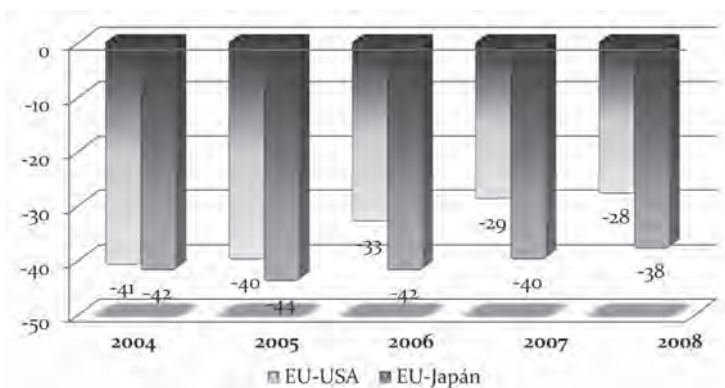
6 WIM-KOK JELENTÉS, TÖBB MUNKAHELYET EURÓPÁBAN! Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium, 2004.

befolyásoló mutatók közül a K+F ráfordításokat, az oktatási outputot – azon belül is a doktori fokozatok számát, illetve a szabadalmak számát tekintjük át részletesebben.

A versenyszektor aktivitását, oktatási- és kutatási tevékenységeket, humán erőforrást és infrastruktúrát egyaránt mérlegelő 2008-as összesített innovációs teljesítménymutató (Global Innovation Scoreboard, GIS)⁷ szerint a skandináv tagállamaink nem csak elérik, de meg is előzik az Egyesült Államok és Japán teljesítményét. Az egész EU-27 teljesítményét figyelembe véve azonban, a két vezető innovációs országon túl Izrael, Korea, Kanada és Szingapúr is megelőz bennünket a listán⁸. A pillanatfelvétel információi némiképp módosulnak, ha a tendenciákat is figyelembe vesszük. Az EU és az USA közötti innovációs szakadék folyamatosan csökken, jóllehet a csökkenés üteme az utóbbi években lelassult. Míg azonban 2005-ben az USA 40 százalékkal teljesített jobban az EU-nál, ez az arány 2008-ban már csak 28 százalékot tett ki. Ezzel egy időben ugyanakkor Japán mögötti elmaradásunk mindössze néhány százalékponttal csökkent, ami egyben azt is mutatja, hogy a japán innovációs teljesítmény növekedési üteme meghaladja az amerikai mutatókat.

1. ábra

Innovációs rés az Európai Unió és a globális versenytársak között

Forrás: European Innovation Scoreboard, 2008. PRO-INNO EUROPE.
Comparative analysis of innovation performance, 2009.4.

http://www.proinno-europe.eu/EIS2008/website/docs/EIS_2008_Final_report.pdf

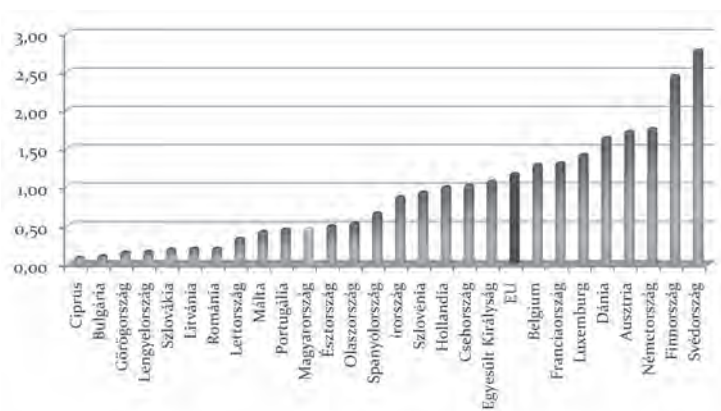
7 A GIS indikátorok magukban foglalják a szabadalmak számát, a versenyszektor K+F ráfordítását, a felsőoktatás teljesítményét (felvételizők száma, felsőoktatásban dolgozók száma, kutatók száma, publikációk száma stb.), közszféra K+F ráfordításait (K+F, infrastrukturális).

8 <http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=437&parentID=51#> (2009. február 12.)

Az EU innovációs teljesítményét közelebbről vizsgálva pozitív eredménynek mondható a természettudományi és műszaki végzettségűek számának növekedése, a szélessávú internet-lefedettség javulása, valamint a magántőke növekvő szerepe az innovációs beruházásokban,⁹ jóllehet a versenyszektor K+F ráfordításai meglehetősen nagy diverzitást mutatnak. Az élen, mint ahogy az összesített innovációs mutatókban is, a két skandináv uniós tagállam, Svédország és Finnország áll. A közösségi átlag 2006-ban a GDP 1,18 százaléka, ez 2007-ben egy század százalékot csökkent és a prognózisok szerint 2009-ben a K+F tevékenységeket sem hagyja számszerű hatás nélkül a gazdasági válság. Az innovációs „sereghajtók” a ciprusi, bolgár, görög, lengyel, szlovák, litván és román vállalkozások, ahol a szektor ráfordításai a GDP 0,1-0,2 százaléka körül alakul.

2. ábra

A versenyszektor K+F ráfordításai az Európai Unióban a 2006-os GDP százalékában

Forrás: Saját szerkesztés az EIS, 2008

(European Innovation Scoreboard) adatbázis alapján

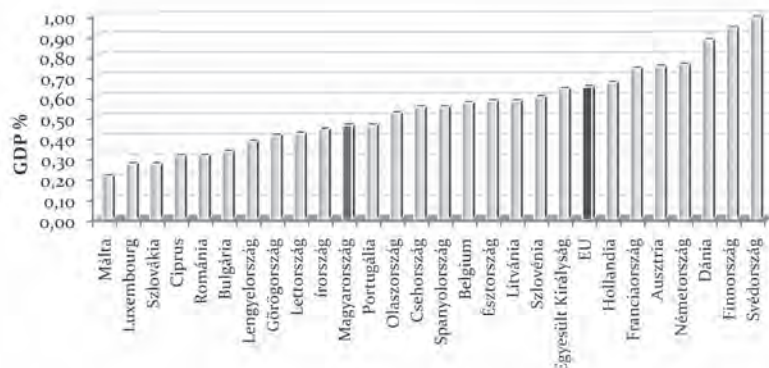
Állami finanszírozás tekintetében az uniós átlag a GDP 0,65 százaléka körül alakul. Svédország és Finnország itt is vezető pozíciót töltenek be, a sor vége azonban valamelyest módosul a versenyszektor rangsorához képest. Az alapvetően jellemző, hogy ahol alacsony az üzleti szféra K+F ráfordítása, ott a közfinanszírozás sem játszik kiemelkedő szerepet. A magas privát ráfordítás azonban nem feltétlenül jelent magas állami hozzájárulást. Luxemburg esetében például az állam a GDP 0,27 százalékaig támogatja a kutatást-fejlesztést, míg a versenyszektor a közösségi átlag felett teljesít.

9 European Innovation Scoreboard, 2008. PRO-INNO EUROPE. Comparative analysis of innovation performance, 2009

3. ábra

A közzféra K+F ráfordításai az Európai Unióban a 2006-os GDP százalékában

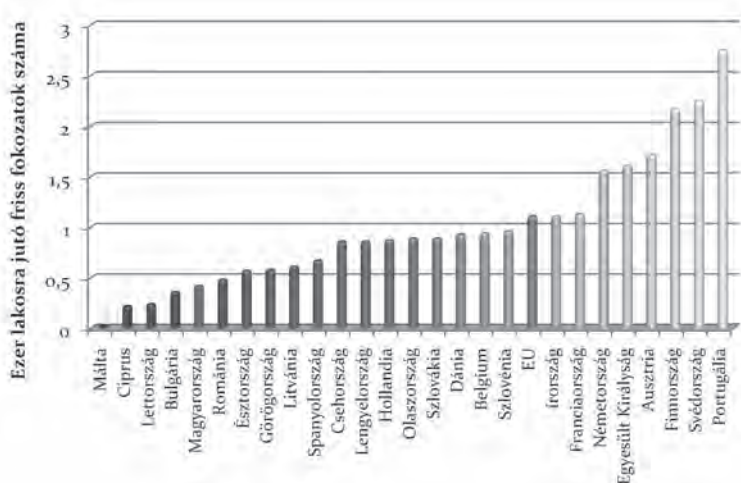

Forrás: Saját szerkesztés az EIS, 2008 (European Innovation Scoreboard) adatbázis alapján

Hasonlóan nagy diverzitást mutat az egyes uniós tagországokban megszerzett doktori fokozatok száma. Az uniós átlag, amely az ezer főre vetített fokozatok számát mutatja, 2006-ban 1,11 volt. Jóval az átlag felett teljesít Portugália 2,75-ös mutatójával, majd ismét Svédország, illetve Finnország következik 2,25, illetve 2,17 fokozattal. A sor végét itt is nagyrészt azok a tagállamok zárják, amelyeknél a K+F ráfordítás is alacsony, és az ábrából kitűnik, hogy hazánk is jóval az EU-átlag alatt teljesít 0,42-es mutatóval.

4. ábra

Doktori fokozatot szerzett lakosok száma ezer főre vetítve Európa országaiban (2006)

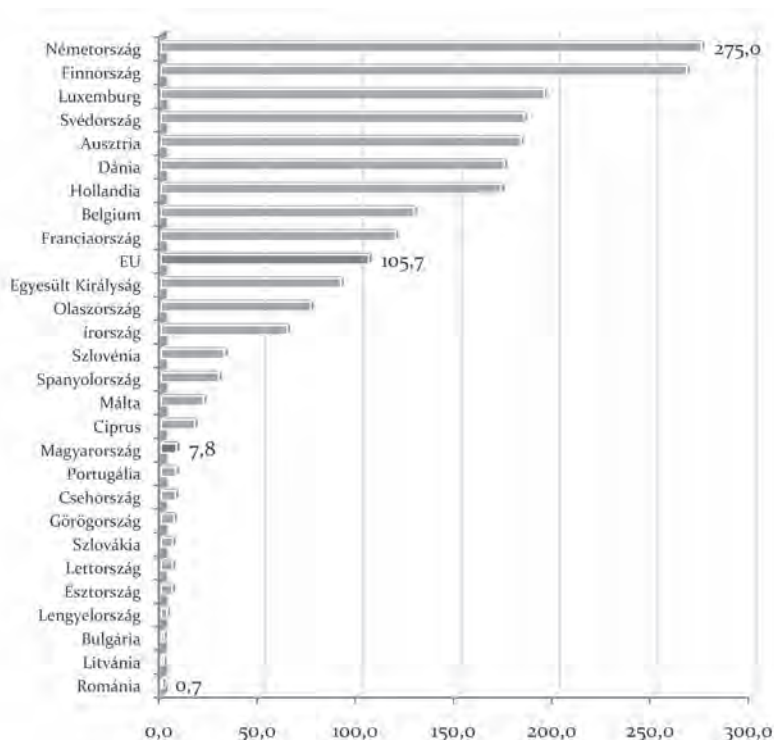

Forrás: Saját szerkesztés az EIS, 2008 (European Innovation Scoreboard) adatbázis alapján

Érdeemes egy pillantást vetni a szabadalmak számának alakulására. A mutató egy millió főre vetíti az egyes országokban kiadott szabadalmakat. Ez esetben Németország jár az élen 275 db szabadalommal, az uniós átlag 105,7. A 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott tagországok mindegyike az EU-átlag alatt teljesít, Magyarország 7,8 szabadalommal Ciprus és Málta után helyezkedik el a rangsorban.

5. ábra

Szabadalmak száma egymillió lakosra vetítve az Európai Unió országaiban (2005)

Forrás: Saját szerkesztés az EIS, 2008 (European Innovation Scoreboard) adatbázis alapján

Az uniós országok összesített nemzetgazdasági innovációs teljesítményét az európai országok SII (Summary Innovation Index) mutatójának segítségével hasonlíthatjuk össze. Az összetett mutató 29 indikátorral dolgozik, és kiterjed többek között az innováció általános feltételeire, a tudásteljesítményekre, és a tudás alkalmazására, a vállalkozási hajlandóságra, valamint a szellemi tőkére.

Az eredmények alapján az EU országait négy jól definiálható kategóriába sorolhatjuk:

- 1) *Innováció vezető országok.* Teljesítményük jóval a többi ország és az uniós átlag felett helyezkedik el. Dánia, Finnország, Németország, Svédország és az Egyesült Királyság tartozik ebbe a kategóriába. Bár nem tagállam, de az analízis ide sorolja Svájcot is.
- 2) *Innováció közvető országok.* Teljesítményük a vezetők alatt, de az EU-átlag felett helyezkedik el. Ausztria, Belgium, Franciaország, Írország, Luxemburg és Hollandia tartoznak ide.
- 3) *Mérsékeltlen innovatív országok.* Közvetlenül az uniós átlag alatt helyezkednek el. Ciprus, Észtország, Szlovénia, Csehország, Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország helyezkednek el ebben a csoportban. Az EU-n kívül Izland és Norvégia is ide tartozik.
- 4) *Felzárkózó országok.* Innovációs teljesítményük jóval az EU-átlag alatt van, azonban annak éves növekedési üteme meghaladja az Unió átlagos teljesítményét. Ez alól egyelőre Litvánia (és Horvátország) képez kivételt. A csoportba tartozó országok: Bulgária, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovákia, Románia. Az EU-n kívül Horvátországot és Törökországot is ide sorolhatjuk.¹⁰

6. ábra
Komplex innovációs mutató az egyes országokban*

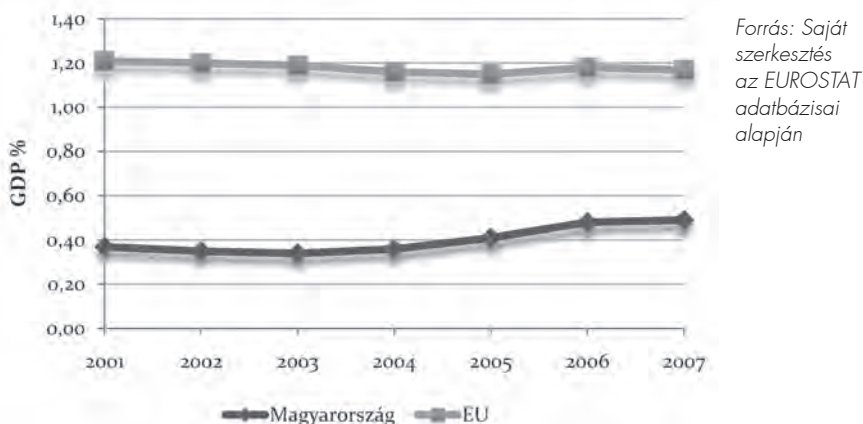
10 PRO-INNO Europe: European Innovation Scoreboard, 2008. Comparative analysis of innovation performance. 2008,8.

5. A kutatás-fejlesztés és az innováció helyzete Magyarországon

Mielőtt hazánk innovációs eredményeit értékeljük, érdemes figyelembe venni azt a tény, hogy az Európai Unió innovációs és kutatási kerettervei – így a Lisszaboni Stratégia is, még a 2004-es bővítés előtti időszakban kerültek kidolgozásra, és jól-lehet ezeket a politikákat többször felülvizsgálták és átalakították, a megfontolások szempontjait elsősorban a korábbi nyugati tagállamok szükségletei alakították. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az EU régebbi tagállamai közül többen is a világ vezető gazdasági hatalmai közé tartoznak, míg a keleti országok csak most kezdenek felépülni az elmúlt rendszer, valamint a politikai- és gazdasági rendszerváltás okozta megrázkódtatásokból. Magyarország szempontjából a fent említett tényeken felül a legkomolyabb problémát az a helytelenül megválasztott magyar gazdaságpolitika okozza, amely az ország oktatásban és kutatásban kimutatható komparatív előnye ellenére elsősorban nem a magasabb szintű tudásigényes területekre helyezi a hangsúlyt a fejlesztésekben, hanem az alacsony hozzáadott értéket teremtő szektorokra. Teszi ezt annak ellenére, hogy a világgazdaságban zajló verseny eredményességét a korábbi évtizedek költségelőnyével szemben napjainkban és a következő évtizedekben a termékekben rejlő tudástöbblet és annak hasznosítása határozza meg. Ebből adódóan a magyar gazdaságban az állandósult ikerdeficit problémáján túl szembesülnünk kell az ún. tudásmérleg hiányával is, amely az importált és az exportált termékekben rejlő tudástartalom különbségét jelzi. Ugyanakkor a nemzetgazdasági szintű bruttó hozzáadott-érték alakulása döntő mértékben a versenyszektor teljesítményétől függ. A vállalati szektor K+F+I ráfordításai azonban elmaradnak az uniós átlagtól, és messze elmaradnak a Lisszaboni Stratégiában megfogalmazott céloktól.

7. ábra

A versenyszektor K+F ráfordításai az Európai Unióban és Magyarországon

Alapvető gondot jelent, hogy ráfordításokat mérünk a hozamok helyett, miközben az innovációs teljesítmények valamint hozamok között meglehetősen laza kapcsolat alakult ki a hazai viszonylatban. Ez egyben az innovációs tevékenységeink alacsony hatékonyságának kérdését is felveti. A vállalati K+F ráfordítások nagy része a feldolgozó iparhoz kötődik, majd ezt követi a vegyipar, illetve a gépipar. A szolgáltató szektor mindössze egy kis szeletét képezi a ráfordításoknak, 2007-ben ez az arány nyolc százalék.

8. ábra

Vállalati K+F ráfordítás gazdasági ágak szerint Magyarországon (Mrd Ft), 2007

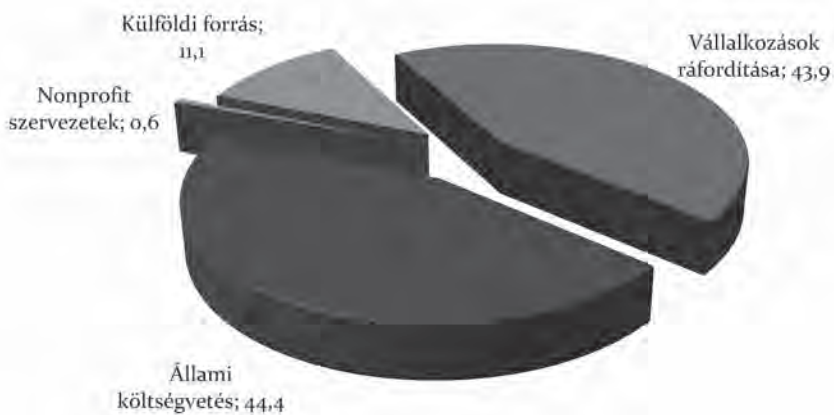

Forrás: Saját szerkesztés KSH adatok alapján

Az innovációs teljesítmények aránytalansága nem csak a termelő- és szolgáltató szektorok között jelenik meg. Nincs egyensúly a földrajzi megvalósulás helyét illetően sem, a K+F ráfordítások nagyságrendekkel a legnagyobbak a Közép-Magyarországi régióban. Az EU átlagától arányaiban jelentősen eltér továbbá a hazai költségvetési- és versenyszektor részesedése is a fejlesztési ráfordításokban.

9. ábra

K+F+I szektoronkénti megoszlása Magyarországon, 2008-ban

Forrás: KOBLER ISTVÁN: A kutatás-fejlesztés és az innováció helyzete. Miniszterelnöki Hivatal, 2009.

Elsődleges forrás: KSH

Ugyanezeket az adatokat az EU átlagában vizsgálva láthatjuk, hogy a versenyszektor ráfordítása 1,7-szer nagyobb az állami ráfordításnál, Finnországban és Svédországban ez az arány 2,6, illetve 2,7-szeres. Az említett két skandináv országban a vállalkozások K+F ráfordítása meghaladja a GDP 2,5 százalékát, az állami ráfordítással együttesen a 3,5 százalékot.¹¹ Ez a szám hazánkban az egy százalékot sem éri el.

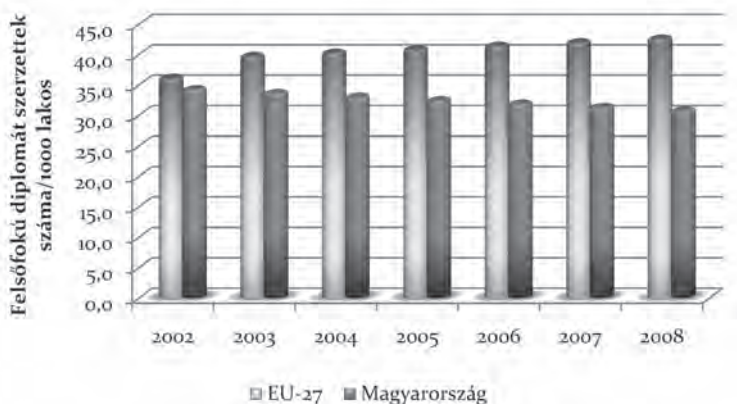
A hazai vállalkozások innovációs teljesítményét jelentősen fékezi a kedvezőtlen gazdaságpolitikának köszönhető tevékenységi struktúra, a magasabb hozzáadott-értéket biztosító ágazatokból az alacsonyabb hozzáadott-értéket nyújtó ágazatok irányába történő elmozdulás. További problémaként lép fel a tőkehiány, illetve a kölcsöntőke magas ára, valamint a felkészült kutatók és konvertálható tudással rendelkező szakképzett munkaerő hiánya. Az utóbbi tényezők különösen a mikro- és kisvállalkozások innovációs szerepvállalását gátolja, illetve teszi lehetetlenné az esetek jelentős részében.

Az oktatás adatait vizsgálva kitűnik, hogy hazánk a főiskolai diplomák számát, valamint az évente megszerzett doktori fokozatok számát illetően is az uniós átlag alatt marad, utóbbi esetben jelentősen. Különösen alacsony a műszaki- és természettudományok területén megszerzett friss diplomák száma.

¹¹ <http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=437&parentID=51#> (2009. február 09.)

10. ábra

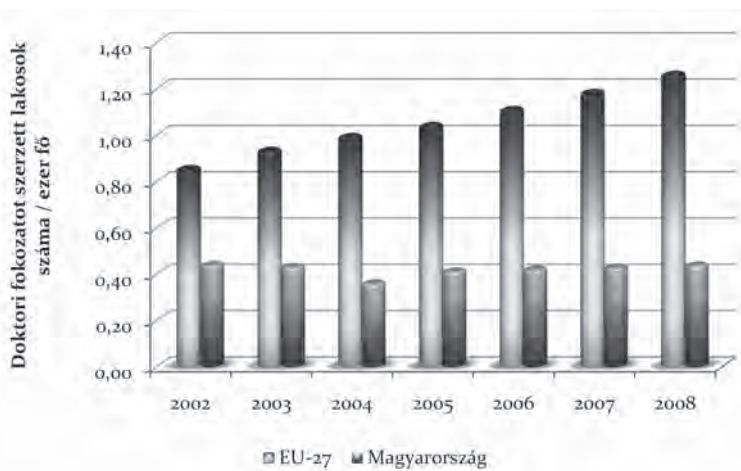
Felsőfokú képesítést (diplomát) megszerző, 20–29 éves korosztályba tartozó lakosok száma 1000 főre vetítve az EU-27-ben és Magyarországon

Forrás: Saját szerkesztés az EUROSTAT adatbázisai alapján

11. ábra

Doktori fokozatot megszerző lakosok száma 1000 főre vetítve az EU-27-ben és Magyarországon

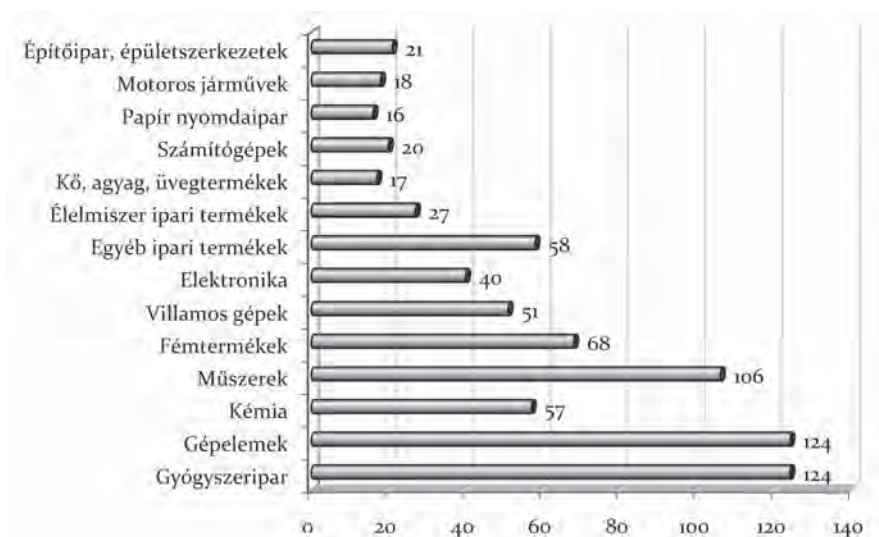
Forrás: Saját szerkesztés az EUROSTAT adatbázisai alapján

Az oktatás EU-átlag alatti kibocsátásán felül az ezer lakosra eső kutató-fejlesztői létszámunk is elmarad az uniós szinttől, és a kutatás körülményei sem tekinthetők

jelen formájában versenyképesnek. A magyarországi kutatók versenyhátránya mind a bérszínvonal, mind pedig a munkakörülmények vonatkozásában kimutatható. A kutatói állomány nem szerinti összetételében szembeűnő a férfiak magasabb aránya a kutató-fejlesztő intézetekben, a felsőoktatási kutatóhelyeken és a vállalkozási kutató-fejlesztő helyeken egyaránt. További problémát jelent, hogy a családalapítás, gyermekvállalás és a karrierépítés egybeesik, így gyakran előfordul, hogy a női kutatók családalapítás után nem térnek vissza a kutatásba.

Végül, Magyarország szabadalmi aktivitását tekintve az EU-átlag alig valamivel több, mint 7 százalékát érjük el. Szabadalmaink legnagyobb része a gyógyszeriparhoz, valamint a gépelemek, műszerek területéhez kötődik. A gyenge teljesítményhez hozzájárul a hatékony támogatási rendszer hiánya, a szellemi alkotások eredményes védelmének és hasznosításának hiánya, valamint a tehetséggondozás elégtelen működése.

12. ábra
Szabadalmi bejelentések szakterületenkénti megoszlása, 2007

Forrás: KOBLER ISTVÁN: A kutatás-fejlesztés és az innováció helyzete. Miniszterelnöki Hivatal, 2009.

Elsődleges forrás: KSH

A nemzetgazdasági innovációs teljesítményeket összevető összetett mutató alapján, az innovációs teljesítmény éves növekedési ütemét is figyelembe véve Magyarország a felzárkózó országok kategóriájába tartozik. A 6. ábrán látható, hogy hazánk az összesített mutató szempontjából közelíti a mérsékeltlen innovatív országok ka-

tegoriáját, a teljesítmény éves növekedési ütemét tekintve azonban csak Horvátországot és Litvániát előzi meg. Változatlan tendenciák esetén hazánknak a korábbi fejlettebb tagállamok mellett hamarosan az új, közép- és kelet-európai országok is komoly konkurenciát fognak jelenteni az európai versenytérben.

6. Következtetések, javaslatok

Hazánk versenyképessége szerves kapcsolatban áll innovációs teljesítményünkkel. Jelenlegi állapotában sem az alkalmazott gazdaságpolitika, sem pedig a kialakult társadalmi szemlélet nem támogatja kellő mértékben a magas szintű tudást igénylő tevékenységek, és ezzel együtt a nagyobb hozzáadott értéket képviselő szektorok elterjedését. Azon felül, hogy a magyar gazdaság összesített innovációs mutatója alapján elmarad az európai átlagtól, aggasztó az innováció éves növekedési ütemének három százalék alatti mutatója is. Az alacsony teljesítmény mögött számos hátráltató, ám kezelhető tényező húzódik. Jelenlegi eredményeink és a tendenciák javítása érdekében a következő változások lennének célszerűek:

- 1) Szükség van egy alapvető szemlélet- és kultúráváltásra, amelyben a kutatói pálya jelenlegi népszerűtlensége megszűnik. A karrierfejlesztés újradefiniálásában, a tehetséggondozásban, valamint a terület széleskörű társadalmi elismertségének növelésében kiemelkedő szerepet tölthetnek be a felsőoktatási intézményekben működő karrierirodák, a felsőoktatásban dolgozó tanárok, és a mindenkorai tudománypolitika.
- 2) Az eredmények javításának elengedhetetlen feltétele a kutatások szétaprózódásának megszüntetése, kritikus nagyságú kutatói csoportok kialakítása. Ehhez, a kutatói szakma népszerűsítésén túl, egy hatékony támogatási rendszer, valamint a nemzetközi összefogás megteremtése is szükséges.
- 3) Növelni kell a kutatóhelyek számát, mert a jelenlegi kapacitással a versenyszektor teljesítményének növekedése nem éri el a kívánatos ütemet.
- 4) A női kutatók helyzetének javítása a kutatói potenciál kibővítésén túl, annak diverzifikálását is maga után vonja. A legnagyobb problémát azonban a családi élet és a karrier esetenkénti összeegyeztethetlensége okozza. Családbarát munkahelyek és rugalmas munkaidő kialakításával a női kutatók pályaelhagyása csökkenthető lenne.
- 5) Fejlesztésre vár a szellemi alkotások eredményes hasznosítása, a ráfordítások és a hozamok közötti jelenlegi laza kapcsolat szorosabbra fűzése, mivel a növekvő költségek sok esetben nem jelennek meg az eredményekben.

- 6) Hazánkban alapvető problémát jelent a vállalkozások alultőkésített állapota, valamint a külföldi érdekeltségű vállalatok erőfölénye. A kutatás-fejlesztés tökehiány miatt nem kap elegendő figyelmet, melynek lehetséges következménye, hogy a termékfejlesztések hiányában nem csak az export, de a hazai piac megtartása is gondot okoz. A K+F fejlődésének tehát elengedhetetlen előfeltétele a vállalkozások fejlesztése, a vállalkozói szféra dinamikus fejlődését elősegítő adó- és támogatási rendszer megteremtése.

7. Összefoglalás

A tanulmány az európai-, azon belül is kiemelten a magyar gazdaság innovációs teljesítményével, valamint az eredmények javítása érdekében elvégzendő lehetséges feladatokkal foglalkozik. Tárgyalja az innovációs politika céljait és feladatait, majd bemutatja a Lisszaboni Stratégiában megfogalmazott célokat. A cikk érdemi része egyrészt az Európai Unió innovációs teljesítményének tendenciáit vizsgálja, összehasonlításban a két nagy versenytárral, az Amerikai Egyesült Államokkal és Japánnal, másrészt Magyarország innovációs teljesítményét veszi nagytól alá, kiemelt figyelmet szánva a versenyszektor és a közsféra K+F ráfordításainak, az oktatási outputnak, valamint a szabadalmak számának. Hazánk az európai versenytérben a felzárkózó országok kategóriájába tartozik, ami annyit jelent, hogy az összesített innovációs mutató elmarad az uniós átlagtól, az innovációs teljesítmény éves növekedési üteme azonban meghaladja azt. Problémát jelent azonban, hogy ez az ütem, a többi felzárkózó ország összehasonlításában alacsony, mindössze Litvániát és a nem EU-tagállam Horvátországot előzi meg. Változatlan tendenciák mellett hazánknak hamarosan a többi közép- és kelet-európai ország is komoly versenytársat fog jelenteni a már meglévő, nyugat-európai kihívók mellett.

A tendenciák megváltoztatása és innovációs teljesítményünk javítása érdekében a cikk javaslatokat tesz a kutatói pálya népszerűsítésére, a kutatói létszám és teljesítmény növelésére, a ráfordítások és a hozamok közötti laza kapcsolat szorosabbra fűzésére, valamint a vállalkozói szektor dinamikus fejlesztésére vonatkozóan.

Irodalom

- BÖRJE JOHANSSON, CHARLIE KARLSSON, MIKAELA BACKMAN: *Innovation Policy Instruments*. CESIS. Electronic Working Paper Series, 2007. 6–15
- European Innovation Scoreboard, 2008*. PRO-INNO EUROPE. Comparative analysis of innovation performance, 2009. 4.

http://www.proinno-europe.eu/EIS2008/website/docs/EIS_2008_Final_report.pdf

HANS AKKER, KEES BOEF: *Miért nélkülözhetetlen Lisszabon egy erős és tisztességes Európához?* http://www.progressziopolitika.hu/pdf/106_pp_01.pdf; 2005. (2009. február 11.)

<http://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Blau-banane.png> (2009. február 11.)

<http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=437&parentID=51#> (2009. február 12.)

Innovációs Menedzsment Kézikönyv. Szerk: PAKUCS János – PAPANEK Gábor. Budapest. Magyar Innovációs Szövetség, 2006. 5.

KOBLER ISTVÁN: A kutatás-fejlesztés és az innováció helyzete. Miniszterelnöki Hivatal, 2009.

KOVÁCS GYÖRGY: Innováció, technológiai változás, társadalom: újabb elméleti perspektívák. *Szociológiai Szemle* (2004/3).

NATION MASTER – http://www.nationmaster.com/redlgraph/eco_inn-economy-innovation&b_map=1&b_printable=1# (2009. március 9)

PRO-INNO EUROPE: *European Innovation Scoreboard, 2008*. <http://www.proinno-europe.eu/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=437&parentID=51#>

WIM-KOK JELENTÉS, TÖBB MUNKAHELYET EURÓPÁBAN! *Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium*, 2004.

*A kultúra és oktatás
globális és helyi szerepei*

BESZTERI BÉLA

Regionális kultúra az EU-ban és Magyarországon

A II. világháború után az európai vezetők úgy gondolták, hogy az államok integrációja, összefonódása megelőzheti a jövőben az éles szembenállások kialakulását. A Marshall-segély elosztására és kezelésére 1947-ben létrehozták az Európai Gazdasági Együtműködés Szervezetét, mint a később megalakult OECD (a Gazdasági, Együtműködési és Fejlesztési Szervezet) elődjét. 1949-ben létrejött az Európa Tanács, amely a plurális demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok védelmét szolgálta. 1951-ben R. Schuman, francia külügyminiszter és J. Monnet a francia kormány tervezési részlegvezetője megalakították az Európai Szén- és Acélközösséget. Tagjai a Hatok voltak: Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Olaszország és az NSzK. Ezzel elmélyültek a korábbi háborúzó felek közötti kapcsolatok, és kezdetét vette a gazdasági integráció. 1957-ben P.-H. Spaak belga külügyminiszter által előkészített római szerződést aláírta a már említett 6 állam, és ezzel létrejött az Európai Gazdasági Közösség, az EGK. A tagállamok célul tűzték a közös piac megeremtését. Ezzel elkezdődött az Európai Unió kiépítése.

Az EU a nemzetállamok feletti, szupranacionális szervezet. A főbb kérdésekben önálló, a tagállamoktól független álláspontot alakítottak ki. A szupranacionalizmusnak látszólag ellentmondó törekvés a szubszidiaritás: a döntéseket az érintettekhez legközelebbi szinten kell meghozni. Ez alapvetően a regionális szint.

Az EU jogokra alapozott unió: a hatalom a közpolgárok szolgálatában kell, hogy álljon, a hatalom a jogállamiságnak van alávetve; ezzel együtt, kötelességek nélkül nem léteznek, nem is létezhetnek jogok, tehát a közpolgárok tartoznak egymásnak szolidaritással, valamint kötelességük a jogállamiság fenntartása is.

Az EU egyik kiemelt célkitűzése a tagállamok közötti kohézió megeremtése. Ez kölcsönös érdek. A fejlettek és kevésbé fejlett új tagok között, hiszen Európa gazdasági-politikai súlyát korunk nemzetközi erőterében csakis egy, a kölcsönös elő-

nyökön nyugvó, uniós elveken szerveződő, integrált Európa biztosíthatja. Természetesen az egyes belső régiók és tagállamok érdekeinek érvényesítése és a közösség egészének érdekei állandó ütköztetések folyamatában formálódnak.

Az EU regionális politikájának 3 célkitűzése van:

1. Az első azon régiók támogatása, amelyek a jövedelem, a foglalkoztatottság, a technológiai és infrastrukturális színvonal tekintetében az EU átlagtól elmaradtak.
2. A második: a strukturális okok miatt problémákkal küszködő területek támogatása.
3. A harmadik: az oktatási, képzési rendszerek modernizációját szolgálja.

Referátumom a regionális szintű kultúra kérdéseit tárgyalja az EU-ban.

A kultúra – értelmézem szerint – az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége, ennek egy adott korszakbeli jellegzetes állapota. A civilizációval szembeállítva: szellemi javak, műveltségi színvonal művelt viselkedés.

Európa 100 évvel ezelőtt, a földi civilizáció legerősebb kontinense volt, ma pedig a kontinensek gazdasági versenyében csak harmadik, és csökkent stratégiai súlya is a nemzetközi erőterben.

Az Európai Unió keresi a helyét a világ területi-igazgatási szervezetei között, az európai kulturális viszonylatokban a hagyományok megőrzésének lehetőségeit, és új típusú kapcsolatrendszerét a világ különböző kultúráival.¹

Nagy kihívást jelent számára a gazdasági életben bekövetkezett nemzetközi átrendeződés. A gazdasági növekedés (GDP) alakulása 2005-ben az előző évhez képest világméreteken 4,3% volt. A legnagyobb százalékos javulást a kínai gazdaság érte el 9,0 százalékkal, ezt követi India 7,1-es eredménnyel. A világ legfejlettebb gazdaságának, az Egyesült Államoknak 3,5% volt a fejlődése, Japáné pedig 2,0%, Kanadáé 1,9%. Az Európai Unió teljesítménye igencsak elmaradt az élenjárókhöz képest, mindössze 1,5%, az Euró-zóna egy árnyalattal ehhez képest is lemaradt: 1,4% .

Az új EU-10-ek, valamint a Közép- és Kelet-Európa államai 2005-ben átlagosan 4,3 százalékot produkáltak. Ezen belül Szlovákia 5,1, Csehország növekedési üteme 4,8%, Magyarorszáé 4,2%, tőlünk lemarad Szlovénia 3,8, és Lengyelország 3,4 százalékos teljesítménye. Természetesen egy adott ország növekedési ütemét befolyásolja az a tény, hogy milyen fejlettségű gazdasági bázisról indult, vagyis pusztán a gyors növekedési százalék mögött nem feltétlenül húzódik meg a fejlődési különbségek csökkenése, illetve a gazdaság belső szerkezetének korszerűsítése.

---

1 Glatz Ferenc: Bio-, kulturális és politikai diverzió História, 2006/1. 3–23.

Európa lemaradása a nemzetközi méretekben folyó versenyben súlyos kérdések felvetését indukálja. Elsősorban arra kellene választ találni, hogy a kiépült széles körű jóléti-szociális rendszer fenntartható-e a 21. század új jelenségei közepette is. Amerika és Ázsia ipari, kereskedelmi és szolgáltató kultúrája, alkalmazkodási rugalmassága fölényben van Európával szemben.

Épp ezért fontos feltétele a versenyképesség növelése, az unión belüli protekcionista, az egységes cselekvést veszélyeztető nézetek bölcs kompromisszumon alapuló oldása.

A globális kihívások része a valóban egységes szolgáltatási és munkaerő-piac létrehozása, ebben viszont az EU nyugati fele igyekszik előnyeit egyoldalúan megőrizni. Kölcsönösség nélkül viszont nincs versenyképes, szociális Európa. Erre utaltam előljáróban már, hogy az unió jövője a reformnak és az egyes országok illetve az egész közösség közötti eltérő érdekek és közös érdekek kompromisszumos összehangolásának sikerétől függ.

Az EU felzárkózási stratégiája, a lisszaboni program eddig szinte semmi eredményt nem tudott felmutatni. A versenyképesség növelése terén sem tűnik valószínűnek, hogy 2010-re lényeges előrelépés történne. Inkább szép eszmének tűnik ma már, mely a realitások hibás megközelítésére épült.

A kutatásra és fejlesztésre 2010-ig a GDP 3 százalékát kellene költeni, de 8 év elteltével ezt a szintet egyetlen állam sem teljesítette. Az uniós átlag jelenleg 1,7 százalék. Kilátástalannak látszik a tudományos kutatók számának 700 ezer fővel történő bővítése is.

Európa messze elmarad az oktatási színvonal terén Ázsia leggyorsabban fejlődő államaitól, – állapítja meg az OECD 2006. évi jelentése. A világszervezet külön is elmarasztalja Németországot és Franciaországot. A kontinensből egyedül Finnországot állítja példaképül a jelentés.

A Barroso-bizottság 2005-ben a program jelentős szűkítését határozta el: a prioritások számát 20-ról 4-re csökkentették. Az Európai Bizottság az alábbi módosított célokat tartja elérendőnek:

- a kutatásra és fejlesztésre fordítandó pénzek növelését,
- a kis- és középvállalatok támogatását,
- a hatékonyabb és integrált energiarendszer létrehozását.

Európa egyelőre nem találja a megfelelő megoldást kulturális identitása és hagyományai megőrzésére, és egyben a globális kihívásokra a választ. Ezt a világ jelen folyamatai nem is teszik könnyűvé. De nehezítik a tagországok közötti belső ellentmondások, érdekkülönbségek is.

Európa egyik legfontosabb értéke a kulturális és társadalmi sokszínűség, de a Párizs környéki események jelzik, hogy azok feszültségekhez, sőt zavargásokhoz vezethetnek. Egyes vélekedések, pl. David Lannig brit kulturális miniszter szerint a nyugat-európai zavargások „megsemmisítették a multikulturális társadalomról valott korábbi, utópisztikus nézeteket.” Ezek a zavargások azonban legalább annyira gazdasági okokra, valamint kibeszéletlen kulturális-etnikai feszültségekre vezethetők vissza.

A jövőt mérlegelve itt kell megemlítenünk azt is, hogy a migrációs problémák elmélyülése várható. Úgy tűnik, ez elsősorban déli irányból, az afrikai térségből fog tovább erősödni és a kulturális idegenség érzését (tényét) csak növelni fogja a vele együtt járó szociális gondok sokasága is.

Ilyen helyzetben köszöntött ránk a nemzetközi válság (pénzügyi és gazdasági) mindent új megvilágításba helyező komplex gondja. Az európai iparszövetséget összefogó BusinessEurope gazdasági prognózisa az idei 1,2 százalékos növekedési ütem után 2009-ben csupán 0,2 százalékos bővülést prognosztizál az eurózónában. A 27-ek alkotta gazdasági unió is csupán stagnálás elé néz. És lehet, hogy a valóság még rosszabb lesz.

A munkanélküliség – az elemzések szerint – előreláthatóan 7,5-ről 8,2 százalékra bővül 2009-ben, ami további szociális nehézségeket okozhat. De törekedni kell arra, hogy ne növekedjék az államháztartások adósságállománya. Philippe de Buck, a BusinessEurope főigazgatója arra hívta fel a figyelmet, hogy Európa csak akkor keveredhet ki a kátyúból, ha növeli versenyképességét, ehhez pedig át kell gondolni foglalkoztatáspolitikáját, többet kell költeni a kutatás-fejlesztésre és az oktatásra.

Összességében megállapíthatjuk, hogy nehéz körülmények között kell megvalósítani a környezetvédelmet is, megtartható a fenntartható fejlődés, versenyképesség, társadalmi szolidaritás és a biztonság feltételrendszere. Ezt a feladatot nehezíti a népesség fogyása és öregedése.

Gondot jelent a fiatal generációk megfelelő tudással való felvértezése. A franciaországi problémák is jelzik: az egyes oktatási képesítések megszerzése nem jelenti automatikusan a piac által igényelt versenyképes tudást, és így a munkahely megszerzésének lehetőségét.

Az Amerikai Egyesült Államokból kiindult és a világon végigsöprő pénzügyi és egyre inkább reálgazdasági válság idején felvetődik a kérdés, hogyan tudjuk a válság hatásait enyhíteni. Európa új kihívásokra új válaszokat kell találni.

Az emberi természet egyik meghatározó motivációja a szerzés. Normális körülmények között a szerzést a közösségek kultúrája szorítja keretek közé. Ahogyan kialakultak az egyre több embert átfogó társadalmi szerveződéssel, mindenki szerezni akar, és lassan eltűnik a kultúra jótékony, a szerzést korlátozó hatása. És válaszra vár

az a kérdés is, hogy a jelen globális válságfolyamat hogyan alakítja a világ szociális feszültségeit országokon belüli és az országcsoportok közötti társadalmi szakadékká. A szociális árok mélyülése milyen következmények hordozójává válik, generál-e a társadalmi konfliktusokat, vagy megoldható bölcs belátáson alapuló kompromisszumokkal. Mindez hazánk számára is óriási kihívásokat jelent.

A jelek szerint 2008–2009-ben a magyar gazdaság a pénzügyi és hitelpiaci válság miatt kényszerpályára kerül. Ezért a kormány, a hazai és a nagy nemzetközi gazdaságkutató intézetek a korábbinál kisebb gazdasági növekedést várnak 2008-ra és 2009-re. A GKI Gazdaságkutatói a várt 2,7 százalékos növekedéssel szemben az idén csak 2 %-os, jövőre 3 helyett mindössze 0,5 %-os bővítést vár. Az intézet úgy véli, hogy az EU jövőre várható stagnálásközeli állapota beszűkíti a magyar export lehetőségeit. A gondok egyik legnagyobbika, hogy a foglalkoztatás csökkenésének további romlását megakadályozza az ország. Ennek kulcseszköze (az államháztartási hiány csökkentése mellett) a vállalkozások, különösen a kis- és középvállalatok megsegítése.

A nemzetközi válság kedvezőtlen hazai hatásainak csökkentése illetve a jövő feladatainak helyes meghatározása a kultúrához szorosan hozzátartozó társadalmi és politikai párbeszéd meglétének függvényében is alakul. Mind Európa, mind hazánk 21. századi jövője szempontjából elengedhetetlen, hogy a különböző érdekek ütköztetése ne frontvonalak, árkok megmerevedését, hanem a kompromisszumos közös érdek kialakulását eredményezzék. Talán a válság által felébredő veszélyérzet elvezeti erre Európát és benne hazánkat. Csak így lehet elérni a realitások józan számbavételét és a helyes válaszok megtalálását.

Térségünk is legszélésebb értelemben szembetalálja magát a környezetszennyezés egyre veszélyesebb következményeivel. Nem kívánok itt a klímaváltozás és a Föld jövője² szempontjából meghatározó veszélyek sorával foglalkozni. Egyetlen kérdést ragadnék ki csupán: a tudat környezeti szennyezését, azon belül is a fogyasztáscentrikusságot. A növekedés, a jobb élet vágya természetes emberi tulajdonság, a fogyasztás céljá emelése azonban az emberi értékek, a kultúra elsilányulásához, elsatnyulásához vezet. Épp ezért nagyon fontos, hogy újragondoljuk a kultúrához, a természethez, a társadalomhoz és a hagyományokhoz fűződő viszonyunkat.

A rendszerváltás történelmi esélyt adott Magyarországnak a gazdasági felzárkózáshoz és a társadalmi felemelkedéshez. Mindez azonban a többség számára jelentkezett csak előnyként, nagy a vesztesek nagyságrendje is: ők a sokgyermekesek,

---

2 Varga Lajos Márton: Komoly és veszélyes idők. Könyv Stanislav Lem: Sex Wars, Népszabadság, 2002. I. 28. 11.

az alacsony iskolai végzettségűek, a munkaerőpiacról kiszoruló és az időskorúak egyes csoportjai. A munkaerőpiacról kiszoruló mögött jelentős az egyenlőtlenség, azok növekedésének aránya, akik nem rendelkeznek megfelelő tudással. A kulturális megosztottságban igen fontos a tudás, az iskolázottság és a digitális korhoz való alkalmazkodás eltérő szerepe. Magyarországon a gyermekek iskolai pályafutása szempontjából igen nagy a súlya a szülők képzettségének, kulturális tőkájének.

Csepeli György és Prazsák Gergő a TÁRKI Társadalmi Riport 10. számában részletesen elemzi az eKultúra, az Internet megjelenése hatását, ami megváltoztatta a tudás szerkezetét és reprodukcióját. Megállapítják a szerzők, hogy a hazai lakosság körében az internethasználat kínos hosszúsággal bontakozott ki, s ma sem éri el a 45 százalékot.³

Elemzéseikből kiderül, hogy a kultúrafelfogás jellege, az Internet használatának gyakorisága, módja, a számítógép-használati ismeretek mennyisége és minősége, valamint az Internet kultúrára gyakorolt hatása között van pozitív összefüggés. Minél átfogóbb kultúrafelfogásban gondolkodik valaki – bele értve a magas kultúrafelfogást is, annál kisebb a valószínűsége, hogy az Internet negatív kulturális ágensként jelenik meg, és valószínűbb, hogy az Internet pozitív hatást gyakorol a kultúrára.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a kulturális felzárkózás formális feladatának ez a társadalmi méretekben hazánkban csak egy szűk szegmense. Széles tömegek számára olyan feladatokban szükséges gondolkodnunk, mint a funkcionális analfabétizmus csökkentése, alapvető tudásszinttel felvértezése sokaknak, hogy a munka világába visszavezethetők legyenek. Ez ma hazánkban ugyanolyan fontos feladat, mint a magasan képzett innovatív fők számának növelése.⁴

Különös figyelmet érdemel a fiatal generációk sorsának alakulása is. A rendszer-váltás gyermekei átmeneti állapotban élik meg a jelent. Nem akarnak korán felnőtté válni.

A mai fiatal generáció alapján elégedett életével, és vágyik a nagyobb biztonságra. Kevésbé hat rájuk a lázadás szelleme, de az idealizmus sem jellemzi őket. Rövid távú céljuk a buli, a pörgés, a szórakozás, hosszabb távon jó munkahelyre vágnak, szeretnének sok pénzt keresni. Nem igen jönnek lázba a közösségi tevékenységtől, kultúrafelfogásukban alig vezérli őket valamely eszme, sorsuk alakulását önmaguktól várják, de többségük tevékenységében nem jellemző rájuk a túlzott aktivitás. Gazdagságra és sikerre vágnak. De tudják, hogy kicsi annak az esélye, hogy egyszerre legyenek sikeresek és boldogok. Tisztában vannak azzal, hogy terveik

---

3 Csepeli György-Prazsák Gergő: eKultúra. In: Társadalmi Riport. TÁRKI Bp, 2008. (Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György) 451–467.

4 Andor László: A milyen, micsoda, micsodája? ÉS 2008. október 16. 9.

megvalósítása sok fáradozást és tanulást igényel, tudják, hogy erős versenyben van csak esély arra, hogy sikeresen helytálljanak. Biztonságot és önállóságot szeretnének, és harmóniát e kettő között. Nincsenek könnyű helyzetben és ezzel tisztában is vannak.

A jövő Magyarországa csak biztonságos, fenntartható és fejlődőként lehet sikeres. Ennek alapfeltétele a tömeges munkahelyteremtés és új típusú gazdasági fejlődés. Bármilyen továbblépés alapja a pénzügyi stabilitás. Az előrelépés kiindulópontja a tömeges munkahelyteremtés. A szakképzetlen és alacsony szakképzettségű munkakerő többszázszáz nagyságrendű munkába állítása létfontosságú követelmény.

Ezen tömegek rentábilis foglalkoztatásának alapkövetelménye a munkavállaló béreket terhelő járulék elfogadható mértékű csökkentése.⁵

A költségvetési egyensúly helyreállítása nélkülözhetetlen a bevételek növelésével, és az állami kiadások csökkentésével. Mindez megköveteli az állami beavatkozást, a szervezést és a támogatást, és főleg megköveteli korunk új kihívásaira a rugalmas válaszadást, a vágyai és lehetőségei reáli számbavételét és a társadalmi békét.

A jövő legnagyobb veszélyforrása a klímaváltozás. Az Európai Unió klímapolitikája célul tűzi ki, hogy 2050-re a globális felmelegedés ne legyen nagyobb 2–2,5 foknál.

A veszély igen nagy: a felmelegedés meghaladhatja a 3 fokot is. A Kárpát-medence földrajzi elhelyezkedése igen kedvezőtlen: a felmelegedés mértéke itt súlyosabb mint a világszerte, elérheti még akár a 4–5 Celsius-fokot is. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a nagy melegedést súlyos csapadékcsökkenés is követi elsősorban a nyári időszakban. Az aszályindex a következő 25–30 évben 10 százalékos romlást is előidézhet. További gondot jelent, hogy a nagy aszályok háromszorosára is emelkedhetnek. A csapadékcsökkenés érinti a felszíni és felszín alatti vízkészletek fogyását is. A kedvezőtlen előfordulások gyakorisága összhatásukban már katasztrófákat idézhet elő.

A várható változások a mezőgazdasági termelést akár tömegesen ellehetetlenítheti. Magyarország szerencsére kedvezőbb agráriális helyzetben van. Ugyanis nálunk rendelkezésre áll a nagyfokú öntözés számára oly szükséges vízmennyiség. A hazánkba befolyó és átfolyó vizeket és árvizeket vissza lehet tartani.

Aggasztó mértékben nő a környezetszennyezés, gyorsul a klímaváltozás, sokasodnak a környezeti katasztrófák, rohamosan csökken az élet génkészlete.

Komoly és veszélyes időket élünk, mással és másképp kell foglalkozni. Nem fikcióval, hanem a valósággal, nem egy-egy történet súlyos fiziológiai kronológi-

---

5 Zágoni Miklós: Munkahelyteremtés és gazdasági fejlődés Népszava, 2007. XI. 29.

ai, metafizikai problémáival, hanem azokkal a szaktudományok felől áttekinthető dilemmákkal, amelyek a jövő kiürülésével, az emberi történelem megszakításával fenyegetnek.⁶

Hazánkban a sportos, aktív életet élő, minőséget kereső emberek a legnagyobb kultúrafogyasztók.

Ma is olyan korban élünk, amikor szükségünk van arra, hogy újragondoljuk a kultúrához, a természethez, a társadalomhoz és a hagyományokhoz fűződő viszonyunkat.

A Reneszánsz Év 2008 programsorozat elsöprő sikert aratott az országban. A sikert bizonyítja, hogy eddig 700 programra az ország 300 településén 3 millióan voltak kíváncsiak, 34 kiállítást rendeztek Budapesten és vidéken. 95 fesztivál kapcsolódott a reneszánsz évhez, köztük a Budapesti Tavasz Fesztivál, a Múzeumok Éjszakája, a Nemzeti Vágta, a Debreceni Virágfesztivál. 22 konferencia, 29 színházi program, 13 gasztronómiai esemény, 30 határon túli projekt.

A felmérés legszembeütőbb eredménye, hogy a nők aktívabb kultúrafosztása, mint a férfiak, és a magyar kultúrafogyasztók 63 %-a rendkívül sajátos. A rendszeres kultúraszolgáltatók közel kétharmada heti rendszerességgel sportol. A legaktívabb olvasói kör az egyetemista korosztály. A hetente könnyűzenei koncertre járók 85%-a naponta olvas.

A kultúrafogyasztó közönség aktív, céltudatos és egészségtudatos emberekből áll.

A Reneszánsz Év 2008 bebizonyította, hogy a kultúra eleve lüktető közeg. Személyes élményeket nyújt, elmélyíti a humanizmust, a művészetek és a kultúra szeretetét.

A rendszerváltás történelmi esélyt adott Magyarországnak a gazdasági felzárkózásra és a társadalmi felemelkedésre. Európában demokrácia, globálisan piacgazdaság nélkül e két cél nem érhető el.

A 21. század első két évtizedében e két nemzeti célt már nem érjük el, gazdasági fejlettségünk nem zárkózik fel a nyugat-európai szintre, és a társadalom többségének életszínvonala nem éri el a nyugat-európai jólét szintjét. Mára régióinkban a mi esélyeink szűnhetnek meg először a történelmi.

A rendszerváltás kedvezőtlen időpontban történt. Az 1980-as évek végére győzött a világban a neoliberális politika, amely nem engedte meg, hogy a magyar piaci átmenet a korábbi európai szociális piacgazdasági elvek szerint menjen végbe. Az igazságos társadalom, a gazdasági utolérés, a népesedési és az egészségügyi fordulat, az erkölcsi megújulás, és a több szükséges és lehetséges nemzeti célt nem

---

6 Andor László: A milyen, micsoda, micsodája? ÉS 2008. október 16. 9.

lehetett közmegegyezéssel megvalósítania. Gondot jelent, hogy gyenge maradt a demokrácia, torzult a piacgazdaság, mert az elitek többsége csak önértékét követte, figyelmen kívül hagyta a társadalom jelentős részének érdekeit. A civil kontroll nem töltötte be a szerepét. Az erősen individuális értékrend szabadon érvényesült mások rovására.

Az európai és az amerikai vezetők az IMF által óriási hitelkeretet biztosítottak Magyarországnak a pénzügyi válságból való kilábalás érdekében, a kormány rendkívül felelős gazdasági és költségvetési politikájának elismeréseként. Nagy valószínűséggel ezzel elhárítottuk a pénzügyi válságot, ami most jön, az egy elhúzódó gazdasági válság lesz. Most egyszerre omlik össze a külső és belső piac, és nem tudjuk, mikor indul meg a külső fellendülés. A kisember nehéz időkre kell, hogy felkészüljön. Képezzen tartalékokat anyagiakban, tudásban, egészségben. Fegyelmeltebben és a jövőépítésre jobban figyelve kell élnie.

SZELE BÁLINT

Shakespeare-tragédiák a sajtó tükrében Székesfehérvárott

Bevezetés

Jelen tanulmány egy sokkal nagyobb lélegzetű monográfiából tartalmaz részleteket. 2007 és 2008 folyamán a székesfehérvári színház történetét kutattam; kutatásaim eredményét *Shakespeare-bemutatók Székesfehérvárott* címmel rendeztem kéziratba. A monográfia kétszáz év Shakespeare-bemutatóit dolgozza fel 1813-tól 2007-ig levéltári adatok, múzeumi gyűjtemények, színlaptárak és másodlagos források alapján. A kutatások során az OSZK Színház-történeti Tárában, a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtárban, a Szent István Király Múzeumban és az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézetben megtalálható dokumentumokat vettem alapul. A XIX. századi adatokat színlapok, plakátok, másodlagos irodalmi művek felhasználásával állítottam össze, az 1962 utáni előadások esetén az OSZMI adattárát, 1962 és 1982 között a Vörösmarty Színház műsorfüzeteit, 1982-től napjainkig pedig a székesfehérvári napi- és hetilapokat (*Fejér Megyei Hírlap*, *Maraton*) használtam fel.

A hatalmas adattömegből Shakespeare tragédiáin, ezen belül is a *Hamlet*, a *Rómeó és Júlia*, valamint a *Lear király* előadásain keresztül próbálom meg bemutatni a székesfehérvári előadások körülményeit és fogadtatását, ízelítőt adva a székesfehérvári színházi élet recepciójából és az előadások utóéletéből. Ezek az előadások már csak emlékeikben léteznek, rekonstrukciójuk szükségképpen hiányos, de a megmaradt romokból is felidézhető a Fehérvárra eljutott előadások története. A Shakespeare-tragédiák bemutatóinak összefoglaló adatait az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Tragédia-előadások Székesfehérvárott

Darab címe	1814-1960	1962-2007	Összesen
Hamlet	18	4	22
Rómeó és Júlia	12	4	16
Lear király	9	3	12
Othello	10	2	12
Macbeth	2	2	4
Coriolanus	2	—	2
Antonius és Cleopatra	1	1	2
Julius Caesar	1	—	1

Vizsgálatom tárgya a három – 1962 és 2007 között legtöbbet játszott – Shakespeare-tragédia. A történet 1964-ben, a Shakespeare-centenárium évében kezdődik. Ahogy a Vörösmarty Színház akkori műsorfüzete is megírta, „nem lehet a világnak olyan színháza, amely ebben az évben nem mutat be Shakespeare-darabot.”

*Hamlet*¹

A székesfehérvári színház részéről stílusos választás volt az 1964-es évre a Szege-di Nemzeti Színház *Hamletje*. Téri Árpád rendezése a darab gondolati gazdagságát hangsúlyozta, valamelyest visszatartva az érzelmi-indulati mozzanatokot – jól pergő, jól hangsúlyozott előadás volt, amelynek egyik fő nevezetességévé vált az önálló jelenetű avatott nagymonológ, amely a kritikusok szerint a darab csúcspontjává vált. Kárpáthy Zoltán *Hamletje* elsősorban az alak gondolati gazdagságát és gyötrődését hangsúlyozta, nem a benne dülő érzelmek kuszaságát próbálta megjeleníteni.² *Hamlet* tehát az ész és a szenvedély belső csatáját vitte színre, egy olyan karakterben, aki a szenvedély ellen harcol a szellem tisztaságáért.³ *Hamlet* gondolkodása mindig

1 A *Hamlet* modern kori székesfehérvári bemutatói: 1964. április 20., Szege-di Nemzeti Színház; 1970. május 4. és 1970. október 12., Petőfi Színház, Veszprém; 1984. január 30., Csiky Gergely Színház, Kaposvár; 1995. február 7., Petőfi Színház, Veszprém.

2 NAGY Péter: Némely öröndetes, s némely szomorú jelenségről. *Élet és Irodalom* (1964. február 8.)

3 KOCSIS Tamás: Szege-di: *Hamlet*. Magyar Nemzet (1964. február 4.)

közösségi az önző világban is, ez különbözteti meg a többiektől, és ez a gondolat a teljes előadáson végigvonul, ami egységes keretet ad az előadásnak.

Claudius és a társadalom konfliktusa ebben a produkcióban magától értetődő volt,⁴ elsősorban a trónbitorló jellemzésének hiányai miatt. Katona András Claudiusából a színész alkatából fakadóan hiányoztak a gonoszság és a ravaszság színei⁵ – ő inkább a politikust játszotta, a minden hájjal megkent uralkodót. A kritikusok elismeréssel említették Pagonyi Nándor kitűnő Poloniusát, Várady Szabolcs rokonszenves, egyszerű Horatióját, Koltay János jól sikerült szellemét és színésztét, valamint Mentés József és Kovács János remekbe szabott sírásóit. Külön kiemelték Földi Teri Opheliáját, aki tartózkodásával és forró bensőségeségével egységes és emlékezetes alakítást nyújtott: halk, szerény, egyszerű és egységes hősnője igazi modern figuraként jelent meg a színpadon. A kritikusok közül egyedül Varga Ákos ütött meg kritikusabb hangot: szerinte a rendező félreértelmezte Hamlet alakját, a királyfi „külsődlegesen, patetikusan megformált alakká” vált az előadásban;⁶ megformálója „képtelen megérteni szerepe lényegét.” Külön hozzátette még, hogy „a rendező hadarással rövidített”. Kritikája azonban annyira ellentétes az összes többi elemzéssel, hogy kijelentéseit fenntartással kell kezelnünk.

Az 1970-es bemutató nem keltett különösebb feltűnést; a *Fejér Megyei Hírlap* mindösszesen 3 sorban és egy képben emlékezett meg a darabról 1970. november 10-én. Az előadás nem volt problémamentes, hiszen 1970 elején a bemutató után több színész is megbetegedett, ezért a következő évad elején újra műsorra tűzték, mert a rendező elképzelése még nem érhetett be az előadások alatt; emiatt a két bemutatót elemzésünk során egységesen kezeljük (bár apróbb változások voltak a szereposztásban). A Pethes György rendezésében bemutatott darab címszereplője, Végvári Tamás „szinte utcai mozdulatokat, hétköznapi gesztusokat hoz a színpadra” – írták róla,⁷ – de adós marad a királyfi egyéniségének szuggesztivitásával, alkotó intelligenciájával.⁸ Az bizonyos, hogy nem hangerővel, hanem mozgással, gesztussal, egész testével-lényével válik hatalmas, kétségbeesett kiáltássá Hamlet mondanivalója; ez a Hamlet egy „fiatal gyerekmber, akire ráomlott a világ, akit erőszakkal felnőtté érlelt az élet”, és akiért végig aggódni kell. Az előadás végkicsengése is az: kár Hamlet fiatal életéért.⁹ A főhős „komplexusai és kételyei szövevényébe vesző

---

4 BERNÁTH László: A szegedi dán királyfi. *Esti Hírlap* (1964. január 20.)

5 VARGA Ákos: A „Hamlet” Szegeden. *Csongrád Megyei Hírlap* (1964. január 21.)

6 Uo.

7 S. K. Hamlet. *Film Színház Muzsika* (1970. május 16.)

8 -a a- Hamlet. *Magyar Nemzet* (1970. május 21.)

9 SIKLÓS Olga: Egy fiatal Hamletről. *Színház*, 1970. 9. sz.

modern Hamlet”¹⁰ – már csak ezért is különösen nehéz feladat az anyjához való viszonyát, a vonzás és taszítás közt vergődő viszonyt jól megjeleníteni. Ez Végvárinak sikerült, köszönhetően az anyját játszó Majczen Máriának, aki szenvedélyes játéka során egyszerre tudott Claudius felesége és Hamlet anyja lenni. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Magyar Nemzet* kritikusa szerint teljesítménye – „nai-vába oltott királyné” – csak egy paródiában lenne elfogadható.¹¹ Ezt a megállapítást a többi elemzés nem támasztja alá.) A kritikusok szerint Tánccos Tibor Claudiusa „nem enged minket megfélelkezni a benne dúló aljas indulatokról”, „nem rava-szul erőteljes”, hanem inkább nyers ösztöneinek kiszolgáltatott király. Perlaki István Horatiójából melegség árad, férfias és rokonszenves, Horváth Sándor pedig tragikomi-kus Polonius, akiből végig álszent nyájasság árad, és aki fokozatosan dőbben rá udvaronci szerepére. Győry Franciska „vonzó báj és bensőséges poézis”, ő egy minden külsőségtől tartózkodó Ophelia (az előadás első változatában); később a visszafogottabb alakítást nyújtó Dobos Ildikó vette át a szerepet. Az előadás „egyetlen hatalmas ívbe foglalja a maradi korral szembekerülő felvilágosult hős tragédiáját, annak az embernek a konfliktusát, aki az apján esett sérelmet nemcsak alkati adottságai, hanem más parancsoló világszemlélete miatt is habozik megbosszulni” – írta a *Magyar Nemzet* kritikusa.¹² Ehhez Koncz István tett hozzá annyit, hogy az előadás során voltak „kisebb botlások, művészileg veszélyes jelenetek: valóban vívni kell, valóban földre zuhanni, sírt ásni, koponyát kidobni, sírban birkózni stb.” A kritikus szerint ezeket a természetes előadásmódot igénylő jeleneteket a veszprémi társulatnak – a vívójelenetek kivételével – nem sikerült tökéletesen megvalósítani.¹³

A következő Hamlet-bemutatóig 14 évet kellett várni (ha nem számítjuk Kozák András és a Kaláka együttes 1979. május 9-i rendhagyó *Hamlet*-átdolgozását, amelyben az egyedül játszó hős cselekedeteire környezete zenében válaszol).¹⁴ Az 1984-es bemutató viszont a legendás kaposvári *Hamlet* volt, amely a kiváló színészi alakítások mellett többek között Eörsi István Arany János szövegét kiigazító átdol-

10 S.J. Felújított Hamlet. Napló (1970. szeptember 23.)

11 -a a- Hamlet. Magyar Nemzet (1970. május 21.)

12 -a a- Hamlet. Magyar Nemzet (1970. május 21.)

13 KONCZ István: Hamlet, dán királyfi. Napló (1970. április 26.)

14 A fent említetten kívül számos Shakespeare-től származó mű bemutatóját láthatta a székesfehérvári közönség. Az 1967/68-as évadban Verdi *Otello*ja és Csajkovszkij *Rómeó és Júliája* volt műsoron. 1970/71-ben Darvas Ferenc *Lóvátett lovagok* operettjét, 1971/72-ben Verdi *Macbeth* operáját mutatták be. 1981/82-ben ismét Verdi *Otello*ja következett a Pécsi Nemzeti Színház előadásában, majd 1982/83-ban a Pécsi Balett mutatta be Csajkovszkij *Rómeó és Júliáját* (1983. október 21.). 1986/87-ben a *Szentivánéji álom* mozgásszínházi bemutatóját láthatta a közönség (Szkéné Színház, 1986. október 24.) A sort a *Hamlet* rockopera 1987. április 13-i bemutatója zárja.

gozásai miatt is híressé vált. Eörsi bele mert vágni a klasszikus fordítók művének kiigazításába, ami miatt sok bírálat érte (elég, ha az *Élet és Irodalomban* zajló vitát említjük¹⁵). Azonban kitartott amellett, hogy a régi, elavult fordításokat újjakkal kell helyettesíteni: „minden mű, a legzseniálisabb is, a saját kora gyümölcse.” Időről-időre újra kell értelmezni, „a színésznek és a nézőnek egyaránt esélyt kell adni arra, [...] hogy a darabok ősz-eredeti modernségét élvezhessék” – írta¹⁶ – „minden nagy színmű modern volt születésekor, és lényegében őrzi is ezt a modernségét. A kicsinyes hűség oltárán nem áldozhatjuk fel ezt” – tette hozzá egy interjúban 2005-ben.¹⁷ A darab bemutatója 1983. december 16-án volt, Székesfehérváron így már egy kész, kiforrott *Hamletet* láthatott a közönség. A kaposvári *Hamlet* egy „mélysegesen hús-vér jelenség, egyszerre pesszimista és élnivágyó fiatal, életveg playboy és jobbító eszmékkel teli örök kamasz, aki a maga szellemi érzelmi zűrzavarának korlátai közepett is ráeszmél a valós, a hatalom köreiből előburjánzó fenyegetettségre. E romlatlanságból a tébolyba merülő, mégis mindvégig közösségi céloktól ihletett hőst Máté Gábor állította elénk egy villódzóan sokszínű alakítás révén” – írta a Zalai Hírlap T.A. nevű kritikusa.¹⁸ Ez a Hamlet nem 16. századi királyfiként, hanem 16. századbeli emberként viselkedik – írta róla Sándor Iván.¹⁹ Mások szerint ez a Hamlet tespedt, önmegvető, túl naiv karakter. De látnunk kell: a darabban színpadra állított helsingőri világ elkeni a konfliktusokat, ezért amikor a szellem a nyílt bosszú igényével mintegy kényszerpályára löki Hamletet, ő nem tud ennek megfelelni. A korábbi nemzedékek által elkövetett hibákat a szellem Hamlettel és az ő nemzedékével szeretné „helyretoladni” – „ebből a rettenetből táplálkozik Ascher előadása: ezt éli meg Máté zseniális Hamletje”.²⁰

Jordán Tamás cinikus, negédes, fölényesen vállonveregető Claudiusa elegánsan uralkodik, könnyedén, intelligensen intézi az államügyeket – „nemcsak a veszélyekkel szemben közömbös, de nem is látszik nagyon élvezni a hatalmat” – írta Zappe László,²¹ aki arra is rámutatott, hogy a Hamlet és Claudius egyénisége által meghatározott drámai térben esetlegesen lézengenek a legjobban megformált alakok is. A mellékfigurák és a főszereplők között itt is – mint annyi vidéki színházban

15 A vita az *ÉS* 1983. április 22-i, április 29-i, május 27-i, és június 17-i számaiban zajlott.

16 EÖRSI István: *Shakespeare-fordításaim elé*. In: SHAKESPEARE William: *Hamlet*. Budapest, Cserépfalvi, [1993]. 6.

17 SZELE Bálint: *„Társalogni avval, aki bölcs” – 11 Shakespeare-interjú*. Budapest, Ráció Kiadó, 2008. 121.

18 T.A. Hamlet új arcot öltött. Zalai Hírlap (1983. december 22.)

19 SÁNDOR Iván: Hamlet. Film Színház Muzsika (1984. január 28.)

20 BÁNYAI Gábor: A gyilkos unokaöccse. Népszava (1984. január 7.)

21 ZAPPE László: Hamlet egy megbékélt világban. Népszabadság (1984. január 25.)

– „művészi szakadék tátong” – írta Nánay István is.²² Ennek némileg ellentmond a kritikusok véleménye – bár tudjuk, hogy ma már nem vagyunk abban a helyzetben, hogy eldöntsük, kinek volt igaza – , akik részletesen elemezték a többi karakter játkát is: Básti Juli Opheliáját, aki fehér szűztiniből egyszerre lett szexuálpatologikus őrjöngő, ami Sándor Iván szerint „nehezen eljátszható”²³; Koltai Róbert kidolgozott, lojalításában rettegő Poloniusát, akinek a kedvéért még a Rajnáld-jelenetet is meghagyták az előadásban, hiszen innen érthető meg az ő főszereplővé előlépő főkamrásának figurája; Lázár Kati neurotikus-elfojtó Gertrúdját; Spindler Béla kiváló Rosenkrantzát; sőt Kátay Endre Fortinbrasát is, aki Mátyás Győző szerint egyenesen főszereplő a darabban, akinek jelenete az előadás csúcsa – a kritikus erről egész cikket írt.²⁴ Az elemzők kitűnőnek ítélték a színészek bohócjelenetét és a sírásó házaspár kettősét is. Ebben az előadásban – írták az elemzők – még a két gyakran elrontott jelenet, az „egérfogó” és a párviadal is kiválóan sikerült.

Koltai Tamás elítélően szólt a Kaposvári *Hamlet*ről: „jellegtelen színpadképről” beszélt és elmarasztalta az előadás vizuális-értelmezési kontextusát, „a vizuális matéria hiányát”²⁵ – állításait azonban nem minden esetben támasztotta kellőképpen alá. Nánay István kritikája szerint ugyanis „Ascher rendezése egyszerre intellektuális és teatrális. Az üres színpadot világosszürke alapszönyeg fedi, és jobbról-balról ugyanilyen színű kárpitok szegélyezik. [...] A háteret két függöny zárja le, egy az oldalfüggönyök anyagából, s mögötte egy vasból készült. [...] A tér puhaságot, bizonytalanságot, kimerhetetlenséget, képlékenységet érzékeltet; nincs benne egyetlen eligazodást segítő fix pont, nem lehet tudni, hol vannak s vannak-e a teret lezáró falak, kik állnak és hallgatóznak, figyelnek a kárpitok mögött; szinte a függönyökből lépnek elő az udvar emberei. [...] a középszerűség uralmának színterét és nélkülözhetetlen alkotóelemeit jelenti.”²⁶

„A részek jobbak, mint az egész” – írta a darabról a már idézett Koltai Tamás. Mi most mégis Vértes J. Andornak hiszünk, aki a székesfehérvári színházban látta a bemutatót, és röviden így foglalta össze a véleményét: ez az előadás végre nem átértelmez, hanem értelmel. Élvezhetősége vetekszik a olvasás örömeivel.²⁷ Kell ennél nagyobb dicséret?

22 NÁNAY István: Hamlet – pokrócban. *Színház*, 1984. 3. sz.

23 SÁNDOR Iván: Hamlet. Film Színház Muzsika (1984. január 28.)

24 MÁTYÁS Győző: Főszerepben Fortinbras. *Kritika*, 1984. 4. sz.

25 KOLTAI Tamás: Egérfogó. *Jelenkor*, 1984. 5. sz.

26 NÁNAY István: Hamlet – pokrócban. *Színház*, 1984. 3. sz.

27 V.J.A. Illeszd a cselekményt a szóhoz... Fejér Megyei Hírlap (1984. február 1.)

Az utolsó székesfehérvári *Hamlet*-előadást 1995. február 7-én láthatta a közönség (utána február 7. és 14. között folyamatosan játszották a darabot). Erről az előadásról később Tóth Ákos igen elmarasztaló kritikát közölt a *Magyar Narancs*-ban: „Vándorfi László színidirektornak, az előadás rendezőjének, valószínűleg a leghalványabb fogalma sem volt arról, mit is akar tulajdonképpen csinálni, s azt gyanítom, nem volt más szándéka a *Hamlet*-tel, minthogy megrendezze, s ezzel visszautasítsa azt a „közönségcentrikus” kritikát, amely színházát nap mint nap éri [...]”²⁸

1. ábra. Az 1995-ös *Hamlet* színlapja

William Shakespeare
HAMLET

• tragedia két részben •
Fordította: Arany János

CLAUDIUS, DÁNIA KIRÁLYA.....	SOLTIS LAJOS
HAMLET, AZ ELŐBBI KIRÁLY FIA.....	RANCSÓ DEZSŐ
HORATIO, HAMLET BARÁTJA.....	KISS T. ISTVÁN
OLONIUS, FOKAMARAS.....	KÉZDY GYÖRGY
LAERTES, FIA.....	SZELES JÓZSEF
VOLTIMAND.....	HAROMSZÉKI PÉTER
CORNELIUS.....	ÉLTES KOND
ROSENCRANTZ.....	KÖRÖSI CSABA
GUILDENSTERN.....	HORVÁTHI GYÖRGY
OSRICK, UDVARONC.....	PÁFARI ANDRÁS
PAP, SZÁZADOS.....	BÁLINT PÉTER
MARCELLUS.....	NYIRKÓ ISTVÁN
BERNARDO.....	LANG RUDOLF
FRANCISCO.....	MÁTE GÁBOR
HAMLET ANYJA SZELLEME.....	BŐSZE GYÖRGY
FORTINBRAS, NORVÉG KIRÁLYFI.....	ILYES ROBERT
KÉT SÍRÁSO.....	BŐSZE GYÖRGY
GERTRUD, DÁN KIRÁLYNÉ, HAMLET ANYJA.....	SASHALMI JÓZSEF
OPHELIA, OLONIUS LÁNYA.....	SZAKÁCS ESZTER
	VARGA SZILVIA

SZÍNHÉSZEK
BŐSZE GYÖRGY, BAJCSAY MÁRIA, Jászai-díjas,
SASHALMI JÓZSEF, GAZDAG TIBOR

UDVARHÖLGYEK
UDVARI EMESE, SZABÓ GERTRÚD, BALOGH CECILIA, BALOGH VIRÁG

KATONÁK
MADÁR K. ZOLTÁN, FÜLÖP LÁSZLÓ, LANG SZABOLCS

Díszlettervező: KHELL CSÖRSZ	Zeneszerző: ROSSA LÁSZLÓ	Jelmeztervező: RÁTKAI ERZSÉBET
Koreográfus: KRÁMER GYÖRGY Harangszó-díjas	Rendező: VÁNDORFI LÁSZLÓ	Vidéo-koreográfus: KISS T. ISTVÁN

Bemutató előadás: 1995. február 17-én, pénteken este 7 órakor

28 TÓTH Ákos: A harmadik szűrás után. Magyar Narancs (1995. március 2.)

Péntek Imre, a székesfehérvári kritikus is sommás ítéletet alkotott: „Vándorfi László rendezése, interpretálása nem túl meggyőző, az előadás pedig a tisztos bukás szélén imbolyog” – írta,²⁹ hozzátéve, hogy alkalmatlan és stílustalan a díszlet, a bemutató pedig nem több, mint „kötelező olvasmány szintjére leegyszerűsödött, illusztratív előadás”. Az elemzők egybehangzóan elmarasztalták Soltis Lajos pojácás és egysíkú Claudiusát, viszont többen is megemlézték, hogy a Hamletet alakító Rancsó Dezső képes lenne másra, többre is, hogy hitelesen bátor és elmélyült alakítása az előadás legjobb teljesítménye volt. Elismeréssel szóltak Varga Szilvia Opheliájáról és Kézdy György Poloniusáról is. „Kézdy hol mozgatta, hol illusztrálta a tragédiát a doktorés, felszínesen tudálékoskodó, ripók figurával” – írta Kilián László,³⁰ aki még hozzátette: reméljük, hogy „Rancsó Dezső és Kézdy György e szárnyalásához a kisebb-nagyobb szükséges úttal közeledni sikerül másoknak is.”³¹ A többi néma csend... A Székesfehérvári közönség pedig immár 14 éve várja Hamlet visszatérését.

Rómeó és Júlia

A következő előadás a *Rómeó és Júlia*, amely főleg a „rendszer váltás” után lett népszerű darab: négy bemutatója volt húsz év alatt, ebből három 1990 és 1996 között.³² Az 1977-es előadás a győri Kisfaludy Színház produkciója volt (részletes adatait lásd a kronológiában). A kritika kiemelte, hogy nagyon fiatal előadásról van szó;³³ a fiatal színészek sok-sok gyakorlás és próba után jutottak el a végleges előadásig. A kritikák dicsérték a jelmezeket és a fából készült, egyszerűséget sugárzó díszleteket is: „hatalmas méretű kopár fadobozai remekül szolgálták az előadás célját”.³⁴

Rupnik Károly Rómeójának felrótták érthetetlen gyorsaságát és tagolatlanságát. Erre a színész a következő magyarázatot adta: „óriási adag líraiságot, őrzöngést hordozok magamban [...] szeretem a szerep naiv gyerekségét, aztán az ívét, ahogy Rómeó felnőtté válik”.³⁵ Jancsó Sarolta Júliája a drámai effektusokkal maradt adós (ha ez baj, hiszen az újabb értelmezések éppen Júlia természetességét hangsúlyozzák), de az er-

29 PÉNTÉK Imre: Hamlet a vasúti felüljáró alatt. Fejér Megyei Hírlap (1995. február 10.)

30 KILIÁN László: Az idő és a szárnyak. Pannon Napló (1995. február 21.)

31 Uo.

32 A *Rómeó és Júlia* székesfehérvári bemutatói: 1977. október 25., Kisfaludy Színház, Győr; 1990. május 28., Szegedi Független Színház; 1993. január 4., Csiky Gergely Színház, Kaposvár; 1996. április 15., Kor Produkció, Budapest.

33 a.m. Fiatalok előadása. Film Színház Muzsika (1977. szeptember 10.)

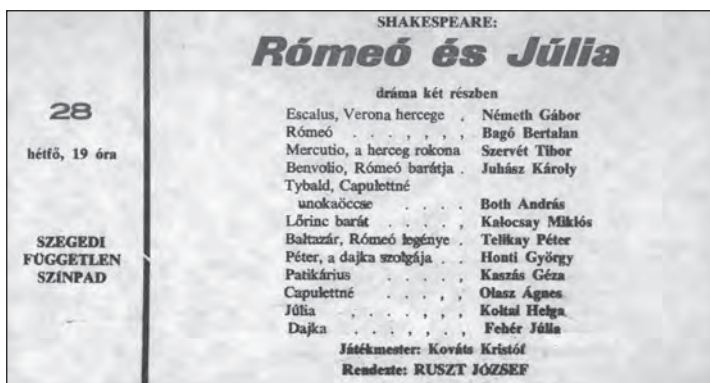
34 PÁKOVICS Miklós: Győzött a dajka és Mercutio. Kisalföld (1977. október 4.)

35 PÁKOVICS Miklós: Készülődés a szerepre. Kisalföld (1977. szeptember 25.)

kély-jelenetben jó volt. A megfelelő szerepértelmezésről tanúskodik Jancsó kijelentése, miszerint „Júlia az érettebb, tehát anyáskodik Rómeó felett”.³⁶ Kiváló volt Meszléry Judit kissé dévaj, de érzékeny dajkája; nagyon jó volt Uri István Mercutioja.³⁷ A kritikások dicsérték Mester János Lőrinc barátját is. Mester egy interjúban elmondta, hogy „én nem a papot, hanem az embert, a humanistát szeretném ábrázolni”³⁸ – ez lehetett sikere titka. „Benvolio az, akinek rálátása van a történetre, kicsit kívülálló, talán félénkebb, mint a többiek, de mégis ő az, aki mindent túlél” – mondta az öt játszó Vas-Zoltán Iván, megvilágítva a figura értelmezését.³⁹ A kritikák végkövetkeztetése az volt, hogy megvolt Rómeó fiatalossága, Júlia ártatlansága, de „rejtve hagyta a rendezés az alakok belső szépségét, gazdagságát, mert félhangsúlyt kapott csupán a két fiatal szereplőnek és különösen tragédiájának fejlődése”.⁴⁰ A székesfehérvári bemutató a helyi kritikus szerint „hamis romantikától mentes, puritán előadás” volt.⁴¹

A kilencvenes évek eső fele a *Rómeó és Júlia* országos népszerűségét hozta. Hat év alatt három különböző előadás jutott el Székesfehérvárra – bár a sort nyitó 1990-es előadás nem a kőszínházban volt (hanem először a Tóparti Gimnáziumban), jelentősége vitathatatlan. A színpad, díszletek, jelmezek és világítás nélküli Szegedi Független Színpad előadása abszolút rendhagyó volt. A Fejér Megyei Hírlap tudósítása szerint Szegedi Nemzeti Színháztól megvált fiatal színészek súlyos pénzek nélkül is színvonalas produkciókat szeretnének létrehozni – és ez sikerült is nekik.

2. ábra. A *Rómeó és Júlia* 1990-es előadásának plakátja

36 Uo.

37 B. KOVÁCS István. A győri *Romeo és Julia*. Fejér Megyei Hírlap (1977. október 28.)

38 a.m. *Fiatalok előadása*. Film Színház Muzsika (1977. szeptember 10.)

39 Uo.

40 PÁKOVICS Miklós: *Győzött a dajka és Mercutio*. Kisalföld (1977. október 4.)

41 B. KOVÁCS István. A győri *Romeo és Julia*. Fejér Megyei Hírlap (1977. október 28.)

A jég hátán is színházat teremtő Ruszt József és társulata – földönfutó színészek, aki sérelmeik miatt otthagyták az anyaszínházukat⁴² – ötlettel játékkal, alázattal, odaadással tette a dolgát, a hallatlanul szuggesztív színészi alakítások⁴³ elemi hatást váltottak ki a közönségből, a „nagyérdemű vette a lapot.” Pofizmus – amatőr körülmények között – írta a Dél-Magyarország kritikusa.⁴⁴ „Érzékeny, szívhez szóló előadás”, „bájos”, „derű lengi át az előadást” – néhány idézet MGP kritikájából.⁴⁵ Valóban: a kurta, de száguldó (egy és háromnegyed órás) előadásban kamaszi báj van. „Csupa klasszicizálatlan friss gesztus, csupa diákos játékoság, csupa közvetlen átmenet a civil személyiség és a szerep között.”⁴⁶ Az előadás tele volt ötletes megoldásokkal. Gyógyfüvet gyűjt a Lőrinc barátot játszó Kalocsay Miklós a kopár padlón: tenyerének hajlatával óvja-félti a láthatatlan töveket. Bagó Bertalan mint Rómeó hason fekszik, könyökére támasztott fejjel, hogy az erkélyjelenetben alacsonyabbra kerüljön a mellette álló Júliánál – csak két példa. Az előadás puritánsága teszi lehetővé a tér és az idő költői sűrítését is. Pl. Júlia a kriptában eszmélhet, anélkül, hogy a közben játszódó jelenet alatt elmozdították volna. A kritikákban szó esik Ruszt zseniális szövegkihúzásáról is, amellyel fiatalosabbá, pergővé tette a darabot. A színészek közül az elemzők senkit sem emelnek ki – mindenki elsősorban a csapatmunkát hangsúlyozza –, mi azonban tehetünk pár megjegyzést. Bagó mulatságos Rómeó, gyermeteg hit, naiv bizakodás, ártatlanság jellemzi. Lőrinc barát a szerep minden addigi megformálójánál jobban tetszett Molnár Gál Péternek – nem kis elismerés ez sem.⁴⁷ „E játék oly egyszerű, egyértelmű és magától értetődő, hogy az üres térben nyilvánvaló valósággá válik az erkély és a nászi ágy, a robbanásig sűrűsödő, még mozdulatlan mediterrán forróság és a sötét, hideg családi kriptá. Egyértelmű, ami bekövetkezik” – összegezett Bérczes László.⁴⁸

Az 1993-as előadásról alig maradt fenn kritika. Az előadás jó, de nem kiemelkedő produkciónak tűnik a meglévő adatok alapján. Koltai Tamás kiemelte Khell Zsolt forgó díszletét, amely hol lépcsős piazzát, hol Capuleték házat, hol az erkélyes homlokzatot, hol Lőrinc barát celláját mutatja. Lukáts Andor rendező értelmezésében a szenvedélyek visznek a tragédiába. Gyűlölet, ellenségeskedés, virtus és bosszú – a nagy reneszánsz bűnök együtt élnek a nagy reneszánsz erényekkel. Szakács Tibor Rómeója felfokozott szertelenségű, gyorsan pergő szavú (és éltű) ifjú, akitől hihető a

42 KOLTAI Tamás: Dacos reneszánsz. Élet és Irodalom (1990. március 9.)

43 TÖRÖK Erzsébet: Független Rómeó. Csongrád Megyei Hírlap (1990. február 1.)

44 S.E.: Rómeó és Júlia. Dél-Magyarország (1990. február 1.)

45 M.G.P.: Hétnegyedórás darab. Népszabadság (1990. március 3.)

46 KOLTAI Tamás: Dacos reneszánsz. Élet és Irodalom (1990. március 9.)

47 M.G.P.: Hétnegyedórás darab. Népszabadság (1990. március 3.)

48 BÉRCZES László: Függetlenül, szabadon, fiatalon. Film Színház Muzsika (1990. május 12.)

hirtelen jött érzelmi váltás és ugyanígy az őszinte elragadtatás.⁴⁹ Megformálásában úgy tűnik, az az értelmezés kap hangsúlyt, mely szerint a Júlia iránt érzett szerelmét is csak a korai tragédia menti meg érzelmei lehűlésétől – írta egy elemző.⁵⁰ „Nagyon jó volt Magyar Attila Mercutioja – exhibicionista, tréfából látványos magánszámot kreáló mókamester. Molnár Piroska dajkája fenomenális paraszt-donna, pompázatos kacagótechnikával. [...] Kissé elhalványulnak a szerelmesek. Börcsök Enikő és Szakács Tibor hitelesek, különösen a dacos lázadásban, de épp az hiányzik, hogy kiváljanak a freskó-háttérből, és közénk lépjenek, megőrizték az arcukat, az értünk viselt halálukat.”⁵¹ Emellett kiemelhetjük még Molnár Piroska, magyar Attila és Hunyadkürti György alakítását.

1996-ban a frissen alakult Kor Társulat mutatta be a maga *Rómeó és Júliáját* félig amatőr szereplőkkel. A bemutató április 23-án volt Pesten. „A darabhoz belső készítés vezetett el minket, a próbákat márciusban kezdtük el, mondhatom, „társadalmi munkában” dolgoztunk végig, aztán kilenc előadáshoz sikerült pénzt szereznünk”.⁵² A dátumok tanúsága szerint a darabnak az egyik főpróbája lehetett Székesfehérváron, talán ezért is maradt teljesen visszhangtalan az előadás. Alapvetően életszagú, pergő előadás volt, amelytől távol állt a pátosz, és a rendező is kiváló munkát végzett: „gyerekes módon [...] a közönség soraiban] azt reméltük, hogy a tragikus vég nem jön el”.⁵³ A nem hagyományos előadás a XX. században játszotta a drámát. Az előadásról sajnos a szereplők listáján kívül szinte semmit sem tudunk; az egyetlen tény, amelyre többen felfigyeltek, az volt, hogy Júliát egy 20 éves fiatal és rutintalan színésznő játszotta.

Lear király

A *Lear királyt* – sokak szerint Shakespeare legpesszimistább darabját – a székesfehérváriak háromszor láthatták 1962 óta.⁵⁴ A Pécsi Nemzeti Színház *Lear*-bemutatójáról 1965-ben a *Fejér Megyei Hírlap* csak rövid fényképes hírben emlékezett meg. Az elemzésekből úgy tűnik, az előadás vegyes képet hagyott a nézőkben; talán megért volna egy behatóbb elemzést a székesfehérvári előadás is. Demeter Imre kritikája megemlíti, hogy a pécsiek előadása „nem utánoz, hanem tanul Brok le-

49 —hujber—: Szomorú szerelmesek Veronából. Zalai Hírlap (1993. január 16.)

50 G.G.: Ki beszél itt tragédiáról? Fejér Megyei Hírlap (1993. január 9.)

51 KOLTAI Tamás: Élhetetlen szerelmesek. Élet és Irodalom (1993. február 26.)

52 Göttler: Rajhona Rómeó és Júliája. Álom és lelkesedés. Esti Hírlap (1996. április 26.)

53 Uo.

54 A *Lear király* székesfehérvári bemutatói: 1965. október 16., Pécsi Nemzeti Színház; 1975. november 10., Nemzeti Színház; 1994. január 3., Petőfi Színház, Veszprém.

gendás 1962-es változata után is”,⁵⁵ ami mindenképpen a rendező érdeme. Mások is elismerően szóltak a rendező koncepciójáról: „egy rendező szempontjából a dráma háromféle idővel rendelkezik: amikor a mű játszódik, amikor az író írta, és amikor a művet játsszák. Dobai Vilmos rendezése ezeket az időket váltakozó hangszúllyal kezeli, s ez leghatározottabban a mostani bemutaton vehető észre: számára a korszerűség a drámának az adott korban való elhelyezkedésével kezdődik. Ez a gondolati törekvés nagyjából egységesen vonul végig az egész előadáson.”⁵⁶ A látvány is ehhez kapcsolódott: Vata Emil egyszerű, tömör, ezüst és fekete díszlete szoros egységet mutatott a rendező elgondolásaival. Az előadás másfelől tele volt művészi kidolgozatlanóságokkal, teátrális megoldásokkal, a látványra való fölösleges törekvéssel, sokszor modoros, színpadias gesztusokkal.

Bánffy György Learje „követi a mű és a szerep gondolati pályáját, alkotának előnyeit jól használja fel Lear ábrázolásában: eléggé energikus, eléggé bölcs tud lenni, a filozofikus jelenetekben kitűnően érvényesül szép szövegmondása, s különösen jó a lelki katarzis döntő mozzanataiban, amikor kilép a szimpla passzív hős művészileg hátrányos helyzetéből, s színészilag nagyon szép perceket nyújt az elborult Lear ábrázolásában” – írta róla Thiery Árpád.⁵⁷ Lear fokról fokra jut el saját lelkéhez és az újrakezdés emberileg megtisztult pillanataihoz, alakítása ezért is olyan hiteles. Iványi József Kentje kiegyensúlyozott, művészileg átgondolt, finom iróniával, bölcs egyszerűséggel hozta szerepét. Bálint András Edgarja rendkívül kulturált, fegyelmezett volt; ellenben Győri Emil Edmundja egyforma gesztusokat ismételtetett, modorosságával tűnt ki legtöbbször (tegyük hozzá: ez a része lehet egy jól átgondolt Edmund-figurának). Edgar gyermeki lírájú, Edmund sokszor csinált – írta róluk a kritikus. Paál László Glostere az önmagát félrevezető s a hatalmat gondolkodás nélkül kiszolgáló gyanútlan jellem tragédiáját ábrázolja megrendítő játékában. Goneril és Regan (Koós Olga és Labancz Borbála) megformálása fojtottan drámai: a drámában azonos pontról indulnak, de elegáns eszközökkel érzékeltetik a különbségeket az előadás folyamán. Farkas Gabi Cordeliája sugárzóan tiszta és lírai. Karikás Péter nem tudott megbirkózni a rá testált szereppel: szomorú-keserű, cirkuszi filozófiájú bohócot adott a bölcs mókamester helyett.

A következő fehérvári *Lear király* a Nemzeti Színház bemutatója volt. A Budapestben 1974. november 28-án debütáló darab egy év múlva, kiforrott előadásként jutott el Székesfehérvárra. Marton Endre a rendezés során nem a *Lear* egyik vagy másik értelmezését kívánta színre vinni, hanem egy teljesebb, bonyolultabb értel-

55 DEMETER Imre: A színházi hétről. Film Színház Muzsika (1965. október 1.)

56 THIERY Árpád: *Lear király*. Dunántúli Napló (1965. szeptember 26.)

57 Uo.

mezésre és előadásra törekedett: „reális mérlegeléssel teret enged, hadd bontakozzék ki minél árnyaltabban” – írta egy kritikus.⁵⁸ A rendezőnek és a társulatnak ezáltal sikerült megújítani a *Lear királyt*, ami az előadások számával is jól mérhető.

3. ábra. A *Lear király* eredeti színlapja.

Nemzeti Színház

VII., Hevesi Sándor tér

Felújítás: 1974. szeptember 28-án, szombaton este 7 órakor

SHAKESPEARE:

LEAR KIRÁLY

Dráma két részben

Fordította: Vörösmarty Mihály

Lear, Britannia királya	BASTI LAJOS <small>Kossuth-díjas, kiváló művész</small>
Francia király	KONRAD ANTAL
Burgundi fejedelem	SZOKOLAY OTTO
Cornwalli fejedelem	TYLL ATILA
Alban fejedelem	GELLEY KORNEL
Kent gróf	SINKOVITS IMRE <small>Kossuth-díjas, kiváló művész</small>
Gloster gróf	MAJOR TAMÁS <small>késztáros Kossuth-díjas, kiváló művész</small>
Edgar, Gloster fia	SINKÓ LÁSZLÓ
Edmund, Gloster törvénytelen fia	SZERSEN GYULA
Curan, udvaronc	PÁSZTOR JÁNOS
Oswald	TERI SÁNDOR f. h.
Aggastyán	SIMENFALVY SÁNDOR <small>ünnepes művész</small>
Orvos	RAKSÁNYI GELLÉRT
Boland	KÁLMÁN GYÖRGY <small>Kossuth-díjas, kiváló művész</small>
Hírnök	CSURKA LÁSZLÓ
I. szolga	VERSENYI LÁSZLÓ
II. szolga	KUN TIBOR
3. hírnök	GYALOG ODON
Nemes	TARSOLY ELEMÉR
Kapitány	BALOGH LÁSZLÓ
Goneril	MATHÉ ERZSI
Regan	RONYECZ Mária
Cordelia	MARIÁSS MELINDA

Leár leányai

Diszletttervező: JOSEF SVOBODA m. v.   Jelmeztervező: VAGO NELLY

Írodalmi munkatárs: MESZOLY DEZSÓ

Zenei vezető: SIMON ZOLTÁN   Dramatúrg: BERECSKY ERZSÉBET

A rendező munkatársa: TATÁR ESZTER   Szcenikus: BAKÓ JÓZSEF

Rendező: MARTON ENDRE
késztáros Kossuth-díjas, kiváló művész

Jegyek válthatók a Nemzeti Színház (VII., Hevesi Sándor tér, telefon: 220-014, 413-444), valamint a Katona József Színház (V., Pálfi Sándor utca 4., telefon: 187-794) pénztáránál 10 órától az előadás kezdéséig. A Színházak Jegyirodájában, telefon: 126-000. A Fővárosi Idegenforgalmi Hivatalban (V., Rózsavetési tér 5., telefon: 191-109). Utazni szerzők és egyéb jogigényesek esetén a Nemzeti Színház Szerzési és Propaganda Osztályán (VII., Hárfa utca 25., telefon: 222-879, 413-912), hétköznapokon 12–18 óráig.

58 CSAPÓ György: *Lear király*. Ország-Világ (1974. október 16.)

Básti Lajos tökéletes Learnek bizonyult: „látható eszközök nélkül jut el a duzzogó, gyermeki zsarnoktól a purgatórium tüzén önmagát végighurcoló és megtisztuló aggastyánig”. Major Tamás Glosterje árnyalatokig kidolgozott, átélt alakítást nyújtott, „hétköznapien költői és szuggesztív Gloster” volt.⁵⁹ Szintén kiemelkedett a társulattól Sinkovits Imre életteli, puritán eszközökkel megformált Kentje és a színész szép beszéde; színt, indulatot, változatosságot vitt szerepébe az Edgart sokszínűen alakító Sinkó László. Lear lányai közül talán Cordelia volt gyengébb: bár szépsége, fiatalsága, játékanak egyszerűsége megigézi a nézőt, Máriáss Melinda drámai ereje ehhez az alakhoz még nem volt elegendő. Találón jegyezte meg a kritikus, hogy időszerű lenne már a magyar színpadon is egy kevésbé naiv és sokkal küzdőbb Cordelia, ez a karakter ugyanis minden előadásban eltöri a nővérei harsánysága mellett.

Külön kiemelhetjük Kálmán György bolondját, aki „nagyhatású kabinet-alakítást” nyújtott, „bolondja már-már klinikai jelenség” volt⁶⁰ – ez egy naturalista színházi felfogás esetén akár még előny is lehetett. Róna Katalin szerint Kálmán bolondja a színpadi történés legfigyelemreméltóbb alakja volt, játék nélkül, szótlánul is jelen tudott lenni a színpadon, és egész lényéből áradt a fájdalmas irónia, a bolondozó vigasztalni akarás, a cselekvésre való kedv. Kálmán azt a bolondot játszotta el, aki a tudástól és a tisztánlátástól boldogtalan – írta Róna.⁶¹ „A színész egyedül áll az üres, sötét színpad szélén. Hangja egyre halkul, az utolsó szavakat nagyon tagoltan már csak suttogja. Ám ez a messziről hangzó suttogás mintha megrázta volna a színpadot. [...] És a szavakra felelő megtisztító csendben a színész megfordul és ki-megy”. A pazar színészi játék mellett a kritikusok dicsérték a Jozef Svoboda tervezte lenyűgöző színpadképet is.⁶²

Az 1994-es *Lear király* volt a legrosszabb előadás a három közül. Eredeti bemutatója 1993. november 5-én Veszprémben volt, Székesfehérvárra már egy összecsiszolódtatott előadás jutott el. A kritikusok véleménye lesújtó volt: „szerencsétlen vázlatok jönnek-mennek a színpadon, zömmel annyi figyelmet tanúsítva, mintha pár tekercs szinkronra kaptak volna megbízást” – írta a *Népszabadság* kritikusa.⁶³ Csak Holl István (*Lear*) és Bakai László (bolond) játékát emelik ki a kritikusok,⁶⁴ illetve Rancsó Dezsőt, aki némi egészséges humort is csempész a gaz intrikus, Edmund szerepébe. Bakai

59 Uo.

60 MAJOR Ottó: *Lear király*. Tükör (1974. október 8.)

61 RÓNA Katalin: *A Bolond: Kálmán György*. *Színház*, 1975. 1. sz.

62 MAJOR Ottó: *Lear király*. Tükör (1974. október 8.)

63 BOGÁCSI Erzsébet: *Lear és Dandin György*. Veszprém: *Miért Shakespeare? Miért Molière? Népszabadság* (1994. február 16.)

64 BARTUC Gabriella: *Káosz a lelkekben*. *Lear király a Petőfi Színházban*. Napló (1993. november 22.)

László bolondja „szomorú bolond, csiszolt magánszám gyanánt” – írta a *Népszava* kritikusa.⁶⁵ Bősze György Glostere jól építette be a szerepébe, hogy a leari világban a jó szándékú kisember is ugyanúgy bűnhődik, mint a király, holott vétlen. Szinte minden elemző kiemeli Khell Csörsz rideg, fémes, sötét díszletét, a romos, piszkos vas és beton építményt, amely jól érzékelteti a lassú pusztulást.⁶⁶ A kritika ellentmondásosan értékelte a Forgách András átírt Vörösmarty-szöveget: egyikük stílusavesztett, makacsul köznapi szövegre emlékezik, a másik szerint Forgách fordítása visszaadja az eredeti szöveg nyersségét, szókimondását.⁶⁷ A szöveg ismeretében jelen tanulmány írója az első kritikusként ad igazat. És egy kis anekdota: az előadás annyira rossz volt, hogy még a helyi kritikust is teljesen megzavarta: csak értelmetlen mondatokat tudott írni az előadásról. Mert mire véljük a következő sort: „Holl István Learje képes megmutatni: az ember elvesztvén minden emberi kapcsolatát, miként próbál a tragikus meghasonlás ellenére is „fényt” keresni a zűrzavarban.”⁶⁸

Konklúzió

A lehangoló befejezés ellenére se gondoljuk azt, hogy Shakespeare csak egyfajta „kötelező feladat”, nézővonzó attrakció volt a színház számára. A bemutatott előadások között is többnyire sikeres, jó előadásokról hallottunk, a kritika pedig – igényességét fitogtatandó – amúgy is hajlamos alulértékelni az egyes előadásokat.⁶⁹ Bár a fent említett előadások többségét életkorom miatt ha akartam, se láthattam volna, többet közülük sikerült videón vagy filmen megnézni. A kritikákban foglaltak többségét helyénvalónak éreztem – nem feledkezhetek meg ugyanakkor arról, hogy a legjobb, fényképes kritika sem tudja megidézni az előadás hangjait, hangulatát, díszleteit. A helytörténeti kutatás és az irodalom- és színháztörténet kapcsolatából azonban így is érdekes világ tárul a kíváncsi szemek elé.

65 STUBER Andrea: Látványban Lear király. *Népszava* (1994. március 31.)

66 BARTUC Gabriella: Káosz a lelkekben. *Lear király a Petöfi Színházban*. Napló (1993. november 22.)

67 Uo.

68 KULICH Erzsébet: Amilyen a kor, olyanok az emberei. *Fejér Megyei Hírlap* (1994. január 10.)

69 Kutatásaim során a székesfehérvári színházi életről és színikritikáról is sokat megtudtam. Megismertem a város leggyakrabban publikáló kritikusait, és sajnálattal állapítottam meg, hogy a székesfehérvári színikritika messze elmarad az ideálistól (vagy akár a fővárosi kritikáktól). Az első tény, hogy a legtöbb bemutatóról nem is jelent meg kritika. A második tény az, hogy a kritikák minősége sokszor gyenge, pusztán leíró jellegű volt, elhagyta az igazi kritikai mozzanatot – egyszerűen minősítette a rendezőt és a színészeket, de nem támasztotta alá az állításait. Ezért kellett a rekonstrukció folyamán oly bőven idéznem a nem székesfehérvári sajtót.

HEGYI-HALMOS NÓRA

Felnőttképzési intézmények szervezettefejlesztési tapasztalatai Magyarországon

Az egész életen át tartó tanulás gondolata

Napjainkban az EU közös oktatáspolitikai alapelvei, valamint az évezred végén született több európai dokumentum is (Bangeman jelentés, Fehér könyv, a lisszaboni stratégia, Memorandum és cselekvési program az egész életen át tartó tanulásról, Bolognai folyamat, az Európai Képesítési Keretrendszer, Oktatás és Képzés 2010.)¹ fokozottan hangsúlyozzák az egész életen át tartó tanulás fontosságát. Az ember nem fejezi be a szükséges tudás megszerzését, amikor kilép a formális oktatási rendszerből, a releváns tudás megszerzése az ember egész életén át folytatódik. A lifelong learning fogalma az angol nyelvű szakirodalomban az 1920-as években jelent meg, majd az UNESCO által szervezett nemzetközi konferenciáknak köszönhetően a kifejezés általános fogalomként terjedt el a '70-es évekre. Az 1990-es években az egész életen át tartó tanulás már, mint oktatáspolitikai eszme, mint a fejlődést elősegítő stratégia tér vissza, mely elengedhetetlen feltétele a versenyképesség növelésének. 1996-ot az Európa Tanács az Egész életen át tartó tanulás európai évének nyilváná-

---

1 BANGEMAN: *Európa és a planetáris információs társadalom*. Munkacsoport jelentés, Brüsszel, 1994.

Tanítani és tanulni – A kognitív társadalom felé. Az Európai Bizottság Fehér Könyve. Munkaügyi Minisztérium. 1996.

KOVÁCS István Vilmos: *A lisszaboni folyamat és az oktatás*. UPSZ. 2004. júl-aug.
Memorandum on Lifelong Learning. European Commission. Brussels. 30.10.2000.

nította, e célkitűzés megvalósításának érdekében indultak a Leonardo, Socrates és Youth for Europe programok.

Kiemelendő a felnőttképzési világkonferenciák sorában az V. Nemzetközi Világkonferencia Hamburgban (1997). Záródokumentuma a Hamburgi Nyilatkozat, melynek mottója: „A tanulás kulcs a XXI. századhoz.” A konferencia legfontosabb üzenete, hogy az embernek rendkívül sokféle minőségben kell részt vennie a társadalom működésében, ezért az államnak lényeges feladata a felnőttoktatás minél szélesebb körű kiterjesztése, annak nemcsak pótló, hanem a tudás megújítására irányuló funkciója is fontos.

2000-ben a világgazdaságban fokozódó versenyt, valamint Európa demográfiai problémáit felismerve Lisszabonban hívtak össze tanácskozást állam és kormányfők részvételével. A legfőbb cél az volt, hogy az Európai Unió 2010-ig a világ legdinamikusabb és legversenyképesebb tudásalapú társadalmává, gazdaságává váljon. Ennek érdekében a lisszaboni stratégia a kutatás-fejlesztésbe, valamint az oktatásba való befektetések szintjének emelését célozta.

2000-es év másik jelentős dokumentuma a Memorandum az egész életen át tartó tanulásról.

A Memorandum hat kulcsüzenetet fogalmazott meg, melyek figyelembe vételével alakították ki az európai államok nemzeti programjaikat:²

- Új ismeretek és készségek biztosítása mindenki számára.
- Több befektetés az emberi erőforrások területén.
- Innováció a tanulásban és a tanításban.
- A tanulás eredményeinek elismerése.
- Az orientáció és tanácsadás újragondolása.
- A tanulás közelebb hozása az otthonhoz.

A Memorandum kimondja, hogy a céltudatos tanulási tevékenységnek három színtere van: formális tanulás, informális tanulás, nem formális tanulás.

Formális tanulás: szervezett és strukturált kontextusban történő, tanulásként meghatározott (formális oktatás, vállalati képzés, stb.) tevékenységek, amelyek formális elismeréshez (oklevél, bizonyítvány) vezethetnek. A hagyományos oktatási rendszerek keretei között zajlik, előre meghatározott tartalommal, valamint tartalmi és formai (belépési, kilépési, átlépési) követelményekkel, s ami a követelmények

---

2 KRAICINÉ DR. SZOKOLY Mária: *Felnőttképzési módszertár*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó. 2004. 34.

teljesítését gazoló államilag elismert bizonyítvánnyal zárul. Megvalósulhat alap-, közép-, és felsőoktatási intézményben.

Non-formális tanulás: a hagyományos iskolai rendszer keretein kívül szerveződő, nem kifejezetten tanulásként leírt, megtervezett tevékenységek, amelyek azonban fontos tanulási elemeket tartalmaznak. Így magában foglalják a fél-strukturált tanulási helyzeteket, pl. a munkahelyen, vagy a civil szervezetekben, szakszervezetekben, pártokban, művészeti és sportegyesületek keretében történő tanulást (tréningek, tanfolyamok, rövid kurzusok).

Informális tanulás: a mindennapi élethelyzetekhez kötődő, az emberi élet valamennyi színterén megvalósuló, véletlenszerű, tapasztalaton alapuló tanulás, amely munkával, családdal vagy pihenéssel kapcsolatos mindennapi tevékenységek során valósul meg. Ez a tanulási forma nem feltétlenül tudatos tanulási tevékenység, hanem „melléktermék” az élettapasztalat egyfajta megjelenése, amelyet a XX. század végéig nem akceptáltak

A Memorandum a nem formális tanulás jelentőségének, egyenjogúsításának első igazi dokumentuma.

Felnőttoktatás Magyarországon a Felnőttképzési törvény után

Magyarországon a felnőttoktatás, felnőttképzés jelentős változáson esett át a rendszerváltás után. 1989-90-ben bekövetkezett politikai és gazdasági változások, a technikai fejlődés, a piacgazdasági átalakulások, a tömeges munkanélkülivé válás, az iskolarendszer reformja, a domináló értékrendszer átalakulása változások sorát indította el a felnőttképzés minden területén. Mégis több mint 10 év telt el, mire 2001-ben az Országgyűlés elfogadta a Felnőttképzési törvényt.³

A törvény alapvető célja, hogy egységesen szabályozza az állami szerepvállalást és támogassa, bővítse a felnőttek részvételét az oktatásban és a képzésben. A törvény hatálya kiterjed a felnőttképzési tevékenységet és a felnőttképzési tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatási és igazgatási tevékenységet folytató felnőttképzési intézményekre. A törvény definiálja a felnőttképzés fogalmát: felnőttképzési tevékenységnek a rendszeresen végzett iskolarendszeren kívüli képzés minősül, mely célja szerint lehet általános, nyelvi, vagy szakmai képzés, valamint felnőttképzéshez kapcsolódó szolgáltatás (előzetes tudásszint felmérés, pályaorientációs és korrekciós tanácsadás, képzési szükségletek felmérése, képzési tanácsadás, elhelyezkedési tanácsadás, állás-

---

3 2001. évi CI. tv. a felnőttképzésről

keresési technikák oktatása). A törvény rendelkezik a felnőttképzés irányítási kérdéseiről, az intézmények nyilvántartásáról, ellenőrzéséről, a felnőttképzés tartalmi követelményeiről (intézmény és program akkreditáció), a felnőttképzési szerződésről, valamint a felnőttképzési támogatásokról.

2005-ben a magyar kormány stratégiát fogalmazott meg az egész életen át tartó tanulásról, mely a 2007–2013 közötti időszak fejlesztési irányait határozza meg. A stratégia középpontjában a tanuló állampolgár, a tanulás és az egyéni kompetenciafejlesztés áll.

A stratégia rövidtávon igyekszik javítani a jelenlegi oktatási rendszert a munkaerő-piac elvárásainak megfelelően, ennek eszközeként a felnőttoktatásban való részvétel növelését emeli ki. Ez rendkívül fontos része a stratégiának, hiszen míg az Európai Unió 25–64 éves lakosságának 42%-a vesz részt legalább egy képzésben, tanulási formában, addig a KSH 2004-es adatai szerint a magyar felnőtt lakosságnak csupán 20%-a vesz részt formális, nem formális vagy informális tanulásban. Tehát a magyar lakosság tanulási hajlandósága az uniós átlag felét sem éri el. A stratégia másik meghatározó gondolata, hogy a felnőttkori tanulást nem csupán a foglalkoztathatóság javítását szolgáló eszközként tekinti, hanem az életminőséget javító, átható „jónak”. Ezen célok elérése érdekében elengedhetetlen feltételként felhívják a figyelmet az intézményrendszer fejlesztésére is.

Felnőttképzési intézményrendszer Magyarországon

Az elmúlt évtizedben a felnőttképzés intézményrendszere demokratizálódott és jelentősen gazdagodott. Az intézményrendszerben való eligazodást a közoktatási törvény, a szakképzési törvény, a felsőoktatási törvény, valamint a felnőttképzési törvény fogalomértelmezésükkel segítik⁴. A törvények szerint jogi, finanszírozási, minőségbiztosítási és támogatási szempontból **felnőttoktatás** az iskolarendszerben, míg **felnőttképzés** az iskolarendszeren kívüli keretek között folytatott nevelési-oktatási-képzési tevékenység.

1. Az iskolarendszerű felnőttoktatás jellemzői

Az iskolarendszerű felnőttoktatás általa biztosított a második esély, így ezek az intézmények lehetőséget adnak arra, hogy a felnőttek, akik valamilyen okból tanul-

---

4 1993. évi LXXIX. tv. a közoktatásról; 1993. évi LXXVI. tv. a szakképzésről; 1993. évi LXXX. tv. a felsőoktatásról

mányaikat nem folytathatták, vagy igényeikhez képest alacsonyabb fokon fejezték be, a közoktatásban vagy a felsőoktatásban utólag befejezhessék tanulmányaikat. A pótlólag megszerezett végzettség javíthatja a felnőttek mobilitását, így foglalkoztatáspolitikai szempontból sem elhanyagolható jelentőségű.

Az utóbbi 10–12 évben az iskolarendszerű felnőttoktatás intézményeinek meghatározó hányada a rendes korúak iskoláinak tagozatává degradálódott, a tananyagfejlesztés, tankönyvírás szinte leállt, melynek következtében ezek az iskolák vesztenek versenyképességükből. Az iskolarendszerű felnőttoktatási intézményei leképzik az iskolarendszert, alap-, közép-, és felsőfokú oktatási intézmények felnőtt tagozatain folyik az oktatás. A képzések résztvevői tanulói ill. hallgatói jogviszonyban állnak az intézményekkel. A vonatkozó törvények alapján a fejkvóta rendszerű finanszírozás, állami normatív támogatás (ingyenes vagy költségtérítéses a résztvevő számára) jellemző.

2. Iskolarendszeren kívüli felnőttképzés jellemzői

Az elmúlt évtizedben ugrásszerűen nőtt az iskolarendszeren kívüli szakmai képzésben részt vevők száma. Gombamód szaporodnak a profitorientált vállalkozások, melyek a felnőtteket célozzák meg szakmai képzésekkel. Az oktatással foglalkozó vállalkozások megjelenésével az 1990-es évek elején a felnőttképzés piaci jellege került előtérbe, mely magával hozta a szolgáltató jellegű felnőttképzést. A minőségbiztosítás érdekében 1997-től kötelező az intézmények nyilvántartásba vétele. Ezen intézmények és képzések megjelenése speciális kiegészítő funkciót tölt be a felnőttoktatási piacon, a munkahely megszerzése és megtartása, továbbképzés, magasabb kvalifikáció megszerzése szempontjából elengedhetetlenül fontosak.

Intézményei tekintetében hárompólusú intézményrendszer alakult ki:

- Költségvetési szervek (általában iskolarendszerű képző intézmények kiegészítő tevékenységként végzik az iskolarendszeren kívüli szakképzést).
- Nonprofit szervezetek (alapítványok, közalapítványok, egyesületek, kht.)
- Gazdasági társaságok

Az iskolarendszeren kívüli felnőttképzésben a törvény szerint szerződéses jogviszony jön létre a részt vevő és az intézmény között (felnőttképzési szerződés).

A felnőttoktatással foglalkozó intézmények jól felfogott érdeke, hogy sikeresen működjenek, hiszen így tudnak megfelelő mennyiségű részt vevőt verbuválni képzéseikre. A részt vevők száma pedig mindenképpen meghatározó az intézmény bevételei szempontjából, akár iskolarendszerű, akár iskolarendszeren kívüli felnőttnevelésről beszélünk. A hatékonyság, sikeresség letéteményese a szervezet maga, annak emberi erőforrásai, vezetése.

A szervezetfejlesztés fogalma ma már nemcsak a piaci szféra intézményeinek életében meghatározó, hanem egyre gyakrabban találkozhatunk vele, amikor iskolák, oktatási intézmények hatékonyságáról, minőségbiztosításáról, sikerességéről beszélünk.

Szervezetfejlesztés

A szervezetfejlesztés összetett fogalom, de lényege talán a szervezetek energiákkal való feltöltése, versenyképességük megőrzése, mozgásba hozása és megújítása technikai és emberi erőforrások révén. A szervezet működése, kultúrája, vezetése erőteljesen befolyásolhatja a szervezet eredményességét, hatékonyságát, hozzájárul a pedagógiai hozzáadott érték létrehozásához. Az iskola is szervezet, igaz sok tekintetben sajátosan működik, azonban szembe kell néznie a szervezetfejlesztés kérdéseivel.

1. A szervezet fogalma

A szervezet két vagy több ember szándékosan összehangolt tevékenységének rendszere.⁵ A szervezet tehát több személy tevékenységének ésszerű koordinációja valamely közös, kinyilvánított szándék vagy cél megvalósítására a munkamegosztás és a tevékenységi körök megosztása, a tekintély és a felelősség hierarchia alapján.⁶ A szervezetben tehát emberek dolgoznak együtt közös célok megvalósításáért úgy, hogy közöttük feladat és felelősség megosztás működik. A szervezetek nyitott rendszerek, ami azt jelenti, hogy szoros kapcsolatban állnak környezetükkel; a környezet változása hatást gyakorol a szervezetek működésére, pontosabban a szervezetek életképességének feltétele a környezethez való alkalmazkodás. Napjainkban a környezet változása felgyorsult, ami a szervezeti változási folyamatok gyorsulását is eredményezi.

Általában a szervezetek többfunkciós rendszerek, amelyek több céllal működnek. A szervezeten belül szervezeti alrendszerek találhatók, amely kapcsolatban állnak egymással, s egy alrendszer változása szükségszerűen vonja maga után más alrendszerek változását, így a szervezet változását is. Egy szervezet esetében meghatározó elemek a méret, a forma, a funkció és a struktúra.

Az általános szervezeti jellemzők áttekintése után nézzük meg, hogy az iskola rendelkezik-e ezekkel a jellemzőkkel, azaz az iskola szervezet-e?

---

5 KLEIN Sándor: *Vezetés- és szervezetpszichológia*, Budapest. SHL könyvek. 2001.

6 SCHEIN, Edgar H.: *Szervezéslélektan*. Budapest. KJK. 1978.

Az iskola két legfontosabb funkciója a képzés és a nevelés. Az iskolának vannak pedagógiai céljai és vannak szervezeti céljai, amit a minőségirányítási program tartalmaz. Az iskola tehát ezen célok megvalósításáért működik.

A célok elérése érdekében az iskolában mindenkinek megvan a saját feladata, a célok elérése érdekében működik a belső munkamegosztás: van, aki matematikát tanít, van, aki angol nyelvet; van, aki osztályfőnök; van, aki ifjúságvédelmi felelős stb. A felelősség is megosztott az iskolai szervezeten belül: van, aki beosztott pedagógusként dolgozik; van, aki munkaközösség-vezetőként; van, aki igazgatóhelyettesként; s van, aki igazgatóként. Más helyén állnak a szervezeti hierarchiának, más-más felelősség terheli őket. Nekik munkájuk során együtt kell működniük. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy **az iskola szervezet**.⁷

Mondhatjuk-e az iskolarendszeren kívüli felnőttképzési intézményekre ugyanazt? Természetesen igen, hiszen funkciójukat tekintve, ezen intézményeknek is elsőszámú feladata a képzés, van programjuk és szervezeti céljaik (intézmény és program akkreditáció). Minden munkatárs a cél megvalósítása érdekében dolgozik, belső munkamegosztással, ugyanakkor együttműködve. Van szervezeti hierarchia is. Az iskolák jellemzően lapos szervezetek, kevés hierarchia szintből épülnek fel, ami érthető, hiszen a szervezet tagjainak döntő többsége azonos szakmai képesítéssel rendelkező, magasan kvalifikált szakember. Egy ilyen szervezetben mást jelent az irányítás, másként működik a beosztott-vezető kapcsolat. Nagyon nehéz a szervezetben az előrejutás. Vezetővé válni nem szakmai előrelépést jelent, hiszen az teljesen más kompetenciákat igényel.

Az iskola tehát szervezet, amely szervezet speciális jellemzőkkel is bír.

2. Felnőttoktatási intézmények szervezetfejlesztési kérdései

Kutatásomban különböző területen tevékenykedő magyarországi felnőttképzéssel foglalkozó intézményeket szeretnék vizsgálni, elsősorban szervezeti működésük, szervezeti kultúrájuk és a vezetés tekintetében. Feltevésem szerint másképpen értelmezik a szervezetfejlesztés fogalmát egy tréningeket szervező és lebonyolító tanácsadó cégnél, egy nyelviskolánál valamint egy „esti gimnáziumban”, vagyis a második esély iskoláiban.

Célom, hogy áttekintést kapjunk a felnőttképzési intézmények vezetőinek és munkatársainak szervezetfejlesztésről alkotott véleményéről, tapasztalatairól. Mit

---

7 CSEH Györgyi: *Intézményértékelés – szervezetfejlesztés*. http://www.okoiskola.hu/hirlevel/news_upload/okoiskola_2dvezetokepzes_2edb.Intezmenyertekeles.doc (2008. november 10.)

értenek a fogalom alatt? Véleményük szerint, melyek a szervezetfejlesztés elemei (reményeink szerint nem kizárólag a minőségbiztosítással azonosítják)? Szükséges-e az intézményeket a multinacionális cégekhez hasonló szervezetfejlesztési folyamatoknak alávetni? Záloga-e a sikeres felnőttoktatási intézmények működésének a szervezetfejlesztés?

Szeretnék kitérni az iskola vezetőjére is, hiszen véleményem szerint az iskola vezetője a szervezetfejlesztés kulcsszereplője.

A kutatásban szereplő intézményekről szervezeti diagnózis készül az alábbi dimenziókat áttekintve:

- Vezetés
- Célok-feladatok-technológia
- Struktúra
- Feladat-, hatáskör és felelősségmegosztás
- Döntéshozatal, információáramlás
- Motiváció
- Kapcsolatok, kommunikáció, problémamegoldás, konfliktuskezelés
- Ellenőrzés, értékelés
- Szabályozottság, munkaszervezés
- Szervezeti kultúra

A szervezeti diagnózis, valamint az intézmények vezetőivel és munkatársaival készített kérdőíves felmérés eredményeinek összevetéséből szeretnék következtetéseket levonni a tekintetben, vajon a szervezet sikerének, hatékonyságának milyen szervezeti működés, kultúra és vezetés áll a háttérében a különféle területeken dolgozó felnőttoktatási intézmények esetében.

Irodalom

KLEIN Sándor: *Vezetés- és szervezetszociológia*, Budapest. SHL könyvek. 2001.

KRAICINÉ DR. SZOKOLY Mária: *Felnőttképzési módszertár*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó. 2004.

FARKAS – KAROLINY – POÓR: *Személyzeti/emberi erőforrás menedzsment*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1994.

DOBÁK Miklós: *Szervezeti formák és koordináció*. Budapest. KJK. 1992.

BANGEMANN: *Európa és a planetáris információs társadalom*. Munkacsoport jelentés, Brüsszel, 1994.

- Tanítani és tanulni – A kognitív társadalom felé.* Az Európai Bizottság Fehér Könyve. Munkaügyi Minisztérium. 1996.
- KOVÁCS István Vilmos: *A lisszaboni folyamat és az oktatás.* UPSZ. 2004. júl. – aug.
- Memorandum on Lifelong Learning.* European Commission. Brüsszel. 30.10.2000.
- SCHEIN, Edgar H.: *Szervezéslélektan.* Budapest. KJK. 1978.
- CSEH Györgyi: *Intézményértékelés – szervezetfejlesztés.* http://www.okoiskola.hu/hirlevel/news_upload/okoiskola_2dvezetokepzes_2edb.Intezmenyertekeles.doc (2008. november 10.)

SOROSY DÓRA

A drámajáték alkalmazása a nyelvoktatásban

*„Aki valóban játszik,
az tanulhat igazán”¹*

Játék a születéstől az iskolás korig

A Pallas Nagy Lexikona szerint „A játék a gyermeknek az a szabad tevékenysége, amellyel, ösztönének engedve, belsejét kialakítja, s amellyel épp úgy testi, mint szellemi erejét fejleszti. A játékosztön, mely az életfenntartó ösztönök egyike, ad impulzust a gyermeknek, hogy fejlődése céljából mozgassa testének önkényes mozgású izmait épp úgy, mint lelkének képzeiteit és képzetköreit, és e mozgásban öröme, gyönyörűsége telik a gyermeknek. Amilyen a gyermek játéka, olyan lesz később, ha felnőtt, munkája, élete. E tevékenysége részint a felnőttek utánzásából, részint pedig képzelete alkotásainak megvalósításából áll. A gyermek nem szórakozásból játszik; neki szórakozásra, üdülésre nincs szüksége, sőt sokszor a játék fáradalmait kell kipihennie. Hanem játszik benső ösztönből; neki a játék komoly munka. Kezdetben a játék magányos, a fejlődés későbbi fokán társas játék közben fejlődik a gyermekben a részvét, a szolgálatra-készség, a pontosság; itt tanul meg másokkal megférfeni, sőt magát szükség esetén másoknak alárendelni; itt jó erejének tudatába, itt nő önbi-zalma és önállósága.”²

Mindenki életében fontos szerepet tölt be a játék. A játék az ember olyan sajátos tevékenysége, melyben fejlődik személyisége. A kisgyerekeknek születése után nem

---

1 Baji-Gál Ferencné: Drámapedagógia alkalmazása. Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó, 2004.

2 Pallas Nagy Lexikona

sokkal már ott vannak az egyes játékszerek a kiságyában. Amikor a csecsemő megüti, meglöki ezeket, akkor már játszik. Ez a tevékenység örömet okoz neki, sokszor rámosolyog csörgőjére, macijára, sőt, néha nagyokat kacag. Ha a kisgyerek nem eszik, vagy alszik, akkor játszik.

Kicsit nagyobb korában más jellegű játékok következnek. Szívesen fogócskázik, bújócskázik, hintázik, csúszdázik, homokozik a játszótéren, autózik, épít, vagy babázik a szobájában. A játék a gyerek legalapvetőbb, legegyszerűbb és legtermészetesebb tevékenysége, mely önkéntes, azaz szabadon választott. A felnőtteknek biztosítaniuk kell a játék lehetőségét, s meg kell határozni, hogy mennyi ideig, hol, mikor, kivel és milyen eszközökkel játszhat a kicsi.

Kamaszkorban sok fiatal sportol, és a labdajáték – például a kosárlabda, kézilabda, futball, vagy a jégkorong – egyben játék is számukra.

Játék ezeken kívül a társasjáték, a számítógép, barkochba, a kvízzjátékok, vagy az idősebbek körében is közkedvelt kártya vagy keresztrejtvény. Ezen játékok közös jellemzője, hogy bizonyos szabály szerint folynak, amit mindenkinek be kell tartania. Ha a résztvevők a szabályokat különbözőképpen ismerik, akkor megállapodnak egyben, vagy új szabályt találnak ki.

Játszhatunk csoportban (activity), párban (amőba) vagy akár egyedül is (paziánsz). Játék közben általában nem foglalkozunk azzal, hogy milyen képességet (testi, értelmi), készséget fejlesztünk, mi a játék előnye, és milyen szükségleteket (szeretet, tisztelet, önbecsülés, önmegvalósítás) elégít ki. A játék sohasem öncélú, mindig van valamilyen célja.

A játék tehát születéstől a halálig elkísér minket.

A drámapedagógia, a drámajáték megjelenése és elterjedése

Az emberiség történetében a játék művészi fokra emelkedésének legmeghatározóbb lépcsőfoka a dráma megjelenése volt. A XIX–XX. század fordulóján a drámában a figyelem az utánzás felé fordult, mintegy visszaidézve az ókor művészetről alkotott elméletét. Az utánzásra, annak katartikus hatására épül a reformpedagógia egyik ága, a drámapedagógia. A modern pedagógia felfogásában a dráma komoly is, meg szórakoztató is, a neveléssel éppen úgy összhangban áll, mint a játékkal.³

A '70-es években kezdett el hazánkban népszerűvé válni a „**játékos oktatás**”, melyet főképpen a történelem, irodalom, idegen nyelvi és fejlesztő órákon alkal-

---

3 <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=1998-05-kf-szaszi-jatek> (2008.12.10)

maztak. A **drámapedagógia** egyfajta **művészetpedagógiai irányzat**, melyben a színház eszközeivel, eljárásaival és ötletes megoldásaival élményszerűbbé, átélhetőbbé válhat a tananyag. A **gyerekek részesévé válnak az ismeretek befogadásának** és nem pusztán passzív szereplői a **tanóráknak**, hanem **alkotói, szerzői** is, hiszen a meglévő tudásuk, tapasztalatuk, ismereteik lévén önmaguk fedezik fel az új tananyagot. Ezáltal élményszerűbbé válik számukra az oktatás, hiszen a tudás elsajátításában közvetlenül is érintetté válnak. Ez a fajta oktatási módszer viszont sokkal **több felkészülést** igényel a **pedagógus részéről**. Az óra menetét ugyanis nem az oktató határozza meg egyedül, hanem a gyerekek is tevékeny részesei lesznek a folyamatnak. A **drámapedagógia legfontosabb értéke a foglalkozások légkörében, hangulatában rejlik. A feltétel nélküli elfogadás és támogatás érzete** a bizalom kialakulásának alapvető feltétele és így az oldottabb a légkörben, barátságosabbá válik a foglalkozás, **nincs „iskolaszaga” az oktatás folyamatának.**⁴

Drámajáték az idegennyelv-oktatásban

Gyakran találkozhatunk tehát az iskolában a játékkal, nemcsak óra alatt a hátsó padban, hanem például nyelvi órákon. A közoktatás új szabályozása kiszélesíti az iskolák lehetőségeit, egyre több módszertani szabadságot biztosítanak a pedagógusoknak. Nyilvánvaló, hogy minden tanárnak vannak a gyakorlat során kialakult és jól bevált ötletei, melyekkel érdekessé teszik a tanórát, de véleményem szerint a drámajáték alkalmazásával újabb és újabb elemekkel gazdagíthatjuk a tanórákat. Napjainkban olyan iskolákra van szükség, ahol változatos módszerekkel sikerül felkelteni a gyerekek érdeklődését, fokozni aktivitásukat, s felkészíteni őket a később betöltendő társadalmi szerepvállalásra.

A drámajáték ösztönzőleg hat a diákokra. Tapasztalataim szerint minden korosztályt lehet motiválni a játékkal. Segítségével színesebbé tehetjük a tanórát, sőt még a felelés sem lesz olyan szörnyű; hisz a tananyag és nem a tanár áll a középpontban. A drámajáték nemcsak az oktatómunkát, hanem a szabadidő eltöltését is változatosabbá teszi. A drámajáték azonban nem azonos a társasági játékokkal (kártya, tabu), mert, bár mindkettő alapeleme a játék, de amíg az utóbbiak célja a szórakoztatás, a drámajátéké az oktatás-nevelés.

A drámajátékot sokan összekeverik a színházzal, a gyermeki színjátszással. Ez a két dolog azonban sokban eltér egymástól. A színdarab egy lezárt művészi alkotás,

---

4 Baji-Gál Ferencné: *Drámapedagógia alkalmazása*. Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó, 2004.

a színház pedig ennek a közvetítő helyszíne, ahol a színészek a közönségnek „forgatókönyv” szerint játszanak. A színjátszás tehát előadás-centrikus, melynek középpontjában a színészek állnak. A drámajátékban magunknak játszunk, előre megírt forgatókönyv nélkül, és a drámapedagógiát játszók vannak a középpontban. Abban azonban a kettő megegyezik, hogy alapjuk a szituáció és a szerepjáték.

Tapasztalataim szerint a drámajáték nagyon jól alkalmazható az iskolai nyelvoktatásban, nyelvtanfolyamokon mindenféle korosztálynál. Tapasztalataim szerint nem csak a fiatalabbak, hanem a felnőttek is szívesen tanulnak ezekkel a módszerekkel. A játék sokszor segít abban is, hogy a diákok gyakorta lankadó

figyelmét és érdeklődését felkeltse, ébren tartsa. A játék látszólag eltereli a figyelmet a lényegről, a nyelvtanulásról. A játékra figyelve a tanulók a kötött gyakorlásnál sokkal spontánabban használják az idegen nyelvet. A tanulás a játékos tevékenység által válhat kényszer helyett örömmé, s ily módon érdeklődés és érzelem is kapcsolódhat a tantárgyhoz, amely a tanulói teljesítményt növelheti. Mindezt szolgálja a drámapedagógia. A játékos gyakorlatok nem csak a kiemelkedő képességű, hanem a gyenge előmenetelű tanulóknak is sikerélményt biztosíthatnak. Aki valóban játszik, az tanulhat igazán.

Tanításom során én is sokszor használtam fel a drámajáték adta lehetőségeket. A játékokat csoportosítottam aszerint, hogy az egész osztály részt tud-e venni benne, vagy csoportmunkát, pármunkát illetve egyéni munkát igényel. Tapasztalataim szerint a csoportmunka és a pármunka a leghatékonyabb, talán, mert megnő az egy tanulóra jutó beszédidő, csökken a hibázástól való félelem. Ezek a formák hatékonyabbak, mint amikor csak egy diák beszél, a többi pedig hallgatja. (vagy nem is figyel...) A különböző formák váltogatása is nagyban hozzájárul az óra sokszínűségéhez.

A tanév kezdetén vagy tanfolyamok első óráin használhatunk egy pár olyan gyakorlatot, mely során a tanár és a tanulók hamarabb megtanulhatják egymás nevét, jobban megismerhetik egymást. A bemelegítő gyakorlatok segítik a ráhangolódást az adott idegen nyelvre. Ezek az első pillantásra funkciótlanok tűnő feladatok tapasztalataim szerint nagyban elősegítik a közös munkát, tehát a rájuk fordított idő megtérül. Az első órákon szerzett tapasztalatok meghatározóak a csoport későbbi együttműködése és hangulata szempontjából, valamint meggyorsíthatja a csoportkohézió kialakulását. A játék minden korban fontos szerepet töltött be a kapcsolat-teremtésben is. Nem kezdő csoportok esetében a tanár képet kaphat ezen gyakorlatok során a tanulók nyelvi szintjéről is.

Haladó vagy újrakezdő csoportjaimnál az első órákon a következő gyakorlatok közül válogatok:

Játék címe: *Az én nevem ma...*⁵

Játék leírása: A gyerekek körbeülnek a teremben. Mindenki sorban mondja a nevét, de úgy, hogy vezetéknevét egy melléknévvel cseréli fel arra vonatkozóan, hogy milyen napja volt ma, hogy érzi magát. Pl.: Éhes Dóra. (Hungrige Dora)

A játékot addig játsszuk, ahány gyerek van az osztályban. Ha egy kicsit nehezíteni szeretnénk a játékot, zárjuk ki, hogy kétszer ugyanaz a melléknév szerepeljen.

Játék címe: *Név-ige*⁶

Játék leírása: A tanulók a helyükön maradnak. Mindenki sorban mondja a nevét, majd hozzáköt egy igét, mely lehetőleg valamilyen módon kapcsolódik hozzá. Pl.: Dóra – utazni (Dora – reisen)

A játékot addig játsszuk, amíg mindenki sorra kerül. Ha egy kicsit nehezíteni szeretnénk a játékot, zárjuk ki, hogy kétszer ugyanaz az ige szerepeljen.

A feladatot tovább szoktam vezetni úgy, hogy miután minden tanulóra sor került, akkor 2 perc alatt egyéni munkában össze kell gyűjteni az elhangzott összes igét. A gondolkodási idő lejártával ezeket közösen leellenőrizzük, majd megnézzük a jelentését, múlt idejét. Házi feladatként az itt összegyűjtött igék felhasználásával egy fogalmazást kell írni a hallgatóknak.

Az itt említett két feladatot izgalmasabbá tehetjük, ha a kör elindultával minden diáknak nem csak a saját nevét kell a hozzá kapcsolódó igével vagy melléknévvel mondania, hanem az előtte elhangzott összes nevet és igét vagy melléknevet el kell ismételnie. Ez a játék egyben memóriafejlesztő gyakorlatként is funkcionál, és garantáltan nagyon jó hangulatot kelt az osztályban.

Kezdő (német nyelvű szókinccsel még nem rendelkező) csoportjaimnál az első órákon a következő gyakorlatot szoktam alkalmazni:

Játék címe: *Névtanulás labda segítségével*⁷

Játék leírása: A tanulók a helyükön maradnak, vagy körbe állnak. A játék kelte egy labda. Az első néhány percben, a labdát dobó gyerek a saját nevét mondja,

---

5 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

6 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

7 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

majd pár perc elteltével, miután már mindenkire sor került, dobás után a saját nevünk utána azt kell megnevezni, akinek a labdát dobjuk.

Szintén első órákon a gyorsabb megismerkedés érdekében a következő feladatok nagyon praktikusak:

Játék címe: *Mi a közös bennünk?*⁸

Játék leírása: A tanulók párban dolgoznak. A párok tagjainak kérdések segítségével (lehetőleg idegen nyelven feltett) találniuk kell 5 olyan rájuk jellemző dolgot, melyben mindketten megegyeznek és 5 olyat, melyben különböznek. Miután a párok ezeket leírták, megosztják az osztály többi tagjával. Az osztály bármely tagja bekapcsolódhat a játékba, ha úgy érzi valamelyik kijelentés rá is igaz.

A feladatot akkor is alkalmazhatjuk, amikor a külső tulajdonságokat tanuljuk, ebben az esetben ki kell kötni az elején, hogy csak külső közös és különböző tulajdonságokat gyűjtsenek a párok. (pl. Mindketten magasak vagyunk... – Beide sind hoch...)

Amikor egy-egy új témát tanítok a diákoknak, gyakran szógyűjtéssel kezdünk, hogy a már meglévő szókincsüket felelevenítsék.

Játék címe: *Hány szót tudok már?*⁹

Játék leírása: A tanár felírja a táblára a tanóra témáját. A tanulók párt alkotnak, és 2 perc alatt a témához kapcsolódó összes ismert szót írásban összegyűjtik, majd csoportonként egy-egy diák kimegy a táblához és felírja a csoport másik tagja által diktált (korábban közösen összegyűjtött) szavakat, melyeket a többiek a füzetükbe írnak, és fordítanak. Amennyiben szükség van rá, a tanár kijavítja a helyesírási hibákat.

A melléknév-ragozás szabályainak elmagyarázása után, közös játékos gyakorlással segíthetjük ennek könnyebb elsajátítását, használatát.

Játék címe: *Holnap, ha hozzád indulok, magammal viszem a ... („Wenn ich morgen zu dir gehe, nehme ich ... mit”)*¹⁰

Játék leírása: A gyerekek körbeülnek. Az első mondja: „Holnap, ha hozzád indulok, magammal viszem, ...” („Wenn ich morgen zu dir gehe, nehme ich ... mit”) és mond egy mellékneves szerkezetet (mn. + fn.) „a barna macit” („den brauen Bären).

---

8 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

9 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

10 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

A második azt mondja: „Holnap, ha hozzád indulok, magammal viszem...” – itt megismétli az előtte elhangzottakat, – „a barna macit” – és még valamit ő is hozzátesz „és a kék kabátot” (und den blauen Mantel). A harmadik megismétli a barna macit, a kék kabátot, és még valamit hozzátesz. A játék így folytatódik tovább. Ez a játék egyben memóriafejlesztő gyakorlatként is funkcionál. Ha nagyon sokan vannak az osztályban, akkor mondhatjuk, hogy mindenki csak a 4-gyel előtte elhangzottakat ismétlje meg, vagy 5 emberenként újraindítjuk a játékot.

Számnevek tanulásánál a gyorsabb elsajátítás érdekében a következő játékra kérem fel a diákokat:

Játék címe: *Számbeszéd*¹¹

Játék leírása: A gyerekek párokat alkotnak. Rendelkezésükre állnak a számok 1-től 100-ig. Ez a dialógus alapja. A sorrendet nem változtathatjuk meg, s ki sem hagyhatunk számokat. Választunk minden párnak egy-egy különböző dialógust, amihez általában elég egy-egy izgalmat ígérő helyszínt megadni: pl. fogorvosi rendelő, egy pad a parkban:

A: egy-kettő?

B: *három-négy-öt-hat...*

A: hét?

B: *nyolc-kilenc!!*

Ha nincsenek nagyon sokan, akkor minden párt meghallgatunk, ha sokan vannak, hármasával; négyesével is eljátszhatnak egy-egy szituációt, így kevesebb „csapat” lesz, és mindenkit meghallgathatunk.

A felszólító mód és az irányok tanításakor a következő játékot szoktam alkalmazni:

Játék címe: *Vakvezetés*¹²

Játék leírása: A gyerekek körben ülnek a teremben. A csoportból egy vállalkozó tanulót kiválasztunk. Ő lesz a „vak”. Szemét bekötjük egy sállal, vagy kendővel. A teremben székeket állítunk fel, melyeket a „vak” természetesen nem lát. Kijelölünk egy útvonalat, amelyen a sállal bekötött szemű gyerekek végig kell mennie. Az osztálytársak csak az *Indulj! Állj meg! Fordulj! Gyere vissza! Menj egyenesen! Jobbra! Balra! Előre! Hátra!* – vezényszavakkal irányíthatnak. Vigyázni kell, hogy mivel az egyik gyerek szemé mindig be van kötve, nehogy a különböző tárgyakban (székék, padok...) elessen.

---

11 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

12 Gedeon Éva, N. Tóth Zsuzsanna, Rádai Péter: *165 ötlet nyelvtanárok számára* – Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

Ez a játék a kapcsolatteremtő és bizalmi játékok közé tartozik.

A nyelvtani gyakorláson kívül lényege, hogy a gyerekek között bizalom alakuljon ki. A bizalomgyakorlatok olykor meglepő eredményeket hoznak a csoportépítés munkája közben. E játékokon keresztül meg lehet tudni, kiben él erős ellenkezés a társakkal szemben, és hogyan lehet az indokolatlan bizalmatlanságot feloldani.

Befejezés

A játék tehát nagyon fontos fogalom a pedagógiában. Pedagógiai szemmel nézve a játék elengedhetetlen része az oktatásnak. Fontos, hogy ne fásuljanak el a gyermekek a tanulás közben, fel tudjanak lélegezni, tudjanak egy kicsit mozogni, valamint elmélyíteni a tudást, amit megtanultak. A gyermekközpontú oktatás lényege a játék.

Fontos, hogy a játék vezetése a pedagógiában leggyakrabban a pedagógusra hárul, és ez nem ritkán nagyon bonyolult feladat. Egyes játékoknak nem csak a menetét kell nagyvonalakban ismerni, hanem fel kell rá készülni. Eszközökkel, szervezéssel, az ismeretanyag átadásának precíz prognosztizálásával.

A drámajátékok, akár tanórákon, akár szabadidőben alkalmazzuk, szervesen illeszkednek minden magyar iskola oktató-nevelő munkájába, a nevelési cél pedig az értelem, az érzelem, a fizikum, a jellem harmonikus és differenciált fejlesztése.

A jól alkalmazott dramatikus nevelés elősegíti a közösségben, a közösségért tevékenykedő ember aktivitásának serkentését, az ön- és emberismeret gazdagodását, az alkotóképesség, az önálló, rugalmas gondolkodás fejlődését, az összpontosított, megtervezett munkára való szoktatást, a térbeli biztonság javulását, az időérzék fejlődését, a mozgás és beszéd tisztaságát.¹³

A drámajáték gazdagítja az oktatómunkát, színesebbé, intenzívebbé teszi a foglalkozásokat, viselkedési bátorságot, biztonságot nyújt, könnyed és természetes kapcsolatot teremt a nemek között, fejleszti a memóriát, feloldja a bizalmatlanságot, jó kapcsolatot és jó hangulatot teremt a résztvevők között. Fejleszti az érzékszerveket, a fantáziát, a ritmusérzéklet, a tájékozódást, a kommunikációs képességet és nem utolsósorban egy-egy tantárgyat megszerettethet a diákokkal.

---

13 Gabnai Katalin: *Drámajátékok*. Budapest, Helikon Kiadó, 2001.

VIDÓ JUDIT

A globalizáció és a fogyasztói társadalom hatása a modern táncra

„A tánc a lélek érzéseit a test mozdulataival fejezi ki és méltó arra, hogy a zenéhez és a költészethez hasonló szerepet töltsön be.” (Cezare Negri)

Ahhoz, hogy megérthessük, hogy mit is jelenthet ma a tánc és mit nevezünk modern táncnak, először a gyökereihez kell visszanyúlnunk és át kell tekintenünk azt a számos csodát, amit az emberiség számára a tánc valaha is jelentett és jelent mind a mai napig.

Valaha az ősközösségeknél a tánc speciális munkatevékenységnek számított, fontos szerepet töltött be az ősember és a törzs életében. Tánc nélkül szinte elképzelhetetlen volt a mindennapi életük: táncoltak, ha vadászni mentek, vagy ha onnan visszatértek; táncoltak, hogy bő legyen a termés; táncoltak, ha valaki megbetegedett és a gyógyulását szerették volna; táncoltak, ha valami öröm vagy bánat érte őket.

Lukiános írja a táncról: *„A világmindenség keletkezésekor született meg a tánc is, mint amaz ősi Szerelem kísérő tüneménye. Mert a csillagok kartánca és a bolygóknak az állócsillagokhoz való viszonya, ritmikus kapcsolódásaik és mozgásuk harmonikus rendje ennek az elsősülött táncnak példaszerű megnyilvánulásai.”¹* Mint látjuk, a görögök a táncot és a táncost kozmikus eredetűnek tartották, éppen ezért nevelési rendszerükben a zene után a második legfontosabb eszközként kezelték. A spártaiak például azt tartották, hogy a legjobb harcos abból lesz, aki az isteneket táncsal tudja dicsérni. A tánc ott szerepel a nagy görög filozófusok munkáiban is, mint az erkölcsi nevelés – a zene mellett – leghatásosabb eszköze. De hasonlót tapasztalhatunk valamennyi

---

1 Lukianos: Beszélgetés a táncról. Bp., 1959.

nép ősi kultúrájában is. Már Egyiptomban is az istenek monopóliuma volt a tánc, éppen ezért szigorú nevelésben részesült hivatásos táncosok és táncosnők adták elő a közösség kincset képező, a földi életet szabályozó misztikus világélményeket. A tánc sokáig az összetartozás egyik fő kifejezőeszköze volt.

A tánc a reneszánsz idején az aktivitás és a test kultuszának egyik fő szimbóluma volt. A táncművészetet már tanult szakemberek alakították és terjesztették. Az 1300–1450 közötti másfél évszázad szerte Európában az egyházi művészetek virágzását, az udvari művészetek további önállósodását és a városi kultúra igazi kibontakozását hozta. Mátyás király reneszánsz udvara is híres a korabeli udvari táncokról.

A nagy romantikus balettek színpadi megjelenése új korszakot nyitott a tánc-történetében. A romantikus balettművészet a 19. század harmincas éveiben, Franciaországban bontakozott ki a kor szellemi-művészeti törekvéseinek hatására. Tartalmában a reális és a földöntúli világ kettősségét hangsúlyozta, amelyhez alakjait mondákból, mesékből kölcsönözte. A 19. század utolsó harmadában a balett a színpadi tánc egyeduralmódója lett, melyet a 20. század elején megjelenő felvilágosodás eszméjével azonosuló szabad táncosok söpörtek el a színpadról.²

A "pop"-gyülekezetek a hetvenes években – vagy akár újabban a nagy "techno örület" – a lazuló társadalmi kapcsolatok erősítését szolgálták, szolgálják. Elemzők szerint az utóbbi időben az európai társadalmakba beszivárgott észak-amerikai jazz, az afrikai, keleti vagy dél-amerikai zenei örökség iránti fokozódó érdeklődés a társadalom "öngyógyítási" törekvéseire utal. Ezek az érzékekre igen intenzíven ható ritmusok és dallamok különösen alkalmasak arra, hogy erősítsék egy-egy közösség tagjainak együvé tartozását az ünnepi rítusok egyik legrégebb ismert formáján, a táncoláson keresztül.³

Napjainkban sok minden hat a mozgáskultúrára és ezek a hatások új táncstílusok születését eredményezték. A modern tánc ma már nem más, mint egy gyűjtőfogalom, amely magában foglal minden olyan táncot, amit az elmúlt száz évben alakult ki vagy alkottak meg. Bár jelentős változásokon ment keresztül a tánc, az emberiség most is, mint régen, érzelmeit, belső világát fejezi ki vele. A mozdulat közlésre született, megnyitja a kaput és kivetíti a belső emberi világot. Ilyen értelemben beszélhetünk táncos anyanyelvről. Ahogy az anyanyelv tükrözi egy nép kultúráját, úgy tükrözi a tánc is.⁴

---

2 Magyar színháztörténet I. 1790–1873. / 5. Tánc történet. <http://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kolet/30.html> (2008. március 30.)

3 Evilág online magazin. Turok Margit: A tánc és a hagyomány. <http://www.pointernet.pds.hu/ujzagok/evilag/2002/06/evilag-12.html> (2008. március 30.)

4 Evilág online magazin. Turok Margit: A tánc és a hagyomány. <http://www.pointernet.pds.hu/ujzagok/evilag/2002/06/evilag-12.html> (2008. március 30.)

Vizsgálódásaim során a következő kérdésekre kerestem a választ:

- Milyen hatások érik ma a táncot?
- Mi hat ma leginkább a táncoktatásra?
- Milyen igényeket elégít ki a tánc?
- Milyen szerepet tölthet be a tánc a kultúraközvetítésben?

Milyen hatások érik ma a táncot?

Az elmúlt száz évben a technika fejlődése eltörölte az országok közötti távolságot, megteremtve a különböző kultúrák közötti hihetetlen gyors információáramlást. A külföldi filmek, video klipek, szórakoztató műsorok szinte keletkezésükkel egy időben jutnak el hozzánk, alakítva ízlésünket és szokásainkat.

Ha a kulturális életet oly mértékben uralják a kultúra nagyüzemei és vállalatai, mint ahogy napjainkban van, akkor akár a kultúra még a tömegfogyasztás újabb formájává is válhat. Az ember alapvető szükséglete a kommunikáció. A tömegkommunikáció csak ezen igény erősítését szolgálja. A művelődésszociológia és a művészetpszichológia egyre világosabb választóvonallal határolja el az ízléseket, törekvéseket és igényeket.⁵

A médiából ránk zúduló vizuális ingerek hatásai a tánc világát sem hagyták érintetlenül. Nap mint nap láthatjuk a videoklipekben, showműsorokban a gyönyörű és jó mozgású lányokat és fiúkat, akik megtestesítik a fiatalok számára az ideált, akikkel szívesen azonosulnak, és akiket megpróbálnak utánózni. Márpedig ez nem kis feladat. A technika lehetőséget teremt a sztároknak, hogy olyan képi és hangulati hatásokkal éljenek, olyan nagyszámú közönséghez jussanak el, melyet egy élő színpadi produkció még megközelíteni sem tud. A fiatalok számára tehát ott egy idealizált kép, egy látvány, melyet igyekeznek elérni és ez az, amit minden tánctánárnak tevékenysége során szem előtt kell tartani. Ezek a táncok gondolatiságot és magas képzettségű tánctechnikát a legritkább esetben használnak, a testiség és az erotika az, ami leginkább kidomborodik bennük.

Művészi táncelőadásokat a tv-ben szinte soha sem lehet látni, és a színházakban is csak elvétve, különösen vidéki színházak esetében. A gyermekek általában csak a tánc szórakoztató műfajával találkoznak, így számukra gyakorlatilag nincs is igazi választási lehetőség. Az óvodás korban a kislányok még balettet szeretnének tanulni,

---

5 Maróti Andor (szerk.): Andragógia szöveggyűjtemény I. köt. Animáció 155. p.

hiszen a királylányok és tündérek világa a balett táncban testsül meg, de kisiskolás korban, kinőve a mesékből, az ő figyelmük is megváltozik – szemük először a táncos-zenés filmekre, majd később a videoklipekre szegeződik.

Mi hat ma leginkább a táncoktatásra?

A tánc oktatását, mai szerepét kétféleképpen is igazolhatjuk, hivatkozhatunk rajta kívül eső végeredményre és célokra, vagy pedig magában az „oktatás” koncepciójában meglévő belső jellemzőkre, melyekről azt véljük, hogy önmagában is értékessé teszik.⁶

A külsődleges igazolás logikája megköveteli az igazolandó és az igazolásra felhasznált célok világos megkülönböztetését, ám nem mindig könnyű és világos ez a megkülönböztetés. Egyik ilyen példa az „egyéni személyiségfejlődés”, melyre az oktatás mindkét módja hatással van. A személyiségben attitűdbeli változások történhetnek, míg az oktatás is tartalmaz beépített értékeket. A fejlődési változások sokféle módon történhetnek, s nem mind kapcsolódik szorosan az oktatáshoz. A személyiségfejlődés koncepciója tágabb, mint az oktatásé, de vannak közös tulajdonságaik.⁷

Azok az emberek, akik megnyílnak egy művészet befogadására, és élményekkel találkozhatnak, szívesen nyitnak új területek irányába, hogy a már megtapasztalt pozitív élményt újra és újra átélhessék. Fontos az alkalmazkodás, hogy a gyermekeknek és a felnőtteknek azt adjuk, amit gondolnak, hogy szeretnének, és utána utat mutassunk számukra, hogy mi is az, ami igazán boldoggá teszi majd őket. A táncot mindenkinek lehet tanítani, így egy nagyszerű lehetőséget kínál mindenki számára, hogy életét tartalmasabban és boldogabban élhesse meg.

A kulturális tevékenység összefügg az ember fogékonyságával az önkifejezésre és a másokkal való kommunikációra. A művészi alkotás segít az embernek felfedezni és kifejezni önmagát, megérteni problémáit. A tevékenység egyik formája egy másikhoz vezet és az egyén fokozatosan új magatartást alakít ki, élete többi területén is.⁸

Ma a legtöbb táncoktató mint vállalkozó dolgozik és bevételeit piaci sikeressége határozza meg. A fogyasztói igények és keresletek határozzák meg elsősorban az eladható táncszolgáltatást. A táncos filmekben és videoklipeken látható táncok világa erős hatást vált ki a gyermekekből, akik ha szülői hatásra nem találkoznak a tradicionális népi és klasszikus táncokkal, egyértelműen az itt látható a példát igyekez-

---

6 Maróti Andor (szerk.): Andragógia szöveggyűjtemény I. köt. 87. p.

7 Maróti Andor (szerk.): Andragógia szöveggyűjtemény I. köt. 88. p.

8 Maróti Andor (szerk.): Andragógia szöveggyűjtemény I. köt. Animáció 164. p.

nek követni. Ezeket az igényeket ki is kell elégíteni, hiszen a tánc minden formája hasznos a testnek és a léleknek egyaránt, de érdemes segíteni a gyermekeknek, hogy képes legyen felfedezni a tánc által kínált mélyebb lehetőségeket is. Ilyen a művészi mondanivaló kifejezése, az esztétika felismerése és kivitelezése, más táncosok mondanivalójának értelmezése.

Jó vagy kevésbé jó, hogy a videoklipeken táncoló sztárok ekkora hatással vannak a felnövekvő nemzedékre; ez éppoly vitatott, mint a globalizáció egyéb hatásai. Fontosnak tartom, hogy a nemzetek ápolják kulturális hagyományait, de hiba lenne minden újtól elzárkózni és a természetes fejlődési folyamatoknak gátat szabni. Nem rosszabb a popkultúra sem az elitkultúránál csak más a funkciója és másképpen kell vele bánni.

Peter Bendixen (a kultúra és a gazdaság egymásra hatásait kutatja) szerint: *„ha a piac mindkét oldala képes megérteni a másik fél igényeit és reagálni rá, akkor a kulturális kínálat meg tud felelni az igényeknek és a kulturális élet rendszere összhangban lesz a résztvevők igényeivel. Az, hogy a piac kétoldalú kapcsolat az eladó és a vevő között, s hogy a hangsúly az igazi kereskedőnél mindig a vásárló szükséglet-kielégítésén van, teljesen megfelel a kulturális élet, a művelődés, nevelés bipolaritásának. E piaci törvényszerűség a kultúra és művelődés viszonyában differenciálja a termelés színvonalát, gazdagítja a kínálatot és ízlés-kényszernek nem lehet helye e folyamaton belül. Ki kell elégíteni az alacsonyabb értékszintet is a befogadó, vásárló, fogyasztó szükséglete szerint, de az alkotói folyamat oldaláról törekedni kell az érték és érdekesség, az érték és közértehetőség, az érték és a szórakoztatóbb megformálás fokozatos közelítésére.”⁹*

Milyen igényeket elégít ki a tánc?

Részben erre a kérdésre is már megfelelttem, mikor a gyermekek táncolni vágyásának okát fejtegettem, de amikor a táncról beszélünk nem szabad csak a gyermekekre gondolni, hiszen számos felnőtt vesz részt táncanfolyamokon, nézi meg a táncprodukciókat vagy táncol otthon.

Mai rohanó világunkban sok embernek okoz gondot az állandó stressz, a mozgásszegény életmódból fakadó kellemetlen fizikai változások, a kikapcsolódás és szórakozás hiánya. Minél több frusztráció rakódik valakire, minél több terhet cipel a vállán, annál inkább feszültté válik, mind lelki, mind pedig fizikai értelemben. A táncnak komoly élettani hatásai vannak a testre és a lélekre. Nő az állóképesség, az izmok erősebbek lesznek, csökken a stressz, fejlődik az önbizalom, önfogadás, ön-

---

9 <http://mek.oszk.hu/01900/01942/01942.doc> (2007. november 02.)

kifejezés. A tánc során javul az improvizációs készség, fejlődik a fantázia és a kreativitás, és mindezeknek komoly szerepük van a problémamegoldásban, a munkában, a családi kapcsolatok, gyerekeknvelés terén.

A tánc ugyanakkor évszázadok óta a fiatalok lázadását is jelképezi. Felszabadítóan hat rájuk, segít levezetni a feszültséget, hasznos módon vezeti le az a mérhetetlenül sok energiát, amely kizárólag a tinédzserek sajátja. A tánc testre, lélekre, szellemre egyaránt jótékony hatású.

A tánc nem csak akkor fejt ki jótékony hatását, ha valaki táncol, hanem akkor is, ha valaki csak nézi. A televízió mindennapi életünk része, műsorait mindennapi attitűddel nézzük, érzelmileg reflektáljuk. A televízió információt vesz fel, alakít át és továbbít; végzi a kultúra szinkronikus és diakronikus továbbadását. Nem érthetjük meg sajátosságait anélkül, hogy kultúránkban betöltött szerepét megvilágítsuk – másrészt a televízió, mint "kulturális gép" működésének ismerete segíthet jelen kultúránk megértésében. J. M. Lotman több mint 30 évvel ezelőtt a kultúrát ekképp határozta meg: „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége.” Az R. Boyd – P. Richerson amerikai szerzőpárostól 15 éve pedig ezt olvashattuk: „Legszélesebb értelemben a kultúrát úgy definiálhatjuk, mint a viselkedést befolyásoló nem genetikai eredetű információ szerveződését és egyik generációról a másikra történő átadását.”¹⁰

A képernyőn a tánc ma leginkább „mozgó díszletként” vagy még inkább „szexuális látványként” jelenik meg, közösségformáló és személyiségfejlesztő hatásáról nem igazán beszélhetünk – legalábbis abban az értelemben, mely a táncot művészi rangra emeli, illetve segíti az egyéni individuum kifejezését.

Tágabb értelmezésben azért találhatunk erre ellenpéldákat is, hiszen a ma oly népszerű break-táncot és a belőle kifejlődött különböző táncokat nevezhetnénk „globális” néptáncnak is. Ezek a táncok a ma emberének „népi kultúráján” fejlődtek ki, és intézményes kereteken kívül folyik tanítása, áthagyományozódása. A fiatalok utcán, aluljárókban táncolnak, gyakorolnak, fejlesztik tovább a mozdulatokat és tanítják egymást.

Milyen szerepet tölthet be a tánc a kultúráközvetítésben?

A kultúráközvetítésben egyre több animátor dolgozik, akiknek az az elsődleges feladata, hogy felismerje kit, hol, milyen eszközökkel lehet a műveltség magasabb

---

10 <http://www.ittk.hu/web/docs/kolin/kulisszavilag.pdf>

irányába elmozdítani. A táncoktató is egy animátor, aki elősegítheti az egyének vagy csoportok közeledését egy aktívabb és kreatívabb életmódhoz. A művelődéstudomány szerint a szórakozásnak felfelé, a művelődés felé nincs határa, sőt vannak jellegzetes átmeneti területek pl. műkedvelő, szakköri munka, amelyek egyszerre valósítanak meg szórakozási és személyiségművelő funkciót. A szórakozás/tanulás, szórakozás/alkotás nem csak a legmagasabb szellemi szinten igaz, hanem alacsonyabb szinten is.¹¹ A jó táncoktató nem csak a testet, hanem a személyiséget is fejleszti – ennek hatására tanítványa új készségekkel és kompetenciákkal is gazdagodhat.

Számos esetben fordul elő, hogy egy „tömegtermék” élménye vezet ahhoz, hogy valaki mélységeiben kezdjen el foglalkozni egy dologgal. Így van ez a táncsal is. Megnézi a kisgyermek a TV-ben táncoló csinos embereket és szívesen képzeletben magukat a helyébe. Szeretne ő is úgy mozogni, öltözködni vagy akár énekelni. Nagy valószínűséggel megkéri a szüleit, hogy vigyék el egy tánciskolába, ahol ilyen táncokat tanulhat. Egy jó pedagógus mellett ez a gyermek elhivatott lesz a tánc és a mozgás iránt, és egy idő múlva felfigyel a magasabb esztétikai értékkel rendelkező táncokra is. Természetesen az is előfordulhat, hogy nem fog a táncművészet mélységeiben elmerülni, csak műkedvelővé válik, vagy olyan felnőtt lesz, akit boldoggá tesz a tánc. A tánc talán a legjobb eszköz arra, hogy a gyermekek megszeressék a mozgást, amire a mai mozgásszegény életmódban nagyon nagy szükség van. Aki gyermekkorában fizikailag aktív volt, az nagyobb valószínűséggel lesz a későbbiekben is az.

Azok az emberek, akik megnyílnak egy művészet befogadására, és élményekkel találkozhatnak, szívesen nyitnak új területek irányába, hogy a már megtapasztalt pozitív élményt újra és újra átélhessék. A művészi alkotás segít az embernek felfedezni és kifejezni önmagát, megérteni problémáit, a szórakozva művelődés segít a hétköznapi szűrőjéből kikapcsolódni.

Az animáció segít áthidalni a kultúrák és a kifejezőmódok közötti szakadékot, kapcsolatot teremt az egyének és a csoportok között, megvilágítja a konfliktusokat, összeveti a célokat a rendelkezésre álló eszközökkel, bátorítja a csoportok alkotóképességét, új színvonal meghatározását.¹²

Összegzés

A mozgáskultúra s ezen belül a táncművészet szerepét feltáró értelmezések vetületei az ember, illetve az emberi társadalom életében a viselkedés, a magatartás, a

---

11 Durkó Mátyás: *Andragógia* 111. p.

12 Maróti Andor (szerk.): *Andragógia szöveggyűjtemény I. köt. Animáció* 165. p.

jellemformálódás s nem utolsósorban a mentálhigiéné és az egészséggondozás szempontjából is nagyon fontosak. A mozgás az emberi létezés egyetemes és alapvető törvénye; mozgás nélkül nincs élet. Ebből következően, ahány élettevékenysége van az embernek, annyiféle mozgásforma létezik. Az ember mozdulatvilágában létezési funkciói működnek, függetlenül attól, hogy mikor, hol és mit táncol. A mozgásformáknak mozgásművészetté történő átalakulása pontosan akkor játszódik le, amikor az kiválik a mindennapi tevékenységből, autonómmá lesz, ugyanakkor a mindennapi élet kultúrájában is jelen marad.

Vizsgálódásaim és tapasztalataim során arra a következtetésre jutottam, hogy a XXI. század emberének talán nagyobb szüksége van a táncra, mint őseinek bármikor is korábban. A lakosság nagy része városokban él, ahol elmagányosodik és eltompulnak természetes ösztönei. A felgyorsult világ, melyet nem a tunyuló izmaink, hanem a technika készített vágatásra könnyen választja a passzív TV-bámulós vagy számítógép-nyomkodós kikapcsolódást. Ezek a tevékenységek ritkán rántanak ki bennünket a hétköznapi szürkeségből, nem töltik fel lelkünket örömmel és testünkre sincsenek jó hatással. A gyermek így nem tanulja meg otthon, hogy hogyan tegye életét aktívabbá és színesebbé, nem tanulja meg természetes ösztöneit felszínre hozni. A családi eseményeken, születésnapokon, házi bulikon, már nem szokás táncolni, a diszkók szűk táncparkettjei sem engedik kibontakozni a mélyebb táncösztönöket. Ha szeretnénk, hogy ezek az ösztönök mégse merüljenek a feledés homályába, akkor igyekeznünk kell, hogy minél több gyermek és felnőtt ismerkedjen meg a táncsal és fedezhesse fel a benne rejlő értéket.

A modern táncokon keresztül lehet talán legkönnyebben elérni ezt a célt, hiszen egy új és divatos dologban részt venni mindig sokkal csábítóbb. Itt mindenki megtalálhatja azt a stílust és táncot, ami habitusának leginkább megfelelő. Természetesen szükség van jó tanárookra, akik élménnyé változtatják a mozgást és egy aktívabb életre tanítanak.

*Kölcsönhatások a regionális
kultúrában*

GLAVANOVICS ANDREA

A brit–magyar kapcsolatok kialakulása és történeti változásai

E tanulmány több kérdésfelvetésre kísérel meg választ adni, egyrészt hogy hol a helye Európa középső és keleti felének, ezen belül Magyarországnak a brit külpolitikában és közgondolkodásban? Másrészt, hol a helye, mi a szerepe Nagy-Britanniának a magyar külpolitikában és közgondolkodásban? E kérdések olyan kontextusban fogalmazódnak meg, amelyben – különösen Mohács után egészen mostanáig –, Nagy Britannia képviselte a gazdagabb, a „nyújtani tudó” partner szerepét, amelytől a gyengébb és elmaradottabb Magyarország védelmet vagy segítséget remélt.¹ Felmerül a kérdés, hogy mi értelme van egy olyan összehasonlításnak, elemzésnek – egyáltalán érdemes-e foglalkozni egy „mindenféle szempontból” marginálisnak tekintett problémával –, amelyet sokkal inkább az érdekezésség hiánya, valamint a gazdasági, a kulturális és a politikai kapcsolatok hiánya jellemez. Egy volt világbirodalom és egy egykori regionális hatalom közötti kapcsolat feltárása azonban számos tanulsággal járhat.

Mind diplomáciatörténeti, mind pedig művelődéstörténeti szempontból nézve hajlamosak vagyunk a különböző folyamatokat, struktúrákat jelenbeli fontosságuk és jelentőségük alapján megítélni és ez alapján elhelyezni. A történelmi birodalmak akár szinte nyomtalan eltűnése is jól példázza ezt. Minden társadalmi szerveződés életében vannak dinamikus, fejlődő, prosperáló, hanyatló és stagnáló szakaszok, változnak az államalakulatok határai, politikai berendezkedésük, struktúrájuk térben és időben egyaránt. Ahhoz, hogy megértsük ezek lényegét és természetét, nem elegendő csak a primer tényezők vizsgálata. Napjaink megváltozott – egyre bonyo-

---

1 Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 10.

lultabb – politikai és társadalmi viszonyai közepette a kutatás is új területeket tár fel. Pierre Nora szerint „*mivel képtelenek vagyunk előre jelezni, hogy leszármazottaink mit kívánnak majd tudni rólunk avégett, hogy jobban értsék magukat, kegyesen és válogatás nélkül minden látható nyomot felhalmozunk, amely tanúskodhat róla, hogy mik vagyunk, vagy mivé kívánunk lenni.*”²

Ezen gondolatok mentén mindenképpen érdemes áttekinteni egy a jelenből látszólag jelentéktelennek tűnő kapcsolat gyökereit, mert a múlt feltárásával értelmet kap a történelem különböző korszakaiban különböző jelentőséggel bíró társadalmak és államalakulatok összehasonlító és elemző vizsgálata, egymásra gyakorolt hatásuk vagy éppen ezek hiányának bemutatása.

Az angol és magyar kapcsolatok története egyidős a magyar állam történetével. A jelenlegi skandináv államok legkisebbike Dánia, az Északi és Keleti tenger rettegett egykori ura hódoltatta Britanniát. 1016-ban Nagy Kanut az angolokat uralma alá kényszerítette, és elűzte Vasbordájú Edmund családját. Az angol királyfiak, Edmund és Edward, Szent István udvarában találtak menedéket a száműzetésben, és a pécsváradi apátság mellett kaptak birtokot. Egyikük itt halt meg. A másik, Edward pedig elvette Szent István lányát, Agathát (Ágota) és 1037-ben visszatért Angliába, illetve Skóciába. Az ő lányuk a később szentté avatott Margit, Skócia királynéja, aki Magyarországon született.³ Az edinburgh-i Margit kápolna is ezt az emléket őrzi. (Mások szerint azonban Agatha nem Szent István lánya, hanem egy német fejedelemé.)⁴ A Plantagenet dinasztia, amely Nagy Alfrédtól kezdve 355 évig uralkodott, e Margiton keresztül vezette le származását. A krónikák szerint nagyszámú magyar kíséret is letelepedett velük hazatérve és több skót főúri család szintén ide vezet vissza származását (pl. Leslie és Drummond családok).⁵

A középkori brit-magyar kapcsolatok kialakulásának másik színtere a párizsi egyetem. Párizs a XII. században az európai szellemi élet egyik központja. Angolok tömegesen járnak át tanulni a Csatornán és magyar diákok ottlétére is van bizonyíték. Anonymus krónikájában a kutatások az angol krónikák hatását mutatták ki. A kapcsolatok és hatások más területen is tetten érhetőek, Walter Mapes angol történetíró öregkorában is büszkén emlegette magyar kollégáját, Lukács esztergomi érseket, akivel együtt tanult.⁶

2 Gyáni Gábor: A történelmi emlékezet rítusai. In: A történész szerszámosládája. Szerk.: Szekeres András L'Harmattan Kiadó, Bp., 2002. 102.

3 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 140. p. Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 9.

4 A magyarok krónikája. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Könyvklub, Officina Nova, Bp., 2000. 61.

5 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 140.

6 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 140.

Az Árpád-ház tekintélyének növekedését jelezte az a tény, hogy a cseh, lengyel, és orosz dinasztiák mellett más dinasztiákkal is kapcsolatba kerültek házasságaik révén. III. Béla első felesége Antiochiai Anna volt, másodjára az angol király unokahúgát kérte feleségül, de végül Henrik angol trónörökös özvegyét, II. Fülöp Ágost francia király leányát, Capet Margitot vette el.⁷

Az oxfordi egyetem anyakönyve szerint az első névről ismert magyar diák Nicolaus de Hungaria (Magyar Miklós) volt, akit Oroszlánszívű Richárd taníttatott 1193–1196 között.⁸ A diplomáciai kapcsolatok és eszmecserék másik színtere a középkorban a különböző egyházi ünnepélyek és zsinatok voltak. 1215-ben a lateráni zsinaton több magyar főpap is részt vett. A tanácskozás hónapokig tartott. Öt év múlva, a lateráni zsinaton szintén résztvevő angol érsek, Langton vendége volt Canterburyben Róbert esztergomi érsek, aki az angolok nemzeti szentjének, Canterbury-i Szent Tamás csontjainak új sírba helyezésére rendezett ünnepségre érkezett. A pápai követ és a roueni püspök mellett Róbert esztergomi érsek volt a legelőkelőbb vendég a nevezetes eseményen. A sokat emlegetett párhuzam a Magna Charta (1215) és az Aranybulla (1222) között ily módon is összefüggésbe hozható, hiszen mindkét érsek részt vett saját országában a dokumentumok szövegezésben.⁹

A magyar király Európa tekintélyes uralkodójaként jelenik meg. Szent Lászlót angol, francia és spanyol követek kérték fel 1095-ben keresztes hadjárat vezetésére. Az angol krónikák szerint Oroszlánszívű Richárd seregében magyarok is harcoltak. III. András I. Edward királlyal készült közös hadjáratra. Az angol királyok az Anjoukkal való rokonságot is büszkén említik. Luxemburgi Zsigmond német-római császárt az angol és francia király békeközvetítőnek kérte fel. Zsigmond többek között Garai Miklós nádorral négy hónapig tartózkodott Londonban és Canterburyben 1416-ban, Mátyást pedig VI. Edward igyekezett bevonni a franciaellenes közös blokkba.¹⁰

Az angol Wycliff tanai egyik tanítványán, Prágai Jeromoson és Peter Payne-en keresztül jutnak el Közép-Kelet Európába és erősítik a terjedő huszitizmus hatását. Peter Payne 1429-ben Pozsonyban vitatkozik Zsigmond előtt, majd a bázeli zsinaton. 1435-ben Brünmben és Prágában érvel a király előtt, majd Zsigmond kiltlja a birodalomból, mint a legveszélyesebb agitátort. Ekkor menekül Moldvába, ahol 1439-től 1448-ig élt. Gál István szerint kutatás tárgya lehet, hogy volt-e és milyen szerepe Peter Payne-nek az 1437. évi erdélyi parasztfelkelésben és az első magyar bibliafordításban.¹¹

---

7 Herczeg Géza: Magyarország külpolitikája 896–1919. Kossuth, Bp., 1987. 35.

8 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 141.

9 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 141.

10 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 141.

11 Gál István: Magyarország és az angolszász világ. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 142

A XVI. századtól a török hódoltság és a három részre szakadt ország nem kínált tág teret sem a diplomáciai kapcsolatoknak, sem pedig az egyéb összeköttetéseknek. 1526-ban VIII. Henrik újász segélycsapatot küld a mohácsi csatába, amely megsemmisül a harcokban.¹² A köztudat szerint Anglia érdeklődését az erdélyi fejedelemség iránt a közös protestáns hitvallás alapozta meg és főként Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nevéhez köti. Az újabb kutatások szerint már Báthori Zsigmond udvarában is voltak Angliát járt főemberek. Szapolyai Jánost is politikai érdekek fűzték Angliához, és diplomatái jórészt katolikus püspökök voltak, ugyanakkor a katolikus Báthoriak is Erzsébet királynő személyes hívei és tisztelői között voltak. A XVIII. században az erdélyi fejedelmek nyugati összeköttetéseinek örökét főrangú családok, majd a XIX. században egyszerű tanáreberek veszik át. A Teleki családnak, Wesselényi Miklósnak és az enyedi református valamint a kolozsvári unitárius kollégiumnak nagy szerepe van abban, hogy az angol-magyar összeköttetések folytonossága megmaradt.¹³

Érdemes kitérni arra is, hogy ugyan szövetségben álltak Ausztriával, de az anglok megértést tanúsítottak a magyar ügy iránt a Rákóczi-szabadságharc idején – említést érdemlő érdekesség, hogy a mai angol uralkodó család a Rhédeyek le származottja, egyik ősök a XVII. század végén erdélyi fejedelem volt, és a család sírboltját Erdélyben II. Erzsébet személyes kérésére hozatta rendbe Ceaușescu.¹⁴ (VII. Edward fia V. György felesége, az Erdélyben született Rhédey Claudina württenbergi hercegné unokája volt.¹⁵)

Az erdélyi fejedelemség bukásától az első világháború befejezéséig nem beszélhetünk közvetlen államközi kapcsolatokról. A XIX. században Anglia a világ „műhelye” volt, a magyar nemesi reformmozgalom számára követendő példaként szolgált. Általános rokonszenv fogadta az osztrák elnyomás és a cári csapatok ellen küzdő magyar polgári forradalmat, de ezt diplomáciai szempontból nem lehetett eredményekre váltani a sokat emlegetett brit európai egyensúly-politika miatt, amely azt jelentette, hogy ebből a szempontból fontos volt Magyarország, de csak mint ennek az egyensúlynak a része. Ezért is támogatták az 1867-es kiegyezést, amely számukra az Osztrák-Magyar Monarchia mint közép-európai nagyhatalom belső stabilitását és külpolitikai cselekvőképességét jelentette.¹⁶ 1905-ig a magyar

12 Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 9.

13 Gál István: *Magyarország és az angolszász világ*. Argumentum-OSZK, Bp., 2005. 145.

14 Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 9.

15 Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Magyar Szemle Könyvek. Bp., 1994. 32.

16 Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 10.

országrészt erősebbnek és demokratikusabbnak tekintették. 1867-től konzulátus, 1872-től főkonzulátus működött Budapesten.¹⁷

Több kísérlet is volt arra, hogy a brit gazdasági körök érdeklődését felkeltsék Magyarország iránt. A kormányon lévő Függetlenségi Párt meghívta a hatalmon lévő Liberális Párt 28 tagból álló küldöttségét, köztük 12 képviselőt és a brit kereskedelmi kamarák képviselőit. Az egyre inkább franciabarát Foreign Office-ban ez egyéként nagy felháborodást váltott ki. 1909-ben eredménytelenül végződtek a Wekerle-kormány kölcsönfelvételi tárgyalásai Londonban, mert a brit külügyminisztérium a francia és orosz tiltakozások miatt leállította az akciót. A végleges nem kimondója az a Sir Eyre Crowe osztályvezető volt, aki a Foreign Office kulcspozícióit megszerezve az Entente oldalára állította Angliát. Ez egy olyan külpolitikai váltás volt, amely Ausztria-Magyarországot hagyományos barátból potenciális ellenséggé „változtatta”. Ugyanakkor ez a váltás egybeesett az angol társadalom és közélet balatolódásával és demokratizálódásával is, az 1906-os liberális választási győzelemmel. 1907-ben Ausztriában is bevezették az általános és titkos választójogot, míg Magyarországon a Tisza nevével fémjelzett konzervativizmus erősödött meg.¹⁸ Ez idő alatt a felénk irányuló figyelem intenzitása is sokat változott: *„Egyedül a The Times-ban 1894 és 1906 között, 13 év alatt kereken 80 vezércikk foglalkozott magyar politikai témákkal, a szinte minden nap megtalálható, magyar vonatkozású bel-és külpolitikai hírek mellett. 1890 és 1918 között a százat is megközelíti a Magyarországgal foglalkozó angol kiadványok száma. Akkoriban nemcsak a világ volt „kisebb mint ma, de Magyarország fontosabb volt, mint az egyik nagyhatalom része, politikáját sok tekintetben meghatározó felé”.*¹⁹

Hogy mennyire függ a kiegyensúlyozott, hiteles ország- és nemzetkép a politikától és a történetírástól, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ebben az időszakban – 1904 és 1914 között – két agilis és elszánt brit figyelt a rivális táborhoz tartozó Magyarországra, és hogy olyan tekintélyes lapok álltak előttük nyitva, mint a The Times, a Spectator, a Manchester Guardian és a Morning Post. A két férfi eredetileg rokonszenvezett a magyarokkal, „barátunk volt”, majd jóindulatú tanácsaikon a kortársak megsértődtek – ezután mindkettejüket megsértették becsületében, azzal vádolták őket, hogy bértollnokok, Bécs vagy a csehek eszközei, s így mindkettőt sikerült elvadítani, ellenséggé tenni (R. W. Seton-Watson, írói nevén Scotus Viator és

17 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 11.

18 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 11.

19 Jeszenszky, Géza: Magyarország változó képe Nagy-Britanniában. In: Magyarságkép és történeti változásai. Bp., 1999. Magyar Tudományos Akadémia. Szerk.: Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond. 89.

Wickham Steed). A Magyarország-kép akkori megváltozása különleges jelentőséggel bírt, mert a világháború alatt és 1919-ben, a békekonferencián politikaformáló tényező lett.²⁰ A brit külügyminisztérium főtisztviselői sokkal inkább e két elfogult újságíró véleményére hallgattak, mint saját helyi képviselőikre. „Egyikük, *Esme (később Lord) Howard 1910-ben azt írta Budapestről, hogy Steed valótlan hírek közlésével magyar-ellenes irányban befolyásolja a brit közvéleményt, Seton Watson pedig részrehajló, aki élethivatásává tette egy külföldi ország, (Magyarország) rágalmozását.*”²¹ Crowe és munkatársai, akik szoros kapcsolatban álltak az emigráns nemzetiségi politikusokkal, a magyar határok kialakításánál messzemenően támaszkodtak a két újságíró véleményére, és a nemzetiségi politikusok nézeteit a New Europe hasábjain terjesztő Seton-Watson a délkelet-európai kérdések legfőbb szakértőjének számított.²²

Nagy-Britanniának azonban a háború végén sem volt egységes közép-európai politikája. 1919-ben a helyszínen működő katonai és polgári megbízottak – Toubridge, Gosling, Goode, Butler – kétségbe vonták az új államok gazdasági és politikai életképességét, és egy dunai államszövetség létrehozását javasolták. A külpolitika valódi döntéshozója, a Crowe-Vansittart csoport azonban Franciaország mellett a kisantant államokra építette európai politikáját. 1918 és 1921 között a győztes nyugati hatalmak nyílt és közvetlen befolyást gyakoroltak Magyarország kül- és belpolitikájának alakulására. A húszas években az angol befolyás a tetőpontján állt. Az 1921. márciusi és októberi királypuccs idején az angol katonai megbízottak és diplomaták mindent elkövettek, hogy visszatartsák a csehszlovák és jugoszláv kormányokat bárminemű beavatkozástól. A brit kormány 1922-ben támogatta Magyarország felvételét a Népszövetségbe. 1923-ban szintén angol támogatással sikerült biztosítani a népszövetségi kölcsönt az ország talpra állításához (250 millió aranykorona) és csökkenteni a jóvátétel összegét (200 millió aranykorona 20 év alatt, 1926-ig napi 880 tonna szén és 1926-1929 között 13 millió aranykorona értékű gördülőanyag szállítása Jugoszláviának.) Az angol kormány így elérte, hogy a kisantant végül lemondjon arról, hogy képviselői részt vegyenek Magyarország pénzügyi és katonai ellenőrzésében. Így a Népszövetség pénzügyi és katonai ellenőrzése alatt lényegében angol és amerikai ellenőrzés történt.²³ Ugyanakkor, a brit befolyás negatív hatásaként, nem ratifikálták a már aláírt magyar-szovjet diplomáci-

20 Jeszenszky, Géza: Magyarország változó képe Nagy-Britanniában. In: Magyarságkép és történeti változásai. Bp., 1999. Magyar Tudományos Akadémia Szerk.: Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond. 89.

21 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 12.

22 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 12.

23 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1988. 93.

ai egyezményt és kereskedelmi szerződést. 1924 októberében megbukott a munkáspárti MacDonald-kormány és a Baldwin-Austen Chamberlain névvel fémjelzett, a konzervatívok szovjetellenes vonalát képviselő kormány hatására a Horthynak egyébként is aggályos szerződések ratifikálását 1925 áprilisában végleg elvetették.²⁴

Az angol és olasz megbízottak már 1924-ben a katonai ellenőrzés enyhítése mellett foglaltak állást, 1927-ben pedig felszámolták a katonai ellenőrző bizottságokat. 1926-ban a frankhamisítási botrány idején is a Chamberlain vezette brit külügyminisztérium nyújtott hatékony támogatást a magyar kormánynak.²⁵ 1927-ben (más források szerint 1926-ban) kötötték meg a magyar-angol kereskedelmi és hajózási egyezményt, amely biztosította a legnagyobb kedvezményt Magyarországnak, és amely alapja minden, azóta kötött gazdasági megállapodásnak.²⁶

Egyedül Nagy-Britanniában voltak támogatói a német és a magyar határok békes revíziójának, még ha hivatalosan el is határolódtak Harold Sidney Harmsworth, ismertebb nevén Lord Rothermere-nak a Daily Mail című brit napilap hasábjain hirdetett kampányától. 1927. július 24-én Rothermere támogatásával alakult meg a Magyar Revíziós Liga, amely állandó képviselőt tartott Londonban. Bethlen 1927-ben és 1928-ban is tárgyalt Chamberlain-nel, aki mindannyiszor óva intette a kormányt Rothermere akcióitól. A brit külpolitika elutasítása nem elvi alapon, hanem taktikai megfontolásokon alapult. Függetlenül a trianoni békeszerződés igazságtartalmától, az adott helyzetben időszerűtlennek és meglehetősen károsnak ítélték felvetését a stabilitás szempontjából. (Ez az álláspontjuk később sem változott.) Az üggyel kapcsolatosan a későbbiek során is a destabilizálódástól való félelem volt a fő mozgatóerő.²⁷ Magyarországon a lord az 1920-as években közismert és népszerű személyiségnek számított. Ezt tükrözi, hogy több törvényhatósági jogú városban, így többek között Székesfehérváron is közterületet, illetve utcát neveztek el róla. (Megjegyzem a trianoni békeszerződés egyik fő tárgyalója, Gróf Apponyi Albert is hasonlóan népszerű volt, az ő neve is közterületek elnevezésében őrződött meg 1948-ig, az „utcanév korszerűsítésig”, ahogyan ezt akkor nevezték.)

1928-ban (Chamberlain), majd 1933-ban (Simon külügyminiszter) a szentgottárdihoz hasonló fegyverszállítási ügyet hatástalanított sikeresen a brit külpolitika, bár az utóbbit sokkal inkább Olaszországra, mint Magyarországra való tekintettel. Az angol diplomácia másik igen jelentős lépése a marseille-i királygyilkosság kapcsán

---

24 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1988. 97–99.

25 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 16–17.

26 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 17.

27 Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt”. In: Múltról a mának. Osiris könyvtár, Osiris, Bp., 2004. 249–261.

nyújtott támogatása 1934 őszén. Az angol külpolitikának, és személy szerint Anthony Eden külügyminiszternek döntő szerepe volt abban, hogy habár a szálak Olaszországot is érintették és Olaszországnak is érdekében állt az ügy elsimítása, angol nyomásra Magyarország ellen a Népszövetség nem rendelt el vizsgálatot a Janka-pusztai kiképzőtábor miatt, amit a kisantant államok követeltek.²⁸

A magyar-angol viszony első komoly megromlása 1935-ben következett be, az abesszin válság idején. Magyarország, Ausztria és Albánia nem szavazta meg a Népszövetségben az Olaszország elleni olaj- és szénzállítási embargót. Eden és Vansittart hálátlansággal vádolta Magyarországot és időlegesen megvonták Magyarországtól a legnagyobb kedvezményt. Ezzel a lépéssel az országot érzékeny veszteség érte az angol piacon, Jugoszlávia időlegesen kiszorította a magyar árukat. Kánya külügyminiszter 1936 januárjában Londonba látogatott, hogy a magyar álláspontot ismertesse és azzal érvelt, hogy Olaszország meggyengülése kiszolgáltatná a Duna-medencét Németországnak. Egyetértettek abban, hogy ezt az angol érdekek sem kívánják. A szankciók feloldása után július közepén Masirevich követ kérte a legnagyobb kedvezmény visszaállítását.²⁹

A területi revízió ügyének előmozdítására számos lépést tett a magyar kormány. A brit parlamentben megalakult a magyar-barát képviselők parlamenti csoportja, akik interpellációikkal napirenden tartották a kérdést. A *The Times*, a *Morning Post* és a *Manchester Guardian* hasábjain vita bontakozott ki a kérdéstről. Bethlen István előadókörútra indult, őt Eckhart Tibor követte. Ugyanakkor ebben az időszakban végérvényesen háttérbe szorult a közép-európai kérdés, és már nemcsak a politikában, de a közvélemény számára is. Vansittart külügyminiszter-helyettes világosan kifejtette a követnek, hogy kormánya nem vállalhat kötelezettséget a Duna-medence ellentétéinek megoldására.³⁰

A brit külpolitikának 1938-ban már alapvetően az az álláspontja, hogy Magyarországot geopolitikai helyzete Németország karjaiba fogja kényszeríteni. Másrészt viszont bizonyos határrendezést nem tartottak lehetetlennek. (A magyar-lengyel határ megteremtését, Kárpátalja Magyarországhoz csatolása révén a lengyel nemzeti védelem szempontjából támogatandónak találták, mivel ez akadályozta volna a német előrenyomulást.)³¹

A magyar külpolitika kialakítására 1939-ben erősen hatottak a nyugati hatalmak és Németország közötti háború kirobbanásának lehetőségei, ugyanakkor azt

---

28 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1988. 149–152.

29 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 20.

30 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 20.

31 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 23.

sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ekkor még a hivatalos angol és francia politikában is érvényesültek a megegyezésre irányuló szándékok, amely az addigi politika igazolását is jelenthette a magyar külpolitika számára.³²

1941. április 2-án, Teleki Pál miniszterelnök halálával azonban a fegyveres semlegesség politikájának kudarcra igazolódott be. A Jugoszlávia elleni támadás a németek oldalán fordulópontot jelentett, s nemcsak a magyar-angol kapcsolatok történetében. 1941. április 6-án Anglia megszakította a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal majd később a Szovjetunió megtámadásakor beállt a hadiállapot.³³ 1942. végén és 1943. elején folytak titkos tárgyalások a működő magyar külképviseletek és titkos megbízottak útján, de ezek nem jártak sikerrel, többek között a Churchill által elképzelt balkáni második front megnyitásának elmaradása miatt.³⁴

1944. december 21-én megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, és december 22-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Annak ellenére, hogy a fegyverszüneti megállapodást 1945. január 20-án az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal a szövetségesek megkötötték, Nagy-Britannia soha nem ismerte el az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. A londoni kabinet korábbi, január 2-án keltezett leiratából azonban kiderül, hogy noha elismerik, hogy a szovjet kormányé a vezető szerep a fegyverszünet érvényesítésében, nem szeretnék, ha Magyarország szovjet irányítás alá kerülne, és éppen ezért a brit politikai misszióknak igyekeznie kell megakadályozni minden olyan szovjet kísérletet, amely a magyar szuverenitás és függetlenség szükségtelen csorbítását jelenti. 1945 tavaszán még a magyarországi brit politikai misszió vezetője, Sir Alvary Frederick Gascoigne nem látott tisztán a szovjet szándékokat illetően, de jelentéseiben arról tájékoztatta a Foreign Office-t, hogy szovjet részről nagy a feléjük irányuló bizalmatlanság és titkolózás, valamint, hogy Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke, a SZEB angol és amerikai tagjaival nem konzultál és számukra nem szolgáltat információt, és gyakran szabad mozgásukat is korlátozza.³⁵ Ugyanakkor augusztus 4-én, Szakasits Árpáddal, a Szociáldemokrata Párt főtitkárával folytatott beszélgetése kapcsán a Foreign Office-nak írt összefoglalásában felhívja az Edent váltó – újonnan megválasztott – brit munkáspárti külügyminiszter, Bevin figyelmét arra, hogy *„jelenleg a magyarok többsége úgy véli, hogy Nagy Britannia nem tanúsít érdeklődést Magyarország iránt és eldöntöttük, hogy odadobjuk az országot az oroszoknak”*.³⁶

32 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1988. 216.

33 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1988. 251–254.

34 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 23–24.

35 Pallai Péter – Sárközi Máttyás: Némi demokráciától a népi demokráciáig. Helikon, Bp., 2008. 28–29.

36 Pallai Péter – Sárközi Máttyás: Némi demokráciától a népi demokráciáig. Helikon, Bp., 2008. 32.

A brit külügyminiszter 1945. augusztus 20-i alsóházi felszólalásában utalt a bulgáriai, a romániai valamint a magyarországi helyzetre, és azt hangsúlyozta, hogy ezen országokban hatalmon lévő kormányok nem képviselik a nép többségét, „és – a közelmúlt fejleményeinek jegyében – az a benyomásunk, hogy mindössze újfajta totalitárius rendszer lép a régi helyébe.”³⁷ A brit külpolitika ezen kétarcúsága végig jellemző a korszakra, és egyben a brit diplomácia határozatlanságát, bizonytalanságát és tehetetlenségét is tükrözi. A budapesti brit misszió tiltakozásának következménye volt, hogy az általános választásokra készülő pártok lemondtak a közös listáról. Az 1926-os kereskedelmi szerződés alapján tiltakoztak a magyar-szovjet gazdasági szerződés miatt, 1945 októberében. Bevin a kereskedelmi kapcsolatok felújítása mellett érvelt, mint az egyetlen lehetséges útja a brit befolyás megőrzésének és megerősítésének, ugyanakkor a szovjet jelenlét miatt szkeptikusan ítélték meg a gazdasági kapcsolatok jövőjét, és elzárkóztak attól, hogy érdemben foglalkozzanak az ország kölcsönkérelmével. A békeszerződést előkészítő potsdami tárgyalásokon Nagy-Britannia is hozzájárult a németek és a csehszlovákiai magyarok kitelepítéséhez, bár az egyoldalú csehszlovák kitelepítési elv helyébe az angolszász javaslat alapján az önkéntes lakosságcsere elve került rögzítésre. Magyarország határait illetően a brit álláspont nem változott az első világháborút lezáró békéhez képest. Ugyancsak a békeszerződést előkészítendő moszkvai, washingtoni, majd londoni tárgyalásokon fogadta a magyar küldöttséget Noel-Baker külügyminiszter-helyettes és C. Attlee miniszterelnök is. Hosszú időre ez volt az utolsó kormányfői szintű találkozó. A hűvös fogadtatás során kiderült, hogy Nagy Britannia nem támogatja egy nemzetiségi cikkely békeszerződésben való rögzítését, de nem gördít akadályt kétoldalú megegyezések elé az érintett országokkal.³⁸

A békeszerződést 1947. február 10-én írták alá Párizsban. 1947. július 16-án a Nemzetgyűlés ratifikálta (XVIII. tc.), ezzel Magyarország nemzetközi jogi szempontból visszanyerte szuverenitását. A valóság azonban mást mutatott. A Szovjetunióknak a szerződés értelmében lehetősége volt csapatainak Magyarországon való további állomásoztatására, az Ausztriával való összeköttetés biztosítására hivatkozva. A szovjet taktika Churchill fultoni (1946. március 5.) beszéde, valamint Truman elnök meghirdetett politikája (containment policy) és a Marshall-terv hatása nyomán átalakult. Az 1943-ban felosztatott Kommunista Internacionálé helyett 1947 szeptemberében létrehozták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját, a Kominformot a

37 Pallai Péter – Sárközi Máttyás: Némi demokráciától a népi demokráciáig. Helikon, Bp., 2008. 30.

38 Arday Lajos: Az Egyesült Királyság és Magyarország. Mundus Kiadó, Bp., 2005. 25–26.

dél-lengyelországi Szklarska Porebán. A kommunista vezetők számára világossá vált, hogy a szovjet vezetés a kelet-európai szovjetizálás mielőbbi befejezését tűzte ki célul.³⁹

Az értekezleten elfogadott dokumentum a két világrendszer létezését deklarálta. (Az egyik az imperialista antidemokratikus országok, amelyeknek célja egy új háború előkészítése. A másik tábor az antiimperialista demokratikus országok, nevezetesen a Szovjetunió és az ún. új demokráciák.)⁴⁰ A népi demokratikus országok egész jövőjét befolyásoló zsdanovi beszámolót az összes jelenlévő küldött elfogadta: „*A háború utáni korszak e fő feladatának megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep.*”⁴¹ – jelentette ki Zsdanov az értekezleten. E koncepció mindenféle integrációs és két vagy többoldalú egyenlő jogokon alapuló együttműködési elv elvetését jelentette, és deklarálta a Szovjetunió vezető szerepét. A szovjet zónán belül Magyarországnak hosszú éveken át nem volt önálló külpolitikája.⁴² Fontos külpolitikai döntések a Szovjetunió beleegyezése és támogatása nélkül nem történtek. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa ezért nem támogatta egészen 1955. december 14-ig több ország, köztük Magyarország tagfelvételi kérelmét sem.⁴³

A hidegháború véget vetett a felélénkülő gazdasági kapcsolatoknak is, 1949 decemberében megszakították a kereskedelmi és pénzügyi egyezmény megkötésére irányuló tárgyalásokat, és a magyar árukat kitiltották Nagy-Britanniából. 1949-ben letartóztatták kémkedés és szabotázs vádjával, majd pedig 1950 februárjában 13 évi börtönre ítélték Edgar Sanderst, az amerikai International Telephone Company magyarországi leányvállalatának brit alkalmazottját. Sanders bonyolult diplomáciai tárgyalások eredményeként 1953 augusztusában az Elnöki Tanács amnesztiájával szabadult és visszatérhetett Nagy-Britanniába.⁴⁴ A hidegháború idején a többi szocialista országhoz hasonlóan a kapcsolatok mélypontra zuhantak, javulás csak az 1970-es évek elejétől következett be fokozatosan.

A hidegháború korszaka után az átrendeződő sokpólusú világban Európa új kihívásokkal néz szembe. Huntington híres, sok vihart kavart és sok vitát kiváltott

39 Romsics Ignác: Nagyhatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után. In: Múltról a mának. Osiris könyvtár, Osiris, Bp., 2004. 281.

40 A. A. Zsdanov: A nemzetközi helyzet. In: A tartós békéért a népi demokráciáért. Szikra, Bp., 1949.

41 A.A. Zsdanov: A nemzetközi helyzet. In: A tartós békéért a népi demokráciáért. Szikra, Bp., 1949.

42 Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a 20. században. In: Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok. Szerk.: Gazdag Ferenc, Kiss J. László. Zrínyi, Bp., 2004. 23.

43 Romsics Ignác: Nagyhatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után. In: Múltról a mának. Osiris könyvtár, Osiris, Bp., 2004. 282.

44 The National Archives PREM II/454 1953.

művében elemzi ezt az új helyzetet, és azt mondja, hogy a kulturális identitás szerepe és annak jelképei meghatározóak lesznek az elkövetkezendő időszakban.⁴⁵ Az európai civilizáció nem tekinthet többé úgy e civilizációra, mint kizárólag „nyugat-európaira”. A „hanyagolt” nyugat számára az évszázadok óta, saját szemszögéből nézve leszakadó Közép- és Kelet-Európa nemcsak gazdasági, társadalmi, politikai problémákat, de új kihívást, kulturális és egyéb téren is megújulást jelenthet abban az értelemben, hogy e térség problémáinak jobb megértése és kezelése során elsajátíthatja azt a fajta szemléletváltást, amely hozzásegíti ahhoz, hogy elvesse saját kultúrájának egyetemességébe vetett hitét, ugyanakkor az új partnerekkel való szoros együttműködés és összefogás elhozza a régen várt és elengedhetetlenül szükséges megújulást, identitásának megfogalmazását és megerősítését. Hiszen ha a társadalmaknak szüksége van közös világrépre és kultúrára, akkor az e társadalmakat összefogó civilizációkra legalább ennyire igaz ez az állítás. Az alá- és fölérendeltségi viszonyokat fel kell, hogy váltsa egyfajta mellérendeltségi viszony és a kölcsönös megértésen alapuló egymásraturaltság felismerése és elismerése.

Különösen fontos ez a XXI. század új kihívásainak tükrében, a globális problémák megjelenésének korában és egy Magyarország és Közép-Európa számára új struktúra, az Európai Unió tagjaként. Újra és újra meg kell fogalmazni és értelmezni kell helyünket a világban és Európában, új tartalommal kell megtölteni jól ismert vagy éppen elfeledett fogalmainkat államról, társadalomról, politikai gondolkodásról, szuverenitásról, identitásról, magyarságunkról.

---

45 Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa, Bp., 2004. 16–40.

IRIMIÁS ANNA

A filmek szerepe Olaszország kulturális turizmusában

Öszefoglalás: A *film-induced* turizmus, a legújabb trendeknek megfelelően az a jelenség, amely szerint egyes filmforgatási helyszínek turisztikai célállomásokká válnak. A filmturizmus elsődleges szempontja a különleges élményszerzés. A *Római Vakáció* (1953) vagy a *Dolce Vita* (1960) című nagyszerű filmek jelentősen hozzájárultak Róma és Olaszország népszerűsítéséhez a turisták körében. Ugyanakkor nem minden filmforgatási helyszín válik turisztikai desztinációvá. Ebben a tanulmányban Matera példáján azt elemzem, hogy a város mennyiben köszönheti az ott forgatott filmeknek a megnövekedett belföldi és külföldi turizmust.

Bevezetés

A filmek hatása az emberi viselkedés befolyásolására már több évtizede tanulmányozott kutatási terület. Ugyanakkor a filmek szerepe az utazási desztináció kiválasztásában, és az utazási élmény¹ meghatározásában egy viszonylag új szegmens a turizmus tudományterület kutatásában. A filmturizmus eddig leginkább az angolszász területeken volt meghatározó turisztikai jelenség, de Olaszország is egyre inkább felismeri a területén forgatott filmekben rejlő promóciós lehetőségeket és igyekszik is kihasználni azokat. Ennek egyik legjobb példája a 2006-ban a Touring Club Italiano szerkesztésében megjelent *I luoghi del cinema* [A mozi helyszínei]

---

1 MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara: A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai. In: *A magyar városok kulturális gazdasága*. Szerk. ENYEDI György – KERESZTÉLY Krisztina. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005.

útikönyv, amely tizennyolc fejezetben, régiók szerinti bontásban, olyan útvonalakat állított össze, amelyek segítségével az utazó végigjárhatja a filmforgatási helyszíneket, tehát egy egészen új oldaláról ismerheti meg az adott desztinációt. A filmvászonon megjelenített képek más megvilágításban mutatják be a nagyon is híres városokat, mint például Róma vagy Firenze vagy éppen kevésbé ismert helyszínek kerülhetnek a fókuszpontba, mint Matera. Az útikönyvben az olasz film története és az olasz filmforgatási helyszínek szerves összekapcsolásának köszönhetően átfogó képet kaphatunk az olasz kultúra ezen területéről, amelynek népszerűsítésében a filmturizmusnak igen nagy szerepe van.

A filmforgatási helyszín – kép és identitás

A turisztikai desztináció imázsa az adott tér identitását, annak jól felismerhető elemeit, a tér szimbólumait használja fel az egyedinek szánt arculat kialakításakor. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy bármennyire is egységes képet szeretnénk kialakítani egy desztinációról, minden egyén a saját „szűrőjén” keresztül próbálja meg dekodifikálni az üzenetet – adott esetben a desztináció imázsát –, így tehát nem csak egy kép alakulhat ki egy helyről, hanem képek sokszorosát kapjuk, hiszen minden egyén másképpen érzékeli, értelmezi ezt az imázst. Ez a híres filmekre is vonatkozik. Az egyik, részben Szicílián – Sávócán - forgatott *cult* filmben elhangzik a mondat, amiről azoknak akik ismerik az alkotást azonnal beugrik, hogy miről van szó: „Teszek neki egy ajánlatot, amit nem tud visszautasítani.” A Keresztapa egyik legtöbbször idézett mondatáról van szó, amely megtettesíti mindazt az erőt és hatalmat, amely a Keresztapa kezében összpontosul, és amelyet a film rendezője (és Mario Puzzo a regény írója) érzékeltetni akart a nézővel.

Minden egyénben, vagyis inkább minden nézőben, megragadnak bizonyos képek, benyomások, mozdulatok, szavak, amelyeket egy filmben látott, és amelyekhez valamilyen szinten kötődik. Nehezen tudjuk megjegyezni, és a fejünkben elraktározni azt, amihez nem kapcsolódik semmilyen személyes benyomás, érzelem vagy emlék.

A filmek jelentősen befolyásolják, hogy egy adott helyszínről, milyen kép alakul ki bennünk, nézőkben, ez részben felelősséggel is jár, amelyet a film készítői csak ritkán, kivételes esetekben vesznek figyelembe.

A turisztikai menedzsment sikeres eszközévé akkor válhat egy film, ha a megjelenített történet és a filmforgatási helyszín szorosan kapcsolódnak egymáshoz, vagyis ha a helyszín nem csak mint passzív díszlet jelenik meg a filmvászonon, hanem a történet szerves részévé válik. Ezáltal a néző az átélt érzelmeket, főleg ha azok pozi-

tív töltésűek és mélyrehatóak, a filmben látott helyszínhez és atmoszférához fogja kötni². A film által ösztönzött turizmus (*movie-induced tourism*) azt jelenti, hogy a film vagy a filmben látott helyszín, amelyhez feltehetőleg valamilyen érzelem is kapcsolódik a turisztikai termék (maga az utazás) kiválasztásakor, megvásárlásakor és fogyasztásakor a legmeghatározóbb motivációs tényező.

A filmvászonon látott képek elvarázsolhatják, kíváncsivá tehetik a nézőt, akiben esetleg felkelti a vágyat, hogy személyesen is elutazzon a megcsodált helyszínre és jobban megismerje azt. Akkor beszélhetünk filmturizmusról, ha a néző-turista nem kifejezetten a filmforgatás tényleges helyszínére kíváncsi, hanem ha a film vonzereje konkrét vággyá alakul át és az utazásban realizálódik³. Ebben az esetben a film válik az utazás mozgatórugójává, ugyanakkor a film a turisztikai termék megvásárlásakor, a döntés pillanatában is jelentős szerepet játszik.

Meg kell különböztetnünk két eltérő, noha egymást nem kizáró, választási folyamatot. Az első esetben maga a film az indítókapcsoló, tehát ha a néző-turista nem látta volna az adott filmet, amelyről azt is tudja, hogy pontosan hol forgatták, akkor nem választotta volna azt a helyszínt utazásának színterévé. A második esetben a néző-turista már korábban kiválasztotta a turisztikai desztinációt, de egy ott forgatott film megnézése után még inkább kedvet kap ahhoz, hogy minél hamarabb felkeresse azt. Mindkét esetben fontos, hogy a turista tudja, hogy melyik országban és városban forgatták a neki tetsző filmet, hiszen ha Buenos Aires-t a Budapesten forgatott helyszínnel azonosítja be nem az általa vágyott élményt fogja kapni.

A film, mint az utazási döntés motivációja mindkét esetben igaz, de csak a vizsgált első esetben válik a film az utazás tényleges mozgatórugójává. Az olasz *cineturismo* meghatározás részben eltér az angolszász irodalomban használt *movie-induced tourism* definíciójától. A *cineturismo* összefoglaló meghatározás alatt értjük azokat a kapcsolatokat, amelyek a filmipar és a turisztikai „ipar” között születhetnek. Így a film turizmusra gyakorolt hatása megjelenhet a látott helyszínre való utazás vágyában vagy az esetleges további információk gyűjtésben vagy akár a turisztikai termék megvásárlásának pillanatában is.

Cohen szerint a forgatási helyszín és a film története közötti kapcsolat elengedhetetlen fontosságú ha a helyszínt, mint turisztikai attrakciót tartjuk számon.

---

2 RILEY Roger – BAKER Dwayne – S. VAN DOREN Carlton: *Movie Induced Tourism. Annals of Tourism Research*. 25. (1998) 4. sz. 919–935.

3 MESSINA Elina – BOCCHIOLI Licia: *Cineturismo e identità territoriali*. In: *Al cinema con la valigia*. Szerk.: Provenzano Roberto C. Milano, FrancoAngeli, [2007]. 231–310.

A kérdés tehát az, hogy maga a helyszín kell, hogy legyen-e a történet előterében ahhoz, hogy pozitív hatást tudjon gyakorolni a nézőre vagy sem.⁴

A filmben megjelenített táj új képet alakíthat ki egy adott helyszínről vagy akár megváltoztathatja, jobbá teheti, az esetleg korábban kialakult negatív képet. Például a Szicilián forgatott filmek közül a szigetről kialakított képre a legnagyobb befolyással a *Keresztapa* volt, amit azonnal a szervezett bűnözés, tehát rossz képpel társítanak a turisták. A népszerű *Montalbano felügyelő*⁵ televíziós sorozatot Ragusában forgatják és a megnyerő főszereplő, a sorozatban feltálat szicíliai ételek, és nem utolsósorban a kivételes gazdagságú természeti környezet, sok turistát vonzza a kisvárosba – főleg a Skandináv országokból, ahol a sorozatnak igen nagy sikere van. Viszont így Porto Empedocle városa, ami Agrigento-hoz és nem Ragusához tartozik, elesik a turizmusból származó bevételektől. A városi vezetés ezt felismerve átkeresztelte Porto Empedocle-t Porto Empedocle Vigata-nak, ahogyan azt Andrea Camilleri regényeiben és a sorozatban hívják, hogy a turisták a „valós” helyszínt keressék fel. Camilleri egyik kritikusa szerint „Vigata a legjobban kitalált, tipikus szicíliai város.”

A szociológusok körében régóta vitatott téma a filmek befolyása az emberi viselkedésre, de ezt elsősorban a társadalmi változások kapcsán vagy olyan negatív jelenség, mint a fiatal korúak közötti erőszak térnyerése, szokás elemezni. A filmek társadalomra gyakorolt hatását nem csak az imént említett viselkedésváltozásokban érhetjük tetten, hanem felismerhetjük annak szerepét a néző-turista motivációja és viselkedése kapcsán is. Sue Beeton a téma elismert szakértője szerint a népszerű filmekben pontosan kirajzolódik egy ország identitása és önmagáról alkotott imázsa⁶. Ugyanakkor bizonyos filmek és televíziós sorozatok nem csak a helyszínre érkező turisták (és a visszatérő turisták) számát növelték meg, de hatással voltak olyan új turisztikai termékek előállítására is, amelyek a film történetére, ismertségére és kulturális jellemzőire épül. Az Agliè kastélyban, ahol az *Elisa di Rivombrosa* olasz televíziós sorozatot forgatták a szereplőkről elnevezett fagyaltkelyheket és süteményeket kóstolhatnak az odalátogatók vagy korhű ruhákban pózolva állhatnak a fényképezőgép elé⁷. A turisták igényeinek megfelelően a városka vezetése úgy döntött, hogy visszaállítják a több mint hatvan éve politikai megfontolásból eltüntetett Savoyai címereket is! Így megállapítható, hogy a sorozat miatt megnövekedett turizmus komoly befolyással is lehet a városképre.

4 COHEN Erik – COOPER Robert L.: Language and Tourism. *Annals of Tourism Research*. 13 (1986) 4. sz. 533–563.

5 Magyarországon is vetítik a sorozatot a köztelevízió (m1) szerda esti műsorkeretében.

6 BEETON Sue: *Film-induced tourism*. Channel View Publications, Clevedon, 2005.

7 BAGNOLI Lorenzo: *Manuale di geografia del turismo*. UTET, Torino, 2006.

Matera és a Sassi vonzereje

Matera esetében biztonsággal állíthatjuk, hogy a megfelelő filmforgatási helyszín kiválasztása *A Passió* című film sikeréhez is nagyrészt hozzájárult és mint egy visszakapcsolásként a drámai, ugyanakkor igen népszerű film, megnövelte a városba érkező turisták számát. Mel Gibson saját bevallása szerint, amikor végre megpillantotta a Sassi-t, felkiáltott: ez a tökéletes helyszín!⁸

Matera a dél-olasz Basilicata régió második legnagyobb, 60.171 lakosú⁹, városa már a paleolitikumban is létezett. Az első keresztény hívők a mésztufába járt barlangokban, a Sassi-ban (kavicsok), húzták meg magukat és a mésztufa sziklákban kialakított barlanglakásokat és imádkozó helyeket ma is megcsodálhatják az odalátogatók. A város hangulata igen szuggesztív, hiszen a tér identitása a folyamatban lévő felújítási/rombolási munkák ellenére is magával ragadó.

A Sassi két alkalommal is egy vallási témát feldolgozó film forgatási helyszínként szolgáltak (összesen 13 filmet forgattak Matera, Sassi területén¹⁰), hiszen olyan átütő erővel hatnak, hogy a megrendítő hangvételi filmek „díszletévé” váltak. Pier Paolo Pasolini 1964-ben forgatta itt a *Máté Evangéliuma* (Il Vangelo secondo Matteo) című remekművét, amely sokak szerint az egyetemes filmtörténet legautentikusabb és legátélhetőbb Jézus-filmje.

A városba érkező turisták számát viszont nem Pasolini filmje növelte meg, hanem a 2004-ben szintén a Sassi között forgatott, Jézus utolsó tizenkét óráját feldolgozó, Mel Gibson produkció. II. János Pál pápa miután megnézte a filmet, állítólag kijelentette: „pontosan így történt”. (Elképzelhetjük ennek a kijelentésnek a katolikus hívőkre gyakorolt hatását...) A Sassi képe egybefonódik Jézus szenvedésével. A felkavaró ábrázolásmód és a film üzenete olyan jelentéssel bírnak a keresztény és zsidó kultúrát ismerő nézők számára, hogy maga a filmforgatási helyszín szinte vallási jelentést hordoz. A film misztikuma fontos szerepet játszik a turisztikai desztináció kiválasztásában. Ugyanakkor nem csak hívők látogatnak el Materába, éppen ellenkezőleg. Az egyedi élményre vágyó turisták a Sassi között valóban érezhetik a helyszín autentikusságát és az őket fogadó látvány szinte megegyezik azzal, amit gondolatainkban és képzeletünkben esetleg már kialakítottak a Sassi-ról¹¹. A Materában működő turisztikai hivatal elkészített egy az egész régióra vonatkozó mozi térképet

8 MARTINI Giulio (szerk.): *I luoghi del cinema*. Touring Club Italiano, Milano, 2006. 249.

9 <http://www.istat.it> ISTAT 2007 (olasz központi statisztikai hivatal) (2008. november 15.).

10 MARTINI Giulio (szerk.), 2006. 248–251.

11 TOOKE N. – BAKER M.: Seeing is believing: the effect of film on visitor numbers to screened locations. *Tourism Management*, 17. (1996) 2. sz. 87–94.

is, amelyen közel negyven filmforgatási helyszín szerepel. Ezt a térképet, amelyen felhasználják a filmben szereplő képeket az interneten is hozzáférhetővé tették.

Az ilSole24ore gazdasági és pénzügyi napilap szerint 2004-ben, *A Passió* vetítését követően, megközelítőleg kilencezer olasz család látogatott el Materába. A nemzetközi érkezések száma pedig a 2003-ban regisztrált 16 ezer turistaszámhoz képest, 2004-ben már 39 ezer turistát jelentett, ez 143,8 százalékos növekedés az előző évhez képest. A területre gyakorolt gazdasági hatás tehát vitathatatlan: a film költségvetéséből 9 millió eurót költöttek el a Materában forgatott jelenetekhez, és a mozikba kerülése után a film négyszeres bevételt produkált a városnak, azaz 36 millió euró bevételük származott a filmhez kapcsolható turizmusból¹². Ha a nemzetközi turisták összetételét elemezzük, látjuk, hogy a legtöbben Németországból, az Egyesült Államokból, az Egyesült Királyságból, Japánból és Franciaországból érkeztek. A külföldi turisták megjelenése gazdasági hatáson kívül jelentős társadalmi változásokat is produkált a régióban. A magasabb költségű turisták, jobb színvonalasabb szolgáltatásokat igényelnek, ami elképzelhetetlen a képzett szakemberek alkalmazása nélkül. A megnövekedett turizmusnak a társadalmi környezetre, és ezen belül a helyi lakosság életszínvonalára gyakorolt hatása egyértelműen a film ismertségéhez köthető.

2004-ben Materában, ahogyan azt már említettük, legalább 50%-os növekedés regisztráltak a turistaérkezéseket illetően, de érdekes, hogy a filmforgatási helyszín promóciója egészen máshogy alakult, mint más hasonló esetekben, amikor a sajtó már a film mozikba kerülése előtt publikál arról, ha azt az országban forgatták (ez megfigyelhető volt az *Ocean's Twelve* esetében). Az olasz sajtó eleinte egyáltalán nem foglalkozott azzal a ténnyel, hogy egy amerikai „szuperprodukción” forgatnak Olaszország egyik legelmaradottabb városában. Ezzel szemben a nemzetközi, főleg amerikai sajtó több cikket is megjelentetett Materáról, felkeltve így az olasz újságírók érdeklődését is, akik szintén elkezdtek a témával foglalkozni¹³. Matera neve egyre többet szerepelt az országos terjesztésű napilapok, hetilapok hasábjain. Az utazásszervezők pedig összeállították azt a turisztikai útvonalat, amelyre a filmforgatási helyszíneket fűzték. A város ilyen mértékben megnövekedett népszerűsége azért is érdekes, mert a film nem könnyelhetett el igazán nagy közönségikert. Ez a film nehéz nyelvezetének (Mel Gibson ragaszkodott a Krisztus korában élő nyelvek, a latin és az arámi használatához) az erőszakos, véres és sokszor kegyetlen jeleneteknek

---

12 Cineturismo: Viaggiare dentro il cinema, un sogno che si avvera. ilSole24ore (2008. március 14).

13 MESSINA Elina: *The Passion e i sassi di Matera*. In Provenzano, 2007. 261.

tudható be. Érdekes, hogy Matera „spirituális ereje” annyira átütő a filmben, hogy ilyen jelentős húzóerőként lép fel az utazási desztináció kiválasztásakor.

Tehát egyrészt a film kihangsúlyozta a város művészeti és tájlelemi értékeit felkeltve így a nézők érdeklődését a filmforgatási helyszín iránt, másrészt az olasz és nemzetközi sajtónak, cikkeken, *reportage*-okon és úti beszámolókon keresztül, elengedhetetlen fontosságú szerep jutott, abban, hogy a nézőket és a turistákat informálja azokról a helyszínekről, ahol valóban a film forgatása történt. Maga a tény, hogy az adott városban filmet forgatnak tehát még nem elég ahhoz, hogy turisták tömegét vonzza oda.

A film által generált összeg és a turizmusból származó egyéb bevételek a város jelenlegi vezetését is meggyőzték a különleges értékű épített örökség megőrzésének fontosságáról. 1993 óta szerepelnek a Sassi az UNESCO Világörökség listáján, de ez nem gátolta meg a spekuláción alapuló építkezések mind nagyobb térnyerését.

Összegzés

A turisták meghódításáért folytatott versenyben az a jó *selling place* stratégia, amelyik pontosan meg tudja határozni, hogy az adott városban vagy turisztikai térben a turistának mit és miért érdemes megnéznie. A városok ezért az imázs építésében, a reprezentációs stratégiában felhasználhatják szimbolikus gazdságuk sajátosságait¹⁴. A városban vagy természeti környezetben forgatott filmek képi elemei, atmoszférája, pozitív töltésű üzenete mind hozzájárulnak a turisztikai desztináció folyamatos megújulásához és szimbolikus eladásához.

A filmipar fellendítését elősegítően az olasz kormány 2008-ban kidolgozott egy törvény erejű rendeletet, amely kedvező adózási feltételeket nyújt mindazoknak akik befektetnének az Olaszországban forgatott filmek készítésébe, forgalmazásába és reklámozásába. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a befektetők visszaigényelhetik adójuk 40 százalékát, legfeljebb egy millió eurót, ha olyan produkciókba fektettek be, amelyek az olasz filmipart segítik. A filmipar és a turizmusipar közötti együttműködés természetes találkozási pontja a filmturizmus és a korábban említett rendelet hatálybalépésével mindkét szektorra jelentős befolyással lesz. Ahhoz, hogy a filmturizmus ki tudja használni a kedvező adózási feltételeket szükség van arra, hogy a helyi vezetőség, a filmipar képviselői és a turisztikai szektor döntéshozói

---

14 NIEDERMÜLLER Péter: Városi turizmus. Történelem, művészet, egzotikum. In *Turizmus és kommunikáció*. Szerk. FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000. 30–37.

együttműködjenek és olyan közös stratégiát dolgozzanak ki, amelyben a kiválasztott helyszínek versenyképesek legyenek nem csak mint filmforgatási helyszínek, hanem mint turisztikai desztinációk is.

A turisztikai- és filmszektor közötti virágzó együttműködés példaként említhető Matera, amely egy jól átgondolt és újszerű marketinggel, mint a tematikus film térkép, vagy a vallási ünnepekhez kapcsolódó fesztiválok, próbál minél több turistát a városba csalogatni és a megfelelően kiépített infrastruktúrával újabb filmek forgatási helyszíne is lehet.

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT

Az európai civilizációk találkozási pontja: a Nyugat-Balkán

Kevés olyan régiója van Európának, melynek térlehatárolásában annyi ellentmondás tapasztalható, mint a Balkán esetében. A térség határait nem egyszerű meghúzni, ugyanis a földrajzi, a történelmi, a politikai, az etnikai, a kulturális, a nyelvi és a vallási választóvonalak nem esnek egybe.¹ Ráadásul a régió rendkívüli heterogenitása mellett felfedezhetőek olyan közös elemek, melyek miatt egységesen kezelhetjük. A Balkán-félsziget elnevezés csak a 19. században jelent meg, s August Zeune német földrajztudós nevéhez fűződik, aki 1808-ban először használta ezt a fogalmat.²³ A Balkán kifejezés jelentését illetően nézetkülönbségek alakultak ki, s így lehet, hogy török eredetű szó, hegy, erdős hegyjelentéssel, míg más vélemények szerint a magas ház perzsa elnevezésből származik.⁴

Földrajzi térlehatárolás

Először a földrajzi térlehatárolás született meg, s a Balkán Európa délkeleti részét jelöli. A Balkán természetföldrajzi szempontból a geográfiai térnek az a része,

-
- 1 TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York-Oxford, Oxford University Press, 1997.30. (A továbbiakban Todorova, 1997)
  - 2 Az európai térlehatárolásban Gatterer német geográfus 1775-ben használta a Pireneusi-félsziget elnevezést, s az ő példáját követte a szintén német származású Zeune, aki megalkotta az Alpesi- és Balkán-félsziget neveket. A helyzet paradox voltát tükrözi, hogy ezen elnevezések közül ma már csak a Balkán maradt fent.
  - 3 TODOROVA, 1997.
  - 4 PRÉVÉLAKIS, Georges: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Imedias Kiadó, 2007. 20.

melyet északnyugaton a Trieszti-öböl, északon a Száva és a Duna, keleten a Fekete-tenger, délen a Földközi- és Égei-tenger, míg nyugaton az Adriai- és a Jón-tenger jelöl ki. A lehatárolás azonban nem volt könnyű folyamat, s mind a mai napig az északi határokat, a „nyakat” illetően viták bontakoznak ki. Amíg keleten, délen és nyugaton a tengerek egyértelmű választóvonalat jelentenek, addig északon nincs ilyen elem. Ha a félsziget nevét adó Balkán-hegységet - mely 550 km hosszúságban húzódik keleti-nyugati irányba - tekintjük határvonalnak, akkor ezzel a Balkánnak mintegy felét fedjük le, s kizárjuk a volt Jugoszláviát éppúgy, mint Bulgária északi részét és egész Romániát. Az észak-déli irányban húzódó Dinári-hegység, akárcsak a Pannon-síkság nem alkalmas választóvonalnak, így a legelfogadottabb nézet a Duna vonala.

A Pireneusi-félsziget (Pireneusok) és az Appennini-félsziget (Alpok és Pó) jól elkülöníthető az európai kontinenstől, de a Balkánon nincsenek sem a félszigeten keresztirányban végigfutó magas hegyvonulatok, sem nagy folyóvölgyek, de még lemeztektonikai határvonalak sem, amelyek a kontinens testétől egyértelműen elhatárolnák. Ráadásul maga a félsziget-jelleg is erősen megkérdőjelezhető, mert a félsziget északi irányban haladva egyre szélesedő törzssel rendelkezik.

A Balkán Európa délkeleti része, kb. 550 000 km² területet foglal magába, melyet délen keskeny tengerszoros választ el Ázsiától, s ez a két kontinens közötti köztes helyzet jelentős civilizációs különbségeket eredményezett. A Balkán természetföldrajzi szempontból szélsőséges értékekkel rendelkezik. A partvidék tagoltságát, a tengerszintfeletti magasságokat illetően nagy eltérések alakultak ki, de ugyanilyen szélsőséges a csapadék megoszlása is (a Kutasi-öbölnél 4600mm, máshol csak 400-500 mm). Felszínére a sűrű folyóhálózat által szabdalta hegyvidékek dominanciája jellemző, vízgyűjtő rendszere sajátos és változatos. Kevés a tengerbe ömlő folyó, melyek felét a Száva gyűjti össze, s csupán a folyóvölgyek és néhány medence alkalmas földművelésre. Éghajlata szintén sokszínűséget tükröz, hiszen a part menti területeken mediterrán, máshol kontinentális.⁵

Politikai térlehatárolás

Mivel földrajzi szempontból nem könnyű a Balkán határait meghúzni, így más, geopolitikai szempontok közelebb vihetnek bennünket a régió lehatárolásában.

---

5 HAJDÚ Zoltán – ILLÉS Iván – RAFFAY Zoltán (szerk.): Délkelet-Európa: Államhatárok, határokon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központ-ja, 2007. valamint HAJDÚ Zoltán: A Balkán-félsziget politikai földrajza. In: *Európa politikai földrajza*. Szerk.: PAP Norbert – TÓTH József. Alexandra, 2002. 185–224. (A továbbiakban HAJDÚ, 2002.)

Azonnal látható, hogy a természetes földrajzi határvonalak nem fedik egymást a politikai terekkel. A Balkán esetében különösen igaz Braudel azon megállapítása, mely szerint *”minden civilizáció homogén kulturális teret, entitást alkot, amelynek határai nem egyértelműen húzhatók meg, és amelyen belül több politikai, gazdasági egység is kialakulhat. Éppen ezért a politikai tér lehatárolása soha nem könnyű”*.⁶

A Balkán, mint politikai fogalom a 19. század végétől terjed el, s az európai térnek azon államait sorolták a régióhoz, amelyek elszakadva Török Birodalomtól, kivívták függetlenségüket. Ekkor még nem érzékelhető a kifejezéshez ma fűződő negatív tartalom, hiszen a „balkanizáció azt a nemzeti fragmentációs folyamatot jelölte, amikor korábbi földrajzi és politikai egységek felbomlásával új, kis államok jöttek létre.”⁷ A Balkán pejoratív tartalommal a 20. században, különösen az első világháború után töltődött.

Geopolitikai értelemben a szakirodalom ma a régió részének tekinti Szlovéniát, Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, Szerbiát, Macedóniát⁸, Romániát, Bulgáriát, Albániát, Görögországot és Törökország európai területeit, s itt máris látható a földrajzi és politikai térelhatárolás közötti különbség, hiszen a fentiek alapján, geográfiai szempontból Románia és Szlovénia nem, Horvátország pedig részben (metszi a Száva és a Kupa folyó) tartozik a Balkánhoz. Az eltérés hátterében az a nyilvánvaló tény áll, hogy a természetes határok kevés szerepet játszottak a politikai terek kialakulásában, annál is inkább, mert a térségben nem, vagy nagyon későn alakultak ki az önálló politikai egységek. Vannak olyan országok a régióban, melyek a rendszerváltást megelőzően nem is rendelkeztek önálló államisággal.

Központosított államhatalom nem tudott kialakulni a térségben, mert mint láttuk, ehhez a Balkán nem rendelkezik megfelelő természeti adottságokkal. Ez a magyarázata annak, hogy a nagyhatalmak mindig szabad prédának tekintették, s kísérletet tettek elfoglalására. A természetföldrajzi adottságok azonban a kívülről érkező központosítást is lehetetlenné tették, ezért a térség mindig birodalmak perifériáján, vagy nagyhatalmak ütközőzónájában helyezkedett el. Hajdú Zoltán szóhasználatában a Balkán, mint „birodalomváltó” tér jelenik meg, melynek hátterében azonban az itt élő népek valamilyen formában megteremtik a saját fejlődés lehetőségeit is, s a későbbiekben ezek lesznek a nemzetállamiság kiépítésének fő kritériumai is.⁹

---

6 BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Budapest, 1985.

7 TODOROVA, 1997. 33.

8 Az ENSZ és más nemzetközi szervezetek a Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság (Former Yugoslav Republic of Macedonia; FYROM) elnevezést használják, elkerülve a Görögország-gal kialakult névvitát. [United Nations Resolution 225 (1993)]

9 HAJDÚ, 2002. 187.

A Balkán az ókorban először a hellenizmus és a barbarikum határvonalán húzódott, s a térség első politikai egyesítése is az ókorban zajlott le, amikor a Római Birodalom magába integrálta az immár földrajzilag kiterjesztett balkáni teret. A Római Birodalom kettészakadása a Balkánt is kettészelte, s így a terület a Nyugat – és Kelet-Római Birodalom között, a kulturális értelemben is kettévált két hatalmi érdekszféra határán, ütközőzónaként funkcionált. Az így kialakult (főként 476 után) hatalmi vakum is szerepet játszott a déli szláv népek és a bolgárok 6-7. századi fokozatosan történő bevándorlásában, majd önálló államaik kialakulásában. A Nyugat újjáéledése után a régió a Kelet és Nyugat közötti ellentétek és összeütközések katonai színtere volt, s jelentősége a nyugat számára akkor értékelődött fel, amikor végetért a keresztény szakrális térfelosztás, majd elkezdődtek a keresztes háborúk, hiszen a keresztes hadak szárazföldi útvonala éppen a térségen vezetett át. A Kelet és Nyugat vetélkedésének egy újabb nagyhatalom megjelenése, a Török Birodalom terjeszkedése vetett véget. A félsziget évszázadokon keresztül a törökök számára az európai kontinens centruma felé szolgáló hídfőállásként funkcionált. A török megszállás katonai központosítást jelentett, de gazdasági, kulturális, vallási, etnikai szempontból a heterogenitást erősítette. A törökök meggyengülése, majd visszaszorulása után kialakult hatalmi vákuumot két állam, a Habsburg Birodalom (Osztrák-Magyar Monarchia) és Oroszország (Szovjetunió) kívánta betölteni, mely szükségszerűen összeütközéshez vezetett a régióban.¹⁰

A nemzetállamok megteremtése

A félsziget a 19. században ismét a nagyhatalmi politika előterébe került, s „keleti kérdés”-ként ismert. A nagyhatalmi versengés kielezte a Balkánon végigsöpörő nacionalizálódási hullámot, kijátszva azokat egymás ellen. Az újonnan születő államok, Szerbia, Románia, Görögország, Bulgária, regionális középhatalmakként kapcsolódtak be a Balkán újrafelosztásába. A nagyhatalmak a Balkánon sem a természetes etnikai határok figyelembe vételével húzták meg az országhatárokat, hanem pillanatnyi szövetségeseikkel kötött alkuk és saját érdekeik alapján. A létrejövő nemzetállamok múltbéli határaikat tekintették kiindulópontnak, melyek szinte soha nem egyeztek az akkori tényleges etnikai és vallási határokkal. Ezt tükrözi a két Balkán-háború, a két világháború és végül Jugoszlávia felbomlása.

---

10 JELAVICH, Barbara: *A Balkán története* 1–2. kötet. Osiris Kiadó, Bp., 1996.

A régióban a nemzetállamok megteremtésével együtt a tudatos politika szintére emelkedett, hogy hozzáigazítsák az etnikai tereket az általuk követelt területekhez, s az etnikai tisztogatás a nemzetépítés alapelemévé vált. Napjainkban mindez újra erőre kapott, hiszen Jugoszlávia felbomlása kapcsán olyan kérdések merültek fel, mint a tagköztársaságok, valamint Koszovó és a Vajdaság autonóm tartományok milyen nemzeti célokat fogalmaznak meg maguknak, s ezek mennyire sértik egymás érdekeit. Ha egymás rovására határozzák meg nemzeti célkitűzéseiket, az összeütközéshez vezet, mint ahogy ez be is következett a kilencvenes évek balkáni háborúiban. Ugyanakkor az új politikai egységek kialakítása nem csak belső érdekek és egyéni elhatározás függvénye, hiszen felveti azt a problémát, hogy kinek lehet önrendelkezési joga. A balkáni népeknek és nemzetiségeknek? Vagy a korábbi alkotmányos különállással rendelkező tagköztársaságoknak?¹¹

Ez a dilemma és a tartós nemzetállamok hiánya a Balkánt politikailag instabil térséggé változtatta, hiszen a politikai határvonalak Jugoszlávia felbomlása óta sem állandóak (Szerbia és Montenegró különválása, Koszovó függetlenedése). A Balkán euroatlanti integrálása tehát a térség stabilitása szempontjából kiemelkedően fontos, mind a régió államai, mind az Európai Unió tagállamai részéről, hiszen a fenti események is igazolják, hogy a hidegháború időszakában kialakított 2+2+2 biztonságpolitikai modellre épített egyensúly felbomlott. Hajdú Zoltán szavaival élve, a Balkán-félsziget „kicsiben az egész Európát reprezentálta”¹², hiszen a 2+2+2 formula értelmében két állam a Varsói Szerződés tagja (Románia és Bulgária), kettő NATO tagállam (Görögország és Törökország), s ismét kettő nem tartozott egy szövetségbe sem (Jugoszlávia és Albánia).¹³

A balkáni térfelosztás új eleme, a Nyugat-Balkán

A rendszerváltás után kialakult stabilitási vákuum következtében az Unió biztonságpolitikai szempontból kezdetben egységesnek tekintette az egész Balkánt. 1999-ben, Helsinkiben azonban kettészelte a térséget azzal, hogy Románia és Bulgária zöld utat kapott a csatlakozási tárgyalások megkezdésére, s így a keleti bővítés

---

11 HAJDÚ, Zoltán: The Formation of States and Division of Administrative Regions within the Balkans after 1990. In: *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Szerk.: GLATZ, Ferenc, Europa Institut, Budapest, 2007. 135–144. (A továbbiakban HAJDÚ, 2007)

12 HAJDÚ, 2007. 136.

13 VUKADINOVIĆ, Radovan: *Security in South-Eastern-Europe*. Politička kultura, Zagreb, 2002. 5.

részeként 2007. január elsejétől uniós tagok lettek. A Balkánnak ez az „euro-politikai” megosztása vezetett el a Nyugat-Balkán szubrégió mesterséges kialakításához.

A Nyugat-Balkán nem földrajzi térként, hanem mint politikai fogalom jelenik meg, és az Európai Unió bővítési politikájának részeként azt a teret foglalja magába, melynek államai még nem tagjai a Közösségnek, de már részesei az európai integrációs folyamatnak. A „nyugat” előtag utal arra, hogy a térséghez tartozó államok külpolitikája európai uniós, vagyis nyugati orientációjú. A Balkánnak ez az euro-politikai megosztása egyben azt is jelenti, hogy a Nyugat-Balkán államai egy csoportba foglalhatók, mert hasonló történelmi örökséggel és célokkal rendelkeznek, s hasonló problémákkal küszködnek az integrációs folyamatban. Az Európai Unió által létrehozott mesterséges térlehatárolás alapján ma a régióhoz tartozik Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Szerbia, Montenegró, Koszovó és Albánia, a hétköznapi szóhasználatban elterjedt politikai felosztás szerint a volt Jugoszlávia, plusz Albánia, mínusz Szlovénia.¹⁴¹⁵

A Nyugat-Balkán terminológia használatát meglehetősen ellentmondásossá teszi, hogy a régió országai zömében olyan kezdeményezésekben vesznek részt, melyek nevében túlnyomóan a Délkelet-Európa szerepel.¹⁶ Ráadásul a Balkánnak ez a fajta megosztása logikailag és kimondatlanul is azt jelenti, hogy léteznie kell egy Kelet-Balkánnak is, de ez a terminológia nem vált bevetté. Az elnevezést mesterségesnek, negatív tartalommal töltöttnek érzik és éppen ezért nem kedvelik a régióhoz tartozó országok sem, s nem véletlen, hogy a térségben lakók a Délkelet-Európa kifejezést használják.

A Nyugat-Balkán olyan térséget jelent az Európai Unió számára, melynek további sorsa erősen befolyásolja a Közösség fejlődését, s a régió hatványozottan fontos szerepet tölt be az Unió külpolitikájában. Ennek legkézenfekvőbb oka a Nyugat-Balkán geopolitikai elhelyezkedése, hiszen a terület, mint az Unión belüli sziget, minden oldalról uniós tagállamok által lehatárolva kerül el. Ez a földrajzi közelség különösen aktuálisá teszi integrációját, hiszen az itteni konfliktusok könnyen át-

14 A Nyugat-Balkán fogalma változó kategória, hiszen megalkotásakor mindössze öt állam tartozott a szubrégióhoz. Az azóta bekövetkező változások, így Montenegró különválása, valamint Koszovó függetlenedése miatt mára már hétre bővült az országok száma.

15 VULETIĆ, Davor (2007) *The West-Balkan and the Possible Consequence of Lost Expectations: the Cost of Non-accession*. In: *Overcoming the EU crisis: EU Perspectives after the Eastern Enlargement*. Szerk.: ÁGH, Attila – FERENC, Alexandra, The Together for Europe Research Centre and Foundation, Budapest, 158–184

16 Közép-Európa Kezdeményezés (CEI), Közép-Európa Szabadkereskedelmi Térség (CEFTA), Délkelet-Európai Stabilitási Paktum, Délkelet-Európai Együtműködési Kezdeményezés (SECI), Délkelet-Európai Együtműködési Folyamat (SEECF)

tevédhetnek a Közösség területére. Ezt fejezi ki Christopher Patten külügyi biztos 2002-ben a Nyugat-Balkán Demokratikus Fórum ülésén elhangzott nyilatkozata is, mely szerint „*a választás nagyon egyszerű: vagy mi exportáljuk a stabilitást a Nyugat-Balkánra, vagy a Balkán exportálja az instabilitást hozzánk.*”¹⁷

Egyes elemzők szerint a rendszerváltás, illetve a kilencvenes évek újabb törésvonalat hoztak létre Európában. Ez közel sem volt olyan megosztó, mint a vasfüggöny, de mégis elválasztotta Közép-Európát és a Balkánt. Ebben meghatározó szerepe volt a közép-európai államoknak is, melyek az integrációs versenyben igyekeztek elhatárolni magukat attól a Balkántól, mely még mindig az autoriter rezsimek és féldemokráciák hazájaként, az elmúlt rendszer árnyékaként veszélyeztette a stabilizációt. A fordulópont a kilencvenes évek legvégén következett be, mely volt a közép-európai államok és az Unió hozzáállásában egyaránt érzékelhető volt. A törésvonal annyiban releváns, hogy a régió országainak euroatlanti integrációja még várat magára, ugyanakkor a korábbi elhatárolódás megszűnt, s helyébe a térség felzárkózását támogató folyamatok léptek.

Civilizációs különbségek

A Balkán a szakirodalomban nem csak a nagyhatalmak ütközőzónájaként, de az Európa és a Közel-Kelet közötti összekötőkapocsként is megjelenik, s ez sajátos civilizációs, kulturális, nyelvi és vallási sokszínűséget eredményezett. A Balkán civilizációs szempontok alapján meghúzható határai egy újabb térleosztást eredményeznek. Történetileg nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az európai civilizáció bölcsője a Balkán déli részén, a görög szigetvilágban bontakozott ki. Nagy Sándor makedón birodalmát innen indította útjára, de központját már Ázsiába helyezte. A Római Birodalom a félsziget nagy részét beolvastotta államrendszerébe, így a római kultúra bizánci közvetítéssel itt virágzott a leghosszabb ideig. A volt Jugoszlávia egyes utódállamai, így Szlovénia és Horvátország kulturális, történelmi, vallási és gazdasági hagyományaira támaszkodva Közép-Európa részeként tekint magára. Ennek igazolása Szlovénia esetében egyszerűbb, hiszen geográfiai értelemben sem része a Balkánnak, ráadásul mára már az Európai Unió tagállama.

Horvátország számára nehezebb a kérdés, mivel földrajzilag a Balkánhoz tartozik, s a Nyugat-Balkán többi államához hasonlóan lemaradt az euroatlanti integrációban is. Ennek ellenére a horvátok minden alkalmat megragadnak a Kö-

---

17 PATTEN, Christopher.: *Western Balkans Democracy Forum*, Thessaloniki, 11 April 2002.

zép-Európához való tartozásuk hangoztatására és bizonyítására. Tény, hogy a két kultúra metszéspontjában lévő állam Európa két régiójának, a Balkánnak és Közép-Európának a törésvonalában, valamint a nyugati és a keleti katolicizmus találkozási pontjában található, s a latin kereszténység védőbástyájának tekinthető. A horvát álláspontot támasztja alá Huntington civilizációs elmélete is, mely Európát egy észak-déli vonallal kettévágja, s az ezen vonaltól nyugatra található országok – köztük Horvátország is – a nyugati, latin kereszténység civilizációs körébe, míg az ettől keletre lévő területek az ortodox és iszlám vallás által meghatározott területek közé tartoznak.¹⁸ Nem véletlen, hogy a vallás és a nemzeti identitástudat mind a mai napig kulcsfontosságú szerepet játszik a horvát retorikában, mely szerint „*Horvátországban az Egyház gondoskodó anyaként őrzi, és védelmezi a horvát nép évezredek kulturális patrimoniumát*”.¹⁹

Vallási tekintetben a régió határai nehezen húzhatóak meg. Míg a két nyugati állam, így Szlovénia és Horvátország lakossága római katolikus, addig a tőlük keletre élők többsége – kivéve a jelentős számú muzulmán hívővel rendelkező Bosznia-Hercegovinát és Albániát – görögkeleti vallású. Az erős vallási megosztottság összefonódik az etnikai heterogenitással, s ezek összekapcsolódva gyakran torkollanak nemzeti ellentétekbe, nehezítve ezzel a nemzetállamok stabil térlehatárolását, fokozva a térség instabilitását.

Az eltérő kulturális vonásokat gyarapítja a nyelvi és etnikai megosztottság, az írásbeliség különbözősége. Ez utóbbi a valláshoz kapcsolódóan kettéosztja a térséget latin és cirill betűs területekre. Etnikai, nyelvi szempontból a Balkán sokszínűségét támasztja alá a szláv, a görög, az albán, a román, a magyar és a török²⁰ népcsoport és önálló nyelvi egység létezése.

Ennek a nagyfokú megosztottságnak és az ebből fakadó állandósuló problémáknak köszönhetően a Balkánhoz pejoratív értelmezések társulnak, az európai köztudatban az elmaradottság, a kulturálatlanság, a zűrzavaros helyzet szinonimája, s gyakran azonosítják véres etnikai konfliktusokkal, autoriter berendezkedéssel, a bűnözés és korrupció hazájával.²¹

---

18 HUNTINGTON, Samuel: Civilizációk háborúja. In: *Külpolitika*, 1995. 3–4. sz. 13–145

19 GERE BEN Ferenc: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk.: ÁBRAHÁM Barna – GERE BEN Ferenc – STEKOVICS Rita, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 48–60. Az idézet Šanjek, Franjo – Krajlević, T: Religion und nationale Identität der Kroaten kéziratából származik.

20 A magyar és török népcsoport nem rendelkezik önálló államisággal a térségben.

21 GLENNY, Misha: *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. Penguin, New York; 1999.

Egység versus heterogenitás a Nyugat-Balkán szubrégióban

A fentiekben vázolt különböző szempontú térelhatárolás és heterogenitás ellenére az Európai Unió az integrációs folyamatban egységesen kezeli a Nyugat-Balkánt. A Közösség több tényezővel is alátámasztja térség homogenitását. A régió államai kivétel nélkül rendszerváltó és egyben nemzetépítő országok, gazdaságuk jóval alatta teljesít az uniós átlagnak, magas fokú a szervezett bűnözés, a térség országai közötti intraregionális kapcsolatok hiányoznak, és hasonló külpolitikai orientációval rendelkeznek. Az alábbiakban ezen sajátosságokat tekintjük át.

1. A Nyugat-Balkán államainak közös történelmi öröksége a szocialista berendezkedés, bár tartalmát illetően élesen különválnak az ízig-vérig sztálinista Albánia és a keleti blokkon belül egyedülállónak számító, jóval több szabadságot biztosító jugoszláv öngazgatási rendszer.²² Ennek következtében közös vonás, hogy a régió államai kivétel nélkül olyan *rendszerváltó országok*, ahol korábban nem alakultak ki a demokratikus hagyományok és intézményrendszer. A múlt ezen hagyatéka erőteljesen rányomta bélyegét a kilencvenes évekre is, mert a demokratikus berendezkedés és szabad választások látszata alatt erőteljesen autoriter vonások is konzerválódtak. Mindezt elősegítette a civil társadalom hiánya és a felemás módon végbe ment privatizáció, melynek következtében a régi politikai elit megőrizte befolyását a kezére játszott állami tulajdon segítségével. Ezt támasztja alá az is, hogy ellentétben más (Közép-Európa) rendszerváltó országokkal, a Balkán térségében a nyolcvanas években nem alakult ki erős ellenzék, illetve ellenzéki pártok, s Horvátország kivételével a gazdaságban sem kaptak teret a nem állami formák. A plurális demokráciának és piacgazdaságnak még a csirái sem léteztek 1990 előtt, így csak a rendszerváltással indulhatott el az átalakulás folyamata. A politikai kultúrából hiányoztak olyan alapértékek, mint a párbeszéd, a tolerancia és a kompromisszumkészség. A politika színterén két meghatározó csoportosulás jött létre. Egyrészt a nacionalista, etnikai alapon szerveződő autoriter pártok, melyek a nemzetállamok megteremtésének ideológiájával át tudták menteni hatalmukat, és a kilencvenes években meghatározó szerepet játszottak a térség államaiban. Az ő retorikájukban nem szerepelt az euroatlanti integráció, ellentétben a másik oldallal, mely éppen ezt tűzte zászlajára, de nem rendelkezett kellő

---

22 Mindehhez, ha az egész Balkánt vizsgáljuk egy harmadik variáció is társul Bulgária és Románia ortodox kommunista berendezkedésével.

erővel és hatékony stratégiával ennek érvényre juttatásához. A Nyugat-Balkánon tehát a rendszerváltás sajátosan, a szovjet blokk országaitól eltérő módon, megkésve, számos antidemokratikus elemet megőrizve, a régi pártállami elit hatalmának átmentésével ment végbe. Ezen homogenitás éles ellentétben áll azzal, hogy az átalakulás időben és mélységében nagyon eltérő módon valósult meg, és a régió országai a demokratikus intézményrendszer és plurális demokrácia kiépítésének különböző szintjein állnak.²³

2. A Jugoszlávia felbomlásával létrejövő régi-új államok számára a rendszerváltás mellett az elsődleges feladat a *nemzetépítés* volt. A Nyugat-Balkán országainak közös jellemzője a nemzetállamiság megteremtésének ezen késői volta, mely nem csak a nemzeti identitás megfogalmazásában, de a politikai tér minél nagyobb kihatásában és etnikailag homogén terek kialakításában is jelentkezett, napirenden tartva a helyi és regionális konfliktusokat. A Nyugat-Balkán kvázi „bukott államai” számára a nemzetállam megteremtése megkésve jelentkezett, s olyan új problémákat vetett fel, mely a radikális nacionalizmus újjáéledésével a véres összetűzésektől sem riadt vissza. Nem véletlen, hogy a régióban azok a politikai pártok és csoportosulások jutottak hatalomra, amelyek nacionalista, populista célokat tűztek ki maguk elé, s ez hatékony eszköznek bizonyult mind a hatalom megszerzése, mind megtartása esetén, elterelve a figyelmet a belső politikai problémákról.²⁴

Bonyolítja a helyzetet, hogy a régió országaiban a régi pártállami vezetők sikeresen átmentve hatalmukat a nacionalizmus álcája mögé bújva legitimitást nyertek. Grúber Károly ezt a jelenséget némenklatúra-nacionalizmusnak nevezi.²⁵ A nacionalista expanziós stratégia legfőbb támogatói éppen a régió országainak vezetői: Szerbiában Milošević, Albániában Berisha, míg Horvátországban Tudjman elnök. Egyedül Macedóniában sikerült elkerülni

---

23 GALLAGHER, Tom: The Balkans: Bulgaria, Romania, Albania, and the Former Yugoslavia. In: *Developments in Central and East European Politics 2*. Szerk.: WHITE, Stephen – BATT, Judy – LEWIS, Paul G. Macmillan, London, 1998. 43–58.; (A továbbiakban GALLAGHER, 1998.)

24 GALLAGHER, 1998.

LONGO, Matthew: The EU in the Balkans; Rotten Carrots? In: *Central European Political Science Review*, Vol. 4, No. 14, Winter 2003. 112–125. (A továbbiakban LONGO, 2003.)

ÁGH, Attila: *Eastern Enlargement and the Future of the EU 27: EU Foreign Policy in a Global World*. Together for Europe Research Centre of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2006. (A továbbiakban ÁGH, 2006.)

25 GRÚBER, Károly: *Európai identitások: Régió, nemzet, integráció*. Osiris, Budapest, 2002.

a nacionalista túlkapasokat, bár a nemzeti büszkeség felélesztése az itteni politikai vezetés számára is lehetővé tette az államépítés nehézségeinek elfeledését. Longo Matthew, aki „új nacionalizmusnak” nevezi a fogalmat, arra is rámutat, hogy éppen a nemzetépítésből fakadóan nagyon ellentmondásos az Unióhoz való csatlakozás kérdése, mely a közvéleményben azt a látszatot kelti, hogy a létrejövő állam képtelen az önállóságra és egy új nagyhatalom, az EU árnyékában tud csak fennmaradni. Ezért is veszélyes az Európai Unió ragaszkodása a csatlakozási feltételek szigorú és maradéktalan betartásához, mely a Nyugat-Balkánon kontraproduktív folyamatokat indíthat el, megerősítve az újnacionalizmust és az Európa-ellenességet.²⁶

3. A Nyugat-Balkán homogén kezelését elősegítik a régió gazdaságának közös vonásai is. Így a gazdaság teljesítőképessége meglehetősen alacsony, melynek hátterében a megkésztett modernizáció, a gazdasági szerkezetátalakítás lassú, megtorpanásokkal teli folyamata, a szükséges reformok felemás volta, a gazdasági életben való túlzott állami szerepvállalás, a késői privatizáció és az elmúlt rendszer politikai elitjének átmentése az un. „nómenklatura privatizáció” állnak.²⁷ A Nyugat-Balkán tartósan magas, 6% körüli inflációval, az államháztartás súlyos hiányával, a folyó fizetési mérleg 12,1%-os deficitjével, rendkívül nagyarányú munkanélküliséggel (2007-ben 25,6%) küszködik. A gazdaság fő motorja évek óta változatlanul a fogyasztás, valamint a beruházások növekedése.²⁸

A térség általában vett elmaradottsága még élesebben kirajzolódik, ha összevetjük a többi rendszerváltó országgal, főként Közép- és Kelet-Európa gazdaságának jellemzőivel. Utóbbi a kilencvenes évek elején kialakuló gazdasági krízisből 1996-97-re talpra állt, míg a Balkán (nem csak a Nyugat-Balkán) esetében 1997 ellentétes fordulópontot jelentett. A régió gazdasági teljesítőképességének kilencvenes évek elején végbemenő lelassulása után 1997-ben még erőteljesebb dekonjunktúra vette kezdetét, mely kihatással volt az élet egyéb területeire, többek között lelassította a társadalmi-politikai változásokat is. Ennek eredményeképpen a két térség közötti gazdasági különbségek a kilencvenes évek végére nem hogy csökkentek, de még

26 LONGO, 2003.

27 BUGAJSKI, Janus: *Facing the Future: The Balkans to the Year 2010*. Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Rheinische Friedrich Wilhelms-Universität Bonn, 2001. http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c86_bugajski.pdf, (2008. május 30.)

28 ICEG EC-MEHIB: ICEG *European Center's Latest Quarterly Forecast on the Western Balkans – First Quarter 2008*. SEE Monitor 2008/04. 3–4. http://icegec.hu/eng/publications/_docs/see/SEE_2008_04.pdf (2008. június 11.)

nöttek is, s az azóta felgyorsult gazdasági növekedés ellenére – a GDP az elmúlt két évben 5,1%-ról 6,2 %-ra nőtt – a Nyugat-Balkán még mindig igen messze van nem csak az uniós normáktól, de a szomszédos régió fejlettségétől is. A GDP Közép- és Kelet-Európában két-háromszorosa a balkáni államokéinak, melynek következtében az interregionális divergencia gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt nő a két térség között.²⁹ Összegezve elmondható, hogy a régió egészére jellemző a gazdasági instabilitás, a külső és belső egyensúlytalanság, a magas munkanélküliség, fiskális deficit, a privatizáció befejezetlensége és a pénzügyi válság. Mindezek miatt a 2000 után meginduló gazdasági növekedés tartós fenntartásának feltételei hiányoznak, így fennáll a visszaesés lehetősége.³⁰

A térségre jellemző gazdasági trendek hasonlósága arra indította a Közösséget, hogy egységesen kezelje a gazdasági problémákkal küszködő térséget, amely azonban éles ellentétben áll a régió egyes országainak gazdasági fejlettsége és teljesítőképessége közötti hatalmas különbségekkel. Erre Horvátország szolgál jó példával, mely makrogazdasági mutatói tekintetében kiemelkedik a régióból, ennek ellenére az Unió a Nyugat-Balkán részeként kezeli.

4. A Nyugat-Balkán integrálásának elmaradása, illetve késleltetése nem csak a politikai instabilitás miatt jelent veszélyt az Unió számára, hanem a térségben uralkodó *szervezett bűnözés* is komoly kockázat. A régió egészére jellemző hogy a transznacionális kihívások közül a szervezett bűnözés különféle formái állandósultak, s nem véletlen, hogy az uniós bírálatok túlnyomó többsége is erre vonatkozik. Háttérben a múltból örökölt, hivatalosan is támogatott bűnözés húzódik meg, mely kihasználva a rendszerváltás kapcsán kialakult bizonytalanságot még jobban felerősödött. A szervezett bűnözés szinte minden formájával találkozhatunk a térségben, melyek közül a legnagyobb problémát az illegális bevándorlás, az emberkereskedelem, az etnikai, politikai célzatú merényletek, valamint, a drog-, fegyver- és különféle árucikkek csempészete, az iszlám extrémizmus és a terrorizmus jelentik. A szervezett bűnözés számára a Nyugat-Balkán ideális tér, hiszen a régió geográfiai helyzete, az Európát és Ázsiát összekötő történelmi balkáni útvonal felélesztése, a járhatatlan hegyvidéki területek és a gyakorta ellenőrizhetetlen határok kedvező körülményeket teremtenek. Ezt fokozza a hatékony intézményi és jogi háttér hiánya, az igaz-

29 ÁGH, 2006.

30 LŐRINCZ, Csaba: Magyarország délkelet-európai külkapcsolati stratégiája. Pro Minoritate. 2008. nyár, 40–60.

ságszolgáltatás reformjának késleltetése és a politikát is behálózó hatalmas méreteket öltő korrupció. Érdemi változások és eredmények a szervezett bűnözés visszaszorítása terén azonban mindaddig nem is várhatóak, amíg a gazdaság olyan fejlettséget nem ér el, mely az itt élők számára más megélhetési alternatívát is biztosít, mint a szervezett bűnözés.³¹

5. A Nyugat-Balkán olyan egyedülálló szubrégió Európában, melynek államai egymáshoz nem, vagy csak nagyon lassan közelednek. Ez teljesen ellentétes azzal a nemzetközi gyakorlattal, hogy a szomszédos országok számára prioritást élvez az egymással való jó kapcsolatok ápolása. Tekintettel arra, hogy a térség országai nemzetállamukat és annak határait, valamint etnikai homogenitásukat csak egymás rovására, de legalábbis egymás ellenében voltak képesek kialakítani, ezért a legnagyobb ellenséget éppen egymásban, illetve közvetlen szomszédságukban látták. Ez vezetett a véres balkáni háborúkhöz, melyek csak a nemzetközi közösség közbeavatkozásával értek véget, de az ellenséges viszonyt nem tudták megszüntetni. Nem véletlen, hogy az Európai Unió részéről a csatlakozás egyik előfeltétele az intraregionális kapcsolatok kiépítése és elmélyítése a Nyugat-Balkán országai között, mely alapvető biztosítéka lehet a háború okozta ellentétek felszámolásának. 2006. január 26-án a Bizottság is megerősítette, „*hogy a Nyugat-Balkán államainak nagyobb szerepet kell vállalnia a regionális kapcsolatok kiépítésében a kereskedelem, a menekültek visszatérése, az energia, a közlekedés, a környezetvédelem kérdéseiben.*”³²

Emerson több munkájában is rámutat arra, hogy nem elégséges a régió államai közötti kapcsolatok normalizálása, legalább annyira fontosak az interregionális kapcsolatok, különösen Közép-Európa és a Nyugat-Balkán országai, valamint a két térség szubrégiói között. A régióban a földrajzi határok gyakran átszelik a történelmi és etnikai szempontból korábban egységes tereket, ezért különös kohéziós szerepe lehet ezen területek jószomszédi viszonyának, melyben a határ nem elválaszt, hanem összeköt.³³ Ez lehetővé

---

31 Sándor Mátyás és Urbán József, a Magyar Köztársaság Katonai Felderítő Hivatalának szakértői a KJF „A Nyugat-Balkán biztonságpolitikai kihívásai” című szakkollégiumában tartott előadásai alapján.

32 EUROPEAN COMMISSION: *The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity*. COM (2006) 27 final, 27 January 2006

33 EMERSON, Michael: *The Elephant and the Bear*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2001.

EMERSON, Michael: *The Wider Europe Matrix*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2004.

teszi, hogy az új tagállamok – többek között Magyarország is – tapasztalataikkal segítsék a nyugat-balkáni államok euroatlanti integrációját.

6. Radovan Vukadinović, a Zágrábi Egyetem Politikatudományi fakultásának professzora a régió kohéziós erői közé sorolja azt is, hogy a térség kis államai történelmük során érdekeiket csak valamely nagyhatalom támogatásával tudták érvényesíteni, tőlük várták belső és egymással szemben fennálló problémáik megoldását. A régió országaira tehát jellemző a hagyományosan nagyhatalmi orientáció, illetve az erős hatalmakkal való kapcsolattartás. A rendszerváltás után ennek tudható be, hogy a Nyugat-Balkán államainak külpolitikai célja az uniós, illetve NATO csatlakozás.³⁴

Összefoglalás

A Nyugat-Balkán integrációs esélyeit számtalan tényező befolyásolja. Az alábbiakban azon összetevők kerülnek kiemelésre és összefoglalásra, amelyek hátráltatják a térség államainak integrációját, s amely megoldása nélkül nem várható előrelépés a folyamatban.

politikai	megkésett, autoriter vonásokat megőrző rendszerváltás, pártállami maradványok, befejezetlen demokratikus átalakulás a politikai kultúra és demokratikus hagyományok hiánya, a pluralizmus és a politikai élet sokszínűségének hiánya, kiépületlen demokratikus intézményrendszer, gyenge ellenzéki csoportok, civil szervezetek, pártok magas fluktuációja, centralizált irányítás, nacionalista pártok meghatározó szerepe,
gazdasági	alacsony teljesítőképességű gazdaság, befejezetlen privatizáció és gazdasági szerkezetátalakítás, befejezetlen gazdasági reformok, a gazdasági életben való túlzott állami szerepvállalás, tapasztalatlanság a piacgazdaság működése terén, magas államadósság és infláció, külföldi eladósodás, és alacsony termelékenység,

34 Radovan Vukadinović, a Zágrábi Egyetem Politikatudományi fakultásának professzorával 2007-ben, Zágrábban rögzített interjú alapján.

szociális	a modern társadalmi struktúra hiányosságai, középosztály hiánya, városiasodás alacsony foka, rurális terek elmaradottsága, tartós, magas munkanélküliség, a krízishelyzetek megoldásában való járatlanság, a szociális problémák megoldásában túlzott állami szerepvállalás, szervezett bűnözés, az állami irányítást is átható magas korrupció, nemzetiségi, etnikai problémák, rendezetlen menekültkérdés,
önálló államiság	határproblémák, szűkkörű intraregionális kapcsolatokat, a kilencvenes évek háborúinak megoldatlan kérdései

Összességében elmondható, hogy a Nyugat-Balkán mind politikai, mind gazdasági, mind társadalmi téren sajátos, kohéziós vonásokkal rendelkezik. A régió minden állama erőteljes nemzetépítő tevékenységet végez, miközben a rendszerváltás nehézségeivel küszködik. A térségre jellemző az éppen kialakulóban lévő demokratikus berendezkedés, az etnikai és szociális problémákkal terhelt társadalmi viszonyok, a háború negatív hatásai miatt a gazdaság szerkezetátalakításának befejezetlensége és alacsony teljesítménye, valamint az egymással szembeni gyanakvás. Természetesen ezen közös vonások a régió egyes államaiban nem egyforma mélységben, hanem specifikus jegekkel tarkítva jelennek meg, s elemzők éppen azzal magyarázzák a térség csatlakozási nehézségeit, hogy lényegesen heterogénebb, mint Közép- és Kelet-Európa volt. Ezen sajátosságok és különbözőségek jól tükröződnek a nyugat-balkáni államok euroatlanti integrációjában, s abban, hogy melyik állam éppen hol tart ebben a folyamatban.

Irodalom

ÁGH, Attila: *Eastern Enlargement and the Future of the EU 27: EU Foreign Policy in a Global World*.

Together for Europe Research Centre of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2006.

BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest, 1985.

BUGAJSKI, Janus: *Facing the Future: The Balkans to the Year 2010*. Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Rheinische Friedrich Wilhelms-Universität Bonn, 2001. http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c86_bugajski.pdf, (2008. május 30.)

EMERSON, Michael: *The Elephant and the Bear*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2001.

- EMERSON, Michael: *The Wider Europe Matrix*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2004.
- EUROPEAN COMMISSION: *The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity*. COM (2006) 27 final, 27 January 2006.
- GALLAGHER, Tom: The Balkans: Bulgaria, Romania, Albania, and the Former Yugoslavia. In: *Developments in Central and East European Politics 2*. Szerk.: WHITE, Stephen – BATT, Judy – LEWIS, Paul G. Macmillan, London, 1998. 43–58.;
- GEREBEN Ferenc: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk.: ÁBRAHÁM Barna – GEREBEN Ferenc – STEKOVICS Rita, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 48–60.
- GLENNY, Misha: *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. Penguin, New York;1999.
- Grüber, Károly: *Európai identitások: Régió, nemzet, integráció*. Osiris, Budapest, 2002.
- HAJDÚ Zoltán – ILLÉS Iván – RAFFAY Zoltán (szerk.): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határokon átnyúló kapcsolatok, térsztruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központ-ja, 2007.
- HAJDÚ Zoltán: A Balkán-félsziget politikai földrajza. In: *Európa politikai földrajza*. Szerk.: PAP Norbert – TÓTH József. Alexandra, 2002. 185–224.
- HAJDÚ, Zoltán: The Formation of States and Division of Administrative Regions within the Balkans after 1990. In: *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Szerk.:GLATZ, Ferenc, Europa Institut, Budapest, 2007. 135-144.
- HUNTINGTON, Samuel: Civilizációk háborúja. In: *Külpolitika*, 1995. 3–4. sz. 13–145.
- ICEG EC-MEHIB: *ICEG European Center's Latest Quaterly Forecast on the Western Balkans – First Quarter 2008*. SEE Monitor 2008/04. 3–4. http://licegec.hu/eng/publications/docs/see/SEE_2008_04.pdf (2008.június 11.)
- JELAVICH, Barbara: *A Balkán története* 1–2. kötet. Osiris Kiadó, Bp., 1996.
- LONGO, Matthew: The EU in the Balkans; Rotten Carrots? In: *Central European Political Science Review*, Vol. 4, No. 14, Winter 2003. 112–125.
- LŐRINCZ, Csaba: Magyarország délkelet-európai külkapcsolati stratégiája. *Pro Minoritate*. 2008. nyár, 40–60.
- PATTEN, Christopher.: *Western Balkans Democracy Forum*, Thessaloniki, 11 April 2002.;
- PRÉVÉLAKIS, Georges: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Imedias Kiadó, 2007.
- TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York-Oxford, Oxford University Press, 1997.
- VUKADINOVIĆ, Radovan: *Security in South-Eastern-Europe*. Politička kultura, Zagreb, 2002.
- VULETIĆ, Davor (2007) The West-Balkan and the Possible Consequence of Lost Expectations: the Cost of Non-accession. In: *Overcoming the EU crisis: EU Perspectives after the Eastern Enlargement*. Szerk.: ÁGH, Attila – FERENC, Alexandra, The Together for Europe Research Centre and Foundation, Budapest, 158–184.

KOTOSZ BALÁZS

Globális utazások helyi döntései a regionális lehetőségek tükrében¹

A nagyvárosi agglomerációk határát közigazgatási egységek határai mentén is meg lehet húzni, de az ilyenfajta lehatárolások ritkán tükrözik a funkcionális terek határait. A tanulmány célja egy különleges lehatárolási módszer bemutatása és alkalmazása Budapest példáján keresztül. Az ötletet az autópálya-effektus biztosítja (a legrövidebb út gyakran nem a leggyorsabb), amelyet a vasúti közlekedésre alkalmazunk.

A nagy távolságokra közlekedő vonatok általában nem állnak meg minden egyes megállóban, így az agglomeráció lakosai, amennyiben nagy távolságra szeretnének utazni, átszállásra kényszerülnek. Kérdéses azonban, hogy a nagyváros felé érdemes indulni (ekkor a lakóhely-nagyváros-lakóhely útvonal megtétele plusz költséggel jár), vagy az agglomerációból kifelé (ekkor viszont a minden állomáson megálló vonatok miatt idővesztésre kényszerülhetnek). Meghúzható egy olyan határvonal, amely elválasztja azokat a településeket, ahonnan még gyorsabb a nagyvárosba visszatérni és azokat, amelyekből már kifelé érdemes indulni. Ez a határvonal a nagyváros (vasúti) gravitációs terének hataraként is felfogható.

Bevezetés

A nagyvárosi agglomerációk határát közigazgatási egységek határai mentén is meg lehet húzni, de az ilyenfajta lehatárolások ritkán tükrözik a funkcionális terek

---

1 A kutatás és a tanulmány a Lánosz Kornél – Szekfü Gyula ösztöndíj támogatásával készült.

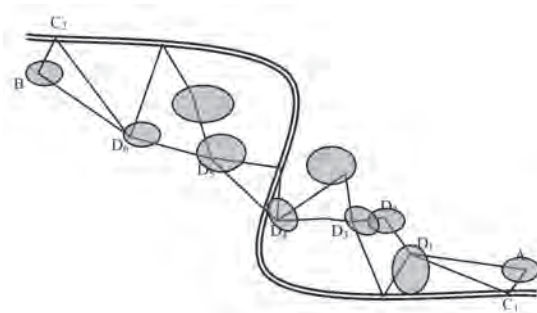
határait. A tanulmány célja egy különleges lehatárolási módszer bemutatása és alkalmazása Budapest példáján keresztül.

A tanulmány felépítése a következő. Az első részben az elméleti hátteret jelentő autópálya-effektust, a gravitációs modellt és a gravitációs törvényt mutatjuk be. Itt kerül sor a tudományos újdonságnak számító “vasúti szökési sebesség” fogalmának bevezetésére. A második részben a használt módszer gyakorlati kérdéseit tisztázzuk, míg a harmadik rész a legfontosabb empirikus eredményeket tartalmazza.

1. Elméleti háttér

A tanulmány alapötlete az autópálya-effektuson alapul. A közlekedési modellekben (és általában a tér-idő szemléletű modellekben²) általánosan elfogadott, hogy a legrövidebb út általában nem a leggyorsabb. Autópályák környezetében gyorsabb a legközelebbi csomópontnál felhajtani az autópályára, majd a célponthoz legközelebbi csomópontnál lehajtani, mint a legrövidebb útvonalat követni, amelyen számos településen áthaladva, lényegesen kisebb átlagsebességet lehet elérni. (Lásd 1. ábra: A legrövidebb útvonal A-ból B-be $D_1 - D_2 - D_3 - D_4 - D_5 - D_6$ -on keresztül vezet, azonban gyorsabb lehet az eljutás úgy, hogy C_1 és C_2 között az autópályán haladunk.)

A modell széleskörűen használt a gazdaságpolitikában is, ha a gazdaság nem egyensúlyi pályán mozog, az egyensúly elérését biztosító stabilizációs programot követően az egyensúlyi növekedés könnyebben fenntartható.

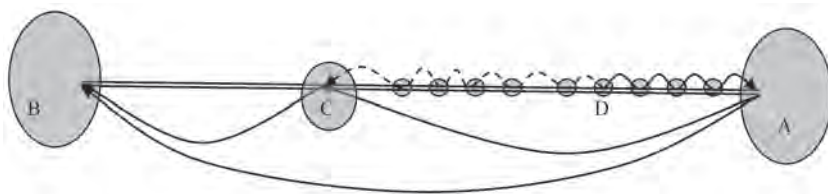

1. ábra: Az autópálya-effektus

2 DUSEK Tamás – SZALKAI Gábor. *Differences between geographical space and time spaces: theoretical consequences and Hungarian examples*. 48th Congress of the European Regional Science Association, Liverpool, UK, 27–31 August 2008.

A vasúti közlekedés esetén a modellünkön némiképp módosítani szükséges. A személyszállításban elterjedt gyakorlat, hogy nagyobb települések között többféle vonattípus közlekedik párhuzamosan. A személyvonatok megállnak (szinte) minden állomáson, míg a gyors-, Intercity, vagy nagysebességű vonatok csak a nagyobb városokat szolgálják ki. A személyvonatok általában rövidebb (60-100 km) útszakaszon közlekednek, így a nagyobb távolságra utazók mindenképpen átszállásra kényszerülnek. Ha az utas az A nagyváros agglomerációjában található D pontból szeretne a B nagyvárosba eljutni, mindenképpen át kell szállnia egy másik vonatra (lásd 2. ábra). A kérdés az, hogy hol érdemes átszállnia, azaz gyorsabb-e visszatérni a centrumba ($D \rightarrow A \rightarrow B$), vagy inkább kifelé érdemes vánszorogni a személyvonattal ($D \rightarrow C \rightarrow B$)? A kérdés megválaszolásához ismernünk kell az A ponttól való távolságot, a vonatok sűrűségét és sebességét.

Részletes elemzés segítségével az A és C pont közti állomásokat két halmazra oszthatjuk, az R halmaz tartalmazza azokat a pontokat, ahonnan kiindulva a visszatérés ($D \rightarrow A \rightarrow B$) a jobb stratégia. Az R halmaz az A nagyváros gravitációs övezeteként is felfogható.

2. ábra: Az autópálya-effektus a vasúti személyszállításban

A fizikai analógia nyilvánvaló, ha egy test mozgási energiája nem kellően nagy, akkor képtelen elhagyni a másik test gravitációs zónáját. Első látásra ez egy speciális esete lehet a területi elemzésekben használt gravitációs modellnek. A gravitációs modell valóban jól használható eszköz az áramlások modellezéséhez³, azonban a lehetséges alkalmazások köre lehatárolt⁴. Ha a kérdésünk úgy hangzana, hogy vajon

3 Lásd REILLY, William: *Methods for the Study of Retail Relationship*. Texas. University of Texas, 1929. VOORHEES, Alan: *A General Theory of Traffic Movement*. New Haven. Institute of Traffic Engineers, 1956.

FOTHERINGHAM, Alexander Stewart – HAYNES, Kingsley E.: *Gravity and Spatial Interaction Models*. London. SAGE Publications, 1988.

4 DUSEK Tamás: A gravitációs modell és a gravitációs törvény összehasonlítása. *Tér és Társadalom*, XVII. évf. (2003), 1. szám, 41–58. (A továbbiakban DUSEK, 2003) és RODRIGUE, Jean-Paul et al.: *The Geography of Transport Systems*, Hofstra University, Department of Economics & Geography, 2006.

a D pontból az A vagy a B pontba utaznak többen (a gyakorlati elemzésben ez azt jelentené, hogy Törökbálintról Budapestre vagy Bécsbe, illetve Érdről Budapestre vagy Nagykanizsára), akkor tudnánk ezt a modellt alkalmazni. Ahogy Dusek Tamás⁵ megvilágítja, a gravitáció törvénye és a gravitációs modell azonos gyökerekkel rendelkezik, azonban a gravitációs törvény minden következménye nem magyarázható a gravitációs modell segítségével. Mivel itt a közvetlenül a gravitációs törvényt használjuk, Dusek intelmeire csak részben kell figyelmet fordítanunk.

A területi elemzések visszatérő problémája a térbeli kiterjedés, egy-egy területet sok esetben pontszerűen kezelnek. Pontosán mit is jelent egy ország, régió vagy város középpontja? Mivel tanulmányunkban a vasúti közlekedésre koncentrálunk, minden települést vasútállomásával jellemezünk (a nagyvárosok esetén a megfelelő pályaudvarral). A felhasznált távolságokhoz képest a vasútállomás kiterjedése elhanyagolható.

A korábbiak alapján tehát a modellünk a szökési sebesség fizikai analógiájával írható le. A fizikai törvény szerint ahhoz, hogy egy test elhagyhassa egy másik test gravitációs terét, az alábbi sebességet kell elérnie:

$$v_2 = \sqrt{\frac{2 \cdot G \cdot M}{r}} \quad (1)$$

ahol G a gravitációs állandó ($6,6742 \cdot 10^{-11} \text{ Nm}^2\text{kg}^{-2}$), M a test tömege, amelynek gravitációs teréből szökni próbál, és r a távolság a test középpontja és a szökési sebesség számításához felhasznált pont között⁶. A társadalmi-gazdasági elemzésekben a szökési sebesség növekvő függvénye a központ gazdasági-társadalmi fontosságának (tömegének) és csökkenő függvénye a központtól való távolságnak. A vasúti közlekedésre adaptált szökési sebesség képlet az alábbi:

$$v_{er} = c \cdot \frac{M^\alpha}{r^\beta} \quad (2)$$

ahol v_{er} a vasúti szökési sebesség, c konstans, α és β pedig paraméterek. A v_{er} -nek komplex értelme van, amely magában foglalja a vonatok gyakoriságát, átlagsebességét (beleértve a megfelelő átszállásokból adódó várakozási időt), míg M -re alapvető hatást a központ vasúti közlekedésben elfoglalt csomóponti jelentősége gyakorol. Az alkalmazott modellben a c konstans, illetve α és β paramétereket az empirikus tapasztala-

5 DUSEK, 2003.

6 HOLICS László (szerk.): *Fizika*. Budapest. Műszaki Könyvkiadó, 1986.

latok alapján kalibrálni kell. Az egyszerűség kedvéért, kiindulásképpen feltételezhető, hogy $\alpha=1/2$ és $\beta=1/2$, ahogy a fizikai modellben. A szakirodalomban hasonló modell adatainak mérésére és a modell kalibrálására vonatkozó előzmény nem ismert.

2. Módszertani kérdések

Az alkalmazott számos tisztázandó kérdést felvet.

1. A célállomás kiválasztása. Ha a célállomás túlságosan közeli, akkor fennáll annak a veszélye, hogy a hosszú távon közlekedő vonatok nem állnak meg ott, így az eredmények félrevezetőek. Ha a célállomás túlságosan távoli, akkor kevés lesz vagy teljesen hiányzik a közvetlen összeköttetés A és B pontok között, így az eredményeket túlságosan erősen befolyásolja a menetrend esetlegessége. Mivel az egyes vasútvonalakon elérhető sebesség jelentősen különbözik, javaslatunk szerint – gyors- vagy nagysebességű vonattal – mintegy 3 órás utazással elérhető célpontot érdemes választani. Ez a Nyugat-Európában közlekedő nagysebességű vasutak esetén 600-800 km-es távolságot, míg Kelet-Európában jellemzően 200–300 km-t jelent.
2. Az utazás kezdő időpontja kétféleképpen is megválasztható. *Először*, feltételezhetjük, hogy az utazó racionális, és csak akkor érkezik meg a vasútállomásra, amikor éppen indul egy megfelelő vonat. Ebben az esetben tiszta menetidővel dolgozunk és kiszűrjük a vonatok gyakoriságának kérdését⁷. Továbbá – mivel a személyvonatok általában nagyobb gyakorisággal közlekednek, mint a gyors- vagy Intercity vonatok – feltételezzük, hogy a racionális utas akkor érkezik az állomásra, amikor a legközelebbi gyorsvonat eléréséhez szükséges utolsó személyvonat indul. *Másrészt*, megvizsgáljuk a véletlen utazó helyzetét, aki a nap bármely percében azonos valószínűséggel (egyenletes eloszlást feltételezve) érkezik a vasútállomásra, hogy utazását megkezdje. Ahogy kis példánk mutatja ez a feltevés előnyben részesíti a gyakori összeköttetést a két nagyváros között⁸.

---

7 A gyakorisági probléma könnyen megvilágítható az alábbi példával. Ha A pontból B pontba naponta egyetlen vonat közlekedik, amelynek menetideje 3 óra, akkor a racionális utazó átlagos menetideje 3 óra, míg a véletlen utazóé 15 óra (legjobb esetben éppen a vonat indulásakor érkezik, legrosszabb esetben majdnem 24 órát kell várnia). Ha A-ból B-be minden órában indul vonat, akkor a racionális utazó átlagos menetideje ugyanúgy 3 óra, viszont a véletlen utazóé 3,5 órára csökken (legjobb esetben éppen a vonat indulásakor érkezik, legrosszabb esetben majdnem 1 órát kell várnia).

8 A menetrendek adottságai miatt nem tudjuk felmérni, hogy a nap mely szakaszában merülne fel utazási igények, ha a vasúti közlekedés a személygépkocsi-használathoz hasonló rugalmassággal rendelkezne, így a feltevés nem csak elméleti jelentőségű.

3. A menetrend periodicitását is meg kell említenünk. Bizonyos vonatok nem közlekednek a hét minden napján, ezért a hét napjaira külön-külön kalkulációt készítettünk, az egyes napokat azonos súllyal szerepeltetve. Ugyanakkor a nyári – mintegy két hónapig érvényben lévő – menetrendet figyelmen kívül hagytuk.
4. Az átszállások időtartamát valamilyen módon kezelni kell. A kétvágányú pályákon az ellenkező irányba induló vonat esetén is előfordulhat, hogy az a vonat, amelyre az utas átszállna, éppen abban a percben indul, amikor a beérkező vonata megáll. Mivel a modellezés során több állomáson kellene a pontos átszállási viszonyokat ismerni, sokszor évekre visszamenőleg, nehéz alkalomra szabott megoldást találni. Abban az esetben, ha a csatlakozó vonat ugyanazon peron másik oldaláról indul, akár egyetlen perc is elegendő lehet, míg egy budapesti fejpályaudvar egyik szélső vágányáról a másikra való eljutás csomagokkal akár 20 percet is igénybe vehet. A számítások során 5 perces átszállási idővel számoltunk, amely a vidéki pályaudvarok, illetve a munka jelenlegi állása alapján Budapest-Kelenföld állomáson jellemzőn elegendő lehet. Mivel a menetrend kezelése mechanikusan történt, ezért kiegészítő információk birtokában az átszállási idő korrigálható.
5. Az agglomeráció lehatárolás indikátora döntő jelentőségű lehet. Az egyes indikátorok érzékenysége miatt többféle változatot is vizsgálunk. Természetesen egy adott időpontban egyértelmű, hogy merre érdemes indulni, de az agglomeráció lehatárolását nem egy adott pillanatra, hanem a menetrendi év egészére szeretnénk elvégezni. *Először* is kézenfekvő megoldás az átlagos menetidő használata: kiszámítjuk befelé és kifelé indulva az átlagos menetidő nagyságát és a kisebbiket választjuk (az egész elemzés során a menetidő optimalizálása a cél). *Másodszor*, összehasonlíthatjuk, hogy a nap milyen hányadában jobb választás a befelé vagy kifelé indulás, és amely irány választása 12 óránál hosszabb tartamban jobb, az az optimális. A véletlen utazó esetében ez legtöbbször a reggeli első vonathoz való jobb csatlakozást fogja jelenteni (mivel éjszaka nincs, vagy sokkal ritkább az összeköttetés). A racionális utazó esetében ez a módszer a döntések megszámlálásából áll, napi 5–10 vonatpár esetén viszonylag gyorsan elvégezhető.
6. Valamennyi számításunkat az agglomerációból való kiutazás szempontjai szerint vizsgáltuk. A jelenség természetéből fakadóan az ellentétes irányú közlekedésnek is van értelme (B pontból D pontba eljutni), ami technikailag ugyanazt az elemzést teszi lehetővé, bár a fizikai analógia nehezebben érhető utol. Ugyanakkor a menetrend aszimmetriája miatt

az ellentétes irányú utazásokból adódó eredmények eltérőek lehetnek (ahogy általában a tér-idő elemzések során).

Valamennyi számítás a Magyar Államvasutak, illetve MÁV-Start hivatalos, nyomtatott menetrendjei alapján készült, a legkorábbiak a 2004. december 12-től hatályos változathoz (ezt 2005-ös menetrendként hivatkozunk a későbbiekben). Valamennyi menetrendi adat perc pontosságú, így a számításokat is ilyen pontossággal végeztük. A késéseket – mivel azok nem tervezhetőek – figyelmen kívül hagytuk. A menetrendek olvasása manuálisan történt, útvonaltervező szoftverek nélkül, mivel ezek a véletlen utazó esetén használhatatlanok lennének, illetve számos, az elemzésbe nem tartozó opciót is vizsgálhatnak. Valamennyi számítás az Excel táblázatkezelővel készült.

3. Empirikus bizonyítás

A kutatás első fázisában – kísérleti jelleggel – a Budapest-Győr-Wien (Bécs) vasútvonal részletes elemzését végeztük el. Az agglomeráció lehatárolás Budapesthez kötődik, míg a célállomás az osztrák főváros, melyek távolsága 273 km. A menetidő számítása a nemzetközi vonatok kiinduló állomása, Budapest Keleti pályaudvar. Ugyanakkor, mivel a bécsi vonatok kivétel nélkül megállnak Budapest-Kelenföld pályaudvaron, előfordulhat, hogy az ottani átszállási lehetőséget kihasználva az agglomeráció és Bécs között Budapest érintésével is rövidebb távolságot (esetleg rövidebb menetidőt) kapunk.

1. táblázat: A Budapest-Bécs (1) vonal összefoglaló adatai (2005)

Kiindulópont	Távolság (km)	Racionális utazó		Véletlen utazó		Legjobb irány (%)
		átlagos menetidő (perc)	átlagsebesség (km/h)	átlagos menetidő (perc)	átlagsebesség (km/h)	
Budapest	273	173	94.9	344	47.6	-
Budaörs ki	253	245	62.1	407	37.3	0.0
Budaörs be	265	212	75.3	380	41.8	100.0
Budaörs opt	-	211	75.4	379	46.2	-
Törökbálint ki	249	240	62.3	402	37.2	27.8
Törökbálint be	269	216	74.6	385	41.9	72.2
Törökbálint opt	-	215	73.1	383	44.9	-

Biatorbágy ki	241	233	62.1	395	36.6	44.4
Biatorbágy be	277	223	74.5	392	42.4	55.6
Biatorbágy opt	-	215	72.0	382	43.7	-
Herceghalom ki	234	226	62.2	388	36.2	64.8
Herceghalom be	284	231	74.0	399	42.7	35.2
Herceghalom opt	-	214	70.3	380	42.5	-

Forrás: A szerző számításai

A 2005-ös menetrendben napi 6 vonatpár közlekedett Budapest és Bécs között, menetidejük 170 és 179 perc között változott. Az átlagos menetidőkkel számolva Biatorbágyról még érdekesebb volt visszatérni a fővárosba, míg Herceghalomról már jobb döntés a kifelé indulás. Ugyanitt húzódik a határ a leggyakoribb jó döntés elve alapján is. Érdeemes észrevenni, hogy Budaörsről valamennyi bécsi vonathoz érdemes visszatérni a fővárosba, így az agglomeráció határövezete csak Törökbálintnál kezdődik.

2006-ban már napi 7 vonatpár közlekedett a vonalon, menetidejük 156 és 185 perc között változott (a 156 perces menetidő eltérő bécsi végállomás eredménye). Lényeges változás a korábbiakhoz képest, hogy a vonalon csúcsidőn kívül ütemes menetrendet vezettek be, ugyanakkor a kifelé közlekedő személy és gyorsvonatok menetrendje nem volt egymással összehangolva. Ennek eredményeként az agglomeráció határa kitolódott az első olyan állomásig, ahol a belföldi gyorsvonatok megállnak. Továbbra is igaz maradt, hogy Budaörsről minden esetben befelé érdemes elindulni, így az övezetként értelmezett határzóna Törökbálinttól kezdődik.

2. táblázat: A Budapest-Bécs (1) vonal összefoglaló adatai (2006)

Kiindulópont	Távolság (km)	Racionális utazó		Véletlen utazó		Legjobb irány (%)
		átlagos menetidő (perc)	átlagsebesség (km/h)	átlagos menetidő (perc)	átlagsebesség (km/h)	
Budapest	273	174	94.0	345	47.4	-
Budaörs ki	253	239	63.5	403	37.7	0.0
Budaörs be	265	189	84.0	369	43.1	100.0
Budaörs opt	-	189	85.0	369	49.5	-

Törökbálint ki	249	234	63.8	398	37.6	18.4
Törökbálint be	269	194	83.1	374	43.1	81.6
Törökbálint opt	-	193	83.7	372	48.4	-
Biatorbágy ki	241	227	63.6	391	37.0	20.4
Biatorbágy be	277	201	82.7	381	43.6	79.6
Biatorbágy opt	-	197	83.2	372	46.9	-
Herceghalom ki	234	220	63.7	384	36.6	30.6
Herceghalom be	284	208	81.9	388	43.9	69.4
Herceghalom opt	-	202	80.7	373	44.9	-
Bicske ki	224	191	70.3	357	37.6	83.7
Bicske be	294	209	84.5	387	45.5	16.3
Bicske opt	-	189	73.9	355	44.1	-

Forrás: A szerző számításai

3. táblázat: A Budapest-Bécs (1) vonal összefoglaló adatai (2007)

Kiindulópont	Távolság (km)	Racionális utazó		Véletlen utazó		Legjobb irány (%)
		átlagos menetidő (perc)	átlag-sebesség (km/h)	átlagos menetidő (perc)	átlag-sebesség (km/h)	
Budapest	273	179	91.3	325	50.4	-
Budaörs ki	253	224	67.6	372	40.8	47.6
Budaörs be	265	217	73.3	357	44.6	52.4
Budaörs opt	-	208	74.2	349	49.9	-
Törökbálint ki	249	219	68.1	367	40.7	47.6
Törökbálint be	269	222	72.7	362	44.6	52.4
Törökbálint opt	-	208	74.2	351	49.1	-
Biatorbágy ki	241	212	68.1	360	40.2	71.4
Biatorbágy be	277	229	72.6	369	45.1	28.6
Biatorbágy opt	-	205	72.8	351	47.9	-

Forrás: A szerző számításai

2007-ben az agglomerációból (illetve Budapestről) kiutazók számára kedvezőbb feltételeket teremtett a vasúttársaság. Két újabb nemzetközi vonatpár beállítása mellett (így a Budapest-Bécs menetidő 176 és 182 perc közti lett), a kifelé közlekedő vonatok valóban ütemes menetrend szerint közlekedtek, jó átszállási lehetőséggel Tatabányán Győr felé. A menetrend a befelé utazásnak viszont nem kedvezett, mivel a kelenföldi pályaudvarra a nap nagy részében ugyanabban a percben érkeztek az agglomerációból a vonatok, amikor a nemzetközi vonatok Bécs felé indultak. Tekintettel arra, hogy a kérdéses pályaudvar adottságai nem teszik lehetővé a peronon közvetlen átszállást, lényegében minden átszállást egy teljes órára növeltek. Ezekkel az intézkedésekkel sikerült elérni, hogy az agglomeráció határa Törökbálintig behúzódott. Törökbálint adatai alapján látható, hogy az eltérő mutatók eltérő döntéshez vezetnek, nincs teljes összhang köztük.

A 2008-as menetrend kisebb változásokkal (elsősorban több közvetlen Budapest-Bécs összeköttetéssel) konzerválta a 2007-es helyzetet.

Az empirikus tények felhívják figyelmünket az elemzés érzékenységre. Az agglomeráció határa jelentősen függ a vonatok gyakoriságától és időzítésétől. Bár szerepet játszik a vonatok haladási sebessége, illetve annak különbsége is, különös figyelmet kell fordítanunk arra a tényre, hogy az átszállási idők jelentősen befolyásolják az eredményeket. A vasúti szökési sebesség mutatójánál tehát a ráhordó személyvonat sebességének számításakor az átszállásra fordított is figyelembe kell venni.

A vasút működése szempontjából pedig fontos, hogy a jó vagy rossz menetrend összeállítása akár megfelelheti, vagy megduplázhhatja az így mért vonzaskörzet nagyságát, így a (menetrend-) írástudók felelőssége komoly.

4. táblázat: További elemzésre érdemes vasútvonalak

Vasútvonal	Potenciális célállomás
Budapest-Székesfehérvár-Nagykanizsa	Nagykanizsa
Budapest-Veszprém-Szombathely	Szombathely
Budapest-Sárbogárd-Pécs	Pécs
Budapest-Lajosmizse-Kecskemét-Szeged	Szeged
Budapest-Cegléd-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza	Debrecen/Nyíregyháza
Budapest-Újszász-Szolnok-Békéscsaba	Békéscsaba
Budapest-Hatvan-Miskolc	Miskolc
Budapest-Vác-Štúrovo-Bratislava	Bratislava

A 4. táblázatban összefoglaltuk azokat a vasútvonalakat, ahol Budapest agglomerációjának lehatárolása kapcsán érdemes hasonló elemzést elvégezni. Közülük néhány várhatóan a fentiekhez hasonló eredménnyel jár, azonban az alábbiakban kiemelték különös szerepet játszhatnak:

1. Szombathely és Budapest között az Intercity vonatok Győr érintésével közlekednek, míg a gyorsvonatok (és a vizsgált viszonylatban a személyvonatok) Székesfehérvár-Veszprém útirányon át.
2. A helyzet hasonló a lajosmizsei viszonylatban is, azzal a különbséggel, hogy itt a személyvonatokon kívül minden vonat Cegléden át közlekedik.
3. A Debrecen felé tartó Intercity vonatok – a 100-as vonalon folyó felújítási munkák függvényében – időszakonként Újszász felé közlekedtek. Ez az első Budapesten kívüli átszállási lehetőségnél (Szolnok) nem okoz problémát, a potenciális belső (budapesti) átszállási lehetőséget viszont alapjai-ban érinti.
4. A Budapest-Štúrovo-Bratislava vonal rendkívül érzékeny a nemzetközi vonatok belföldi megállóira. 2005-ben a személyvonatok nem lépték át az országhatárt, míg a nemzetközi vonatok belföldön nem álltak meg, így a Szob-Párkány utazáshoz is vissza kellett térni Budapestre. 2007-től egyes személyvonatok átlépik az országhatárt, így a gravitációs zóna jelentősen csökkent, majd 2008-tól a nemzetközi vonatok Vácott is megállnak, ami ismét jelentősen átrendezi a viszonyokat.
5. A Budapest-Székesfehérvár vasútvonal kettős mércével mérhető, attól függően, hogy a Székesfehérvár után többfelé ágazó fővonalak melyikén tűz-zük ki a célállomást, így nemcsak a menetrend időbeli változása, hanem a célállomás választása is befolyásolja a végeredményt. További problémát okoz, hogy ez a vasútvonal meglehetősen hosszan Budapest közigazgatási határán belül halad, így előfordulhat, hogy megfelelő menetrendi struktúra esetén az agglomeráció határa Budapesten belül húzódik.

Összegzés

A vasútvonalak mentén történő gravitációs zóna elemzés hasznos eredményein túl néhány hátránnyal is jár. Ha a célunk az agglomeráció lehatárolás, akkor a következő korlátokba ütközünk:

- az elemzés csak a vasútvonalak mentén végezhető el, így minden nagyváros környékén diszkrét eredményekre vezet (a térkép nem lesz folytonos)
- a természetföldrajzi tér aszimmetrikussá teszi a gravitációs teret

- a menetrend aszimmetriája a kétirányú közlekedésben aszimmetrikussá teszi az eredményeket
- a politikai-földrajzi határok torzító hatása megjelenik

A vasúti szökési sebesség modellezéséhez (és különösen a modell kalibrálásához) hosszabb idősorokra és legalább a Budapestről kiinduló valamennyi vasútvonal elemzésére van szükség. Az így elkészült modell azonban alkalmas lehet más nagyvárosok modellezésére, illetve a vasúti menetrend készítéséhez is hasznos hozzájárulással bírhat.

SZÉKELY ANDREA

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió regionális szerepe¹

Az 1999-ben alakult Vág-Duna-Ipoly Eurorégió (VDI) közel 24 ezer km²-es területével a Magyarország határain található eurorégiók közül a nagyok közé tartozik. Mérete meghaladja az érintett országokban található régiók méretét, területén belül két kisebb eurorégió is létrejött. A tanulmányban hivatalos és tudományos definíciók segítségével vizsgáljuk, hogy a a változó körülmények közepette a VDI mennyire képes betölteni funkcióját regionális szinten.

A tanulmány első részében a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió legfontosabb statisztikai adatait mutatjuk be és elemezzük, a második részben az eurorégió intézményi struktúráját és az arra ható politikai tényezőket vizsgáljuk. A harmadik részben kap helyet az eurorégiókkal szembeni általános, elméleti elvárások bemutatása, míg a negyedik részben – elsősorban a regionális szerep nézőpontjából – scenáriókat vázolunk fel az eurorégió jövőjét illetően.

1. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió főbb adatai

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégiót 1999. július 3-án alapította a magyarországi Komárom-Esztergom és Pest megye, illetve a szlovákiai Nitra kerület. Az eurorégió bővítésére 2000 márciusában került sor, amikor a Szlovákiával nem határos magyarországi Veszprém és Fejér megye is taggá vált. (lásd 1. térkép)

---

1 A kutatás és a tanulmány a Lánosz Kornél – Szekfü Gyula ösztöndíj támogatásával készült.

1. táblázat: A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió alapadatai

Adat	Nitra SK	Fejér HU	Komárom – Esztergom HU	Pest HU	Veszprém HU	Összesen
Terület (km ²)	6343	4373	2251	6393	4639	23999
A határszakasz hossza (km)	117	–	77	40	–	117
Népesség (ezer fő)	716	425	310	1033	373	2856
Népsűrűség (fő/ km ²)	113	97	138	162	81	119
Települések száma	350	107	74	184	225	940

Forrás: Vág-Duna-Ipoly Eurorégió, 2001²

Amint az 1. táblázat mutatja, a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió (VDI) tagjai hasonló méretű és adminisztratív funkcióval rendelkező területi egységek, ami az együttműködést segíti³. Az összességében nagy terület, és a területhez képest rövid határszakasz azonban a területi kohézió és a határon átnyúló együttműködés nehézségét vetíti előre.

1. térkép: A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területe⁴

2 Vág-Duna-Ipoly Eurorégió: Vág-Duna-Ipoly Eurorégió. Vág-Duna-Ipoly Eurorégió Titkársága, Tatabánya, 2001. (A továbbiakban Vág-Duna-Ipoly Eurorégió, 2001)

3 Léteznek olyan eurorégiók, ahol a tagok között régiókat és városokat egyaránt találunk, ami az eltérő érdekérvényesítő képesség és kompetencia-szint miatt működési problémákhoz vezethet.

4 Saját szerkesztés.

2. táblázat: A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió gazdasági adatai (1999)

Mutató	Nitra SK	Fejér HU	Komárom- Esztergom (HU)	Pest HU	Veszprém HU	VDI
Aktivitási ráta	56,4	56,4	54,4	54,9	56,4	55,7
Aktivitási ráta – 2007	47,1	56,9	59,2	57,7	56,9	55,0
Munkanélküliségi ráta	17,8	6,0	6,6	5,0	5,6	8,8
Munkanélküliségi ráta – 2007	7,1	4,8	6,0	4,6	4,4	5,3
GDP / fő (1000 euro)	2,9	4,7	3,2	3,0	3,1	3,2
GDP / fő (1000 euro) – 2005	6,3	8,4	10,0	7,8	6,5	7,6
Motorizáció (gépjármű/ezer fő)	352	268	270	288	275	297

Forrás: Vág-Duna-Ipoly Eurorégió, 2001, KSH, 2008, Štatistický úrad Slovenskej Republiky, 2008

A VDI részét képező területi egységek gazdasági mutatói eltérő pályákon mozgó gazdasági folyamatokról mutatnak összefoglaló képet.

Az eurorégió megalakulásakor a lakosság gazdasági aktivitása hasonló képet mutatott az egyes területeken. Ugyanakkor – az országos tendenciáknak megfelelően – Nitra kerületben a magyar megyékhez képest háromszoros munkanélküliségi rátát lehetett megfigyelni. 2007-re a gazdasági aktivitás átrendeződött, míg a magyar megyékben enyhe emelkedés figyelhető meg, addig Nitra kerületben közel 10 százalékpontos csökkenés következett be. A munkanélküliségi ráta az eurorégió egészében csökkent, jelentős mértékben a szlovákiai Nitra kerületben. Ha az aktivitási ráta változását is figyelembe vesszük, a szlovák oldal „gazdasági csodája” csak a munkaerőpiac átrendeződését jelenti, azok, akik 1999-ben még kerestek, de nem találtak munkát, 2007-re már nem is keresnek munkát, vagyis a foglalkoztatottak száma érdemben nem nőtt.

Az egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági fejlettség minden területi egységben nőtt, átlagosan 137,5%-kal, a legjelentősebb növekedést Komárom-Esztergom megyében figyelhetjük meg (elsősorban a komáromi ipari park robbanásszerű növekedésének köszönhetően), míg a legkisebbet az 1999-ben vezető Fejér megye esetében. Az eurorégió területén belül mindezek hatására a gazdasági fejlettség területi különbségei csökkentek, az 1999-es 23%-ot meghaladó mérték 2005-re 20% alá esett vissza.

2. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió működése

2.1. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió tevékenysége

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió alapját civil kezdeményezés jelentette. A főképp Komárom és Tát közti Duna-parton a határ mindkét oldalán található településeket magába foglaló Hídverő Mozgalom célja a Duna két partján élők közti kapcsolatok erősítése és az ehhez szükséges infrastruktúra kialakítása volt. A civil mozgalmat intézményes formába foglaló eurorégió is ezekkel a célkitűzésekkel indult útjára. A jelentős területi bővülés azonban nem erősítette a résztvevők kohézióját, hanem éppen ellentétesen, az alapul szolgáló mozgalom területi kiterjedése elenyészővé vált.

Ennek megfelelően a VDI tevékenysége is zömében a civil kezdeményezés hagyományain és az általa lefedett területen realizálódott. Megalakulását követően átvette a Neszmélyen, minden év július első hétvégéjén megrendezésre kerülő Hídverő Napok szervezését, amely találkozási lehetőséget nyújt a határ két oldalán élők számára és kulturális bemutatkozási lehetőséget az eurorégió hagyományörzői részére. A Hídverő Napokkal párhuzamosan szervezik az EURO EXPO rendezvényt, amely a gazdasági kapcsolatok kialakítását hivatott elősegíteni a határ két oldalán működő vállalkozások számára.

Az Esztergom (HU) és Štúrovo (SK) közti – Dunán átívelő – Mária-Valéria híd újjáépítésében a Hídverő Mozgalom korábbi tevékenysége nyomán jelentős szerepet játszott.

A VDI aktív kezdeményezője volt a Visegrádi Országok Eurorégióinak Konzultatív Tanácsának, ami 2003 júliusában – a Hídverő Napok keretei között – az „Európa” hajó fedélzetén a visegrádi kikötőben alakult meg a Baltik, Bihar-Bihor, Bile-Biele, Kárpátok, Duna, Duna-Körös-Maros-Tisza, Dráva-Mura, Ister-Granum, Ipoly/Ipel, Košice-Miskolc, Pradziad, Pro Europa Viadrina, Sajó-Rima, Silézia, Tatra, Zemplén és a Vág-Duna-Ipoly Eurorégiók részvételével⁵.

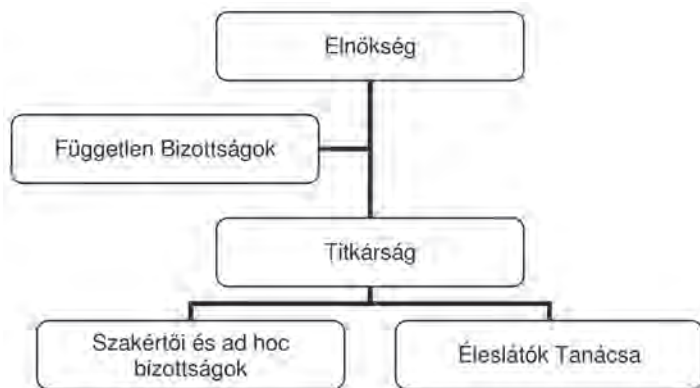
2.2. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió szervezete

A VDI működése *de jure* az 1. ábra szerint történik: az elnökség irányítja a területet, melynek munkáját a Független Bizottságok segítik. A titkárság biztosítja a folyamatos adminisztrációt és ügyvitelt. A szakértői és ad hoc bizottságok például az

---

5 VÁG-DUNA-IPOLY Eurorégió: *Konferencia a visegrádi együttműködésről*. Sajtóanyag, 2005.

eurorégió által benyújtandó különféle pályázatok esetében tudnak érdemileg hozzájárulni annak további sikerességéhez. Az Éleslátók Tanácsától leginkább ötleteket, visszajelzéseket vár az eurorégió a munkáját illetően, az eurorégió hatékonyságát kívánja erősíteni.

1. ábra: A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió szervezeti felépítése⁶

A VDI működése *de facto*: A VDI elnöke a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés elnöke, de a végrehajtó hatalom a mindenkori ügyvezető kezében van. 2002-től a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés elnöke csak mérsékelt támogatja a VDI ügyét. 2003-ban két új eurorégió alakult meg a VDI-n belül: az Ister-Granum és a Duna Eurorégiók. 2006 után a VDI és a Duna Eurorégió irányítása Neszmély polgármesteréhez került, amikor is a két szervezet békésen megélt egymás mellett (területileg pedig egymásban), sőt egymást kiegészítő programokat, pályázatokat nyújtottak be. 2008-ban a két eurorégió vezetője betegség miatt visszavonult.

2.3. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén működő más eurorégiók

Ister-Granum Eurorégió

Amint már említésre került, ez az egyik eurorégió, amely 2003-ban alakult meg VDI területén belül, földrajzilag az Esztergom és Štúrovo környékén. Jelenleg 102 település tartozik az eurorégióhoz, lakosainak száma közelít a 220 000-hez, területe meghaladja a 2 200 km²-t. A települések közel fele (49 önkormányzat) a szlovák

6 VÁG-DUNA-IPOLY Eurorégió, 2001.

oldalon található, ennek ellenére a lakosság két harmada a magyar oldalon él⁷. Ennek oka az, hogy a Párkány környéki térség (a Déli régió) aprófalvas vidék, míg Esztergom környékén számos kisváros és igen nagy lélekszámú község található. Az Ister-Granum Eurorégió vezetése Esztergom polgármesteréhez kötődik, felmerült ellentét a VDI-vel a párhuzamos és előre nem egyeztetett programok és pályázatok kapcsán.

Duna Eurorégió

Az eurorégió a Komárom/Komárno és Esztergom/Štúrovo közti kisebb települések részvételével működik. Vezetése a VDI ügyvezetőjéhez köthető. A 2002 utáni politikai helyzetben a VDI kieső tevékenységének részleges (szűkebb területen) pótlását hivatott ellátni.

A konkrét akciók végrehajtása – mint minden hasonló szervezet esetén – az eurorégió végrehajtó szervezetének vezetésén múlt. Tekintettel arra, hogy a Dunamentén elindult mozgalom egyik legfontosabb mozgatórugójának számító Benkő Ferenc került a végrehajtó szervezet élére, a tatabányai székhely nem változtatott érdemben az eurorégió stratégiáján, részben kihasználva ugyan a nagyobb terület nyújtotta lehetőségeket, tevékenysége döntően a Duna-parti településekre koncentrált. A 2002-es önkormányzati választások Komárom-Esztergom megye vezetésében is változást hoztak, ennek következtében a szervezet politikai és anyagi támogatása csökkent. Jórészt ennek köszönhetően a régi eurorégió fókuszterületének számító Duna-parti sávban (Neszmély Község Önkormányzata, a Tatai Kistérségi Területfejlesztési Társulat, valamint a szlovákiai Združenie Obcí Most Priateľstva – Hídverő Társulás közigazgatási területén) 2003-ban megalakult a Duna Eurorégió. A történet folytatásaként a 2006-os választásokat követően – elsősorban a megfelelő anyagi támogatás ígéretének hiányára visszavezethetően – a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió végrehajtó szervezetének központja is Neszmély községbe került, így a térség fejlesztése két intézmény keretei között folyhat. A pályázati forrásokhoz való hozzájutás szempontjából az eltérő méretű és kompetenciaszintű eurorégiók egy kézben való összefogása kedvező lehet.

A térségi eurorégiós kapcsolatok sajátosan elsősorban a Duna menti kistételepülések együttműködésének fejlődését eredményezték, de számos, az eurorégió határain túlnyúló hatású kezdeményezés is termékeny talajra talált a térségben (pl. Visegrádi Együttműködés, a Visegrádi Országok eurorégiói közötti együttműködések, Eu-

---

7 http://www.istergranum.hu/index.php?k=admin/data/00000000/_fix/00000001/_fix/00000007/_fix/00000001/_fix/00000005&id=0 (2009. február 10.)

rópai Polgárképző Akadémia, stb.). Az új eurorégió 2003-ban sikeres pályázatot nyújtott be, és a Magyar-Szlovák Phare CBC program Kisprojekt Alap keretében az eurorégió fejlesztési tervének elkészítéséhez forráshoz jutott. Ugyanakkor a tükörprojekt szlovákiai oldalának nem sikerült nyertes pályázatot benyújtania, így csak a magyar oldalra készülhettek el a fejlesztési tervek. (Terra Stúdió, 2004a). A 2004-ben elkészült fejlesztési tervnek megfelelően az eurorégió tevékenysége mind helyi, mind nemzetközi szinten jelentős.

A *nomen est omen* elv alapján az egyik stratégiai irány a Duna-part, a dunai kikötők fejlesztése. A 1. táblázatban bemutatott fejlesztések megvalósulása esetén Komárom 20–30 kilométeres körzetében a vízi turizmus és a dunai személyhajó-forgalom minden szegmense számára megfelelő kikötőhely és kiszolgáló létesítmény valósulhat meg. A térség turisztikai attrakciói ugyanis még közép távon sem olyan jelentősek, hogy (a csónakkikötőt leszámítva) több azonos funkciójú objektum gazdaságos üzemeltetését lehetővé tegyék.

3. táblázat: A Duna Eurorégió által fejleszteni kívánt kikötők, és azok funkciói⁸

Település	Kikötő típusa, kiegészítő objektumok
Ács	Csónakkikötő, kemping
Almásfüzitő	Sportkikötő, sporthajók tankolási lehetősége, csónakház, pihenőház
Dunaalmás	Személyhajó kikötő, komp Pat felé
Neszmély	nagyhajó kikötő, jacht kikötő, tutajkikötő, vízi erdei iskola, és hajóskanzen
Lábatlan	személyhajó kikötő, jacht kikötő, magánfejlesztésben közforgalmú kikötő
Nyergesújfalu	vízitúra pihenő, táborozóhely és kemping

Forrás: Terra Stúdió, 2004b.

A Neszmélyen és a szlovákiai Búcsón (Buč) megvalósítani tervezett Európa Falu a Komárnóban megvalósult Európa Udvar kistelepülésekre adaptált változata. Az Európa Udvar épületei az Európai Unió országainak építési jellegzetességeit felvonultató – környezetéhez kapcsolódva – városi épületekből áll, míg az Európa Falu megvalósulása esetén a vidéki (falusi) építészet jegyeit hordozná magán. Ahogy Komárno esetén is az épületekben vendéglátó és szolgáltató egységek működnek

8 TERRA Stúdió: *A Duna Eurorégió part menti partnertelepüléseinek megvalósuló kikötők, és pihenőhelyek megvalósíthatósági tanulmánya*. Budapest, 2004.

(tehát nem múzeumról, skanzenről van szó), az Európa Falu a térség szálláshely kínálatát bővítené. Kérdéses, hogy az Európa Udvar és az Európa Falu mennyire lesz képes egymást kiegészítő attrakcióként megjelenni a turisztikai piacon. Fennáll a veszélye annak, hogy a két létesítmény a térségbe érkező turistákat egymástól próbálja majd elcsábítani. Ezt a veszélyt alátámasztja, hogy az eurorégiók és a két Komárom együttműködésének az elmúlt években kevés jelét tapasztalhattuk.

Összességében elmondható, hogy az 1999-ben alakult viszonylag nagyméretű Vág-Duna-Ipoly Eurorégió és az annak területén belül létrejött Duna Eurorégió, bár földrajzilag lefedi Komárom és Komárno városait, a városok a határon átnyúló együttműködés ezen intézményes formáiban nem, vagy csak alig vesznek részt. A városok egymásra utaltsága bizonyos együttműködést kikényszerít, de relatíve kedvező gazdasági pozíciójuk kevésbé teszi szükségessé számukra a térségi együttműködést. A fejlesztések hosszú távú összehangolása és a felesleges és kártékony versenyzés elkerülése érdekében azonban szükséges lenne az együttműködés, ami nem csak a városközi területeket átfogó eurorégió(k), hanem a két város előnyére is válhatna.

3. Az eurorégió definíciója és funkciója

A VDI problémái kapcsán is felmerül a kérdés, hogy mit is nevezhetünk eurorégióknak és milyen funkciókat kellene elméletileg betölteni egy ilyen szervezetnek.

3.1. Definíciók

3.1.1. Az EU által megadott definíciók

Az **Európai Unió 1997-es definíciója** alapján „A határon átnyúló szervezetek legáltalánosabb típusai:

Eurorégiók, melyek megfelelően kialakított jogi személyiségek, többcélúak, és terjedelmes kapacitással rendelkeznek,

Munkaközösségek, melyek munka-megállapodásokra épülnek, korlátozott teherbírásiúak és ritkán vonták be őket az INTERREG-I programok ügyvitelébe

Különbéféle intézményi megoldások jogi formában vagy anélkül, melyek a kevésbé integrált illetve jobban integrált struktúrák között váltakoznak.”⁹

---

9 EURÓPAI Bizottság – EURÓPAI Határregiók Szövetsége: *Gyakorlati útmutató a határon átnyúló együttműködéshez*, Gronau, 1997. (A továbbiakban EURÓPAI, 1997)

Eurorégió: az 1997-ben második kiadást megért Gyakorlati Útmutató¹⁰ fogalomszótára szerint

„A határon átnyúló együttműködést szolgáló struktúra, mely a helyi és regionális szintek, illetve a megfelelő esetben a szociális és gazdasági partnerek képviselőiből áll. Az Eurorégiók tipikus szervezeti felépítéssel rendelkeznek, mely a következő: a választott politikai tanács a legfelső szint, ezután következik a felügyelő testület, valamint több tematikus munkacsoport és egy határmenti titkárság.”

Az Európai Unió 2000-ben átdolgozott kézikönyvében definíciót az eurorégióról nem közöl.

3.1.2. A kutatók definíciói

Ebben az alfejezetben néhány definíció szerepel az eurorégióról a teljesség igénye nélkül, hiszen az összes elérhető definíció egybegyűjtése nem képezi ezen tanulmány célját. S bár a szakmában mindenki tudja miről is van szó s dolgozik is vele, önálló definíció megadására azonban kevesebben vállalkoznak.

RECHNITZER J. így definiálja az eurorégiót: „Az eurorégiók a legmagasabb szintű együttműködési struktúrák, a legfejlettebb és legszélesebb hatáskörű, illetve a legtöbb funkcióval rendelkező szervezetek.”¹¹

Eszerint a definíció szerint a szerző az eurorégiót egyértelműen szereplőként azonosítja. Ellentétben a következő két szerzővel, akik mindketten területként értelmezik az eurorégiót.

GAUNARD M-F. szerint az eurorégió „Új földrajzi kifejeződése azon terület fejlődésének/ fejlesztésének, mely régóta szenvedett határmenti fekvésétől, legyen az a terület zsákutca, szürke zóna, vagy senkiföldje.”¹²

SÜLI-ZAKAR I. definíciójában a földrajzi területek fontosságát hangsúlyozza (behatárolt földrajzi terület) „Az eurorégió vagy ma már egyre gyakrabban eurégió nevét akkor használják, amikor egy olyan területet akarnak megjelölni, ahol a kölcsönös interregionális, vagyis határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, il-

---

10 EURÓPAI, 1997

11 RECHNITZER János (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: *Elválaszt és összeköt a határ*. Szerk.: Nárai Márta – Rechnitzer János. Pécs-Győr. MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72, 1999.

12 Gaunard, Marie-France: Les Eurorégions en Allemagne, modes de destructuration et de dynamisation des espaces frontaliers, *Mosella*, vol. 24, no 1–2, 291–298, 1999.

letve más jellegű együttműködések léteznek kettő, vagy több állam, illetve helyi önkormányzatai között.”¹³

A definíciók közül az első a fejlettségre, míg a második inkább a fejletlenségre koncentrál. A harmadik esetben inkább a kapcsolatok kölcsönös megléte hangsúlyozott.

3.2 Az eurorégió jellemvonásai

Összességében megállapítható, hogy az eurorégió definíciója problematikus: jelenleg nem létezik egy pontosan és jól megfogalmazott, széles szakmai körben elfogadott definíció. Gyakorta a kutatók saját definíciót készítenek. Számos alkalommal a szakirodalomban az eurorégió szónál nem definíciót, hanem az eurorégió fő jellemzőit vagy annak kritériumait találjuk.

„SUCHA (1995) az alábbi pontokban foglalja össze az eurorégiók fő jellemvonásait:

- a) A határmenti együttműködés legeredményesebb formái
- b) Segítenek leépíteni a határmenti területek fejlődésbeli különbségeit
- c) Erősítik az emberek bizalmát és együttműködését
- d) A jószomszédság és az integráció gyakorlóterepi
- e) Segítik a múlt negatív örökségeinek meghaladását
- f) Fontos elemei a közép-európai államok betagozódásának az Európai Unióba”¹⁴

A különböző pontok arról tanúskodnak, hogy a szerző itt „vegyesen” (hol területként, hol szervezetként) értékeli az eurorégiót: A b) és e) pontok esetében az eurorégió csak úgy képes az ott megfogalmazott feladatokat ellátni, hogyha szervezetként tekinthető. A d) pontban leírtak viszont csak akkor érvényesülnek, ha az eurorégiót területként kezelik. Az f) pontba foglaltak csak az akkori Európai Unió keleti határain található eurorégiókra alkalmazhatók.

---

13 SÜLI-ZAKAR István: A határ menti területek (külső perifériák) fejlesztésének kérdései. In: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Szerk.: SÜLI-ZAKAR István. Pécs-Budapest. Dialóg-Campus, 233–270, 2003.

14 CZIMRE Klára: Az eurorégiók szerepe a határon átnyúló kapcsolatok erősítésében. In: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Szerk.: SÜLI-ZAKAR István. Pécs-Budapest. Dialóg-Campus, 285–302, 2003.

2000-ben az Európai Bizottság és az Európai Határrégiók Régiók Szövetsége (AEBR) egy kritériumrendszert dolgozott ki az eurorégiók lehatárolására a következő három szempont alapján.¹⁵

1. Szervezet

- Regionális és helyi testületek összefogása az adott államhatár mindkét oldalán, néha parlamenti gyűlés keretében.
- Határon átnyúló szintű szervezet állandó titkársággal és szakmai, illetve ügyviteli munkatársakkal valamint saját anyagi eszközökkel
- Magánjog szerint, nemzeti célszövetségeken illetve alapítványokon alapulva a határ mindkét oldalán a mindenkori érvényes közjog szerint; vagy
- Közjog szerint, olyan államszerződések alapján, amelyek a területi testületek tagságát is szabályozzák.

2. Munkamódszer

- Fejlődés- és stratégiaorientált együttműködés, nem az egyes esetekre orientált programok.
- Alapvetően határon átnyúló, nem nemzeti határ mentén fekvő régióként.
- Nem új közigazgatási szinten.
- „Forgótárcsaként” működve minden határon átnyúló kapcsolat tekintetében: polgárok, politikusok, intézmények, gazdaság, szociális partnerek, kultúra illetékesei, stb.
- Egyensúlyi szint a különböző struktúrák és hatáskörök között a határ mindkét oldalán, valamint pszichológiai szempontból.
- Partneri együttműködés vertikális (európai, állami, helyi-regionális) irányban a határ mindkét oldalán és horizontális irányban a határon átnyúlóan.
- A határon átnyúló szinten hozott döntések megvalósítása nemzeti szinten a határ mindkét oldalán a mindenkor érvényes eljárások szerint (hatásköri és szervezeti konfliktusok elkerülése).
- Politikusok és polgárok, intézmények és szociális partnerek határon átnyúló részvétele a programokban, projektekben és döntési folyamatokban.
- Előfeltételként saját kezdeményezés és saját pénzügyi eszközök alkalmazása mások megsegítésére és támogatására vonatkozóan.

---

15 EUROPEAN Commission – AEBR: Practical Guide to Cross-border Cooperation, Gronau, 2000.

3. A határon átnyúló együttműködés tartalma

- A munkaterület behatárolása a közös érdekeknek megfelelően (pl. infrastruktúra, gazdaság, kultúra).
- Együttműködés az élet minden területén: lakás, munka, szabadidő, kultúra stb.
- Szociál-kulturális együttműködés a gazdasági-infrastrukturális együttműködéssel azonos szinten.
- Az európai szinten és államok között megkötött szerződések, megállapodások és egyezmények átültetése a határon átnyúló gyakorlatba.
- A határon átnyúló együttműködéssel kapcsolatos tanácsadás, támogatás és koordinálás, különösen az alábbi területeken:
  - Gazdasági fejlődés
  - Turizmus és pihenés
  - Szállítás és közlekedés
  - Agrárfejlesztés
  - Területrendezés
  - Innováció és technológiai transzfer
  - Környezet- és természetvédelem
  - Oktatás és művelődés
  - Kultúra és sport
  - Szociális együttműködés
  - Egészségügy
  - Mentésügy és katasztrófavédelem
  - Energia
  - Hulladékgazdálkodás
  - Kommunikáció
  - Közbiztonság

Az Európai Unió az eurorégiót mindenképpen mint szervezetet azonosítja, a földrajzi kiterjedéssel egyáltalán nem foglalkozik.

2001-ben GASPARINI készített egy algoritmust az „ideális eurorégióról”. Pontjai a következők:

1. Hol? – Olyan terület, mely fejlődési/fejlesztési pólussá kíván válni
2. Mikor? – Vagy hagyományosan már együttműködő területek, ahol nincs megszervezve az együttműködés intézményesített háttere vagy (első lépésként) szervezetek kialakítása, melyek képesek kialakítani az együttműködést és azt hagyománnyá teszik

3. Terület – nem túlságosan kiterjedt
4. Népsűrűség – mérsékelt
5. Belső és külső hálózatok – tegyék az eurorégió területét még összefüggőbbé és még inkább folytonossá a hátszágokkal összehangoltan
6. Euroregionális intézményrendszerek – céljuk, hogy mobilizálják, alakítsák és átalakítsák az eurorégió területén működő belső és külső erőforrásokat felhasználó szervezeteket, s mindezt a helyreállítás szemszögéből tegyék
7. Funkciók – az „együttműködés nélkülözhetetlensége” érzésének keltése, ami később az eurorégió területéhez való tartozás érzését alakítja ki
8. A funkciók és az intézményrendszerek kialakulásának állomásai – időrendi sorrendben „megismerés + nélkülözhetetlenség + konkrét együttműködés + kulturális események + odatartozás érzet”
Intézményi eszközök és konkrét akcióprogramok létrehozása szintén ebben a fázisban
9. A terület „lefedése” – az eurorégió kapacitása arra, hogy helyi, nemzeti és európai szinten legyen képes tevékenykedni oly módon, hogy meghatározza, átalakítja a miliőt saját céljainak elérése és védelme érdekében.¹⁶

Ez az eurorégióról szóló leírás túllép a „szervezet *vagy* terület” kérdéskörön, a szervezet és terület kölcsönös kapcsolatát próbálja leírni. A szerző az algoritmus szó használatával hangsúlyozni kívánja, hogy egy eurorégió létrejöttéhez s fennmaradásához szükségesek bizonyos egymást meghatározott sorrendben követő lépések. Jelen esetben is fejlődéstörténetként értelmezi az eurorégiót, de nemcsak az eurorégióhoz vezető út fejlődéstörténetére koncentrál, hanem a funkciók és az intézményrendszerek kialakulásának állomásaira (8. pont) Ebben a pontban azonban némi ellentmondás is rejtőzik különösen úgy, hogy a szerző felhívja a figyelmet az időrendi sorrend fontosságára. Nem teljesen világos hogyan gondolja el a szerző a „megismerés + nélkülözhetetlenség + konkrét együttműködés + kulturális események + odatartozás érzet” sorrendet, hiszen az eurorégióról való tudomásszerzés és megismerés egyik alapkőve az eurorégió által szervezett (leggyakrabban kulturális) események, melyet a sorban a negyedik helyen szerepeltet.

Ez az algoritmus és a korábban megnevezett jellemvonás leírások általánosak, némelyik meglehetősen esetleges. A jelenleg létező eurorégiók pedig különféle sa-

---

16 GASPARINI, Alberto: Processi di Istituzionalizzazione: Vademecum per una buona Euro-regione. *ISIG Trimestrale di Sociologia Internazionale*. 12. (2003) 3–4. sz.

játosságaik miatt nehezen tipizálhatók. Úgy tűnik, jelenleg a regionális tudomány az eurorégiók általános jellemzőinek megadását vállalta fel, végleges konszenzus nélkül.

4. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió regionális szerepének scenáriói

A jövő tekintetében több lehetséges forgatókönyvet lehet felvázolni. Mivel a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió eredményei elsősorban személyekhez kötődnek, és nem a területi integritásból és szinergiából fakadnak, bármilyen előrejelzés nagy bizonytalansággal jár. Éppen ezért három lehetséges scenáriót vázolunk fel, amelyeket középtávon lehetségesnek tartunk.

1. *Pesszimista* változat. A megfelelő mozgató személy hiányában a valódi programok megszűnnek. Az eurorégió képviselői részt vesznek a területen zajló, határon átnyúló, illetve interregionális rendezvényeken, azonban azok szervezésében, forrásgyűjtésben az eurorégió nem vesz részt. A funkcionális leállás következtében az eurorégió csak papíron létező szervezetté válik.
2. *Középut*. A területen nem szűnik meg a határon átnyúló együttműködés, azonban a VDI helyét a két kisebb eurorégió veszi át, amelyek a szorosabban a határvonalhoz kötődő területen éppen az ilyen típusú együttműködést tudják mozgásba hozni. Ebben a változatban a vizsgált eurorégió a kistérségi szintű projektek kiegészítéseképpen a regionális szintű projektek koordinálását tudja elvégezni (azaz olyan nagyságrendű projektekben vesz részt, amelyekhez a kistérségeken alapuló eurorégiók területi dimenziója és forrásai nem elegendőek, azonban a régiós szintű együttműködés már megfelelő).
3. *Optimista* változat. A szervezet élére sikerül a régiós szintű célokat is átlátó, az érintett területi egységek vezetőivel hangot találni képes, elkötelezett és aktív vezetőt találni, aki a meglévő hagyományokon és működő struktúráján alapuló, a jövőbeni igényeknek megfelelő programot képes kidolgozni és megvalósítani. Tekintettel a területen működő kisebb eurorégiókra, nagyon fontos a regionális szemléletmód, amihez azonban szükség van az eurorégió tagjainak aktív együttműködésére is, hiszen az eurorégiók hazai ismertsége a lakosság és a vállalkozások körében igen alacsony.

Összegzés

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió a Magyarország területét érintő eurorégiók közül viszonylag jelentős aktivitást mutatva kezdte meg munkáját 1999-ben. Tevékeny-

ségének alapját egy korábbi civil mozgalom jelentette, amire támaszkodva figyelemreméltó eredményeket tudott elérni. Ahogy más hasonló szervezetek esetében is előfordul, a mozgatórugó személyhez vagy személyekhez kötődik, így a politikai erőviszonyok változása a személyes kapcsolatokon keresztül az eurorégió lehetőségét is befolyásolja. A VDI mindvégig igyekezett elkerülni ezeket a kedvezőtlen hatásokat, és egy hosszútávon működőképes modellt megvalósítani. Gasparini értelmezésében a terület túl nagy, és különösen a nem határmenti megyékben az eurorégió még az ismertség fázisáig sem jutott el, így potenciális fejlődésének fontos lépése lehet a terület lefedése, a regionális szerepkör erősítése.